

კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს
ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი
KORNELI KEKELIDZE GEORGIAN
NATIONAL CENTRE OF MANUSCRIPTS

Scientia

Scholarly Journal

სამეცნიერო
ჟურნალი

#1

SCIENTIA POTENTIA EST | ცოდნა ძალაა

www.scientia.ge

თბილისი | TBILISI

2020

მთავარი რედაქტორი

მანუჩარ გუნცაძე | კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

სარედაქციო საბჭო

ხათუნა ბაინდურაშვილი | კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

მარტინა ბიტუნიაკი | კოტხდაგის უნივერსიტეტი

თამაზ გოგოლაძე | კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

ზურაბ თარგამაძე | ჰუმანიტარული კვლევების ცენტრი

რადოსლავ კანარკოვსკი | კრაკოვის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტი

ვლადიმერ კეკელია | კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

ლევან კოჭლამაზაშვილი | არნოლდ ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტი

მარია ლიდოვა | ოქსფორდის უნივერსიტეტი

იორდან ლუცკიანოვი | ბულგარეთის მეცნიერებათა აკადემია

ჰიროტაკე მანდა | ტოკიოს მეტროპოლიტენ უნივერსიტეტი

შოთა მათითაშვილი | ცენტრალური ევროპის უნივერსიტეტი

გორ მარგარიანი | სოხხეთის მეცნიერებათა ეროვნული აკადემია

დავით ნასყიდაშვილი | ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

თამარ ნინიძე | აკაკი წერეთლის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

სტეფანო პელაჯი | რომის საკინცას უნივერსიტეტი

ნიკოლოზ ჟღენტი | კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

ნესიმი რზაიევი | ბაქოს სახელმწიფო უნივერსიტეტი

ედუარდო სანჩესი | ვალადოლიდის უნივერსიტეტი

სოფიო ქადაგიშვილი | ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტი

მიხეილ ქართველიშვილი | ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

მატია კირიატი | ბარსელონის უნივერსიტეტი

გურამ ჩხატარაშვილი | ბათუმის არქეოლოგიის მუზეუმი

ზაზა ცინაძე | წმ. ანდრეას ქართული უნივერსიტეტი

EDITOR-IN-CHIEF

MANUCHAR GUNTSADZE | KORNELI KEKELIDZE GEORGIAN NATIONAL CENTRE OF MANUSCRIPTS

EDITORIAL BOARD

KHATUNA BAINDURASHVILI | KORNELI KEKELIDZE GEORGIAN NATIONAL CENTRE OF MANUSCRIPTS

MARTINA BITUNJAC | UNIVERSITY OF POTSDAM

TAMAZ GOGOLADZE | KORNELI KEKELIDZE GEORGIAN NATIONAL CENTRE OF MANUSCRIPTS

ZURAB TARGAMADZE | IVANE JAVAKHISHVILI TBILISI STATE UNIVERSITY

RADOSLAW KANARKOWSKI | KRAKOW INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

VLADIMER KEKELIA | KORNELI KEKELIDZE GEORGIAN NATIONAL CENTRE OF MANUSCRIPTS

LEVAN KOCHLAMAZASHVILI | ARNOLD CHIKOBAVA LINGUISTICS INSTITUTE

MARIA LIDOVA | UNIVERSITY OF OXFORD

YORDAN LUTSKIANOV | BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

HIROTAKE MAEDA | TOKYO METROPOLITAN UNIVERSITY

SHOTA MATITASHVILI | CENTRAL EUROPEAN UNIVERSITY

GOR MARGARIAN | ARMENIAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES

DAVIT NASKIDASHVILI | IVANE JAVAKHISHVILI TBILISI STATE UNIVERSITY

TAMAR NINIDZE | AKAKI TSERETELI STATE UNIVERSITY

STEFANO PELAGGI | SAPIENZA UNIVERSITY OF ROME

NIKOLOZ ZHGENTI | KORNELI KEKELIDZE GEORGIAN NATIONAL CENTRE OF MANUSCRIPTS

NESIMI RZAYEV | BAKU STATE UNIVERSITY

EDUARDO SANCHEZ | UNIVERSITY OF VALLADOLID

SOPHIO KADAGISHVILI | IVANE JAVAKHISHVILI INSTITUTE OF HISTORY AND ETHNOLOGY

MIKHEIL KARTVELISHVILI | IVANE JAVAKHISHVILI TBILISI STATE UNIVERSITY

MATIA CHIRIATTI | UNIVERSITY OF BARCELONA

GURAM CHKHATARASHVILI | BATUMI ARCHAEOLOGICAL MUSEUM

ZAZA TSINADZE | ST. ANDRIA GEORGIAN UNIVERSITY

UDC (უბკ) 93/94:902/904:39:8
(051)
S-40

ISSN 2667-9590

e-ISSN 2667-9604

© Scholarly Journal Scientia | სამეცნიერო ჟურნალი Scientia

შინაარსი | CONTENTS

რედაქტორის წინასიტყვაობა	7
EDITOR'S PREFACE	9
ჯოზეფ პატრიხი მაქსიმე აღმსარებელი – პალესტინური არქეოლოგიურ-გეოგრაფიული ისტორია	11
Joseph Patrigh Maximus Confessor - The Palestinian archaeological-geographical background.....	23
ირაკლი ფალავა კვლავ უნესო ჭედვის ქართული და კავკასიური მონეტების ღირებულებაზე და რუსუდანის ფულად რეფორმაზე.....	34
Irakli Paghava Once again, on the Value of Georgian and Caucasian Coins of Irregular Stamping and Rusudan's Monetary Reform	61
ნინო ნაზღაიძე ქართველთა უძველესი სარწმუნოების რაობა და მისი ასახვა გოდერძი ჩოხელის შემოქმედებაში	83
Nino Nazghaidze Ancient Georgian Religious Beliefs in Goderdzi Chokheli's Works.....	93
მაკა ხუციშვილი საქართველოში პოლონური დიასპორის უცნობი ისტორია.....	102
Maka Khutsishvili An ever unfolding story of the Georgian Polish Diaspora	113
ნათია კენჭიაშვილი რიტორიკის თეორია და პრაქტიკა XVIII-XIX საუკუნეების საქართველოში რიტორიკის პირველი ქართულენოვანი სახელმძღვანელოების მიხედვით.....	122
Natia Kenchiashvili Rhetorical Theory and Practice in the 18 th -19 th Centuries Georgia According to the First Georgian Textbooks of Rhetoric.....	137
მაია ბარამიძე, მამია ფალავა არსებითი სახელის მთავარი თავისებურებები ტაოურში.....	146
Maia Baramidze, Mamia Paghava The Main Characteristics of the Noun in Taoan	158
ნიკოლოზ ჟღენტი მთის წმ. გიორგის მონასტრის კიდევ ერთი დაკარგული სიძველე – ქუცნა მხეიძის ეტიტორობით მოჭედილი წმ. გიორგის ხატი	174

Nikoloz Zhgenti Another Lost Antiquity from Mount Saint George Monastery – The Icon of Saint George hammered under the Ktetorship of Kutsna Mkheidze	186
ნიკოლოზ სარაჯიშვილი, ნოდარ ჩხაიძე ჰელენ კრებელი – ვარლამ ჩერქეზიშვილის უცნობი ცოლი?	196
Nodar Chkhaidze, Nikoloz sarajishvili Helen Krebel – Varlam Cherkezishvili’s Anonymous Wife	206
თამაზ გოგოლაძე ჩითახევის ეკლესიის („მწვანე მონასტერი“) უცნობი ხატის 1684 წლის ასომთავრული წარწერა ლევან ბატონიშვილისა და მისი მეუღლის, თინათინის მოხსენიებით	214
Tamaz gogoladze The Asomtavruli Inscription Mentioning Prince Levan and His Wife Tinatin on the Unknown Icon of 1684 in Chitakhevi Church (“Green Monastery”)	234
გურამ ლეგაშვილი ამლივის ღვთაების სახელობის ეკლესია და მისი საფლავის ქვების ისტორიული ცნობები	251
Guram Legashvili Amlivi Deity Church and the Historical Data of its Gravestones.....	276
ლევან კოჭლამაზაშვილი ფონეტიკური ტრანსფორმაცია – სახელის ფუძის სემანტიკის დიაქრონიული გარდაქმნის ხელშემწყობი პირობა.....	301
Levan Kochlamazashvili A Phonetic Transformation – Facilitating Conditions for Diachronic Transformation of the Semantics of a Noun Stem.....	306
დimitრი სილაქაძე აირუმის ბრძოლა- პოლკოვნიკ ვაჩნაძის რაზმის ტყვედ ჩავარდნის ისტორია (სომხეთ-საქართველოს 1918 წლის ომი)	311
Dimitri Silakadze The battle of Ayrum – The Story of Captivation of Colonel Vachnadze’s Squad (Georgian-Armenian War in 1918)	327
ლადო მირიანაშვილი მიტროპოლიტ რომანოზ ერისთავის ცხოვრების ძირითადი მოვლენების დაბუსტებული ქრონოლოგია და დაკრძალვის რეალური ადგილი	342
Lado Mirianashvili Revised Timeline of Main Events in The Life of Metropolitan Romanoz Eristavi, And His Actual Burial Place.....	360

მანუჩარ გუნცაძე

კორნელი კეკელიძის სახელობის
საქართველოს ხელნაწერთა
ეროვნული ცენტრი,
საქართველო
m.guntsadze@gmail.com

რედაქტორის წინასიტყვაობა

ჟურნალი Scientia გამოდის ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის გრიფით, ქალაქ თბილისის მერიის მხარდაჭერითა და ჰუმანიტარული კვლევების ცენტრის თანამონაწილეობით. ცხადია, ეს წელი მრავალ სირთულესთან იყო დაკავშირებული და ჟურნალის პირველი ნომრის საორგანიზაციო მხარესაც დაეტყო, რასაც აუცილებლად გავითვალისწინებთ მომდევნო ნომრისათვის.

ჟურნალში გამოქვეყნებულმა ყველა სტატიამ გაიარა ორმაგი ფარული რეცენზირების პროცესი და რეცენზენტებისგან შეფასდა დადებითად. ზოგიერთ შემთხვევაში ჩავრთეთ მესამე რეცენზენტიც (როდესაც ორი რეცენზენტის აზრი გაიყო), რათა დაგვეცვა ის სტანდარტები, რაც თან უნდა ახლდეს ნაშრომის პუბლიკაციის პროცესს.

ასევე მინდა გითხრათ, რომ ჟურნალი არის როგორც ბეჭდური, ასევე ელექტრონული სახის - www.scientia.ge. შესაბამისად, ჟურნალს გააჩნია როგორც ბეჭდური, ისე ელექტრონული ISSN კოდი (ISSN 2667-9590; e-ISSN 2667-9604).

ამასთანავე, ალბათ არ შევცდები, თუ ვიტყვი, რომ ეს იქნება ქართულ სივრცეში ერთ-ერთი პირველი პერიოდული გამოცემა ჰუმანიტარულ დარგში (შეიძლება სხვა დარგებშიც), სადაც ყველა სტატიას მინიჭებული ექნება DOI კოდი. ჩვენთვის მნიშვნელოვანია ისიც, რომ აღნიშნული DOI კოდი

მინიჭებული აქვს სტატიებს ორგანიზაცია ქროსრეფის (Crossref) მიერ. ცნობისათვის, ეს არის ერთადერთი ორგანიზაცია, რომლის მინიჭებულ DOI კოდსაც აღიარებს სკოპუსი (Scopus).

დამატებით მინდა გითხრათ ისიც, რომ ჟურნალი არის ორენოვანი და სტატიები სრულად გამოიცემა ქართულ და ინგლისურ ენებზე, რაც, დამეთანხმებით, კვლევების ინტერნაციონალიზაციის კუთხით საკმაოდ მნიშვნელოვანია.

პირველ ყოვლისა, დიდი მადლიერება მინდა გამოვხატო ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრისა და მისი დირექტორის - ბატონ ზაზა აბაშიძის მიმართ, რომელიც გვერდით დაუდგა საქართველოში კიდევ ერთი პერიოდული გამოცემის საქმეს.

ასევე მადლობას ვუხდის რეცენზენტებს, რომელთაც დანვრილებით განიხილეს ყველა ნაშრომი. მათ არ დაუშურებიათ ფასეული რჩევა-შენიშვნები ავტორთათვის, რომელთა გათვალისწინებამაც, ზოგ შემთხვევაში, გადამწყვეტი როლი ითამაშა სტატიის დაბეჭდვის საკითხში.

რა თქმა უნდა, მადლობას ვუხდის საერთაშორისო სარედაქციო საბჭოს თითოეულ წევრს, იმისთვის, რომ დაგვთანხმდნენ ამ ახალ ნამოწყებაში მონაწილეობაზე და ჩაერთვნენ სარედაქციო სამუშაოებში. მათ გარეშე ჩვენი სამეცნიერო ინიციატივა ვერ განხორციელდებოდა. ჯერ ახლა დავინწყეთ ჟურნალის გამოცემა, ასე რომ, რედაქტორების დამსახურება მის პუბლიკაციაში მომავალშიც უმნიშვნელოვანესი იქნება.

აგრეთვე, მადლობა მინდა გადავუხადო ქალბატონ ნინო იაშვილს, რომელმაც არ დაიშურა რჩევები, რათა ჟურნალი უფრო საინტერესო გამხდარიყო მკითხველთა ფართო წრისათვის. ამ რჩევების გათვალისწინებით, ჟურნალის მომდევნო ნომრები ეტაპობრივად შეივსება სხვადასხვა რუბრიკით და იმედი მაქვს, სამეცნიერო-საგანმანათლებლო კუთხით კიდევ უფრო საინტერესო გახდება.

ასევე, მინდა, აღვნიშნო მთარგმნელები - ირინა დემეტრაძე და ეთერ ჭურაძე, რომელთა მხრებზეც გადაიარა ქართულენოვანი სტატიების ინგლისურად, ხოლო უცხოენოვანი სტატიების ქართულად მთარგმნის პროცესმა.

დაბოლოს, მადლობა ყველა იმ ავტორს, ვინც გვენდო და პირველსავე ნომერში წარმოადგინა საკუთარი ნაშრომი, ეს ჩვენთვის, მთელი გუნდისათვის, ძალიან მნიშვნელოვანია.

Editor's Preface

The editorial team of Scientia is proud to present you with its first Issue. Our scientific research journal is issued as a classified publication of the National Centre of Manuscripts, with the support of Tbilisi City Hall, and with the participation of Humanity Research Centre.

The year of 2011 has been full of difficulties. That is why many exceptional circumstances have hindered the publication of the first Issue of the Journal. I hope that the next one will face less problems and the organisational challenges will be addressed successfully.

All submitted manuscripts underwent a double-blind peer review process and received positive evaluations before publication. In some cases, we invited a third referee (when one of the two reviewers rejected the article) to evaluate the research article in order to meet the criteria required for publication.

I would also like to say that Scientia is available in both printed and electronic forms - www.scientia.ge. The Journal has print and digital ISSN codes, ISSN 2667-9590 and e-ISSN 2667-9604, respectively. Moreover, to put it frankly, Scientia will be the first journal in the humanities (perhaps in other areas too) in Georgia in which each article has its own unique DOI. It is very important that a DOI is provided by Crossref, a major DOI registration agency. It is noteworthy that Scopus acknowledges the DOI granted only by Crossref. Furthermore, the Journal is bilingual and all articles are published in the Georgian and English languages boosting research internationalisation.

First, I would like to convey my deepest gratitude to the National Centre of Manuscripts and its Director Mr. Zaza Abashidze for supporting the process of establishing a new periodical publication in Georgia.

In addition, I express my sincere thanks to the referees who have thoroughly evaluated the papers. The referees drew the authors' attention to different aspects and issues. The authors, on their turn, took into consideration the reviewers' valuable notes and comments which in several cases played a crucial role

in the publication of a certain article.

My special thanks go to the members of our intentional editorial board as well, who have participated in this undertaking and got involved in editorial activities. Without the editors, our scientific initiative would not have succeeded. It is only recently we have commenced the Journal, so the editors' merits in its publication will be of the greatest significance also in the future.

I am particularly grateful to Mrs. Nino Iashvili who has made the Journal more attractive for a wider circle of readers with her good advices. Taking into account these advices, our next editions will be supplemented with different sections, and I hope that the Journal will turn into a more interesting periodical from scientific and educational point of views.

Besides, I would like to make a special mention of our translators, Irina Demetradze and Eter Churadze, who have borne the burden of translating the papers from Georgian into English and vice versa.

As I close this Editors' Preface, I thank all authors for their trust in us and for considering their articles in the first edition of the Journal. This is for us, for the whole team, of vital importance.

ჰოზეფ პატრიხი

არქეოლოგიის ინსტიტუტი
იერუსალიმის ებრაული უნივერსიტეტი,
ისრაელი
patrichj@mail.huji.ac.il

**მაქსიმე აღმსარებელი – პალესტინური
არქეოლოგიურ-გეოგრაფიული ისტორია**

სტატიის მიზანია, მოკლედ მიმოიხილოს ის ადგილები, რომლებიც უკავ-
შირდება მაქსიმე აღმსარებლის 580-614 წლებში პალესტინაში ცხოვრებას
და, აქედან გამომდინარე, არქეოლოგიურ ნაშთებს (არ გვაქვს ზუსტი მო-
ნაცემები მაქსიმე აღმსარებლის პალესტინაში მეორედ ჩასვლის შესახებ
- 633-641 წლები - მუსლიმების მიერ პალესტინის უკანასკნელი დაპყრობა).

საკვანძო სიტყვები: მაქსიმე აღმსარებელი, პალესტინა

შეთანხმება იმის შესახებ, რომ მაქსიმე აღმსარებელი (ახ. წთ.-
ით 580-662 წწ.) კონსტანტინოპოლელი იყო, მომდინარეობს
X საუკუნის ბერძნული „პანეგირიკიდან“, რომელიც შესრულებულია
სტუდიოსელი ბერის, მიქაელ ექსაბულის, მიერ. თუმცა მას მერე,
რაც მაქსიმე აღმსარებლის თანამედროვე (თუმცა მოწინააღმდეგე)
გიორგი (გრიგოლი) რეშაინელის ავტორობით აღმსარებლის ადრე-
ული სირიული ცხოვრება გამოქვეყნდა¹ და განახლდა კვლევა მაქ-
სიმე აღმსარებლის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის შესახებ, უკვე ვი-

1 S. Brock, "An Early Syriac Life of Maximus the Confessor," AB 91 (1973), pp. 299-346.

ციტ, რომ ის პალესტინელი იყო.¹ ბერძნული „ცხოვრების“² მიხედვით, აღმსარებელი პატივსაცემ კონსტანტინოპოლურ ოჯახში დაიბადა და ჰერაკლეს მმართველობის დროს იმპერიის არქივის პირველი მდივანი იყო. შემდეგ იძულებული გახდა, საიმპერატორო სასამართლოს მონოთელისტური ერესის გამო, ქრისოპოლისში, ფილიპიკოს მონასტერში გაქცეულიყო. მაგრამ „ცხოვრება“ ჰაგიოგრაფიული ტექსტია და ბიოგრაფიამ მნიშვნელოვნად განიცადა კონსტანტინოპოლიზაცია, ამით კი ძალიან დაემსგავსა თეოდორე სტუდიოსელის არისტოკრატიული წარმოშობის ისტორიას.³ ამის საპირისპიროდ, სირიული „ცხოვრება“ მდიდარია ფაქტობრივი დეტალებით. სირიელი ბიოგრაფის მიხედვით, მაქსიმე აღმსარებელი დაიბადა სოფელ ჰესფინში (ܡܚܦܘܥ ܩܘܝܝܬܐ), გოლანში, ტიბერიადის (გალილეის) ტბის აღმოსავლეთით. მამამისი იყო სამარიის მკვიდრი აბნა (אבנא), რომელიც სიქარში (שא), სამარიის სოფელში ნეაპოლისთან ახლოს, სელის ქსოვილს ამზადებდა, დედა კი, სახელად შანდა (שאנדי), ტიბერიელი

1 მაქსიმე აღმსარებლის პალესტინური წარმომავლობის შესახებ დამატებითი მტკიცებულებებისათვის იხილეთ: J.M. Garrigues, *La personne composée de Christ d'après saint Maxime le Confesseur*. *Revue Thomiste* 74 (1974), pp. 182-83; I.H. Dalmais, “La vie de saint Maxime le Confesseur reconsidéré. *Studia Patristica* 17 (1982), pp. 26-30; B. Flusin, *Miracle et Histoire dans l'oeuvre de Cyrille de Scythopolis*, Paris 1983, Vol. II, pp. 52-54; Ch. Boudignon, “Maxime le Confesseur était-il Constantinopolitain?” in: B. Janssens, B. Roosen and P. Van Deun (eds.), *Philomathestatos. Studies in Greek and Byzantine Texts Presented to Jacques Noret for his Sixty-Fifth Birthday, Études de patristique grecque et textes byzantins offerts à Jacques Noret à l'occasion de ses soixante-cinq ans*, [Orientalia Lovaniensia Analecta 137], Leuven – Paris – Dudley/MA 2004, pp. 11-43.

2 არსებობს ხუთი ბერძნული ტექსტი: BHG (Bibliotheca Hagiographica Graeca, ბერძნული ჰაგიოგრაფიული მასალების კატალოგი) 1233m და n, BHG 1234, BHG 1235 და BHG 1236. მათგან, BHG 1234 არის ერთადერთი, რომელიც ბეჭდური სახით გამოიცა: PG 90. 68A-109B, გამორჩენილ ნაწილს მოგვიანებით რედაქტირება გაუკეთა და გამოსცა რ. დერვესმა, რომელიც ეფუძნებოდა ამ ტექსტის ორ ადრეულ ვარიანტს [R. Deveresse, “La vie de St. Maxime le Confesseur et ses recensions”, AB46 (1928), 5-49, pp. 18-23]. ბრამ რუზენი ამზადებს ყველა ბერძნულ ტექსტს CCSG-ში (Corpus Christianorum Series Graeca) გამოსაცემად. 1985 წლამდე მდგომარეობის შესახებ იხილეთ: P. Allen, “Blue-print for the Edition of Documenta ad Vitam Maximi Confessoris spectantia,” in: C. Laga, J.A. Munitiz, and L. Van Rompay (eds.), *After Chalcedon. Studies in Theology and Church History offered to Professor Albert Van Roey for his Seventieth Birthday* [OLA 18], Leuven 1985, pp. 11-21. ასევე იხილეთ: *Scripta saeculi vii vitam Maximi Confessoris illustrantia, una cum latina interpretatione Anastasii Bibliothecarii iuxta posita*, ediderunt Pauline Allen et Bronwen Neil, Turnhout - Brepols, Leuven, University Press, 1999 [Corpus Christianorum. Series Graeca 39]; *Maximus the Confessor and his companions: documents from exile*, edited and translated by Pauline Allen and Bronwen Neil, New York, Oxford University Press, 2002; *The Life of Maximus the Confessor recension 3*, edited and translated by Bronwen Neil and Pauline Allen, Strathfield, N.S.W., St Pauls, 2003.

3 W. Lackner, “Zu Quellen und Datierung der Maximusvita,” AB 85 (1967), pp. 285-316; J.M. Garrigue, supra, note 2, p. 181; Boudignon, supra, note 2, p. 12, who points to a somewhat comparable transformation of Steven the Sabaite, and John of Damascus, indicated by M.F. Auzépy, “De la Palestine à Constantinople (VIIIe-IXe siècles): Etienne le Sabaite et Jean Damascène,” TM 12 (1994), pp. 138-218.

ებრაელის ზადოქის (זאדוק), სპარსი მონა იყო. ორივე ფარულად მონათლა ჰესფინელმა სოფლის მღვდელმა – მარტირიუსმა (מרטיריוס) და მათ ახალი, ქრისტიანული სახელები დაარქვა – თეონოსი და მარიამი. მაქსიმეს სახელი დაბადებისას იყო მოსქიონი. ათი წლის ასაკში დაობლდა და მასზე მზრუნველობა სოფლის მღვდელმა აიღო. მღვდელმა მაქსიმე და მისი ძმა იუდეის უდაბნოში, ხარიტონის ძველ ლავრაში წაიყვანა, სადაც მაქსიმე აღიზარდა და ბერად აღიკვეცა. წინამძღვარმა მას მაქსიმე უწოდა. მოგვიანებით მაქსიმემ სოფრონის ყურადღება მიიპყრო, რომელიც შემდგომში იერუსალიმის ეპისკოპოსი (634-638) გახდა. 590-603 წლებში, მაქსიმე აღმსარებელი და იოანე მოსხი ახალ ლავრაში ცხოვრობდნენ, რომელიც ძველ ლავრასთან ახლოს მდებარეობდა. მაქსიმემ განათლება პალესტინის მონასტრების მდიდარ ინტელექტუალურ წრეში მიიღო, სადაც გაჩაღდა VI საუკუნის თეოლოგიური დოქტრინების პოლემიკა. ამ კამათში ძველი ლავრის ბერებს განსაკუთრებული როლი აქვთ. გარიგესა და დალმაისის¹ მიხედვით, ციზიკუსელი ეპისკოპოსი იოანე, რომელთანაც მაქსიმეს მიმოწერა ჰქონდა, განიხილავდა ეკლესიის მამების ნაშრომებში ორიგენიზმის საკითხებს, აგრეთვე, რომელსაც თავისი „ამბიგუა II“ გაუგზავნა, გაიგივებულია იოანე ციზიკუსთან, ზეთისხილის მთაზე არსებული წმინდა აბრაამის მონასტრის წინამძღვართან. სწორედ მას უკავშირდება იოანე მოსხის „ლიმონარის“ 187-ე, ჭკუის დამრიგებლური მოთხრობა. მონასტერი დაარსა აბბა აბრაამ დიდმა, წინამძღვარმა იმ მონასტრისა, რომელიც იუსტინიანეს მიერ აშენებულ წმინდა მარიამის ეკლესიას მიაშენა.² იოანესთან მაქსიმეს მიმოწერაში ნახსენები წმინდა გიორგის მონასტერი, ბერებისა და მონაზვნების გაერთიანება, იერუსალიმში უნდა ყოფილიყო და არა ციზიკუსში, მარმარილოს ზღვის სამხრეთ სანაპიროზე.

1 Garrigue, *supra*, note 2, pp. 182-3; Dalmais, *supra*, note 2, p. 28.

2 ეს არის მონასტერი, რომელსაც ჰქონდა აბანო. მონასტერი ზეთისხილის მთის აღმოსავლეთ კალთაზე მდებარეობდა და ცოტა ხნის წინ გათხრების შედეგად აღმოაჩინეს. ბერძნულ წარწერაზე, რომელიც VII საუკუნით თარიღდება, ან VIII საუკუნის დასაწყისს ეკუთვნის, მოხსენიებულია მღვდელი და იღუმენი თეოდორე და ბერი კირიაკუსი. იხილეთ: D. Amit, J. Seligman and I. Zilberbod, "The Monastery of Theodorus and Cyriacus on the Eastern Slope of Mount Scopus, Jerusalem," in: C.L. Bottini, L. Di-Segni and D. Chrupeata (eds.), *One Land Many Cultures. Archaeological Studies in Honour of Stanislao Loffreda*, OFM. Franciscan Printing Press, Jerusalem 2003, pp. 139-148; L. Di Segni, "A Greek Inscription in the Monastery of Theodorus and Cyriacus on Mount Scopus", *ibid.*, pp. 149-51, ამ წიგნში მოხსენიებულია ზეთისხილის მთაზე არსებული სხვა მონასტრებიც, რომლებიც ლიტერატურული წყაროებით დასტურდება. მარმარილოს ფილა, რომლის კიდებუც აღწერილია ნადირობის სცენები, კონსტანტინოპოლთან კავშირზე მიუთითებს (გვ. 147, სურათი 14). ფილებისათვის იხილეთ შემდეგი: J. Dresken-Weiland, *Reliefierte Tischplatten aus Theodosianischer Zeit*, [StudiDi Antichita Cristiana XLIII], Roma 1991, taf. 911.

614 წელს, სპარსელების მიერ პალესტინის დაპყრობის შემდეგ, მაქსიმე აღმსარებელი პალესტინიდან გაიქცა. ბუდინიონი ამტკიცებს, რომ აღმსარებელი ჯერ ალექსანდრიაში წავიდა და იქ სოფრონსა და პატრიარქ იოანე მოწყალეს შეუერთდა. ალექსანდრიაში ის სპარსელების მიერ ეგვიპტის დაპყრობამდე, 617 წლამდე,¹ დარჩა. შემდეგ კვიპროსის გავლით კონსტანტინოპოლში გაიქცა. ტაფტი ამტკიცებს, რომ მაქსიმე აღმსარებელმა კონსტანტინოპოლში 10 წელი დაყო, სადაც შექმნა „მისტაგოგია“.² მისი ზუსტი გადაადგილებები ცნობილი არ არის, თუმცა ბოლოს ჩრდილოეთ აფრიკაში ჩავიდა. ბროკი კი გვთავაზობს აფრიკაში მისი ცხოვრების ორ შესაძლო პერიოდს: პირველი - 628/630-იდან 633-ამდე და მეორე - 641-645 წლებში, შუალედში სირიასა და პალესტინაში დაბრუნდა. ასევე მცირე დროით ის კვიპროსსა და კრეტაზე იმყოფებოდა. ჩრდილოეთ აფრიკაში მაქსიმე აღმსარებელი შეხვდა სოფრონს და ევკრატელეების მონასტერს შეუერთდა. მონასტერში სხვა დევნილი ბერებიც იყვნენ, რომლებიც სოფრონმა შეიფარა.

მაქსიმე აღმსარებლის ცხოვრების ბოლო ეპიზოდის შესახებ ვიცით, რომ 653 წელს ის კონსტანტინოპოლში ჩავიდა, სადაც დააპატიმრეს და 655 წელს თრაკიაში, ბიზეში, გადაასახლეს, ხოლო 622 წელს კი - ლაზიკაში, სადაც აღესრულა კიდევ.

სტატიის მიზანია, მოკლედ მიმოიხილოს ის ადგილები, რომლებიც უკავშირდება მაქსიმე აღმსარებლის 580-614 წლებში პალესტინაში ცხოვრებას და, აქედან გამომდინარე, არქეოლოგიურ ნაშთებს (არ გვაქვს ზუსტი მონაცემები მაქსიმე აღმსარებლის პალესტინაში მეორედ ჩასვლის შესახებ - 633-641 წლები - მუსლიმების მიერ პალესტინის უკანასკნელი დაპყრობა).

სიქარი

სიქარი,³ ეს არის მაქსიმეს მამის დაბადების ადგილი სამარიაში, ნეაპოლისთან ახლოს მდებარე სოფელი. საქარი სოფელ სკითოპოლისის (ბეთ-შეანი) გზაზე მდებარეობს და გერიზიმის მთის ძირზე, სამხრეთ-აღმოსავლეთით არის გაშენებული, რომელიც ნაყოფიერ ველს გადაჰყურებს (ასქარის ველი). აქ არის წყარო - ასქარი. ეს ის ადგილია, სადაც იესო სამარიტელ ქალს შეხვდა და იქ ორი დღე დაყო (იოანე 4:3-43): „მიატოვა იუდეა და კვლავ გალილეას წავიდა. ხოლო გზად სამარიაზე უნდა გაევილო. მივიდა სამარიის ქალაქში, რომელსაც ჰქვია სიქარი, იმ მინდვრის მახლობლად, იაკობმა რომ

¹ Boudignon, supra, note 2, pp. 15-22.

² R.F. Taft, 'Is the Liturgy Described in the Mystagogia of Maximus Confessor Byzantine, Palestinian, or Neither?' Bolletino della Badia Greca di Grottaferrata Terza, Serie, 8 (2011), pp. 223-270.

³ Y. Tsafir, L. Di Segni and J. Green, (eds.), Tabula Imperii Romanii. Iudaea/Palaestina, Jerusalem 1994 (= TIR), p. 238: 'Askar;

უბოდა იოსებს, თავის ძეს. იქ იყო ჭა იაკობისა; გზით დამაშვრალი იესო ჭის პირას ჩამოჭდა. იქნებოდა ასე ექვსი საათი. მოვიდა სამარიელი ქალი წყლის ამოსაღებად, და უთხრა მას იესომ, წყალი დამალევინეო. ვინაიდან მისი მოწაფეები ქალაქს წასულიყვნენ საქმლის საყიდლად. და უთხრა მას სამარიელმა ქალმა: როგორ, შენ, იუდეველი, წყალსა მთხოვ მე, სამარიელ ქალს? ვინაიდან იუდეველებს საერთო არაფერი აქვთ სამარიელებთან. მიუგო იესომ და უთხრა მას: რომ იცოდე ღმრთის ნიჭი, ან ვინ გეუბნება, წყალი დამალევინეო, თვითონვე სთხოვდი და ცოცხალ წყალს მოგცემდა შენ...“ (იოანე 4:3-10).

იაკობის ჭის (175180), რომელიც IV საუკუნის მერე პირველად ბორდოელმა პილიგრიმმა, მოგვიანებით პაულამ და სხვა ქრისტიანმა მომლოცველებმა მოინახულეს¹ და სადაც ბიზანტიურ პერიოდში ჯვრისებრი ფორმის ადრეული ქრისტიანული ტაძარი აღიმართა, ასქარიდან 2 კმ-ის დაშორებით მდებარეობს (177180) – ანტიკური სიქარიდან დასავლეთით.² „სამარიულ ქრონიკაში“ ის მოხსენიებულია, როგორც ისქარი. IV საუკუნეში სამარიის მეთაურმა ბაბა რაბამ მტერთან ბრძოლებში ამ ადგილამდეც მოაღწია. როგორც სირიული „ცხოვრებიდან“ ვიგებთ, VI საუკუნეში სიქარი სამარიული სოფელი ყოფილა. მადაბას მობაიკურ რუკაზე ვკითხულობთ, რომ „სიქარი ახლა სიქორაა“³ ზარმაზა, რომელიც სამარიელებმა (ჯრჰჯ) მუჰამედის შესახვედრად გააგზავნეს, ამ სოფლიდან იყო. ჯვაროსნების მიერ სოფლის დაპყრობამდე, ის კვლავ სამარიელებით ყოფილა დასახლებული.⁴ აქ აღმოაჩინეს რომაული მავზოლეუმის ნაშთები⁵ ტიპური სამარიული სარკოფაგებით.⁶

¹ TIR, p. 205: Puteus Iacobi; P. Maraval, Lieux saints et pèlerinages d'Orient, Paris 1985, p. 289.

² იაკობის ჭის ეკლესიის ჯვრისებრ გეგმას მხოლოდ არკულოგი ადასტურებს (დაახლ. 670 წ.). ეს ადგილი პაულამაც მოინახულა (Hier. Ep. 108.13), თუმცა არქეოლოგიური მტკიცებულების არარსებობის გამო, უცნობია, იმ დროისთვის ეკლესიას შენარჩუნებული ჰქონდა იგივე ფორმა თუ არა. ეკლესიის ნაშთების შესახებ შეგიძლიათ იხილოთ: TIR, op. cit.; A. Ovadia and C.G. de Silva, "Supplementum to the Corpus of the Byzantine Churches in the Holy Land I." *Levant* 13 (1981), pp. 200-261, # 59.

³ M. Avi Yonah, *The Madaba Mosaic Map*, Jerusalem 1954, nos. 33 and 35; H. Donner, *The Mosaic Map of Madaba*, Kampen 1992, pp. 48-49, nos. 34 and 37; M. Piccirillo and E. Alliata (eds.), *The Madaba Map Centenary 1897-1997*, Jerusalem 1999, pp. 65 and 66, nos. 38 and 41.

⁴ იხილეთ აგრეთვე: Ben Zvi, *The Book of the Samaritans*, pp. 66-67; The Tulida (ed. M. Florentin), p. 78 and index locorum; M. Levi-Rubin, "The Samaritans during the Early Muslim Period according to the Continuation to the Chronicle of Abu 'l-Fath," in: E. Stern and H. Eshel (eds.), *The Samaritans*, Jerusalem 2002, p. 570 (Hebrew).

⁵ E. Damati, "The Sarcophagi of the Samaritan Mausoleum at 'Ascar ('Ein Suchar), in: R. Zeevy (ed.), *Israel - People and Land 2-3 (20-21) (1985-86)*, pp. 87-106 (Hebrew); idem., "A Roman Mausoleum at 'Askar," *Qadmoniot VI/3-4 23-24 (1973)*, pp. 118-120 (Hebrew).

⁶ R. Barkai, "Samaritan Sarcophagi," in: E. Stern and H. Eshel (eds.), *The Samaritans*, Jerusalem 2002, pp. 310-338 (Hebrew).

ტიბერია

როგორც უკვე აღინიშნა, სირიული „ცხოვრების“ მიხედვით, მაქსიმეს დედა ზადუქის ოჯახში მცხოვრები სპარსი მონა იყო. ზადუქი ტიბერიელი ებრაელი იყო. ებრაელებს უფლება არ ჰქონდათ, ქრისტიანი მონები ჰყოლოდათ; სპარსელი მონების ყოლა კი დასაშვებად ითვლებოდა. ტიბერია, გალილეის ზღვაზე მდებარეობდა და III საუკუნის დასაწყისიდან რაბინ იოჰანანის დროს, ებრაული სანჰედრინის – ებრაული რელიგიური ავტონომიური ორგანოსა და, აგრეთვე, ებრაული აკადემიის (ბეთ ჰამედრამ ჰაგოდოლი) რეზიდენციებს წარმოადგენდა. დაახლოებით 235 წელს ებრაელმა პატრიარქმა, რაბინ იეჰუდა ნესიამ საკუთარი რეზიდენცია სეფორისიდან ტიბერიაში გადაიტანა. პალესტინური თალმუდი დაახლოებით 365 წელს სწორედ აქ შეიქმნა. ებრაელი წინამძღოლები აქ ყოფნას 419 წელს ებრაული საპატრიარქოს გაუქმების შემდეგაც აგრძელებენ. თუმცა ნელ-ნელა ქალაქში ქრისტიანობა გავრცელდა. ეპიფანეს (IV საუკუნის შუა წლები) მიხედვით, ქრისტიანი ეპისკოპოსი ტიბერიაში ჯერ კიდევ კოსტანტინემდე იყო, პატრიარქი ჰილელის დროს. ეპიფანე ამტკიცებს, რომ მან ქრისტიანობა სიკვდილის სარეცელზე მიიღო. ადგილობრივი ებრაელი მრევლის საპატრიარქო სახლის მეგობრის, იოსების, მხრიდან მცდელობა, ტიბერიელი და ქვედა გალილეის (სეფორისი, კაპერნაუმი, ნაზარეთი) ებრაელებში ქრისტიანობა გაეფრცვლებინა, კონსტანტინეს დროს წარუმატებელი აღმოჩნდა. ადრიანელების ნაწილის გაქრისტიანების მცდელობას ებრაელთა პროტესტი მოჰყვა. მალე მან ტიბერია დატოვა და სკითოპოლისში გადავიდა. მოგვიანებით, 415 წელს ქრისტიანი ეპისკოპოსი ქალკედონის საეკლესიო კრებას ესწრება. თემი ორგანიზებული გახდა; კურიონო, ეფიმიოსის, V საუკუნეში პალესტინის სამონასტრო ცხოვრების წინამძღოლის, ერთ-ერთი პირველი მოსწავლე ტიბერიიდან ყოფილა. ჰირონიმუსი საუბრობს ტიბერიელი ბრძენის შესახებ, რომლის დახმარებითაც ლათინურად თარგმნა „ქრონიკები“. იუსტინიანეს დროს ქალაქი კვლავ ძირითადად ებრაულია. ტიბერიას გარს ერტყმოდა გალავანი. მონასტერი ბაზილიკით, რომელიც სავარაუდოდ, წმინდა პავლეს სახელობის უნდა ყოფილიყო, მთის წვერზე აშენდა და ქალაქის დასავლეთ ნაწილს გადაჰყურებდა. ქალაქი ტბის გასწვრივ კიდევ უფრო გაიზარდა, ჩრდილოეთითა და სამხრეთით კოლონადებიანი ქუჩებითა და ტბის მოპირდაპირედ პრომენადით, რომლებსაც საზოგადოებრივი შენობები მიუყვებოდა, როგორებიცაა: ბაზილიკის ფორმის სასახლე, აბანო, ბაზარი, თეატრი და სტადიონი. წყალი ქალაქს აკვედუკიდან მიეწოდებოდა.¹

¹ Y. Hirschfeld, "Tiberias," in: E. Stern (ed.), *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, Vol. 4, Jerusalem 1993, pp. 1464-1470; idem., "The 'Anchor Church' at the Summit of Mount Berenice near Tiberias," *Biblical Archaeologist* 1993, pp. 122-

614 წელს ქალაქის ებრაელი მოსახლეობა, მდიდარი კაცის – ბენიამინის ხელმძღვანელობით, სპარსელებს ეხმარებოდა. 628 წელს, ქალაქს ჰერაკლე ეწვია, ჩამოიტანა ჯვარი, რომელზეც ქრისტე აცვეს და ბენიამინს მოსთხოვა, ევსტათი შექემელის სახლში მონათლულიყო (Theophanes, Chron. A.M. 6120, ed. de Boor, Leipzig 1883, p. 328). 635 წელს ტიბერია მუსლიმურ ძალებს დანებდა და სკითოპოლისი ჩაანაცვლა, როგორც იუნდ ალ-ურდუნის დედაქალაქი, ადმინისტრაციული ერთეული, რომელმაც, თავის მხრივ, II პალესტინა ჩაანაცვლა.

ჰესფინი

ჰესფინი (ქასპინი, ხისფინი) გოლანის მაღლობებზე მდებარეობდა. სოფელი, რომელიც სკითოპოლისიდან და ტიბერიიდან დამასკოს მიმართულებით მიმავალ გზაზე იყო გაშენებული, II პალესტინის ქალაქ ჰიპოსის ტერიტორიას ეკუთვნოდა. სოფელი ნაყოფიერ, ვულკანური წარმოშობის ნიადაგზეა გაშენებული. ორი ეკლესიის, დასავლეთით სამაფსიდიანი ეკლესიისა და აღმოსავლეთით 604 წელს აღდგენილი ტაძრის, ნანგრევები ქალაქის შემოგარენში აღმოაჩინეს. ორივე ეკლესია დიდი სამონასტრო კომპლექსის ნაწილი უნდა ყოფილიყო. ქალაქის ცენტრში მესამე ეკლესიის არსებობაზე მეტყველებს საკურთხევლის ტიხრები და დგარები, რომლებიც ამ უბანში იყო მიმოფანტული. უამრავი აღმოჩენა, ოქროს სამკაულების, მუშის, ვერცხლისა და ბრინჯაოს ლარნაკები, რომლებიც რომაულ აკლდამებში აღმოაჩინეს, მიანიშნებს ადგილობრივი მოსახლეობის სიმდიდრეზე, აგრეთვე, წარმართობაზე. სამარხი მდებარეობს სოფლის ჩრდილო-აღმოსავლეთით. აღმოჩენილია გვიანი რომაული ეპიტაფიები და ბერძნული წარწერები ორივე ეკლესიის მოზაიკურ იატაკებსა და სხვა არქიტექტურულ ელემენტებზე. ბაზალტის თლილი ქვებით აშენებული სახლებისა და სასაწყობო შენობების არქიტექტურა, გადახურვის სისტემა, რომელიც ბრჯენებზე მოწყობილი ბაზალტის კოჭებით არის აშენებული და თაღები – ტიპურია რეგიონისათვის, რომელიც ჰაურანის დასავლეთით მდებარეობს. დასავლეთის ეკლესია („გიორგის ეკლესია“; 14.20x20.50; ორი 6-სვეტიანი რიგი, 6.60მ სიგანის ნავი, გვერდითი ეკვდერი - 2.80მ; იონიური სვეტის თავები, ატიკური საძირკვლები) სამაფსიდიანი იყო. გამოჩნდა S გვერდითი ეკვდერის ნაწილები, აფსიდის ჩათვლით (სიგანე - 1.85მ, სიმაღლე - 1.40მ), და ცენტრალური აფსიდის (სიგანე - 4.25მ, სიმაღლე - 2.60მ) შედარებით მცირე ნაწილი. ტიხრები დამზადებულია იმპორტირებული მარმარილოსაგან. კედლები შელესილია ბათქაშით, გაპრიალებული და შეღებილია შიგნიდან წითელი საღებავით. S გვერდით ეკვდერს, საკურთხევლის ამალღებულ ადგილსა

133.

¹ Z. Ma'oz, "Haspin", in: E. Stern (ed.), The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land, Vol. 2, Jerusalem-New York 1993, pp. 586-588.

და ნავს აქვს მოზაიკური იატაკები, რომლებიც მორთულია ნათელი, ყვავილოვანი ორნამენტებითა და გეომეტრიული ფიგურებით, რომლებიც ქურსის ორნამენტებს მოგვაგონებს. დაზიანებულია ორი ჩიტი. ბერძნულ წარწერაზე ვკითხულობთ: „გეორგიოს სატეფელას ცხოვნებისათვის“. მოჭიქული და ოქროთი მოვარაყებილი მოზაიკის უჭრედები ადასტურებს, რომ ქორედში ფანჯრების ზედა რიგსა და აფსიდას დახვეწილი მოზაიკა უნდა ჰქონოდა. სახურავი კრამიტის იყო. თარიღდება VI საუკუნის პირველი ნახევრით, ფუნქციონირებდა VII საუკუნემდე.

აღმოსავლეთის ეკლესია („თომას ეკლესია“; სიგანე – 12.75მ, სიმაღლე – 8.7მ-ს აღემატებოდა) აღმოჩენილია მხოლოდ ნაწილობრივ. ეკლესია მდებარეობდა აღმოსავლეთით, დაახლოებით 200 მ-ში. აღმოაჩინეს ერთმანეთზე გადადებული მოზაიკის ორი იატაკის ნაშთები, ერთმანეთისგან 20-სანტიმეტრიანი დაშორებით. მოზაიკის ზედა იატაკზე, რომელიც აღდგენითი სამუშაოების შედეგად დაიგო, არის ბერძნული წარწერის 5 ხაზი. წარწერაში ნახსენებია რამდენიმე სახელი, მათ შორის, მღვდელი და წინამძღვარი თომა და თარიღდება 667 წლით, რაც პომპეუსის კალენდრის (კალენდარი რომაულ პალესტინაში) მიხედვით 604 წელს უდრის. წარწერაში ნათქვამია:

„ოლიმპიუსის ძღვენი, შვილების – ლეონტიუსისა და ევგენიუსის კარგად ყოფნისათვის, მამის – ვარუსის, ძმების – ბასილიუსისა და ევგენიუსის, შვილის – ვარუსის მოსაგონებლად და მშვიდად განსვენებისათვის. მადლიერების ნიშნად აღადგინა მან ეს წმინდა შენობა მღვდლისა და ილუმენის, თომას, ძალისხმევით ივლისის თვეში, VII ედიქტი, 667 წელი“.¹

ძველი ლავრა²

ძველი ლავრა, იგივე სოუკა, იყო ბოლო იმ სამი სავრიდან, რომელიც ხარითონმა IV საუკუნის დასაწყისში დაარსა, როგორც ამას ჰაგიოგრაფი, VI საუკუნეში მოღვაწე სოუკელი ბერი, მოგვითხრობს. „ხარითონის ცხოვრების“ მიხედვით (რედ. გალანტე), მოგვიანებით კი ნიკიფორე კალისტოს ქსანთოპულოსის (1340) მიხედვით, ქსენოფონტი და მისი ორი ვაჟი, არკადიუსი და იოანე, ძველ ლავრაში V საუკუნეში ცხოვრობდნენ. რუსმა წინამძღვარმა დანიელმა ვაჟების საფლავები 1106-71 წლებში აღმოაჩინა.

¹ ზუსტი თარიღისა და ინგლისური თარგმანისათვის იხილეთ: L. Di Segni, Dated Greek Inscriptions from Palestine from the Roman and Byzantine Periods, Ph.D. dissertation, The Hebrew University of Jerusalem 1997, pp. 278-80.

² Y. Hirschfeld, “List of the Byzantine Monasteries in the Judean Desert”, in: G. C. Bottini, Leah Di Segni, and E. Alliata, Christian Archaeology in the Holy Land. New Discoveries. Essays in Honour of Virgilio C. Corbo. Jerusalem 1990, pp. 8-12; idem., “The Monastery of Chariton, Survey and Excavations,” Liber Annuus 50 (2000), pp. 315-362, Pls. 1-26.

VI საუკუნეში მას ძველ ლავრას უწოდებდნენ, ახალი ლავრისაგან რომ განესხვავებინათ, რომელიც საბამ 507 წელს დაარსა. შემდეგ ის საბანმინდელი მონასტრების კავშირს მიეკუთვნებოდა. ორიგენისტული პოლემიკის დროს ლავრის წინამძღვრები და ბერები მხარს დიდ ლავრას უჭერდნენ. 506 წელს, როდესაც 60 დისიდენტი ბერი დიდი ლავრიდან წავიდა, ძველი ლავრის წინამძღვარმა თავის მონასტერში მიღებაზე ბერებს უარი უთხრა („საბას ცხოვრება“, 36, 122). აბბა კასიანე სკითხოპოლელი, დიდი ლავრის მღვდელი, 8 წლის განმავლობაში სოუკას წინამძღვარი იყო (538-546). შემდეგ ის დიდ ლავრას ხელმძღვანელობდა („საბას ცხოვრება“, 88, 196). VI საუკუნის პირველ ნახევარში, გარდაცვალებამდე (557), ლავრის გამორჩეული ბერი იყო კირიაკოსი, კირილე სკითხოპოლელის ჰაგიოგრაფიული თხზულებების ერთ-ერთი გმირი და ინფორმაციის წყარო. მისი ხელმძღვანელობით ლავრა ანტიორიგენისტული ბასტიონი იყო.

სპარსელების შემოსევის დროს დიდი ლავრის 44 საბანმინდელი ბერის გაჟლეტის შემდეგ, ძველმა ლავრამ, როგორც ჩანს, ცოტა ხანი გამორჩეული ფუნქცია შეინარჩუნა. მაქსიმე აღმსარებელი ლავრის ბერების რიგში პირველია.¹

მეორე საკითხი, რომელიც მინდა, რომ სტატიაში განვიხილო მაქსიმე აღმსარებლის პალესტინასთან კავშირის შესახებ, არის ეკლესიის სტრუქტურა, რომელიც „მისტაგოგიაში“ ასახული.² „მისტაგოგია“ არის კომენტარი ლიტურგიის შესახებ, რომელიც ასრულებს სასულიერო სახელმძღვანელოს ფუნქციას როგორც ბერებისთვის, იქნებოდა ეს მის ლავრაში მცხოვრები ბერი თუ არა, ისე ღვთისმოსავი საერო პირებისა და გზააბნეული სამღვდელოებისთვის. ბუდიონის მიხედვით,³ „მისტაგოგია“ მიეძღვნა თეოქარისტოსს, ჩრდი-

¹ J. Patrich, Sabas - Leader of Palestinian Monasticism. A Comparative Study in Eastern Monasticism, Fourth to Seventh Century, [Dumbarton Oaks Studies XXXII], Washington 1995, pp. 140 and 155, note 45.

² Migne, PG 91, 657-718. ბერძნული ტექსტი, ფრანგული და ახალბერძნული თარგმანებითურთ, იხილეთ: C.G. Sotiropoulos, La Mystagogie de saint Maxime le Confesseur. Introduction - texte critique - traduction française et grecque, Athènes 2001. ადრეული ფრანგული თარგმანი გამოიცა ნაწილებად მირა ლოტ-ბოროდინის მიერ წიგნში Irénikon 13 (1936) გვ. 466-72, 595-97, 717-20; 14 (1937) გვ. 66-69, 182-85, 282-84, 444-48; 15 (1938) გვ. 71-74, 185-86, 276-78, 390-91, 488-92. „მისტაგოგიის“ ფრანგული თარგმანი დაიბეჭდა სადოქტორო დისერტაციაში: Marie-Lucie Charpin, Union et différence. Une lecture de la Mystagogie de Maxime le Confesseur, Paris IV - Sorbonne, 2000. „მისტაგოგიის“ ახალი კრიტიკული გამოცემა, რომელიც დაეფუძნა, ქრისტიან ბუდინიონის მიერ 2000 წელს ექს-მარსელის უნივერსიტეტში დაცულ დისერტაციას, დასათაურებელია, როგორც: La Mystagogie ou traité sur les symboles de la liturgie de Maxime le Confesseur (580-662): Edition, traduction, commentaire, იხილეთ: Maximi confessoris Mystagogia: una cum Latina interpretatione Anastasii Bibliothecarii (Corpus Christianorum. Series Graeca no: 69), Brepols: Turnhout, 2011.

³ Supra, note 2, pp. 38-41. See also I.H. Dalmais, “Théologie de l’église et mystère liturgique

ლოეთ აფრიკაში მოღვაწე როგორც რელიგიურ, ისე პოლიტიკურ სფეროში მნიშვნელოვან ფიგურასა და მღვდელს. თეოქარისტოსი ჩრდილოეთ აფრიკასა და რომში მცხოვრები პალესტინელი ემიგრანტი ბერების წრეს მიეკუთვნებოდა. ამავე წრეს ეკუთვნოდა მაქსიმე აღმსარებელიც.¹ ეს ბერები პალესტინური ლიტურგიის ერთგულები იყვნენ. როგორც ჩანს, ამიტომ, საეპისკოპოსო ლიტურგია, რომელსაც მაქსიმე აღმსარებელი „მისტაგოგიაში“ განიხილავს, იერუსალიმის ლიტურგიაა და არა კონსტანტინოპოლისა.²

ევექარისტული რიტუალის კალენდარი, რომელსაც აღმსარებელი აღწერს, მოიცავს: მცირე შესვლას, ქადაგებას, კათაკმეველების ტაძრიდან გასვლას, ჰიმნებს, სახარებას, აღსავლის კარის დახურვას, ეპისკოპოსის ჩამოსვლას საეპისკოპოსო ტახტიდან, წმინდანაწილების (ზიარების პური და ღვინო) შემობრძანებას, ამბორს, მრწამსსა და წმინდა საიდუმლო ზიარების შესრულებას.

ეს წყარო მიუთითებს, რომ VII საუკუნისთვის და, როგორც ჩანს, მანამდეც, პალესტინაში ევექარისტული რიტუალი უკვე მოიცავდა ძღვენის გადატანის პროცესიას – წმინდა ნაწილების (ზიარების პური და ღვინო) შემობრძანებას.³ როგორც ჩანს, IV საუკუნეში პალე-

---

dans la *Mystagogie* de S. Maxime le Confesseur,” *Studia Patristica* 12-13 (1975), p. 145.

¹ იქვე, გვ. 39-40. ბუდინიონი აგრეთვე მიუთითებს, რომ თეოქარისტოსი შეიძლება გავაიგივოთ ამავე სახელის მექონე ხელმომწერთან შუამდგომლობაზე, რომელიც ოთხმა საბანძინდელმა იღუმენმა ლატერანის საეკლესიო კრებას გაუგზავნა, ესენია: იოანე საბანძინდელი (იერუსალიმთან ახლოს), თეოდორე საბანძინდელი (აფრიკა), გიორგი და თალასიოსი, რომში საბანძინდის მონასტრების წინამძღვრები. ბუდინიონი ამბობს, რომ მაქსიმე აღმსარებელმა თავის „კითხვებში თალასიოსს“ სწორედ ამ თალასიოსს მიმართავს. შესაბამისად, ის ასკვნის (გვ. 40): “Cela invite véritablement à supposer une formation de Maxime en Palestine, dans une laure sabaitique ...”; და გვ. 41: “Maxime n’était donc très probablement pas constantinopolitain, mais bien palestinien.”

² თემცა რობერტ ტაფტის (*supra*, note 9), ბიზანტიური ლიტურგიის სპეციალისტის, მიხედვით, „მისტაგოგია“ კონსტანტინოპოლში შეიქმნა და აღწერს კონსტანტინოპოლურ ლიტურგიას. დიდი შესვლის რიტუალს თუ გავითვალისწინებთ, ამ ორს შორის დიდი მსგავსებაა.

³ შესვლები მოხსენიებულია: „მისტაგოგია“, 8 - PG 91, 688; 16 - PG 91, 693; 23 - PG 91,697 და 24 - PG 91, 704-708. იხილეთ აგრეთვე: T.F. Mathews, *The Early Churches of Constantinople: Architecture and Liturgy*, University Park and London 1971, p. 157; R. Taft, *The Great Entrance. A History of the Transfer of Gifts and other Preanaphoral Rites of the Liturgy of St. John Chrisostome*, Rome 1975 [*Orientalia Christiana Analecta* 200, second edition, Rome 1998], pp. 43-44, 192-93; F. E. Brightman, “The *Historia Mystagogica*, and other Greek Commentaries on the Byzantine Liturgy,” *Journal of Theological Studies* IX (1908), p. 248. იმ დროისთვის გავრცელებული მოსაზრების მიხედვით, მეტიუსიც და ტაფტიც, მაქსიმე აღმსარებელს კონსტანტინოპოლელად მიიჩნევენ. ახლა ჩვენ უკვე ვიცით, რომ ის პალესტინელი იყო. პალესტინური ლიტურგია, რომელიც აღიარებს ადგილობრივი, საეპისკოპოსო ევექარისტული რიტუალის დროს წმინდა ნაწილებით მსვლელობას, მაქსიმე აღმსარებელამდე დაახლოებით ერთი საუკუნით ადრე აღმოჩნდა ფსევდოდონისე არეოპაგელზე დაწერილ „სქოლიოებში“ (*Scholia*), სინამდვილეში იოანე სკითოპოლელის, სკითოპოლისის ეპისკოპოსის, დაწერილია (536-550). „სქოლიოებში“

სტინაში ამგვარი რამ არ ხდებოდა, ვინაიდან არც კირილე იერუსალიმელის ნაშრომებში და არც ეგერიას „მოგზაურობაში“ მსვლელობის შესახებ მინიშნება არ არის.¹

მაქსიმე აღმსარებელი არაფერს ამბობს პროცესიის მიმართულებაზე. საიდან უნდა დაწყებულიყო მსვლელობა? კონსტანტინოპოლში დიდი შესვლა იწყება გარე საცავიდან (სალაროდან), რომელიც ეკლესიას ესაზღვრება, მაგრამ მისგან განცალკევებულია (ბერძ. Skeuophylakion) და მთავრდებოდა საკურთხეველთან. პალესტინაში, V საუკუნის შუა წლებიდან მოყოლებული, ბაზილიკურ ეკლესიაში ძალიან ხშირად ეკვდერი სამხრეთით ან ჩრდილოეთით იყო მინაშენი.² ასეთი ეკვდერები (სამლოცველოები) იგივე ფუნქციას ასრულებდა. როგორც კროუფუტმა დიდი ხნის წინ განაცხადა, ამგვარი ეკვდერები სამსხვერპლო ეკვდერებად (prothesis) უნდა მივიჩნიოთ.³ აქ წინასწარ თავსდებოდა ევქარისტიული შესაწირი. შესაწირი იქიდან მსვლელობისას გამოჰქონდათ და საკურთხეველში შეჰქონდათ. სამხრეთის ნაწილში არსებული ეს ეკვდერი ტექსტში Testamentum Domini Jesus Christi (უფალი იესო ქრისტეს აღთქმა) აღწერილია, როგორც diakonikon (ܐܘܬܐ ܕܡܫܡܫܐ – bit’ dmšmšn’ სირიულ ტექსტში).⁴ ამ

ნათქვამია, რომ მხოლოდ დიაკვნები მონაწილეობენ ძღვნის შეწირვის პროცესიაში და მხოლოდ დისკოსს (ფეშხუმი) აქვს დაფარნები გადაფარებული. Scholia დაიწერა 538 და 543 წლების შუალედში. იხილეთ: Scholia 3, PG 4, 136, 137, 144; ტაფტი, იქვე, გვ. 43, შენიშვნა 103. იოანე სკითოპოლელის შესახებ იხილეთ B. Flusin, *Miracle et Histoire dans l’oeuvre de Cyrille de Scythopolis*, Paris 1983, pp. 17-29, რომელიც ასკვნის (გვ. 28), რომ Scholia დაიწერა 538-543 წლებში. H.U. von Balthasar, “Das Scholienwerk des Johannes von Skythopolis”, *Scholastik* 15 (1940), pp. 16-38. ნიგნი გვიჩვენებს, რომ ფსევდოდოწონისე არეოპაგელზე დაწერილი Scholia-ს უმეტესობა (PG 4), რომელიც მაქსიმე აღმსარებელს მიეწერებოდა, სინამდვილეში იოანე სკითოპოლელის მიერ არის დაწერილი.

¹ Taft, op. cit., p. 52.

² იხილეთ: J. Patrick, “Early Christian Churches in the Holy Land”, in: *Christians and Christianity in the Holy Land: From the Origins to the Latin Kingdoms*, eds. Guy G. Stroumsa and Ora Limor [Cultural Encounters in Late Antiquity and the Middle Ages, 5]. Turnhout: Brepols, 2006, pp. 355-400.

³ J.W. Crowfoot, ‘The Christian Churches’, in C.H. Kraeling, *Gerasa, City of the Decapolis*, New Haven 1938, pp. 175ff.; idem, *Early Churches of Palestine*, London 1941.

⁴ Ed. Rahmani, l.19, pp. 22-27 = ed. Vööbus 1975, Syriac text – pp. 10-11; Eng. tr. – pp. 33-34. Testamentum Domini Jesus Christi არის V საუკუნის შუა პერიოდის ადრეული ქრისტიანული კანონების კრებული, რომელიც კლიმენტი რომაელს, წმინდა პეტრეს მოწაფეს, მიეწერება. სავარაუდოდ, დედანი ბერძნულია, თუმცა მხოლოდ მისმა სირიულმა, VI საუკუნის, თარგმანმა მოაღწია. იხილეთ: J. Quasten, *Patrology* (Westminster, MD 1950), pp. 185-86. მიუხედავად იმისა, რომ მოცემულ მითითებებს სრულად თითქმის არცერთი ეკლესია არ შეესაბამება, Testamentum Domini (როგორც ჩანს, რეკომენდებული იდეალი, ვიდრე ნორმატიულ-რეალისტური დირექტივა), ცხადია, რომ კარგად შეესატყვისება წმინდა მიწის თანამედროვე ეკლესიებს. ხოლო ჩრდილოეთ და აღმოსავლეთ სირიის, ილირიკუმის, ეგეოსური სამყაროსა თუ კონსტანტინოპოლის ეკლესიებთან მრავალ საკითხში შეუთანხმებლობაა. სირიის ეკლესიებში მინაშენები (ფლიგელები) შეიძლება არსებობდეს, მაგრამ

ტექსტის მიხედვით, diakonikon-თან მისვლა შესაძლებელი იყო წინა ეზოთი და ტაძრის სამხრეთ-დასავლეთ ფლიგელს ქმნიდა. ეს იყო ოთახი, სადაც ევქარისტიული შესანიერი თავსდებოდა, სავარაუდოდ, მაგიდაზე ან მეორე საკურთხეველზე, რათა გამოჩენილიყო და ყველას დაენახა. სხვა პასაჟში (II, 10, გვ. 130-131) ვკითხულობთ, რომ ლიტურგიის დროს დიაკვანს ძღვენი (ϱουβακ – qwrbn') საკურთხეველში შეჰქონდა, სადაც ეპისკოპოსი უფალს მადლობას შესწირავდა. ვინაიდან ძღვენი პირველად diakonikon-ში დაბრძანდებოდა, ეკლესიის მეორე ბოლოში, საკურთხევლისგან მოშორებით, აუცილებელი იყო მისი გადატანა საკმაოდ დიდ მანძილზე, კათაკმევლების ტაძრიდან გასვლის შემდეგ. ამ ტექსტში მოცემული რეკომენდებული არქიტექტურული მითითებით შეიძლება აღვადგინოთ დიდი შესვლის მსვლელობაც. მაქსიმე აღმსარებლის „მისტაგოგია“ გვიჩვენებს, რომ ამგვარი მსვლელობა VII საუკუნეში პალესტინური რიტუალის ნაწილი იყო.

ყოველთვის ესაზღვრება ეკლესიის ძირითად ნაწილს, როგორც რთული მარტირეუმი, საცავი (საქრისტია) ან ბაპტისტერიუმი. იგივე მდგომარეობაა ტრანსიორდანიამიც, არაბეთის პროვინციაშიც (ქვიან არაბეთში). მეორე მხრივ, მოსაზღვრე ოთახები და ეკვდერები, რომლებიც, ჩვეულებრივ, ტაძრის ჩრდილოეთ ნაწილში მდებარეობს, პალესტინის სამივე პროვინციასა და არაბეთის ცენტრალურ და სამხრეთ სექტორებში – გერასაში, მადაბასა და ნებოში – ფართოდ არის გავრცელებული. განსაკუთრებულად საინტერესოა ეკვდერი, რომელიც გაზაში, ჯაბალიეს ტაძრის ჩრდილოეთ ნაწილშია მინაშენი. ეს არის ერთაფსიდიანი ბაზილიკა, რომლის ჩრდილოეთ ნაწილს ბოლოში აფსიდიანი მარტირეუმია, ხოლო სამხრეთ ნაწილს აღმოსავლეთ დაბოლოებაზე – ვერტიკალური მარტირეუმი. ტაძარს აქვს მართკუთხა საკურთხეველი აღმოსავლეთით, ხოლო დასავლეთით – ერთგვარი წინკარი (ვესტიბული), რომელიც ეკვდერისგან გამოყოფილია ტიხრით, აქ დგას ძღვენის მაგიდა, რომელზედაც მართლმორწმუნენი შესანიშნავად დააწყობენ. სამხრეთ კედელში ორი ღიობი გადის ეკვდერსა და ბაზილიკაში, კიდევ ორი ღიობი ჩრდილოეთ კედელში კი ბაპტისტერიუმთან მისასვლელია. ეკვდერს არქეოლოგები diakonikon-ს უწოდებენ. იხილეთ: J. B. Humbert et al., *Gaza Méditerranéenne: Histoire et archéologie en Palestine* (Paris 2000), pp. 121–25; C. Saliou, 'Gaza dans l'Antiquité tardive: Nouveaux documents épigraphiques', *Revue Biblique*, 107 (2000), 390–411.

¹ სიტყვასიტყვით diakonikon არის უბრალოდ დიაკვნების ადგილი. სხვა ლიტერატურულ წყაროებსა და წარწერებში ის აღნიშნავს სხვადასხვა ფუნქციის მქონე ოთახებს, სადაც დიაკვნები მსახურობდნენ (ძირითადად მოსანათლი ოთახი, სამოსლისა და ქურჭლის სალარო ან საცავი). აქედან გამომდინარე, როდესაც ვსაუბრობთ პალატზე, საიდანაც დიდი შესვლის პროცესია იწყება, გაუგებრობის თავიდან ასაცილებლად აქ ტერმინი prothesis (სამსხვერპლო) გამოიყენება. მოგვიანებით, IX საუკუნიდან მოყოლებული prothesis აღნიშნავდა ოთახს, სადაც კვეთის (proskomide) ცერემონია სრულდებოდა. აქ ყველაფერს დააწყობდნენ და აკურთხებდნენ საკურთხეველში შეტანამდე. მაგრამ ძველ დროში, ბერძნულ მართლმადიდებელ ეკლესიებში ეს ოთახი (prothesis) მდებარეობდა აფსიდის ჩრდილოეთით, კანკელის (იკონოსტასი) მეორე მხარეს, ჩვენს კვლევაში prothesis-ის მნიშვნელობისაგან განსხვავებით.

JOSEPH PATRICH

Institute of Archaeology
The Hebrew University of Jerusalem,
Israel
patrichj@mail.huji.ac.il

MAXIMUS CONFESSOR - THE PALESTINIAN ARCHAEOLOGICAL-GEOGRAPHICAL BACKGROUND

My purpose in this paper is to give a short survey on the sites associated with the first formative chapter of Maximus life in Palestine in the years 580-614, and the archaeological remains therein (we have no details about the suggested second stay in Palestine, in the years 633-641 - the year of the final conquest of Palestine by the Muslims).

KEYWORDS: Maximus life; Palestine

The convention that Maximus Confessor (580-662 CE) was a Constantinopolitan was derived from his 10th c. Greek *enkomion* by the Stoudite monk Michael Exaboulites. But since the publication of the early Syriac life,¹ written by his contemporary (though hostile) George (or Gregory) of Resh'aina, and after refresh examination of his writings for details concerning his life and activity, we know Maximus was a

---

¹ S. Brock, "An Early Syriac Life of Maximus the Confessor," *AB* 91 (1973), pp. 299-346.

Palestinian.¹ According to the Greek *Vitae*² he was born to a respectable Constantinopolitan family, was well educated, served as first secretary of the imperial archives under Heraclius. Then he was forced to escape the Monothelite heresy (still to be born) of the imperial court, fleeing to Philippikos Monastery at Chrysopolis, opposite Constantinople. But this part of the Greek *Vitae* is a hagiographic invention; his biography underwent a process of Constantinopolization imitating the noble origin of Theodore Stoudites.³ The Syriac *Vita*, on the other end, is rich in factual details. According to the Syriac biographer he was born in the village of Hesfin (חצפין קריתא), in the Golan, east of the sea of Tiberias. His father was a Samaritan called Abna (אבנא), a maker of linen from Sychar (שכר), a Samaritan village near Neapolis, and his mother, named Shanda (שנדה), was a Persian slave-girl of a Jew of Tiberias named Zadoq (זדוק). Both were secretly baptized by the village priest of Hesfin - Martyrius (מרטור), getting new Christian names - Theonos and Mariame respectively. The birth name of Maximus was Moschion. At the age of nine he became an orphan, given to the guardianship of the village priest, who brought him

---

1 For farther arguments in favor of a Palestinian origin see: J.M. Garrigues, La personne composé de Christ d'après saint Maxime le Confesseur. *Revue Thomiste* 74 (1974), pp. 182-83; I.H. Dalmais, "La vie de saint Maxime le Confesseur reconsidéré. *Studia Patristica* 17 (1982), pp. 26-30; B. Flusin, *Miracle et Histoire dans l'oeuvre de Cyrille de Scythopolis*, Paris 1983, Vol. II, pp. 52-54; Ch. Boudignon, "Maxime le Confesseur était-il Constantinopolitain?" in: B. Janssens, B. Roosen and P. Van Deun (eds.), *Philomathestatos. Studies in Greek and Byzantine Texts Presented to Jacques Noret for his Sixty-Fifth Birthday, Études de patristique grecque et textes byzantins offerts à Jacques Noret à l'occasion de ses soixante-cinq ans*, [Orientalia Lovaniensia Analecta 137], Leuven - Paris - Dudley/MA 2004, pp. 11-43.

2 There are five Gr. recensions: BHG 1233m and n, BHG 1234, BHG 1235 and BHG 1236. Of these, BHG 1234 is the only one that was published in print in PG 90. 68A-109B. A part that was left out of this edition was later edited and published by R. Devreese, being based on two other recensions of this text [R. Devereese, "La vie de St. Maxime le Confesseur et ses recensions", *AB*46 (1928), 5-49, pp. 18-23]. All the Gr. texts are being prepared for publication in CCSG by Bram Roosen. For the state of affairs up to 1985, see: P. Allen, "Blue-print for the Edition of *Documenta ad Vitam Maximi Confessoris spectantia*," in: C. Laga, J.A. Munitiz, and L. Van Rompay (eds.), *After Chalcedon. Studies in Theology and Church History offered to Professor Albert Van Roey for his Seventieth Birthday* [OLA 18], Leuven 1985, pp. 11-21. See also: *Scripta saeculi vii vitam Maximi Confessoris illustrantia, una cum latina interpretatione AnastasiiBibliothecarii iuxta posita*, ediderunt Pauline Allen et Bronwen Neil, Turnhout - Brepols, Leuven, University Press, 1999 [Corpus Christianorum. Series Graeca 39]; *Maximus the Confessor and his companions: documents from exile*, edited and translated by Pauline Allen and Bronwen Neil, New York, Oxford University Press, 2002; *The Life of Maximus the Confessor recension 3*, edited and translated by Bronwen Neil and Pauline Allen, Strathfield, N.S.W., St Pauls, 2003.

3 W. Lackner, "Zu Quellen und Datierung der Maximusvita," *AB* 85 (1967), pp. 285-316; J.M. Garrigue, *supra*, note 2, p. 181; Boudignon, *supra*, note 2, p. 12, who points to a somewhat comparable transformation of Steven the Sabaite, and John of Damascus, indicated by M.F. Auzépy, "De la Palestine à Constantinople (VIIIe-IXe siècles): Etienne le Sabaïte et Jean Damascène," *TM* 12 (1994), pp. 138-218.

and his brother to *Palaia Laura* monastery - the Old Laura of Chariton in the Judean desert. There he grew up and became a monk. The abbot gave him a new name - Maximus. Later he drew the attention of Sophronius, the future bishop of Jerusalem (634-638 CE). He and John Moschus were living in the New Laura, located at a close proximity of the Old Laura, from 590 to 603 CE, when they left Palestine. Maximus acquired his education in the vivid intellectual milieu of the Palestinian monasteries, where the theological doctrines of the 6th c. controversies were forged. The monks of the Old Laura took a prominent role in these controversies. According to Garrigues and Dalmais,¹ John bishop of Cyzicus, with whom Maximus was in correspondance, with whom he examined Origenists issues in the writings of the Church Fathers, and to whom he addressed *ambigua* II, is to be identified with John of Cyzicus, the abbot of St. Abraham monastery on the Mount of Olives, about whom John Moschus relates an edifying anecdotes in *Leimonarion* 187. The monastery was founded by Abba Abraham the Great, abbot of the monastery annexed to St. Mary the New church, erected by Justinian.² St. George Monastery mentioned in Maximus' correspondence with John, a community of monks and of nuns, should be located according to him in Jerusalem,³ not in Cyzicus, on the southern coast of the Sea of Marmara.

As a result of the Persian conquest of 614 Maximus fled from Palestine. Boudignon had suggested that he went first to Alexandria, where he joined the company of Sophronius and of the Patriarch John the Almsgiver. He stayed there until the Persian conquest of Egypt in 617,⁴ when he fled via Cyprus to Constantinople. Taft had suggested a stay of some ten years in Constantinople, where he composed his *Mystagogia*.⁵ His precise moves are

1 Garrigues, *supra*, note 2, pp. 182-3; Dalmais, *supra*, note 2, p. 28.

2 A monastery with a bath house was recently excavated on the eastern slope of Mount Olives. A Greek inscription attributed to the end of the 7th c., or early 8th c. mentions the priest and hegumen Theodore, and the monk Cyriacus. See: D. Amit, J. Seligman and I. Zilberbod, "The Monastery of Theodorus and Cyriacus on the Eastern Slope of Mount Scopus, Jerusalem," in: C.L. Bottini, L. Di-Segni and D. Chrupeata (eds.), *One Land Many Cultures. Archaeological Studies in Honour of Stanislaw Loffreda, OFM*. Franciscan Printing Press, Jerusalem 2003, pp. 139-148; L. Di Segni, "A Greek Inscription in the Monastery of Theodorus and Cyriacus on Mount Scopus", *ibid.*, pp. 149-51, who mentions other monasteries on Mt. Olives mentioned in the literary sources. A marble plate depicting hunting scenes on its rim (reproduced there on p. 147, fig. 14), may points to connections with Constantinople. For such plates see: J. Dresken-Weiland, *Reliefierte Tischplatten aus Theodosianischer Zeit*, [StudiDi Antichita Cristiana XLVIII], Roma 1991, taf. 9,11.

3 On this monastery see: S. Vailhé, "Répertoire alphabétique des Monastères de Palestine," *Revue de l'Orient Chrétien* 4 (1899), p537, no. 49.

4 Boudignon, *supra*, note 2, pp. 15-22.

5 R.F. Taft, 'Is the Liturgy Described in the *Mystagogia* of Maximus Confessor Byzantine, Palestinian, or Neither?' *Bolletino della Badia Greca di Grottaferrata* Terza, Serie, 8 (2011), pp. 223-270.

not known, but finally he arrived at North Africa. Brock had suggested two possible periods of sojourn in Africa: the first from 628/630 to 633, and the second from 641 to 645, with a return to Syria-Palaestina in between. There were also short periods of stay in Cyprus and Crete. In North Africa he encountered Sophronius, and joined the Monastery of the Eucratades, where he found other Palestinian refugee monks already gathered there by Sophronius.

As for the final chapter in his life, we know that he came to Constantinople only by 653, where he was arrested and exiled in 655 to Bizye in Thrace, and in 662 to Lazica, where he died.

My purpose in this paper is to give a short survey on the sites associated with the first formative chapter of Maximus life in Palestine in the years 580-614, and the archaeological remains therein (we have no details about the suggested second stay in Palestine, in the years 633-641 - the year of the final conquest of Palestine by the Muslims).

SYCHAR

Sychar,¹ the place of origin of Maximus father - a Samaritan, was a village near Neapolis, *en route* to Scythopolis, at the SE foot of Mt. Gerizim, overlooking a fertile valley ('Askar valley). There is a spring - Ain 'Askar. This is the place where Jesus met the Samaritan woman, and there he abode two days according to *John* 4, 5-42: "<on his way from Judaea back to Galilee, he had to pass through Samaria> Then cometh he to a city of Samaria, which is called Sychar, near to the parcel of ground that Jacob gave to his son Joseph. Now Jacob's well was there. Jesus therefore, being wearied with *his* journey, sat thus on the well: and it was about the sixth hour. There cometh a woman of Samaria to draw water. Jesus saith unto her, give me to drink (for his disciples were gone away unto the city to buy meat.) Then saith the woman of Samaria unto him, How is it that thou, being Jew, askest drink of me, which am a woman of Samaria? for the Jews have no dealings with the Samaritans. Jesus answered and said unto her, If thou knewest the gift of God, and who it is that saith to thee, Give me to drink; thou wouldest have asked of him, and he would have given thee living water..." (*John* 4, 5-10).

The traditional site of Jacob's well (175180) since the 4th c., first frequented by the Bordeaux pilgrim, and later by Paula, and other Christian pilgrims,² where a cruciform Early Christian church was erected later in the Byzantine period, is at a distance of 2 km from 'Askar (177180) - ancient

---

1 Y. Tsafir, L. Di Segni and J. Green, (eds.), *Tabula Imperii Romanii. Iudaea/Palaestina*, Jerusalem 1994 (= *TIR*), p. 238: 'Askar;

2 *TIR*, p. 205: *Puteus Iacobi*; P. Maraval, *Lieux saints et pèlerinages d'Orient*, Paris 1985, p. 289.

Sychar, to the west.¹ In the Samaritan Chronicle it is referred to as Iskar. In the 4th c. the Samaritan leader Baba Raba reached there in his fights against his enemies. As we learn from the Syriac *vita*, in the 6th c. Sychar was a Samaritan village. In the Madaba mosaic map we read: "Sychar, now Sychora".² Zarmaza (צַרמָצָא) sent by the Samaritans to meet Muhammad, came out from this village. And it was still settled by Samaritans to the eve of the Crusaders conquest.³ Remains of a Roman mausoleum⁴ with typical Samaritan sarcophagi were found there.⁵

TIBERIAS

As was mentioned above, according to the Syriac *vita*, Maximus' mother was a Persian slave-girl at the house of Zaduq, a Jew from Tiberias. Jews were not allowed to hold Christian slaves; Persian slaves were allowed. Tiberias, on the Sea of Galilee, served since the early 3rd c., under R. Yohanan, as the seat of the Jewish Sanhedrin - the highest religious Jewish autonomous authority, and of the chief Jewish academy (*Beth Midrash HaGadol*). In ca. 235 the Jewish Patriarch R. Yehuda Nesiah moved his seat from Sepphoris to Tiberias. The Palestinian Talmud was redacted there in ca. 365. The Jewish leadership continued its stay there even after the institution of Jewish Patriarchate was abolished in 419. But gradually Christianity penetrated into the city. According to Epiphanius (mid 4th c.), there was a Christian bishop at Tiberias already before Constantine, in the days of the Patriarch Hillel. Epiphanius claims that he adopted Christianity on his bed of death). The efforts of a local Jewish convert - the Comes Joseph, a companion of the house of the Patriarch, to propagate Christianity among the Jews in Tiberias and Lower Galilee (at Sepphoris,

1 The cruciform plan of Jacob's Well church is known only from Arculf (ca. 670 CE). It had already been visited by Paula (Hier. *Ep.* 108.13), but in the absence of archaeological evidence it is not known whether it had assumed this shape at that time. For references to the church remains see *TIR, op. cit.*; A. Ovadia and C.G. de Silva, "Supplementum to the Corpus of the Byzantine Churches in the Holy Land I." *Levant* 13 (1981), pp. 200-261, # 59.

2 M. Avi Yonah, *The Madaba Mosaic Map*, Jerusalem 1954, nos. 33 and 35; H. Donner, *The Mosaic Map of Madaba*, Kampen 1992, pp. 48-49, nos. 34 and 37; M. Piccirillo and E. Alliata (eds.), *The Madaba Map Centenary 1897-1997*, Jerusalem 1999, pp. 65 and 66, nos. 38 and 41 respectively.

3 See also Ben Zvi, *The Book of the Samaritans*, pp. 66-67; *The Tulida* (ed. M. Florentin), p. 78 and *index locorum*; M. Levi-Rubin, "The Samaritans during the Early Muslim Period according to the Continuation to the Chronicle of Abu 'l-Fath," in: E. Stern and H. Eshel (eds.), *The Samaritans*, Jerusalem 2002, p. 570 (Hebrew).

4 E. Damati, "The Sarcophagi of the Samaritan Mausoleum at 'Ascar ('Ein Suchar), in: R. Zeevy (ed.), *Israel - People and Land* 2-3 (20-21) (1985-86), pp. 87-106 (Hebrew); idem., "A Roman Mausoleum at 'Askar," *Qadmoniot* VI/3-4 23-24 (1973), pp. 118-120 (Hebrew).

5 R. Barkai, "Samaritan Sarcophagi," in: E. Stern and H. Eshel (eds.), *The Samaritans*, Jerusalem 2002, pp. 310-338 (Hebrew).

Capernaum, Nazareth), under Constantine was far from being successful. His effort to convert part of the Hadrianeum of Tiberias to a church encountered Jewish protest. Finally he had to leave Tiberias, and move to Scythopolis. Later, in 451, a Christian bishop is first attested in the Council of Chalcedon. The community became organized; Kurion, one of the first disciples of Euthymius - the leader of Palestinian monasticism in the 5th c, was of Tiberias. Jerome maintained contacts with one of the sages of Tiberias, who helped him translating *Chronicles* to Latin. Under Justinian the city, still mainly Jewish, was surrounded by a wall, and a monastery with a splendid basilica, dedicated presumably to St. Paul was erected on the top of the mountain overlooking the city on the west. The city extended along the coast, with a NS colonnaded street and a promenade facing the sea, both skirted with public buildings, such as a basilical mansion, a bathhouse, a market place, a theater and a stadium. An aqueduct provided running water.¹

In 614 its Jewish population, led by a rich named Benjamin, assisted the Persians. In 628, with the returning of the True Cross, Heraclius visited the city, and forced Benjamin to be baptized in the house of Eustathius of Shechem (Theophanes, *Chron.* A.M. 6120, ed. de Boor, Leipzig 1883, p. 328). In 635 it surrendered to the advancing Muslim forces, and replaced Scythopolis as the capital of Jund Urdun, the administrative unit that replaced *Palaestina Secunda*.

HESFIN²

Hesfin (Chaspin, Khisfin) in the Golan was a village along the road leading from Scythopolis and Tiberias to Damascus, in the territory of Hippos, a city of Palaestina Secunda. It is located on a fertile lava soil. Remains of two churches, one – the Western - tri-apsidal, and the second – the Eastern restored in 604, were uncovered on the outskirts of the village. Both might have belonged to larger monastic complexes. The existence of a third church, in the village center, is suggested by chancel screens and posts dispersed in that zone. A wealth of finds including gold jewelry, glass and silver and bronze metal vessels, were retrieved in Roman tombs, indicating the wealth of the local population, pagan in their religion. The necropolis is located to the NE of the village. Also were found many Late Roman epitaphs and Greek inscriptions on mosaic floors of both churches, and on architectural members. The architecture of the dwellings, and of

---

1 Y. Hirschfeld, "Tiberias," in: E. Stern (ed.), *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, Vol. 4, Jerusalem 1993, pp. 1464-1470; idem., "The 'Anchor Church' at the Summit of Mount Berenice near Tiberias, *Biblical Archaeologist* 1993, pp. 122-133.

2 Z. Ma'oz, "Haspin", in: E. Stern (ed.), *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, Vol. 2, Jerusalem-New York 1993, pp. 586-588.

the store-rooms, in basalt ashlar, and the roofing system by basalt beams laid on corbels, or arches, is typical to this region - a westward extension of the Hauran. The western church ("Georgius Church"; 14.20x20.50; two rows of 6 columns, nave 6.60m wide, aisles - 2.80m; Ionic capitals, Attic bases), was tri-apsidal. Parts of its S aisle, including its apse (1.85m wide, 1.40m deep), and a smaller part of the central apse (4.25m wide, 2.60m deep), were exposed. The screen was of imported marble. The walls were plastered, white washed and decorated in red paint on the inside. The S aisle, the bema, and the nave had mosaic floors decorated with colorful floral and geometric motives, resembling those of Kursi. Two birds were defaced. A Greek inscription reads: "For the salvation of Georgios Sathephela". Glazed and gilded tesserae suggest that the clerestory or the apse had delicate mosaics. The roofing was of tiles. It was dated to the 1st half of the 6th c., and it was in service into the 7th c.

The Eastern Church ("Thoma Church"; 12.75m wide; more than 8.7m long), partially exposed, is located ca. 200m farther to the E. Remains of two superimposed mosaic floors, 20 cm apart, were found. A Greek inscription of 5 rows in the upper mosaic floor, laid on the occasion of works of restoration, mention several names, among them the priest and abbot Thomas, in year 667 of the 7th year of the indiction = 604 CE according to the Pompeian era. It reads:

"Offering of Olympius, and for the preservation of Leontius and Eugenius (his) sons, and for the memory and rest of Varus (his) father and of Basilius and Eugenius (his) brothers, and of Varus (his) son. In thanksgiving he renovated this holy building, through the efforts of Thomas, priest and hegumen, in the month of July, indiction 7, year 667."¹

THE OLD LAURA²

The Old Laura - Souka, was the last of the three laurae founded by Chariton early in the 4th c., according to his mid 6th c. hagiographer, a monk of Souka. According to *Vita Xenophonis* (ed. Galante), and the later Nicephorus Callistus (d. 1340), Xenophon and his two sons Arcadius and John lived in the Old Laura in the 5th c. The Russian abbot Daniel saw there the graves of the two sons in 1106-7.

1 For the correct era and Eng. tr. see: L. Di Segni, *Dated Greek Inscriptions from Palestine from the Roman and Byzantine Periods*, Ph.D. dissertation, The Hebrew University of Jerusalem 1997, pp. 278-80.

2 Y. Hirschfeld, "List of the Byzantine Monasteries in the Judean Desert", in: G. C. Bottini, Leah Di Segni, and E. Alliaia, *Christian Archaeology in the Holy Land. New Discoveries. Essays in Honour of Virgilio C. Corbo*. Jerusalem 1990, pp. 8-12; *idem.*, "The Monastery of Chariton, Survey and Excavations," *Liber Annuus* 50 (2000), pp. 315-362, Pls. 1-26.

In the 6th c. it was called the Old Laura, to differentiate it from the New Laura founded nearby by Sabas in 507 CE. It then belonged to the Sabaite confederation of monasteries. Its heads and monks supported the Great Laura during the Origenist controversy. In 506, when 60 dissident monks withdrew from the Great Laura, the abbot of the Old Laura refused to accept them in his monastery (*V. Sab.* 36, 122). Abba Cassianus of Scythopolis, priest of the Great Laura, became the abbot of Souka for 8 years (538-546), and afterwards he headed the Great Laura (*V. Sab.* 88, 196). In the first half of the 6th c., up to his death at 557 its most prominent monk was Kyriakos, one of the “heroes” and sources of Kyril of Scythopolis. Under his leadership the Laura was an anti-Origenist bastion.

It seems that after the massacre of 44 Sabaitic monks of the Great Laura during the Persian conquest, the Old Laura assumed for a while a prominent role. Maximus Confessor is the first in a series of its monks.¹

Another point I would like to elucidate in this paper about the Palaestian connection of Maximus Confessor pertains to church architecture as reflected in his *Mystagogia*.² This treatise is a commentary on the liturgy, written to serve as a spiritual guide for those who turned to him as a monk, whether his fellow monks, devout laity, or bewildered or anxious clergy. According to Boudignon,³ the *Mystagogia* was dedicated to Théocharistos, a priest and prominent figure in both religious and political spheres in North Africa. He was associated with the Palaestian milieu of emigrant monks living in North Africa and in Rome, to whom also Maximus belonged.⁴ These monks adhered to the Palaestian liturgy. It seems,

---

1 J. Patrich, *Sabas - Leader of Palestinian Monasticism. A Comparative Study in Eastern Monasticism, Fourth to Seventh Century*, [Dumbarton Oaks Studies XXXII], Washington 1995, pp. 140 and 155, note 45.

2 Migne, *PG* 91, 657-718. For the Greek text with translations to French and modern Greek see: C.G. Sotiropoulos, *La Mystagogie de saint Maxime le Confesseur. Introduction - texte critique - traduction française et grecque*, Athènes 2001. An earlier French translation was published, in pieces, by Myrrha Lot-Borodine, in *Irenikon* 13 (1936) pp. 466-72, 595-97, 717-20; 14 (1937) pp. 66-69, 182-85, 282-84, 444-48; 15 (1938) pp. 71-74, 185-86, 276-78, 390-91, 488-92. A French translation of the *Mystagogia* was published in the Ph.D dissertation: Marie-Lucie Charpin, *Union et différence. Une lecture de la Mystagogie de Maxime le Confesseur*, Paris IV - Sorbonne, 2000. For a new critical edition of the *Mystagogia*, based on a Ph.D. dissertation in the Université d'Aix en Provence 2000, by Christian Boudignon, entitled: *La Mystagogie ou traité sur les symboles de la liturgie de Maxime le Confesseur (580-662). Edition, traduction, commentaire*, see: *Maximi confessoris Mystagogia: una cum Latina interpretatione Anastasii Bibliothecarii (Corpus Christianorum. Series Graeca no: 69)*, Brepols: Turnhout, 2011.

3 *Supra*, note 2, pp. 38-41. See also I.H. Dalmais, “Théologie de l’église et mystère liturgique dans la Mystagogie de S. Maxime le Confesseur,” *Studia Patristica* 12-13 (1975), p. 145.

4 *Ibid.*, pp. 39-40. Boudignon also suggests to identify this Theocharistos with the homonymous signatory on the libellus addressed to the bishops of the Latran council by the four Sabaite hegoumenoi - John of St. Sabas near Jerusalem, Theodore of St. Sabas in Africa, George and Thalassios, abbots of Sabait monasteries in Rome. To this Thalassios, he suggests, Maximus’ *Quaestiones ad Thalassium* were addressed. Accordingly, he concludes

therefore, that the episcopal liturgy he is commenting on and interpreting in the *Mystagogia* is that of Jerusalem, rather than that of Constantinople.¹

The *ordo* of the eucharistic rite he describes includes the Little, or First Entrance (η πρώτη εισοδος), Lectures, Hymns and Gospel, Dismissal of the Catechumens and closing of the doors, the bishop's descent from his throne, the Entrance of the Mysteries (η δε των αγιων και σεπτων μυστηριων εισοδος), the Kiss of Peace, the Creed, and the distribution of the Mysteries.

This source indicates that by the 7th c., and seemingly even earlier, the Eucharistic rite in Palestine already included a processional transfer of gifts - the Entrance of the Mysteries.² It seems that such was not the case in 4thc. Palestine, since there is no allusion to such a procession neither in the writings of Cyril of Jerusalem, nor in the *Itinerary* of Egeria.³

Maximus does not mention the route of the procession, just its existence. Where did the procession could have started? In Constantinople, the procession of the Great Entrance began at an external sacristy, adjacent but detached from the church, known as *skeuophylakion* (Gr. for sacristy), and ended at the altar. In Palestine, from the mid-fifth century onwards, chapels were annexed almost regularly to the northern or southern sides of a

---

(p. 40): “Cela invite véritablement à supposer une formation de Maxime en Palestine, dans une lauré sabaitique ...”, and p. 41: “Maxime n’était donc très probablement pas constantinopolitain, mais bien palestinien.”

1 Yet, according to Robert Taft – a great authority of Byzantine liturgy (*supra*, note 9), the *Mystagogia* was composed in Constantinople and describes a Constantinopolitan liturgy. However, with regard to the Great Entrance, there is much similarity between the two.

2 The entrances are mentioned in: *Mystagogia* 8 - PG 91, 688; 16 - PG 91, 693; 23 - PG 91,697 and 24 - PG 91, 704-708. See also T.F. Mathews, *The Early Churches of Constantinople: Architecture and Liturgy*, University Park and London 1971, p. 157; R. Taft, *The Great Entrance. A History of the Transfer of Gifts and other Preanaphoral Rites of the Liturgy of St. John Chrisostome*, Rome 1975 [*Orientalia Christiana Analecta* 200, second edition, Rome 1998], pp. 43-44 and 192-93; and F. E. Brightman, “The Historia Mystagogica, and other Greek Commentaries on the Byzantine Liturgy,” *Journal of Theological Studies* IX (1908), p. 248. Following the common opinion of that time, Mathews and Taft took Maximus Confessor to be Constantinopolitan. Now we know he was Palestinian. A Palestinian liturgy, which acknowledges a processional transfer of gifts in the local, episcopal eucharistic rite, ca. a century earlier than Maximinus, is to be found in a passage of the *Scholia* on Pseudo-Dionysios the Areopagite attributed to Maximus, which seems actually to be from John Scholasticus, bishop of Scythopolis (ca. 536-550), it is said that only the deacons march in the transfer of gifts procession, and only the *discos* is covered by the veil. The *Scholia* were written between 538 and 543. See: *Scholia* 3, PG 4, 136, 137, 144; Taft, *ibid.* p. 43, note 103. On John of Scythopolis see B. Flusin, *Miracle et Histoire dans l'oeuvre de Cyrille de Scythopolis*, Paris 1983, pp. 17-29, who concluded (p. 28) that the *Scholia* were written between 538 and 543. H.U. von Balthasar, “Das Scholienwerk des Johannes von Skythopolis“, *Scholastik* 15 (1940), pp. 16-38, had demonstrated that most *scholia* on Ps. Dionysios attributed in PG 4 to Maximus the Confessor, were actually the work of John of Scythopolis.

3 Taft, *op. cit.*, p. 52.

basilical church.¹ Such chapels could have played a similar role. As was already suggested by Crowfoot long ago, they should be interpreted as *prothesis* chapels.² There the eucharistic offerings were placed and displayed in advance, and from thence they were led in procession to the altar. Such a chapel, on the southern side, is described in the *Testamentum Domini Jesu Christi* as a *diakonikon* (ביתא דמשמשנא – *bit' dmšmšn'* in the Syriac text).³ According to this text, the *diakonikon*, accessible from the forecourt, formed a south-western annex to the church. It was a room in which the eucharistic offerings were placed for display, presumably on a table or a secondary altar, to be seen, or watched. In another passage (II, 10, pp. 130–131) we read that during the liturgy the deacon brought the oblation (קורבנא – *qwrbn'*) to the altar, where the bishop offered thanks over it. Since the oblation was first displayed in the *diakonikon*,⁴ at the other end

1 See: J. Patrich, “Early Christian Churches in the Holy Land”, in: *Christians and Christianity in the Holy Land: From the Origins to the Latin Kingdoms*, eds. Guy G. Stroumsa and Ora Limor [Cultural Encounters in Late Antiquity and the Middle Ages, 5]. Turnhout: Brepols, 2006, pp. 355–400.

2 J.W. Crowfoot, ‘The Christian Churches’, in C.H. Kraeling, *Gerasa, City of the Decapolis*, New Haven 1938, pp. 175ff.; idem, *Early Churches of Palestine*, London 1941.

3 Ed. Rahmani, l.19, pp. 22–27 = ed. Vööbus 1975, Syriac text – pp. 10–11; Eng. tr. – pp. 33–34. The *Testamentum Domini Jesu Christi* is a mid-fifth-century set of Early Christian regulations attributed to Clement of Rome, the disciple of St. Peter, but presumably of Syrian origin, originally written in Greek, but preserved only in a seventh-century Syriac translation. See J. Quasten, *Patrology* (Westminster, MD 1950), pp. 185–86. Although there is hardly a single church that can match the prescriptions of the *Testamentum Domini* to the last detail (seemingly a recommended ideal, rather than a normative-realistic prescription), it is clear enough that they best accord with the contemporary churches of the Holy Land, while the churches of northern or eastern Syria, Illyricum, the Aegean world, or Constantinople are in disaccord with them on many points. In the churches of Syria annexes may occur, but always adjacent to the church-head, either as an elaborate *martyrium*, sacristy, or baptistry. Similar is the case in the northern part of Transjordan, within the Province of Arabia. On the other hand, side rooms and chapels, generally on the north, are very common in all three provinces of Palaestina and in the central and southern sectors of Arabia – in Gerasa, Madaba, and Nebo. The chapel annexed on the north to Gaza Jabaliyeh – a mono-apsidal basilica with an apsidal *martyrium* at the end of the northern aisle and a rectilinear *martyrium* at the eastern end of the southern aisle – is of particular interest. It has a rectangular sanctuary on the east and on the west, a kind of ante-chamber, separated from the chapel by a screen with an offering table, on which the faithful could place their offerings. Two openings in the southern wall communicate between the chapel and the basilica, and two other, in the northern wall, enable access to the baptistry. The chapel is referred to by the excavators as *diakonikon*. See J. B. Humbert et al., *Gaza Méditerranéenne: Histoire et archéologie en Palestine* (Paris 2000), pp. 121–25; C. Saliou, ‘Gaza dans l’Antiquité tardive: Nouveaux documents épigraphiques’, *Revue Biblique*, 107 (2000), 390–411.

4 Literally, *diakonikon* is simply the place of the deacons. In other literary sources, and in some inscriptions, it designates rooms of various functions, where deacons were in office (mainly baptismal chambers, sacristies, or vestries). Therefore, when speaking of the chamber from which the Great Entrance procession set out, the term *prothesis* is here applied to avoid unnecessary confusion. Later, from the ninth century onwards, *prothesis* denoted the room where the *proskomide* ceremony took place, in which the elements were

of the church and remote from the altar, a transfer of offering over a sizeable distance was required, following the dismissal of the catechumens. A Great Entrance procession is implied by the recommended architectural prescription given in this text. The *Mystagogia* of Maximus the Confessor indicates that such a procession formed part of the Palestinian rite in the seventh c.

---

arranged and blessed before being brought to the altar, but in that late period, in Greek Orthodox churches this *prothesis* room was located to the north of the apse, beyond the *ikonostasis*, unlike the *prothesis* chapel in our discussion.

ირაკლი ფალავა

გიორგი წერეთლის
აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტი
ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი,
საქართველო
mesefi@gmail.com

**კვლავ უნესო ჭედვის ქართული და კავკასიური
მონეტების ღირებულებაზე და რუსუდანის ფულად
რეფორმაზე**

ნაშრომის მიზანია, ახალი არგუმენტაციის მოშველიებით ბოლოდროინდელ ლიტერატურაში გამოთქმული იმ ნოვატორული მოსაზრებების რევიზია, რომელიც უნესო ჭედვის ქართული (და რეგიონული) მონეტების ბუნებასა და რუსუდან მეფის ფულად რეფორმას შეეხება. ჩატარებული ანალიზი გვარწმუნებს ევგენი პახომოვის მიერ ჩამოყალიბებული კონცეფციის სისწორეში: უნესო ჭედვის სპილენძის მონეტებით ანგარიშსწორება წარმოებდა წონით. ნაკლებ მოსალოდნელად გვეჩვენება, რომ რუსუდანს სამონეტო რეფორმა (უნესო ჭედვის მონეტების აკრძალვა ექსკლუზიურად წესიერი ჭედვის მონეტებზე გადასვლით) ტახტზე ასვლისთანავე ქონოდა ჩაფიქრებული. ვთვლით, რომ რეფორმის ჩატარება ჯალალ ად-დინის შემოსევამ და მის მიერ უნესო ჭედვის სპილენძის მონეტების ემისიამ განაპირობა. რუსუდანის წესიერი ჭედვის მონეტების მეტროლოგიური „უნესობა“ კი, სავარაუდოდ, კავშირშია ქუთაისში მონეტის ერთმომენტიანად და დროის მოკლე შუალედში მასობრივად გამოშვების აუცილებლობასთან.

საკვანძო სიტყვები: უნესო ჭედვის მონეტები, წესიერი ჭედვის მონეტები, რუსუდან მეფე, ჯალალ ად-დინი, ფულადი რეფორმა

ქართველ მეფეთა მონეტები – დავით აღმაშენებლის მიერ თბილისის აღებიდან და რუსუდანის ჩათვლით, წარმოადგენს „ოქროს ხანის“ ქართული სახელმწიფოს ისტორიის ინტეგრალურ ნაწილს; უმნიშვნელოვანეს პირველწყაროს საქართველოს სამეფოში მიმდინარე ეკონომიკური, პოლიტიკური და კულტურული პროცესების შესახებ.

ეს ქართული მონეტები საკმაოდ კარგად არის შესწავლილი; საყურადღებოა, ტიპოლოგიის შევსების მხრივ, ბოლოდროინდელი აღმოჩენებიც: დავით აღმაშენებლის მიერ თბილისის ალების შემდეგ მოჭრილი ექსკლუზიურად არაბულენოვანი, მონოეპიგრაფიკული საფასე (Paghava 2012); და დიმიტრი I-ის ადრეული, ასევე ექსკლუზიურად არაბულენოვანი, მონოეპიგრაფიკული საფასე (Turkia, Paghava 2009; Paghava, Turkia, Zlobin 2011). მაგრამ, გაერთიანებული ქართული სამეფოს საფასის, როგორც ფენომენის, ერთიანობაში კომპლექსური შესწავლა მხოლოდ ტიპოლოგიის საფუძველზე სრულიად შეუძლებელია; აუცილებელია თანადროული ქართული (და რეგიონული) მონეტებისთვის დამახასიათებელი კონცეფტუალური მახასიათებლების გარკვევაც.

კონცეფტუალური ხასიათისაა ეპოქის ქართული მონეტების დაყოფა ორ კატეგორიად, რომელთა ქრონოლოგიური ჩარჩოებიც ცდება ერთი კონკრეტული ქართველი მონარქის ზეობას; ეს კატეგორიებია *უწესო და წესიერი ქედვის* მონეტები. პირველად ქართული ნუმისმატიკის კორიფეს, ევგენი პახომოვის მიერ შემოტანილი ეს ცნებები ავტორმა შემდეგნაირად განსაზღვრა:

- *უწესო ქედვისაა* მონეტები, რომელიც წარმოადგენს სპილენძის უფორმო ნაჭრებს სწორი ფორმის (მრგვალი) სიქის მხოლოდ ნაწილის ანაბეჭდით; ცვალებადი ზომის, ფორმისა და, განსაკუთრებით, წონის მქონე ეს მონეტები *სავარაუდოდ* ფასობდა წონით; ანუ, ერთობლიობაში გარკვეული წონის მქონე ეს მონეტები, მათი რიცხვის-და მიუხედავად, ღირებულების გარკვეულ ერთეულს წარმოადგენდა (Пахомов 1970, 75, 85);
- *წესიერი ქედვისაა* მონეტები, რომელთა თითოეული ეგზემპლარიც გარკვეულ ღირებულებას წარმოადგენდა; ამასთან, სიქის (სამუშაო ზედაპირის) ფორმა და ზომა ზუსტად შეესაბამება სამონეტო (წრიულ) ნამზადს, რომელიც, ჩვეულებრივ სწორი ფორმისაა (წრეა) (Пахомов 1970, 85).²

1 ჩვენ ვამჯობინებთ ტერმინს *ქედვის* და არა *მოჭრის* / *მოჭრილი* – გამომდინარე ზედწერილიდან თამარისა და გიორგი IV ლაშას უწესო ქედვის მონეტებზე, სადაც გამოყენებულია სწორედ ტერმინი „იქნა ქედაი“. (Пагава 2018, 56, 59).

2 ევგენი პახომოვი იმასაც წერდა, რომ სწორი ქედვის მონეტებზე „ყოველთვის“ ფიგურებისა და საგნების გამოსახულებებია, მაშინ როდესაც უწესო ქედვის მონეტებზე მხოლოდ ერთმანეთისგან ორნამენტებით თუ ხაზებით გამოყოფილი ზედწერილებია (Пахомов 1970, 85). დავით კაპანაძის სამართლიანი შენიშვნით ლაშა გიორგის, ე.წ. „ჯავახთ უფლის“ წესიერი ქედვის მონეტა, რომელიც მონოეპიგრაფიკულია, ამ დებულებას უარყოფს (Капанაძე 1970, 298); ან, ყოველ შემთხვევაში, სერიოზულ გამონაკლისს წარმოადგენს.

ეპოქის ზოგიერი ქართველი მონარქი ორივე ტიპის საფასეს უშვებდა, ზოგიერთი კი მხოლოდ უნესო ან წესიერი ქედვისას – იხ. ცხრილი 1.

უნესო ქედვის მონეტების გამოშვება რუსუდან მეფემ შეწყვიტა: 1227 წელს შემოიღეს ახალი, მისი სახელის მატარებელი სამონეტო ტიპი, რომელიც წესიერი ქედვისა იყო; მას შემდეგ უნესო ქედვის მონეტები საქართველოში აღარასდროს გამოუშვიათ (Пахомов 1970, 104-105); რუსუდან მეფემვე, ჩანს, აკრძალა წინამორბედების უნესო ქედვის მონეტები, რომლებიც აქამდე ანგარიშსწორების კანონიერ საშუალებად ითვლებოდა, ემიტენტი ქართველი მონარქის გარდაცვალების შემდეგაც (Пагава 2018, 83-84); რუსუდანის მიერ ჩატარებული რეფორმის მიზეზი უნდა ყოფილიყო ჯალალ ად-დინის შემოსევა, და მის მიერ საკუთარი, უნესო ქედვის საფასის მასშტაბური ემისია – ნაწილობრივ, დანამდვილებით, ქართველ მეფეთა უნესო ქედვის ნაალაფარი მონეტების გადაქედვა; ნაწილობრივ, დიდი ალბათობით, საკუთარი მონეტის ლითონისგან მოჭრა (ფაცია, ფალავა 2009, 42-46) - რომელიც თავისუფლად მიმოიქცეოდა; წესიერი ქედვის მონეტის შემოღებით და უნესო ქედვის მონეტის (როგორც წინამორბედების, ასევე ჯალალ ად-დინის უნესო ქედვის მონეტის) აკრძალვით რუსუდანმა სცადა განედევნა ბაზრიდან ჯალალ ად-დინის საფასე - ჯალალ ად-დინის წესიერი ქედვის მონეტები არსებობს, მაგრამ, დიდ იშვიათობას წარმოადგენს (ფაცია, ფალავა 2009, 42-43) - და, ამგვარად, მისთვის ფინანსური ზიანი მიეყენებინა (Пахомов 1970, 104-105; Пагава 2018, 85-86).

ევგენი პახომოვის მიერ შემუშავებული ეს კონცეფცია საკმაოდ მწყობრია და, ჩვენი აზრით, შესანიშნავად უდგება დიდი რაოდენობით შემონახულ ფაქტობრივ მასალას და მის ბუნებას (უნესო ქედვის მონეტების პოვნის ხშირი ფაქტები შეიძლება მიუთითებდეს არა მარტო ემისიის ინტენსიურობაზე, არამედ ასევე მათ მიერ ლეგალური სტატუსის დაკარგვაზე, რის გამოც მოსახლეობა მათ აღარ უფრთხილდებოდა). მიუხედავად ამისა, ბოლო დროის სამეცნიერო ნუმისმატიკურ ლიტერატურაში შეინიშნება პახომოვის მოსაზრებების რევიზიის მცდელობები. ამ მხრივ აღსანიშნავია, ერთის მხრივ, ალექსანდრე აკოპიანისა და ევგენი გონჩაროვის, მეორეს მხრივ კი მაია პატარიძის ნაშრომები (Акопян, Гончаров 2019, 291-292; პატარიძე 2019, 57-58).

ქართული ნუმისმატიკური ისტორიისთვის აღნიშნული საკითხი იმდენად მნიშვნელოვანია, რომ, მასში გარკვევა, ყველა გამოთქმული მოსაზრების გათვალისწინების გზით, უმნიშვნელოვანეს ამოცანად გვესახება. აღვნიშნავთ, რომ პატივცემული კოლეგების მსჯელობა და დასკვნები არ გვეჩვენება სავსებით დამაჯერებლად. შესაბამისად, ჩვენი ნაშრომის მიზანია ევგენი პახომოვის კონცეფციის ბოლოდროინდელი რევიზიის მცდელობების, ასე ვთქვათ, კონტრ-რევიზია.

*

2019 წლის სტატიაში ალექსანდრე აკოპიანმა და ევგენი გონჩარო-ვმა სცადეს დაემტკიცებინათ, რომ სიქების რამდენიმე წყვილი ანაბეჭდის მატარებელი უნესო ჭედვის (ე.წ. ორმაგი, სამმაგი, ოთხმაგი და ა.შ... ასე ვთქვათ, მრავალმაგი) მონეტები წარმოადგენს სიქების წყვილის ერთი წყვილი ანაბეჭდის მქონე (ე.წ. ერთმაგი) მონეტების ჯერად ნომინალს. მათი არგუმენტაცია დაიყვანება რამდენიმე დებულებამდე (Акопян, Гончаров 2019, 291-292):

1. მრავალმაგ მონეტებს (მათ ნამზადებს) ახასიათებს მრავალგვარი, მაგრამ ყოველთვის მრგვალისგან განსხვავებული ფორმა (ავტორებისეული მახასიათებელი a);
2. ახასიათებს ასევე ორივე მხარეს სიქების ანაბეჭდების თანაბარი რაოდენობა (ავტორებისეული მახასიათებელი b);
3. „თითქმის ყოველთვის“ / „იშვიათი გამონაკლისის გარდა“ სიქების ანაბეჭდების მკაცრად განაწილება მონეტის შუბლისა და ზურგის მიხედვით – შუბლის სიქებს ურტყავდნენ მონეტის ცალ მხარეს, ზურგის სიქებს კი მეორე მხარეს (ავტორებისეული მახასიათებელი c);
4. სპილენძის დირჰემების (ავტორები იყენებენ ამ ტერმინს უნესო ჭედვის სპილენძის მონეტების აღსანიშნავად) ჯერადი ნომინალების გამოშვების აუცილებლობაზე მიუთითებს მოსახლეობის ხელში დაგროვილი სპილენძის საფასის უზარმაზარი რაოდენობა, და, ასევე, მიმოქცევაში ვერცხლისა თუ ოქროს „უფრო ძვირი“ მონეტების არარსებობა (“отсутствие в обращении более дорогих монет из серебра или золота”) [ალბათ იგულისხმება, მეტი ღირებულების მქონე მონეტები - ი.ფ.].

ამ მოსაზრებას, სამამულო ისტორიოგრაფიის წარმომადგენლებიდან, ჩანს, იზიარებს მაია პატარიძეც, ყოველ შემთხვევაში, იხრება მისკენ: „საკითხის დასმის წესით, დასაშვებად ვთვლით მოსაზრებას, რომ ნომინალი განისაზღვრებოდა სიქების [წყვილი ანაბეჭდების - ი.ფ.] რაოდენობით, კერძოდ, ერთი ნომინალი უდრიდა ერთ სიქას [სიქების ერთი წყვილის წყვილ ანაბეჭდს - ი.ფ.]“ (პატარიძე 2019, 58).

კოლეგის მსჯელობაში შეიძლება გამოიყოს შემდეგი არგუმენტები (პატარიძე 2019, 58):

1 სხვა ნაშრომში განხილული გვაქვს საკითხი, *ღამას / დიჰემს* საქართველოში ნესიერი თუ უნესო ჭედვის სპილენძის მონეტებს უწოდებდნენ (ფალავა 2011, 323-328).

2 ავტორი აშკარად იყენებს ტერმინს *სიქა* მონეტაზე ანაბეჭდის მნიშვნელობით. იგივე ტერმინით აღინიშნება ის ლითონის არტეფაქტებიც, რომელთა მეშვეობითაც ხდება სამონეტო ნამზადზე მონეტის დიზაინის დატანა. აღრევის თავიდან აცილების მიზნით, ჩვენ ვიყენებთ ტერმინს *სიქა* ექსკლუზიურად სწორედ ამ მეორე მნიშვნელობით. ხოლო პირველი მნიშვნელობით *სიქის* ცნებას კი გადმოვცემთ ტერმინით *სიქის ანაბეჭდი / (შუბლისა და ზურგის) სიქების წყვილი ანაბეჭდი*.

1. წონის უგულბელყოფა რუსუდანის სწორი ქედვის მონეტებში („თუკი რუსუდან დედოფლის მიერ გამოშვებულ სწორი ქედვის მონეტებში წონა გარკვეულწილად უგულბელყოფილია, ხომ არ უნდა ვიფიქროთ, რომ ის ვერც არასწორი ქედვის მონეტების შემთხვევაში იქნებოდა პრიორიტეტული?!“);

2. სამონეტო ნამზადის შუბლსა და ზურგზე აღბეჭდილი სიქების მდებარეობის ზუსტი დამთხვევა – „ეს წესი საკმაოდ მკაცრად არის დაცული, რაც გვაფიქრებინებს, რომ თითოეული დარტყმული სიქა [სიქების წყვილი ანაბეჭდი – ი.ფ.] ერთი მონეტის შესაბამისი ნომინალია“ (ენათესავება აკოპიან-გონჩაროვის ზემოთ მოყვანილ არგუმენტ 2-ს);

3. აწონვის გარეშე უწესო ქედვის მონეტებით ანგარიშსწორების სიადვილე – „ასე გაცილებით მარტივი იქნებოდა ამ ფულით ვაჭრობა, ვიდრე თითოეული მოქალაქის მიერ გადახდის დროს ... აწონვით ნომინალის დადგენა“.

მაია პატარიძის აზრით, „ამ ვარაუდს მომავლისთვის კომპლექსური (ინტერდისციპლინარული) კვლევა უნდა მოჰყვეს, რათა საკითხი ამოწურულად ჩაითვალოს“. იქამდე კი ავტორი „მხოლოდ ფრთხილი ვარაუდით“ შემოიფარგლება (პატარიძე 2019, 58).

სათითაოდ განვიხილავთ კოლეგების არგუმენტებს.

შეუძლებელია არ დავეთანხმომთ ალექსანდრე აკოპიანისა და ევგენი გონჩაროვის მტკიცებას, რომ მრავალმაგ მონეტებს (სურ. 1) თუ მათ ნამზადებს ახასიათებს მრავალგვარი და მრგვალისგან ყოველთვის განსხვავებული ფორმა (Акопян, Гончаров 2019, 291-292). დავამატებთ, რომ ფორმის მრავალგვარობა ახასიათებს უწესო ქედვის ერთმაგ მონეტებსაც (სურ. 2); თუმცა, ზოგჯერ, მომრგვალებულნიც არიან (სურ. 3), რაც უფრო შემთხვევითობაა, და სამონეტო ნამზადის დამზადების ტექნოლოგიით (Пахомов 1969) არის განპირობებული - მრავალმაგი მონეტები, ბუნებრივია, საშუალოდ, უფრო დიდი ზომისაა, ვიდრე ერთმაგები; დიდი ზომის ნამზადის დამზადებისას მკვეთრად იზრდებოდა ალბათობა, რომ ის მრგვალი ფორმის არ ყოფილიყო. მაგრამ, გაუგებარია, რაკი მრავალმაგი მონეტების ფორმა ვარიაბელურია და სიმრგვალეს დამორებულია, რატომ წარმოადგენს მრავალმაგი მონეტები ერთმაგების ჯერად ნომინალს? ამგვარი დასკვნა, ჩვენი აზრით, ლოგიკას მოკლებულია.

ასევე შეუძლებელია არ დავეთანხმომთ ალექსანდრე აკოპიანსა და ევგენი გონჩაროვს იმაში, რომ მრავალმაგ მონეტებზე ორივე მხარეს სიქების ანაბეჭდების თანაბარი რაოდენობაა (Акопян, Гончаров 2019, 291-292); და მაია პატარიძეს კი იმაში, რომ შუბლზე დარტყმული სიქების ანაბეჭდების მდებარეობა ზუსტად ემთხვევა ზურგზე დარტყმული სიქების ანაბეჭდებს (პატარიძე 2019, 58). ეს სავსებით გასაგებია, და აიხსნება მრავალმაგი მონეტის დამზადების ტექნოლოგიით – სამონეტო ნამზადს ათავსებდნენ

გრდემლში ჩამაგრებულ ქვედა (ტექნიკური გაგებით, შუბლის) სიქაზე, ზევიდან მასზე ათავსებდნენ ზედა (ტექნიკური გაგებით, ზურგის) სიქას, რომელსაც ზევიდან უროს ურტყავდნენ; ერთმაგი მონეტის შემთხვევაში, პროცესი ამით მთავრდებოდა; მრავალმაგი მონეტის შემთხვევაში კი სამონეტო ნამზადს ხელახლა მოათავსებდნენ ქვედა სიქაზე (ნამზადის წინა მდებარეობასთან შედარებით, რამდენადმე აცდენილად¹) და ისევ ურტყავდნენ ზედა სიქას; ორმაგი მონეტის შემთხვევაში პროცესი მეორედებოდა ორჯერ, სამმაგის შემთხვევაში სამჯერ, და ა.შ. რა გასაკვირია, რომ მრავალმაგი მონეტების ორივე მხარეს სიქების ანაბეჭდების თანაბარი რაოდენობაა და რომ შუბლსა და ზურგზე სიქების ანაბეჭდების მდებარეობა ერთმანეთს ზუსტად ემთხვევა; მაგრამ, ამ შემთხვევაშიც, ჩვენთვის გაუგებარია, ამის გამო რატომ უნდა ვიფიქროთ, რომ მრავალმაგი მონეტები ერთმაგების ჯერად ნომინალს წარმოადგენს? ორივე მხარეს სიქების ანაბეჭდების თანაბარი რაოდენობა და დაწყვილება (შესაბამისობა ერთმანეთთან) ტექნიკური პროცესის ამსახველი ფაქტია, და ვერანაირად ვერ ხსნის ამ ტექნიკური პროცესის მიზეზს, ანუ, თუ რატომ დაიტანეს მრავალმაგ მონეტაზე სიქების ანაბეჭდების ერთზე მეტი წყვილი. ამრიგად, ჩვენი აზრით, ეს არგუმენტიც არ არის ვალიდური.

ალექსანდრე აკოპიანისა და ევგენი გონჩაროვის კიდევ ერთი არგუმენტი მდგომარეობს იმაში, რომ, თითქოს, ნამზადზე სიქებით ზემოქმედება მკაცრად კონტროლდებოდა, „იშვიათი გამონაკლისის გარდა“ შუბლის სიქებს ურტყავდნენ მონეტის ცალ მხარეს, ზურგის სიქებს კი მეორე მხარეს; შუბლის სიქების ანაბეჭდები დაჯგუფებულია ცალ მხარეს, ზურგის სიქებისა კი – მეორე მხარეს (Акопян, Гончаров 2019, 291-292). ეს არ იქნებოდა ვალიდური არგუმენტი, სიმართლედ რომ ყოფილიყო – ზემოთ აღწერილი ტექნოლოგიური პროცესის ბუნებიდან გამომდინარე, სიქების ხელახლა დარტყმის შემთხვევაში ლოგიკური იქნებოდა გვეფიქრა, რომ ერთხელ უკვე სიქებ-დარტყმულ ნამზადს აღარ გადაატრიალებდნენ, და შუბლის სიქის მეორე ანაბეჭდი პირველის გვერდზე აღმოჩნდებოდა; ასევე ზურგის სიქის ანაბეჭდიც. მაგრამ, დაკვირვება სამონეტო მასალაზე ცხადყოფს, რომ ძალიან ხშირია შემთხვევა, როდესაც მრავალმაგი მონეტის ერთსა და იმავე მხარეს გვერდიგვერდაა როგორც შუბლის, ასევე ზურგის სიქის ანაბეჭდები. ასე, მაგალითად, სამშვილდის განძში სულ 9 სამმაგი მონეტა შედიოდა (1 გიორგი III-ის, 5 თამარისა და 3 გიორგი IV-ის) (პატარიძე 2019, 70, 133, 136, 145, 175, 197, 240, 254, 284); ამ 9 მონეტიდან 4 მონეტაზე გვერდიგვერდ შუბლისა და ზურგის

¹ ამასთან, დისტანცია – აცდენის ხარისხი განხვავდებოდა ხოლმე, მრავალმაგი მონეტების შემთხვევაში ხშირია სიქების ანაბეჭდების ზედდება, განსაკუთრებით ადრეულ მრავალმაგებზე – დიმიტრი I-ისა და გიორგის III-ის მრავალმაგ მონეტებზე (ფალავა, ბლიაძე, ქუმბურიძე 2020, 27, 29-31).

სიქებია (პატარიძე 2019, 133, 136, 145, 254). აშკარაა, რომ ორმაგი და მეტმაგი მონეტების მოჭრისას არ წარმოებდა მკაცრი კონტროლი, დავუშვათ, შუბლის სიქები ერთსა და იმავე მხარეს მოხვდებოდა, თუ არა. ამრიგად, ეს არგუმენტიც არ არის ვალიდური.

ალექსანდრე აკოპიანი და ევგენი გონჩაროვი ასევე ამატებენ (რაც ასევე, კიდევ ერთი არგუმენტის შთაბეჭდილებას ტოვებს), რომ არსებობდა ჯერადი ნომინალების გამოშვების აუცილებლობაც – მოსახლეობასთან დაგროვილი სპილენძის (უწესო ჭედვის) მონეტის დიდი რაოდენობიდან და მიმოქცევაში მაღალი ღირებულების მქონე მონეტების არარსებობიდან გამომდინარე (Акопян, Гончаров 2019, 292). ამასთან დაკავშირებით ისლა დაგვრჩენია, ალვნიშნოთ, რომ ამ ეპოქის ქართულ სახელმწიფოში მიმოიქცეოდა აშკარად მაღალი ღირებულების ვერცხლის თუ არა, ოქროს მონეტები მაინც (დუნდუა, დუნდუა 2006, 211-221), რაც, საფიქრებელია, უზრუნველყოფდა კიდევაც მოსახლეობის შეძლებული ფენის მოთხოვნილებას მაღალი ნომინალის / ღირებულების საფასეზე. მიმოიქცეოდა ასევე წესიერი ჭედვის სპილენძის მონეტებიც (Парава 2018, 78-79, 85). გარდა ამისა, რომც წარმოვიდგინოთ, რომ ორმაგი და სამმაგი და ოთხმაგი მონეტები შესაბამისად ორჯერ, სამჯერ და ოთხჯერ მეტს ფასობდა, ვიდრე ერთმაგი მონეტები, მოსახლეობისთვის ეს დიდი შეღავათი შეიძლება არც ყოფილიყო.¹ გარდა ამისა, რაც მთავარია, ამა თუ იმ აუცილებლობის არსებობა, ანუ, რაიმის საჭიროების არსებობა, სულ არ ნიშნავს, რომ ეს აუცილებლობა თუ საჭიროება დაკმაყოფილებული იქნება. მაგალითისთვის მოვიყვანთ, მოსკოვის სახელმწიფოს, სადაც მოთხოვნილება მსხვილ ნომინალზე აშკარად დიდი იყო, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, 1535-1538 წლების ელენა გლინსკაიას რეფორმის შემდგომ და ვიდრე პეტრე I-მდე, სახელმწიფოს ეკონომიკას ემსახურებოდა ძირითადად ძალიან კნინი ფული – ვერცხლის პოლუშკა, დენგა, და კაპეიკა (Мельникова 1989, 29-30, 199-204), უფრო მსხვილი ნომინალის / მაღალი ღირებულების საფასე კი ვერა და ვერ მოჭრეს, 1654-1663 წლების რეფორმა კი მარცხით დამთავრდა (Базилевич 1936). ამრიგად, ავტორების ვერც ამ მსჯელობით მტკიცდება, რომ მრავალმაგი მონეტები ერთმაგების ჯერად ნომინალს წარმოადგენდა.

მაია პატარიძეს გამოთქმული აქვს შემდეგი მოსაზრებაც (პატარიძე 2019, 58): „თუკი რუსუდან დედოფლის მიერ გამოშვებულ სწორი

1 2020 წლის დამოუკიდებელი საქართველოს ეკონომიკური მდგომარეობის კვალობაზე, ქვეყანაში მოსახლესთვის, სავარაუდოდ, არა აქვს პრინციპული მნიშვნელობა, ჯიბეში აქვს მხოლოდ ერთლარიანი, თუ, ასევე, ორ- და ჰიპოთეტური სამ- და ოთხ-ლარიანი მონეტები; მნიშვნელოვანია, ეროვნულ ეკონომიკას ემსახურებოდეს შედარებით მსხვილი ნომინალის ფულიც – ქალაქის (თუ ნებისმიერი სხვა მასალისგან დამზადებული) ათ-, ოც-, ორმოცდაათ- და ასლარინი კუპიურები.

ქედვის მონეტებში წონა გარკვეულწილად უგულებელყოფილია, ხომ არ უნდა ვიფიქროთ, რომ ის ვერც არასწორი ქედვის მონეტების შემთხვევაში იქნებოდა პრიორიტეტული?“ – როგორც ჩანს, იხრება იმ მოსაზრებისკენ, რომ წონაზე უფრო პრიორიტეტული სხვა რამ უნდა ყოფილიყო, კერძოდ, სიქების წყვილი ანაბეჭდების რაოდენობა. რთული სათქმელია, *სწოხი ქედვის მონეტებში* წონის „გარკვეულწილად უგულებელყოფა“ თუ რატომ უნდა ნიშნავდეს იმას, რომ წონა ვერ იქნებოდა „პრიორიტეტული“ *უწესო ქედვის მონეტების შემთხვევაში*, ვინაიდან, საუბარია ორი აშკარად განსხვავებული კატეგორიის – უწესო და წესიერი ქედვის – მონეტებზე (სხვა ამბავია, რომ საკითხი – რუსუდანის წესიერი ქედვის მონეტებში წონა რამდენად იყო „უგულებელყოფილი“, საგანგებო განხილვას საჭიროებს, და ამ საკითხს ჩვენ ამავე ნაშრომში დავუბრუნდებით – *vide infra*). პირიქით, მოსალოდნელია, ან, ყოველ შემთხვევაში, დასაშვებია, ვიფიქროთ, რომ წონისადმი მიდგომა ამ ორი განსხვავებული კატეგორიის საფასის შემთხვევაში ასევე განსხვავებული იქნებოდა.

პატივცემული კოლეგის აზრით, უწესო ქედვის მონეტებით ანგარიშსწორება გაცილებით უფრო ადვილი იქნებოდა, ცალკეული მონეტის ღირებულება მასზე სიქების წყვილი ანაბეჭდების რაოდენობით რომ ყოფილიყო განსაზღვრული (ანაბეჭდების ერთი წყვილი = ერთი ნომინალს), და არა წონით; ამით თავიდან იქნებოდა აცილებული ანგარიშსწორებისას ცალკეული მონეტებისა თუ მათი ჯგუფის ანონვის შედარებით დრო-ტევადი პროცესი (პატარიძე 2019, 58) რომელიც, ამასთანავე, სასწორის ხელმისაწვდომობაზე იქნებოდა დამოკიდებული. თანამედროვე ადამიანის გადმოსახედიდან, შესაძლოა, მართლაც, უფრო ადვილი იქნებოდა. მაგრამ, *იქნებოდა*, არ ნიშნავს, რომ ნამდვილად ასე იყო. განვმარტავთ ჩვენს აზრს. დამტკიცებულია, რომ ამ ეპოქის ქართული უწესო ქედვის მონეტები წარმოადგენს იმ ვერცხლის, შემდეგ ბილონისა თუ სპილენძის დირჰემების დეგრადაცია-დაკნინებისა და სპილენძად ქცევის პროდუქტს, რომელიც იჭრებოდა მაჰმადიანების ხელში მყოფ თბილისში, ჯერ თბილისის ჯა'ფარიანი ამირების, შემდეგ კი, დიდ სელჩუკთა ეგიდით, ქალაქის მესვეურთა მიერ - ჯა'ფარიანი ამირების ვერცხლის დირჰემები კი კლასიკური 'აბასიანთა დირჰემის პირდაპირი შთამომავალია (Paghava 2012, 242-245; ფალავა 2015, 255-258, 266-267). ამრიგად, საფასის ევოლუციის ხაზს რომ გავადევნოთ თვალი, აშკარა ხდება, რომ ქართული უწესო ქედვის მონეტები თავისი წარმომავლობით უკავშირდება ისლამურ სამყაროსა და მის ნუმისმატიკურ წარსულს. ამასთან, კარგად არის ცნობილი, რომ ისლამის სამყაროში უწესო ქედვის საფასის გაჩენა შეიძლება უკვე X საუკუნის დასასრულითაც დათარიღდეს (Пахомов 1926, 24); აღმოსავლეთ ევროპაშიც ქუფური მონეტების ნატეხების სახით, ანუ, წონით, მიმოქცევა იწყება 930-იანი წლებიდან და XI საუკუნისთვის

საყოველთაო მოვლენად იქცევა (Фомин 1984). საქართველოს რომ დავუბრუნდეთ, უკვე თბილისის ამირა 'ალი ბ. ჯაფარის მონეტები უკიდურესად უნესოა: კვეთის დიაპაზონით 5-30 მმ და წონის დიაპაზონით 0.12-5.23 გ. დავით კაპანაძის სამართლიანი შენიშვნით, XI საუკუნის პირველი მესამედის ეს მონეტები უკვე შეიძლება უნესო ქედვის საფასედ ჩაითვალოს (Капанაძე 1961, 72-73, 75-76); ამგვარი საფასის მიმოქცევა, ევგენი პახომოვის ტერმინოლოგია რომ გამოვიყენოთ, მხოლოდ წონით თუ იქნებოდა შესაძლებელი, მისი „წონითი რაოდენობის ნორმირებულ ღირებულებად“ (Пахомов 1926, 24). უფრო მეტიც, ირინე ჯალალანიას დაკვირვებით, დაჭრილ-ნატეხი ქუფური საფასე საქართველოსა (და, საზოგადოდ, კავკასიის) სამონეტო მიმოქცევაში ჩნდება უკვე IX საუკუნის II მეოთხედში (დღივის განძი), და, შემონახული განძების მიხედვით, რჩება მიმოქცევაში XI საუკუნის დასაწყისამდე (ჯალალანია 1976, 16-17; Джалаганиа 1979, 53-55). ლოგიკურია, დავასკვნათ, რომ, ნაწილობრივ თუ სრულად, ამგვარი დიდ-პატარა ნატეხებისგან თუ ნაჭრებისგან შემდგარი განძების არსებობა მიუთითებს ანგარიშსწორებაზე ამგვარი საფასის წონის მიხედვით. ამგვარად, დაკვირვება რეგიონისა და საქართველოს, კერძოდ კი, თბილისის ნუმისმატიკურ ისტორიაზე ცხადჰყოფს, რომ ანგარიშსწორება სასწორის გამოყენებით, რამდენადაც მოუხერხებელი არ უნდა ყოფილიყო ის, წარმოებდა რეგიონში და, კერძოდ, თბილისში, უკვე საუკუნეების განმავლობაში, ვიდრე დიმიტრი I, დავით აღმაშენებლის ძე, როგორც ეს ახლახანს გაირკვა, უნესო ქედვის ორმაგ მონეტებს მოჭრიდა (ფაღავა, ბლიაძე, ჭუმბურიძე 2020, 25-27).¹ როგორი მოუხერხებელიც არ უნდა ყოფილიყო სასწორით ხელში ანგარიშსწორება – მონეტების მუდმივად აწონვის საფუძველზე – წონით მონეტების მიმოქცევა, საზოგადოდ, შეიძლება დამტკიცებულად ჩაითვალოს საუკუნეების განმავლობაში, საქართველოშიც და სხვაგანაც. რაკი ამას საუკუნეების განმავლობაში აკეთებდნენ, შეეძლოთ XII საუკუნეშიც, დიმიტრი I-ის ზეობაშიც გაეგრძელებინათ, და, სხვათა შორის, რუსუდანის ზეობაშიც. ამრიგად, ვფიქრობთ, ეს არგუმენტიც მოკლებულია სარწმუნოებას.

ზემოთ მოყვანილი ანალიზის საფუძველზე, მივდივართ იმ დასკვნამდე, რომ არ არსებობს სარწმუნო არგუმენტი მტკიცებისთვის, რომ უნესო ქედვის ქართული მონეტები ფასობდა არა წონით, არამედ თითოეულ მონეტაზე სიქების წყვილი ანაბეჭდების რაოდენობით. ამის გათვალისწინებით, კიდევ უფრო მეტ დამაჯერებლობას იძენს ევგენი პახომოვის ჰიპოთეზა (თავად ევგენი პახომოვი ფრთხილობდა და, თავისი კონცეფციის ჩამოყალიბებისას,

¹ ვერ გამოვრიცხავთ, რომ ადრე თუ გვიან გამოჩნდება დავით IV აღმაშენებლის მრავალმაგი ქედვის უნესო სპილენძიც.

მაინც, იყენებდა სიტყვას ვარაუდი “предположение” (Пахомов 1970, 75)), რომლის თანახმადაც, წესიერი ქედვის მონეტებისგან განსხვავებით, უწესო ქედვის, ანუ, ცვალებადი ზომა-ფორმა-წონის მქონე მონეტები ფასობდა წონით, ანუ, რალაც კონკრეტული (დღემდე გაურკვეველი) წონის¹ მქონე ეს მონეტები, მათი რაოდენობის-და მიუხედავად, ღირებულების გარკვეულ ერთეულს წარმოადგენდა (Пахомов 1970, 75, 85) – სხვანაირად რთულია აიხსნას ამგვარი მონეტების მიმოქცევა.

შეგვიძლია შევამაგროთ ევგენი პახომოვის ჰიპოთეზა კიდევ სამი არგუმენტით.

თუ ალექსანდრე აკოპიანი და ევგენი გონჩაროვი, და მათი პატარაძე მართალნი არიან, და უწესო ქედვის სპილენძის მონეტები ფასობდა არა წონით, არამედ, ფაქტიურად, ცალობით, მათზე სიქების წყვილი ანაბეჭდების რაოდენობის მიხედვით, მაშინ, რაღა აზრი ქონდა ცალ-ცალკე წესიერი და უწესო ქედვის მონეტების გამოშვებას? წესიერი ქედვის მონეტებიც ხომ ცალობით ფასობდა (ევგენი პახომოვის მიხედვით, რაშიც ეჭვი არავის შეუტანია). გამოვა, რომ ზარაფხანას ქონდა შედარებით ვიწრო რემედიუმისა და მეტ-ნაკლებად წესიერი ფორმისა (მრგვალი) და მეტ-ნაკლებად სტაბილური წონის მონეტების მოჭრის ტექნიკური საშუალება (რასაც წესიერი ქედვის მონეტების ემისიის ფაქტი ადასტურებს), მაგრამ, მიუხედავად ამისა, (მეტ-ნაკლებად) პარალელურად უშვებდა როგორც წესიერი ქედვის, ასევე, უკიდურესად უწესო ქედვის მონეტებსაც, რომლებიც, პატივცემული კოლეგების აზრით, მაინც ერთნაირი პრინციპით ფასობდა. რა აზრი ქონდა პარალელურად ორი ტიპის საფასის გამოშვებას – ერთი შედარებით სტანდარტული ზომა-წონა-ფორმის, რომელიც, ცალობით ფასობდა, და მეორე – უკიდურესად ვარიაბელური ზომა-წონა-ფორმის, რომელიც, (კოლეგების აზრით), ასევე, ცალობით ფასობდა, ოღონდ, იმის მიხედვით, სიქების თუ რამდენი წყვილი ანაბეჭდი ექნებოდა ზედ? კიდევ ერთხელ გავიმეორებთ, რომ პარალელურად გამოშვებული წესიერი და უწესო ქედვის მონეტების ბუნება აშკარად განსხვავებული უნდა ყოფილიყო, და მათი ღირებულებაც სხვადასხვანაირად უნდა განსაზღვრულიყო. წინააღმდეგ შემთხვევაში, ვფიქრობთ, ნაკლები აზრი ექნებოდა განსხვავებული წესით ორი სხვადასხვა კატეგორიის მონეტების გამოშვებას.

ჩვენი მეორე არგუმენტი (ერთგვარად, argumentum ad absurdum) კი შემდეგნაირია: თუ ალექსანდრე აკოპიანი და ევგენი გონჩაროვი, და მათი პატარაძე მართალნი არიან, და უწესო ქედვის მონეტები ნამდვილად ფასობდა მათზე აღბეჭდილი სიქების წყვილი ანაბეჭდების რაოდენობის მიხედვით, და, დავუშვათ, ორმაგი მონეტები ფა-

1 ამ ეპოქის ქართული საფასის წონითი სტანდარტის შესაძლო კავშირი დრამასთან, როგორც წონის ერთეულთან, განხილული გვაქვს ადრეულ ნაშრომში (ფაღავა 2011, 322).

სობდა ზუსტად ორჯერ მეტად, ვიდრე ერთმაგები, მაშინ გამოდის, რომ ყველა ის მონეტა, რომელსაც სიქების წყვილი ანაბეჭდების ერთნაირი რაოდენობა ქონდა, ერთნაირად ფასობდა; ანუ, ყველა სამმაგი ერთი და იგივე ღირებულების იყო, ისევე როგორც ყველა ორმაგი, და ისევე როგორც ყველა ერთმაგი - მათი წონის-და მიუხედავად. მაგრამ, კარგად ვიცით, რომ ერთმაგი მონეტების წონა მერყეობს ძალიან დიდ ფარგლებში: ევგენი პახომოვის მიხედვით, რამდენიმე დოლიადან (0.04 გ) ნახევარ გირვანქამდე (ანუ, 204.77 გრამამდე) (Пухомов 1970, 85). მოვიყვანთ ნიმუშად ორ მონეტას - წონით, შესაბამისად, 1.00 და 40.38 (პირობითად, 40 გრამად ჩავთვალოთ) გრამი (სურ. 4). ორივეზე სიქების თითო წყვილი ანაბეჭდია; შესაბამისად, კოლეგების აზრით, გამოდის, ერთნაირი ღირებულება უნდა ქონოდათ. თავისთავად ძნელი დასაჯერებელია, რომ წონაში 40-მაგი სხვაობის მქონე მონეტებს (ზომაზე რომ აღარაფერი ვთქვათ) ერთი და იგივე ღირებულება ექნებოდა; რომ ხელისუფლება ესეთი არაეკონომიური იქნებოდა, და 40-ჯერ მეტ სამონეტო ლითონს დახარჯავდა, თუნდაც არაძვირფას ლითონს, ვიდრე შეეძლო დაეხარჯა, რომ ზუსტად იგივე ღირებულების მონეტა გამოეშვა. უფრო მეტიც, გავიხსენოთ კოპერნიკ-გრეშემის კანონი: ერთნაირად ფასობის (ერთი და იგივე ნომინალური ღირებულების) შემთხვევაში, მიმოქცევიდან გამოიდევნება (და ტეზავრირებული იქნება) უკეთესი - ანუ, მეტი შინაგანი ღირებულების მქონე. თუ 1- და 40-გრამიანი მონეტები ერთნაირად ფასობს, მიმოქცევიდან აუცილებლად გამოიდევნება, თუნდაც ლითონად გადასადნობად, უფრო ღირებული, ანუ, ჩვენ შემთხვევაში, უფრო მძიმე. ეს არ მოხდება მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ 40-გრამიანი მონეტის გადადნობით მიღებული 40 გრამი სპილენძის ღირებულება 1-გრამიანი უნესო ქედვის მონეტის ღირებულებაზე ნაკლები იქნებოდა (რაც ოპერაციას არამომგებიანს გახდიდა). მაგრამ, თუკი დავუშვებთ, რომ ქართულ უნესო ქედვის მონეტებს ესოდენ გამოხატული საკრედიტო ბუნება ქონდა - სამონეტო ლითონთან შედარებით 40+-ჯერ უფრო მაღალი¹ (რაც თავისთავად პრაქტიკულად დაუჯერებელია), მაშინ მოსახლეობას (მის ცალკეულ ელემენტებს, ბუნებრივია), თუ მეზობელ მონარქებს, უდიდესი ცდუნება ექნებოდათ გადაედნოთ მძიმეწონიანი, დავუშვათ 40-გრამიანი მონეტები, რომ, მიღებული 40 გრამი ლითონისგან დაემზადებინათ 40-მდე ყალბი 1-გრამიანი მონეტა და უზარმაზარი (3900%) მოგება ენახათ - სახელმწიფო ზარაფხანაში უნესო ქედვის მონეტების გამოშვება (მოსახლეობის მიერ მოწოდებული სპილენძისგან) ბლოკირებული იქნებოდა, ან სენიოჩაჟი ძალიან მაღალი იქნებოდა, მით მეტი ალბათობით, რამდენადაც უფრო მოსალოდნელია უნესო ქედ-

1 შემადგენლობაში შემავალი ლითონის ღირებულებაზე უფრო დაბალი ღირებულების მონეტა, ბუნებრივია, ვერ მოიჭრებოდა.

ვის სპილენძის მონეტების საკრედიტო ბუნება და მომგებიანობა ხაზინისთვის. ამრიგად, მიღებული ლითონის მონეტად ქცევა ახასახედმწიფო ბაზაფხანაში თუ მოხერხდებოდა, ფაქტიურად, ყალბი მონეტის დამზადების გზით. მოვიყვანთ, მართალია, ასინქრონულ პარალელს, რომელიც მაინც ძალიან მჭევრმეტყველია – რუსეთის იმპერიის ნუმისმატიკური ისტორიიდან, კერძოდ, XVIII საუკუნეში სპილენძის მონეტების გამოშვების ისტორიიდან. დადგენილია, რომ სამონეტო რეგალიის ფინანსური მომგებიანობის მაქსიმალური ექსპლუატაციის მიზნით რუსეთის იმპერატორები პერიოდულად ცდილობდნენ შეემცირებინათ / გაეზარდათ სამონეტო ჩივი, ანუ, ერთი და იგივე წონის, მაგრამ მონეტად ქცეული სპილენძისთვის უფრო და უფრო მეტი (ნომინალური) ღირებულება მიენიჭებინათ; ასე, მაგალითად, 1 ფუთი სპილენძისგან (მიახლოებითი ღირებულებით 8 რუბლი) სხვადასხვა პერიოდში იჭრებოდა 10, 16, 32, 40 რუბლის ღირებულების სპილენძის საფასე (Уздеников 1994). ნაჩვენებია, რომ, რუსეთის იმპერიის ფარგლებში თუ უცხოეთში ყალბი სპილენძის საფასის გამოშვება განსაკუთრებით ინტენსიური გახდა მას შემდეგ, რაც სამონეტო რიგმა მიაღწია 40 რუბლს 1 (8 რუბლის ღირებულების) ფუთი სპილენძისგან (Уздеников 1994, 20-21, 27-28). ანუ, მას შემდეგ, რაც მონეტიზირებული სპილენძის ღირებულებამ გადააჭარბა მასში შემავალი ლითონის ღირებულებას 5-ჯერ; სპილენძის მონეტების მასობრივად დაწყებულმა ფალსიფიკაციამ აიძულა ხელისუფლება, შეეზღუდა თავისი ფისკალური მადა და მკვეთრად დაენია მონეტიზირებული სპილენძის ნომინალური ღირებულება (Уздеников 1994, 28-36). სხვათა შორის, გამოთქმული გვაქვს მოსაზრება, რომ, ასევე, XVIII საუკუნეში, ერეკლე II-ც იძულებული გახდა უარი ეთქვა რუსეთის იმპერიის მძიმეწონიანი სპილენძის 5-კაპიკიანების მიბაძვით საკუთარი სპილენძის შაურიანების გამოშვებაზე, ვინაიდან ბაზრისთვის ამგვარი საფასე – რომლის ნომინალური ღირებულებაც ბევრად მეტი იყო მასში შემავალი ლითონის ღირებულებაზე – მიუღებელი აღმოჩნდა (ფალავა 2012, 236; Paghava 2017, 250). ვფიქრობთ, ნაკლებ მოსალოდნელია, თუნდაც სხვა ეპოქაში, კერძოდ, ქართული უნესო ქედვის მონეტების შემთხვევაში, რომ მონეტიზირებული და არამონეტიზირებული სპილენძის ღირებულება 40-ჯერ და მეტად განსხვავდებოდეს. უნესო ქედვის სპილენძის მონეტები სავარაუდოდ მართლაც საკრედიტო ფულს წარმოადგენდა; რომელიც, შესაძლოა, როგორც ევგენი პახომოვი თვლიდა, „მნიშვნელოვნად“ („значительно“) აღემატებოდა მასში შემავალი სპილენძის ღირებულებას (Пахомов 1926, 24), მაგრამ, ჩვენი აზრით, ამდენადაც არა.

მესამე არგუმენტი შემდეგში მდგომარეობს: როგორც უკვე აღვნიშნეთ, დადგენილი გვაქვს, რომ ქართველ მეფეთა უნესო ქედვის მონეტები წარმოადგენს წინარე პერიოდის თბილისური მონეტების – რომელიც ასევე წონით მიიღებოდა – უშუალო

მემკვიდრესა და შთამომავალს (Paghava 2012, 242-245; ფალავა 2015, 255-258, 266-267). თუკი წინარე პერიოდის თბილისური მონეტების ღირებულებას მათი წონა განსაზღვრავდა, ლოგიკურია ვიფიქროთ, რომ პრინციპულად არაფერი შეიცვლებოდა, და, შემდგომი პერიოდის, ქართველი მონარქების მიერ ემიტირებული უნესო ჭედვის სპილენძის *ერთმაგი* მონეტები ასევე წონით მიიღებოდა. თუკი უნესო ჭედვის *ერთმაგი* მონეტებით წონით მიიღებოდა, დიდია ალბათობა, რომ *ორმაგი*, *სამმაგი* და, ასე ვთქვათ, *მხავადმაგი* მონეტები ასევე წონით მიიღებოდა.

ზემოთ მოყვანილი ანალიზის საფუძველზე უარყოფთ ევგენი პახომოვის ჰიპოთეზის ბოლოდროინდელი რევიზიის მცდელობებს, და ვთვლით, რომ უნესო ჭედვის ქართული (და, უდიდესი ალბათობით, რეგიონის სხვა დინასტიების მიერ გამოშვებული) მონეტები ფასობდა წონით. ეს კონცეფცია ყველაზე უკეთ / ლოგიკურად უდგება სამონეტო მასალასა და მის მეტროლოგიურ სიჭრელს.

თუმცა, საკითხი ღიად რჩება. რატომ ურტყავდნენ ზოგიერთ, დიდი ზომის ნამზადს სიქებს ორჯერ და მეტჯერ?

თეორიულად შეიძლება შევახამოთ ორივე მოსაზრება უნესო ჭედვის სპილენძის მონეტების ღირებულების შესახებ – ევგენი პახომოვისეულიც და ზემოთ განხილულიც: თუ გარკვეული ნორმირებული წონის მქონე ერთმაგი უნესო წედვის მონეტებს რაღაც ფიქსირებული ღირებულება ქონდა, იმავე წონის ორმაგ უნესო ჭედვის მონეტებს ორმაგი ღირებულება ქონდა და ა.შ. თუმცა, ეს ვარიანტი, თავისი სირთულიდან და მოგონილობა-ხელოვნურობიდან გამომდინე, ჩვენი აზრით, ნაკლებ მოსალოდნელია.

პირადად ჩვენ ვიხრებით იმ მოსაზრებისკენ, რომ სამონეტო ნამზადს სიქების წყვილს რამდენჯერმე უბრალოდ იმიტომ ურტყავდნენ, რომ ჩვეულებრივზე დიდი ნამზადის ზედაპირი ტრადიციულად (უკეთ) დაფარულიყო სამონეტო ტიპის შემადგენელი ეპიგრაფიკულ-იკონოგრაფიული ელემენტებით, რაც მნიშვნელოვანი იქნებოდა მძიმეწონიანი (და, ე.ი., ღირებული) საფასის ლეგალური სტატუსის დასადასტურებლად (თუმცა, ცხადია, არის შემთხვევები, როდესაც ერთმაგი მონეტის ზედაპირს სიქების ანაბეჭდები მხოლოდ ნაწილობრივ ფარავს - სურ. 4).

*

რაკი უნესო მონეტების ბუნებას შევეხეთ, ალბათ, უპრიანია, და-ვუბრუნდეთ რუსუდანის რეფორმას, ანუ, საქართველოში მონეტების უნესოდ ჭედვის დასრულების გარემოებებს; ისევე, როგორც, საზოგადოდ, წესიერი ჭედვის (ქართული) მონეტების ფენომენსაც.

2019 წლის ნაშრომში მაია პატარიძეს გამოთქმული აქვს საი-

ნტერესო და ნოვატორული¹ ვარაუდი, რომლის თანახმადაც უნესო ქედვის მონეტების გამოშვების შეწყვეტა და ექსკლუზიურად წესიერი ქედვის მონეტების (სურ. 5) გამოშვებაზე გადასვლა რუსუდან მეფეს ტახტზე ასვლისთანავე ქონდა გადაწყვეტილი; სწორედ ამიტომ შეიკავა თავი საკუთარი საფასის გამოშვების გზით საკუთარი თავის ლეგიტიმაციისაგან და უბრალოდ წინამორბედების მონეტების დადამღვით შემოიფარგლა – თანაც, ისეთი დამღით, რომლის მიკუთვნებაც რუსუდანისადმი გაძნელებული იყო; მაგრამ, რეფორმა ტახტზე ასვლისთანავე ვერ განახორციელა – „ემზადებოდა რეფორმისთვის, რაც რესურსების საკმაოდ სერიოზულად მობილიზებას საჭიროებდა, ამიტომ დროებით დასჯერდა ბაზარზე მბრუნავ ფულზე დამღის დასმას, რაც სამეფო ტახტზე მისი ასვლის ერთგვარი განაცხადი იყო.“; „საბოლოოდ, ფინანსური რეფორმა – არასწორი ქედვის მონეტების მიმოქცევიდან ამოღება“ რუსუდანმა ჯალალ ად-დინის შემოსევის შემდეგ განახორციელა, „მიმოქცევაში მყოფი ჯალალ ად-დინის მიერ გადაჭედილი მონეტების ასაკრძალად“ (პატარიძე 2019, 57).

ვფიქრობთ, ძალიან საინტერესო ვარაუდია. ნამდვილად, გაუგებარია, რატომ არ დაიწყო რუსუდანმა საკუთარი საფასის გამოშვება ტახტზე ასვლისთანავე, 1223 წელს. შეიძლება გავიხსენოთ, რომ რუსუდანის ძმამ და უშუალო წინამორბედმა, გიორგი IV ლაშამ, საკუთარი საფასე ტახტზე ასვლისთანავე მოჭრა, 1210 წელს (ჩვენ იმ აზრს ვემხრობით, რომ თამარი ტახტზე გიორგი ლაშამ სწორედ ამ წელს შეცვალა); თუმცა, რუსუდანისა და გიორგი IV-ის დედამ, თამარმა კი საკუთარი საფასის გამოშვება 1187 წელს, ტახტზე ასვლიდან

1 იმავე ნაშრომში მოყვანილია უკიდურესად საინტერესო ცნობა ნიჩბისის განძში დავით აღმაშენებლის ექსკლუზიურად არაბულენოვანი მონეტის აღმოჩენის შესახებ (პატარიძე 2019, 55-56). თავის დროზე დავით IV აღმაშენებლისადმი ჩვენს მიერ მიკუთვნებული (Paghava 2012) ამ სამონეტო ტიპის ერთი ეგზემპლარის ნიჩბისის 1961 წლის განძის შემადგენლობაში აღმოჩენა საინტერესოა, ვინაიდან: 1) ადასტურებს დავით აღმაშენებლის მიერ თბილისის ალების შემდგომ მოჭრილი მონოეპიგრაფიკული არაბულენოვანი საფასის ვალიდურობას დავითის შთამომავლებისა და მემკვიდრეების ზეობაშიც; 2) ადასტურებს ირაკლი ფალავას მიერ ქართული მონეტების თაობაზე გამოთქმულ მოსაზრებას წინამორბედი მონარქების საფასის მიმოქცევიდან თანდათანობით გასვლის შესახებ (Paraba 2018, 80) - ამ მხრივ ნიჩბისის 1961 წლის განძი კიდევ უფრო ეტალონური გამოდის, მისი შემადგენლობიდან გამომდინარე: დავით IV აღმაშენებლის მონეტების ხვედრითი წილი 0.07%, დიმიტრი I-ის 0.2%, გიორგი III-ის ადრეული და გვიანდელი ტიპის შესაბამისად 1.3 და 6.1%, თამარის 40.8%, გიორგი IV ლაშასი 38.1%, თამარის ან გიორგი IV-ის 10.5%.

იმავე ნაშრომში მაია პატარიძეს განხილული აქვს XII-XIII საუკუნეების ქართული მონეტების 10 განძის შემადგენლობა (პატარიძე 2019, 54-55); ეს განძები, ჩვენი კლასიფიკაციით, III ჯგუფს მიეკუთვნება (Paraba 2018, 79-81). დაინტერესებულ მკითხველს შეუძლია გაეცნოს როგორც კლასიფიკაციას, ასევე, კლასიფიცირების პროცესში განხილულ 35 განძს (ხსენებული 10 განძის ჩათვლით) შესაბამის ნაშრომში (Paraba 2018, 66-87).

3 წლის შემდეგ დაიწყო; მართალია, იქამდე, შესაძლოა, უშვებდა ერთობლივ საფასეს პირველ მეულესთან, გიორგი რუსთან ერთად (ფალავა 2020).

ჩვენ მაინც იმ აზრისკენ ვიხრებით, რომ რუსუდანს არ ქონდა ჩაფიქრებული ტახტზე ასვლისთანავე ამგვარი რეფორმის ჩატარება:

1. რატომ უნდა დაეგეგმა უნესო ქედვის მონეტების ამოღება მაინცდამაინც რუსუდანს, და მაინცდამაინც 1223 წელს? ბუნებრივია, არ არის გამორიცხული, ეს აზრი პირველად სწორედ რუსუდანს მოსვლოდა, მაგრამ, მაინც, თვალში საცემია დროში თანხვედრა – ჯალალ ად-დინის შემოსევასთან და ქვეყნის მიმოქცევაში მის მიერ გადაჭედილი თუ ლითონისგან ახლად დამზადებული ძირითადად უნესო ქედვის მონეტების გაშვებასთან; ეს გარემოება ზრდის იმის ალბათობას, რომ სამონეტო რეფორმის იდეა, იმ ფორმით, რა ფორმითაც ის ჩატარდა, რუსუდანის ადმინისტრაციას მოსვლოდა სწორედ 1226-1227 წლებში, და არა 1223 წელს;

2. საკითხავია, რა მომზადება, რა „რესურსების საკმაოდ სერიოზულად მობილიზებას საჭიროებდა“ წესიერი ქედვის მონეტების მოჭრის დაწყება? რას უნდა შეეშალა ხელი რუსუდანისთვის (რუსუდანის ადმინისტრაციისთვის), რომ წესიერი ქედვის მონეტები მოეჭრა, და თან უნესო ქედვის მონეტების მიმოქცევა აეკრძალა (დაეკანონებინა ექსკლუზიურად წესიერი ქედვის მონეტების მომიქცევა¹) – უკვე 1223 წელს – თუკი ესეთი ჩანაფიქრი თავიდანვე ქონდა?

პატივცემული კოლეგის აზრით, რუსუდანის წესიერი ქედვის მონეტების წონითი, ასე ვთქვათ, უწესობა, მიუთითებს რუსუდანის ხელისუფლების მოუმზადებლობაზე ამ რეფორმის ჩასატარებლად – „დამპყრობლის მიერ ქართული მონეტების „ოკუპაციამ“ დააჩქარა რუსუდანის სამეფო კარი, განეხორციელებინა ღონისძიება, რისთვისაც ჯერ მზად არ იყო. ეს კარგად გამოჩნდა რუსუდანის წესიერი ქედვის სპილენძის საფასეების წონებზე“ (პატარიძე 2019, 57); მაია პატარიძის აზრით, რუსუდანის მონეტების „წონა ისევეა აცდენილი კანონზომიერებას, როგორც არასწორი ქედვის მონეტების შემთხვევაში“ (პატარიძე 2019, 58); „კერძოდ, თუ ღირებულების საზომი ერთეული წონაზე იყო დამოკიდებული, ლოგიკურად, რუსუდანის მიერ

1 საკითხავია, მხოლოდ საკუთარის, თუ, ასევე, წინამორბედების, მაგალითად, თამარ-დავითის ცნობილი და გავრცელებული წესიერი ქედვის სამონეტო ტიპის? იმის გათვალისწინებით, რომ რუსუდანის დროინდელი განძები (V ჯგუფის, ჩვენი კლასიფიკაციით) ექსკლუზიურად რუსუდანის წესიერი ქედვის მონეტებისგან შედგება, და თამარ-დავითის მონეტები მათში არ შედის, ან, უკიდურეს შემთხვევაში, უმცირეს მინარევს წარმოადგენს (Парава 2018, 82-83) – გამოვთქვათ ფრთხილ ვარაუდს, რომ აიკრძალა წინამორბედების როგორც უნესო, ასევე წესიერი ქედვის მონეტებიც.

მოჭრილი სწორი ქედვის მონეტებს მოწესრიგებული და გარკვეული კანონზომიერებით ერთმანეთთან დაკავშირებული წონა უნდა ჰქონოდა. რუსუდანის სპილენძის მონეტების შესწავლისას მკაფიოდ გამოჩნდა, რომ ეს მონეტები არანაირი მყარი წონითი სტანდარტის მოთხოვნას არ აკმაყოფილებენ“; შემდეგ ავტორს მოჰყავს რუსუდანის მონეტების წონის (ჩანს, კიდურა) მაჩვენებლები კრწანისის 1935 წლის განცხადებით: 2.30 და 12.0 გ. (პატარიძე 2019, 57). რუსუდანის წესიერი ქედვის მონეტების უწესობაზე (წონის ვარიაბელურობაზე) თამარ ლომოურიცა და დავით კაპანაძეც წერდნენ. თამარ ლომოური ახსენებს 12- და 13-გრამიან ეგზემპლარებსაც (ლომოური 1938, 291), დავით კაპანაძე კი წონით რემედიუმად ასახელებს „1-16 გრ“-ს (კაპანაძე 1969, 80). კოლეგის აზრით, რეფორმა „მხოლოდ მონეტების ფორმის შეცვლამდე დავიდა“, და სამონეტო ნამზადზე სიქების მხოლოდ ერთი წყვილის ანაბეჭდის დატანამდე (პატარიძე 2019, 58). ხომ არ გულისხმობს პატივცემული კოლეგა, რომ რუსუდანის წესიერი ქედვის მონეტები უწესო ქედვის მონეტების ტრანსფორმაციის პროდუქტია?

პატივცემული კოლეგისგან განსხვავებული მოსაზრება გვაქვს. აუცილებლად ვთვლით აღინიშნოს რამდენიმე პრინციპული გარემოება.

დავინწყებთ იმით, რომ ფართო *ხემელიუმი ახ გამოჩიციხავს ხაიმე კონკხეგუდი წონითი სტანდარტის, უფხო სწორედ კი, რაიმე კონკრეტული სამონეტო ჩივის არსებობას*. ანუ, რაიმე ტიპის მონეტების წონის მერყეობა, თუნდაც ფართო დიაპაზონში, სულ არ გამოორიცხავს გეგმას, განსაზღვრული წონის სამონეტო ლითონისგან განსაზღვრული რაოდენობის მონეტები მოეჭრათ. რაიმე მიზეზით – ტექნიკური ბაზის შეზღუდულობა, აჩქარება, არაძვირფასი ლითონისგან მონეტის გამოშვების შემთხვევაში სამონეტო ნამზადების სტანდარტულობაზე ზრუნვის ეკონომიკური მიზანშეუწონლობა – რემედიუმი შეიძლება საკმაოდ ფართო ყოფილიყო; მით უმეტეს, *al marco* და არა *al pezzo* წესით მონეტის მოჭრის შემთხვევაში. ეს არ გამოორიცხავს წონითი სტანდარტის არსებობას.

როგორი ფართო რემედიუმიც არ უნდა ახასიათებდეს რუსუდანის წესიერი ქედვის მონეტებს, ვფიქრობთ, მაინც, შეუძლებელია მტკიცება, რომ რუსუდანის წესიერი ქედვის, და წინარე მონარქების უწესო ქედვის მონეტების წონა ერთნაირად არის „აცდენილი კანონზომიერებას“. როგორც უკვე ვაჩვენეთ, უწესო ქედვის სპილენძებში, თუნდაც მხოლოდ ერთმაგები რომ ვიგულისხმოთ, ზოგჯერ გვხვდება როგორც 1- ასევე 40-გრამიანი ეგზემპლარებიც (სურ. 4). ანუ, წონის მაჩვენებლების მერყეობა შეუდარებლად მეტია, ვიდრე რუსუდანის წესიერი ქედვის მონეტების შემთხვევაში.

საზოგადოდ, საკითხავია, იქნებ, რამდენად გამართლებულია (რუსუდანის) წესიერი ქედვის მონეტებზე საუბრისას ოპერირება

ცნებით წონა. წესიერი ქედვის მონეტების ევგენი პახომოვის თავდაპირველ განსაზღვრებაში, საერთოდ არ არის საუბარი წონაზე - ყურადღება გამახვილებულია ფორმა-ზომის სტანდარტულობაზე, და ცალობით ფასობაზე (Пaxoмoв 1970, 85); წონის ცნება წესიერი ქედვის მონეტების განსაზღვრებაში პირველად შეიტანა თამარ ლომოური: სწორი ქედვის „მონეტები, როგორც გარკვეული ფორმისა და წონისა, წარმოადგენდნენ ფულის მყარ ერთეულს, იმ დროს როდესაც შემთხვევითი წონის და კანონზომიერ ფორმას მოკლებული მონეტები ვერ იქნებოდნენ გარკვეული ღირებულების მატარებელნი“ (ლომოური 1938, 288). წონაზე წერდა დავით კაპანაძე (კაპანაძე 1969, 73). ეს მოსაზრება, ჩანს, დამკვიდრდა ქართულ ნუმისმატიკურ მეცნიერებაში, მაგრამ, მაინც, მნიშვნელოვანია, გვახსოვდეს, რომ წესიერი ქედვის მონეტების თავდაპირველ, ევგენი პახომოვისეულ განმარტებაში წონაზე საუბარი საერთოდ არ იყო.

რუსუდანის წესიერი ქედვის მონეტების უწესობაზე მსჯელობა მხოლოდ კიდურა წონის მქონე (უკიდურესად მსუბუქი და მძიმე) ეგზემპლარების მონაცემებზე დაყრდნობით მეთოდოლოგიურად, ვფიქრობთ, გაუმართლებელია – ეს კიდურა მონაცემები შეიძლება ექსტრემალურ მაჩვენებლებს (statistic outlier) წარმოადგენდეს. აუცილებლად გასათვალისწინებელია დესკრიპტიული სტატისტიკის სხვა მაჩვენებლები: პირველ რიგში, საშუალო და სტანდარტული გადახრა, ვახიბედუხოვის მაჩვენებლები. ამგვარი კვლევა ჩატარებული გვაქვს გიორგი ლაშას წესიერი ქედვის მონეტებზე (ფაღავა 2011, 319-321), მაგრამ არა რუსუდანის მონეტებზე; თუმცა, რუსუდანის წესიერი ქედვის მონეტებისგან შემდგარი სამონეტო კომპლექსების ემპირიული შეფასებაც კი ეჭვს არ ტოვებს, რომ ეს წესიერი ქედვის საფასე, როგორც ერთობლიობა, არც ისე უწესოა, როგორც შეიძლება მოგვეჩვენოს, თუ მხოლოდ კიდურა ვარიანტებს გავითვალისწინებთ.

რამდენიმე სიტყვით შევხებით იმასაც, თუ რამ განაპირობა რუსუდანის წესიერი ქედვის მონეტების შედახებითი უწესობა, რომელიც, ემპირიულად, თითქოს, მართლაც, აღემატება, როგორც თამარისა და დავით სოსლანის, ასევე გიორგი ლაშას წესიერი ქედვის მონეტების უწესობას.

თამარ ლომოურის აზრით, „ასეთი დიდი განსხვავება ცალების წონისა წესიერი ქედვის მონეტებისათვის არ არის ნორმალური. შესაძლებელია, აქ ჩვენ საქმე გვქონდეს ან სხვადასხვა ღირებულების მონეტებთან, ან, რაც უფრო საფიქრებელია, არაწესიერი ქედვის, ასე ვთქვათ, გარდანამოთან“ (ლომოური 1938, 291). დავით კაპანაძის აზრით კი, „ის გარემოება, რომ რუსუდანის სპილენძის ნიმუშები ზოგჯერ კუთხოვანი, არასწორი მოყვანილობის ფირფიტებიდანაა გამზადებული და წონითი რემედიუმი საგრძნობლად მერყევიანია (1-16 გრ), ალბათ იმით აიხსნება, რომ ამ შემთხვევაში ფულის მოსაჭრელ მასალად ძველ, უწესოდ მოჭრილ და ხმარებიდან გამოსულ მონე-

ტებს იყენებდნენ“ (კაპანაძე 1969, 80). მაია პატარიძის აზრით კი, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, მიზეზი მოუმზადებლობაა რეფორმის ჩასატარებლად, მოუმზადებლობა და აჩქარება: „რუსუდანის სამეფო კარის მიერ ჩაფიქრებული რეფორმა დასაწყისში, სამონეტო ქედვის შეცვლასთან ერთად, წონითი სტანდარტის მონესრიგებასაც გულისხმობდა, მაგრამ, როგორც ჩანს, ხვარაზმელი დამპყრობლის მიერ გადაჭედილი ქართული მონეტების ამოღება იმდენად გადაუდებელ ღონისძიებად იქცა, რომ რეფორმა საბოლოოდ მხოლოდ მონეტების ფორმის შევლამდე დავიდა“ (პატარიძე 2019, 58).

თამარ ლომოურის იდეა, რომ რუსუდანის წესიერი ქედვის მონეტების შედარებით უწესობა არანესიერი ქედვის „გარდანაშოს“ წარმოადგენდა, არ გვეჩვენება ლოგიკურად. უნესოდ მონეტების ქედვის ხანგრძლივი ტრადიცია სულ არ უშლიდა ხელს არც თამარსა და დავით სოსლანს, და არც გიორგი ლამას, შეუდარებლად უფრო წესიერი წესიერი ქედვის მონეტები გამოეშვათ. ასევე უკიდურესად საეჭვოდ გვეჩვენება თამარ ლომოურის მოსაზრება (თავადაც ნაკლებ სავარაუდოდ მიაჩნდა), რომ რუსუდანის წესიერი ქედვის მონეტებში რამდენიმე ნომინალი განირჩეოდა – რის მიხედვით უნდა გაერჩია მოსახლეობას ეს ნომინალები – ისევ და ისევ, წონის მიხედვით? ფაქტიურად, გამოვიდოდა რომ რუსუდანის წესიერი ქედვის მონეტები სინამდვილეში უნესო ქედვისაა, რაც აშკარად არ შესაბამება სინამდვილეს – მათ მაინც შეუდარებლად უფრო წესიერი (სტანდარტული) ფორმა და ზომა აქვთ.

რუსუდანის წესიერი ქედვის მონეტების აბსოლუტური უმრავლესობა გადაჭედვის კვალს არ ატარებს, ამრიგად, დავით კაპანაძის არგუმენტი ასევე უსაფუძვლოდ გვეჩვენება.

ჩვენი აზრით, რუსუდანის წესიერი ქედვის მონეტების შედარებით უწესობას განაპირობებდა ერთის მხრივ, აჩქარება, ის გარემოება, რომ ჯალალ ად-დინთან ფინანსური ომის პირობებში წესიერი ქედვის მონეტების დიდი რაოდენობით გამოშვება და უნესო ქედვის მონეტების აკრძალვა (სამონეტო ბაზრის ძველის მაგიერ ახალი საფასით გასაჭერებლად) საჩქახოვ და ეხთომომენგიანად უნდა განხორციელებულიყო; მეორეს მხრივ კი, სავარაუდოდ, ქუთაისში (სადაც გაიხიზნა რუსუდანის სამეფო კარი) სათანადო გექნოლოგიური ბაზისა და კადრების შედარებით მოუმზადებლობა (1227 წლის შემდგომ რუსუდანის წესიერი ქედვის მონეტების წესიეხება შეიძლება გაზრდილიყო).

ამრიგად, ვეთანხმებით მაია პატარიძეს იმაში, რომ რუსუდანის წესიერი ქედვის მონეტების შედარებით უწესობა 1227 წელს გადაუდებლად მოქმედების აუცილებლობამ განაპირობა; თუმცა, ვფიქრობთ, რომ რუსუდანის წესიერი ქედვის მონეტების შედარებით უწესობა ასახავს 1227 წლის მდგომარეობას; 1227 წლის წესიერი ქედვის მონეტების შედარებით უწესობის რეტროგრადული პროც-

ცირება 1223 წელზე და ამის საფუძველზე მტკიცება, რომ 1223 წელს რეფორმა ჩაიფიქრეს, მაგრამ განხორციელება ვერ მოახერხეს – დასაბუთებულად არ მიგვაჩნია.

დავასკვნით, რომ, ცალსახად ვერ გამოვრიცხავთ, რუსუდანს ტახტზე ასვლისთანავე გაჩენოდა განზრახვა, სამონეტო რეფორმა ჩაეტარებინა; მაგრამ, ვფიქრობთ, ამის მტკიცებისთვის საკმარისი მონაცემი არ არის; მაინც, უფრო მოსალოდნელია, ქართულ ადმინისტრაციას ეს ჩანაფიქრი, ყოველ შემთხვევაში, უწესო ქედვის მონეტების სრულად აკრძალვის კუთხით, მხოლოდ ჯალალ ად-დინის მიერ თბილისის აღებისა და მიმოქცევაში საკუთარი უწესო ქედვის მონეტების გაშვების შემდეგ მოსვლოდა. რასაკვირველია, რუსუდანს (მის ხელისუფლებას) იქამდეც შეეძლო ეფიქრა, თუნდაც, ექსკლუზიურად, წესიერი ქედვის მონეტების გამოშვებაზე; მაგრამ, უწესო ქედვის მონეტების აკრძალვა (რაც ყველა წინამორბედი მონარქის საფასის მიმოქცევიდან ამოღებას ნიშნავდა) უფრო, საფიქრებელია, ჯალალ ად-დინის ქმედებებმა განაპირობა – უპირანი იქნებოდა აღნიშვნა, რომ საქართველოს სამეფოს მეზობელი შირვანშაჰებში უწესო ქედვის მონეტების ემისიას, როგორც ჩანს, აგრძელებდნენ 1260 წლამდეც კი (Racabli 2015, 134-137). ჯალალ ად-დინის შემოსევა რომ არა, ეგება, ქართველ მონარქებსაც იგივენაირად ემოქმედათ.

***

ვცადეთ, განგვეხილა ბოლოდროინდელ ლიტერატურაში გამოთქმული ნოვატორული მოსაზრებები უწესო ქედვის ქართული (და რეგიონული) მონეტების ბუნებისა, და რუსუდან მეფის ფულადი რეფორმის შესახებ.

ანალიზს მივყავართ იმ დასკვნამდე, რომ არ არსებობს საფუძველი, ეჭვი შევიტანოთ ევგენი პახომოვის მიერ ჩამოყალიბებულ კონცეფციაში: უწესო ქედვის სპილენძის მონეტებით ანგარიშსწორება წარმოებდა წონით, წესიერი ქედვის სპილენძის მონეტებით კი – ცალობით.

ნაკლებ მოსალოდნელად გვეჩვენება, რომ რუსუდანს (მის ადმინისტრაციას) სამონეტო რეფორმა (უწესო ქედვის სპილენძის მონეტების აკრძალვა და ექსკლუზიურად წესიერი ქედვის მონეტებზე გადასვლა) უკვე ტახტზე ასვლისთანავე, 1223 წელს ჰქონოდა ჩაფიქრებული. უფრო საფიქრებელია, რომ, ამ რეფორმის ჩატარება იმ სახით, რა სახითაც ჩატარდა, მაინც ჯალალ ად-დინის 1226 წლის შემოსევამ განაპირობა; ჯალალ ად-დინის უწესო ქედვის სპილენძის მონეტების ემისია რომ არა, უწესო ქედვის მონეტების გამოშვება ქართველი მონარქების მიერ შეიძლება კიდევ გაგრძელებულიყო, წინამორბედების უწესო ქედვის მონეტებისთვის ანგარიშსწორების კანონიერი საშუალების სტატუსის დატოვებაზე რომ აღარაფერი ვთქვათ.

რუსუდანის წესიერი ჭედვის მონეტების მეტროლოგიური (მათ შორის, წონითი) არასტანდარტულობა კი, სავარაუდოდ, პირდაპირ უკავშირდებოდა ქუთაისში მონეტის ერთმომენტიანად და დროის მოკლე შუალედში მასობრივად გამოშვების აუცილებლობას (ჯალალ ად-დინთან ფინანსური ომის პირობებში).

დამონებაანი

დუნდუა გიორგი, დუნდუა თედო. 2006. ქართული ნუმისმატიკა, I ნაწილი. თბილისი: არტანუჯი.

კაპანაძე დავითი. 1969. ქართული ნუმისმატიკა. თბილისი: თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა.

ლომონური თამარი. 1938. „ფული შოთა რუსთაველის ეპოქაში“. შოთა რუსთაველის ეპოქის მატერიალური კულტურა (პროფ. ივ. ჯავახიშვილის რედაქციით). თბილისი: ტექნიკა და შრომა: 281-316.

პატარიძე მაია. 2019. „ნუმისმატიკა“. ბერიკაშვილი დავითი, პატარიძე მაია. 2019. სამშვილდის განძი. თბილისი: საქართველოს უნივერსიტეტის გამომცემლობა: 50-312.

ფალავა ირაკლი. 2020. „რომელი გიორგის სახელითაა მოჭრილი გიორგისა და თამარის მონეტა?“. ქართული წყაროთმცოდნეობა, XXII: 151-164.

ფალავა ირაკლი. 2015. „საქართველოს გაერთიანება და ნუმისმატიკური ევოლუციის ვექტორები (X საუკუნის დასასრული - XII საუკუნის დასაწყისი)“. ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო, IX: 247-270, 344-345.

ფალავა ირაკლი. 2012. „სპილენძის ღირებულება ქართლ-კახეთის სამეფოში XVIII საუკუნის მიწურულს ისტორიული საბუთების მიხედვით (თანადროული სპილენძის საფასის თვითღირებულების საკითხისთვის)“. საისტორიო კრებული, ტომი 2: 220-241.

ფალავა ირაკლი. 2011. „ჯავახთ უფლის მონეტები - კომპლექსური ანალიზი“. საისტორიო კრებული, ტომი 1: 291-343.

ფალავა ირაკლი, ბლიაძე დავითი, ჭუმბურიძე პავლე. 2020. „დავით IV აღმაშენებლის მემკვიდრეების უნესო ჭედვის მონეტები სიქების ერთზე მეტი წყვილი ანაბეჭდით.“ ქართული ნუმისმატიკური საზოგადოების მოამბე, №1: 24-34.

ფაცია დავითი, ფალავა ირაკლი. 2009. ჯალალ ად-დინ მანქებურნის ქართული მონეტები. თბილისი: ეროვნული მწერლობა. Patsia Daviti, Paghava Irakli. 2009. The Georgian Coins of Jalal ad-Din Mankburni. Tbilisi: Erovnulli Mtserloba.

ჯალალანია ირინა. 1976. საქართველოს სამონეტო განძები. I. თბილისი: მეცნიერება.

Paghava Irakli. 2012. "The First Arabic Coinage of Georgian Monarchs: Rediscovering the Specie of Davit IV the Builder (1089-1125), King of Kings and Sword of Messiah". 3rd Assemani Symposium on Islamic Coins, Roma, 23-24 September 2011,

Proceedings. Eds. Bruno Callegher and Arianna D'Ottone. Trieste: 220-261.

Paghava Irakli. 2017. "The Profitability of Minting Civic Copper Coins and the Identification of Emerging Nationalism as Seen Through Coin Imagery. A Case Study of the East-Georgian Kingdom Kartl-Kakheti". Iranian Numismatic Studies. A Volume in Honor of Stephen Album. Editor: Mostafa Fahfoury: 243-255.

Paghava Irakli, Turkia Severiane, Zlobin Gennadiy. 2011. "A New Coin Type of Dimitri I, King of Georgia: Addendum" Journal of Oriental Numismatic Society, #207: 13-14.

Rəcəbli Əli. 2015. Şirvanşahlar dövlətində sikkə zərbi (VIII-XVI yüzillər). Монетная чеканка в Государстве ширваншахов (VIII-XVI веков.). Coinage in the State of Shirvanshahs (8th-16th Centuries). Bakı: Elm və təhsil.

Turkia Severiane, Paghava Irakli. 2009. "A New Coin Type of Dimitri I, King of Georgia". Journal of Oriental Numismatic Society, #200: 9-12.

Акопян Александр, Гончаров Евгений. 2019. "Две уникальные кавказские монеты XIII века с несколькими оттисками штемпелей." Ориенталистика, 2(2): 288-298.

Базилевич Константин. 1936. Денежная реформа Алексея Михайловича и восстание в Москве в 1662 г. Москва-Ленинград: Издательство Академии наук СССР.

Джалаганиа Ирина. 1979. Иноземная монета в денежном обращении Грузии V-XIII вв. Тбилиси: Мецниереба.

Капанадзе Давид. 1961. Клад монет начала XI в. тбилисского эмира 'Али ибн Джа'фара. Эпиграфика Востока, XIV: 71-78.

Капанадзе Давид. 1970. "Комментарии". Пахомов Евгений. Монеты Грузии. Тбилиси: Мецниереба: 277-350.

Мельникова Алла. 1989. Русские монеты от Ивана Грозного до Петра Первого. Москва: Финансы и статистика.

Пагава Иракли. 2018. Нумизматическое прошлое Дагестана и Грузии. Эмиссии Грузинского царства в денежном обращении Кавказа и чеканка монеты в Аварии, чеканка монеты в Кубачи. Тбилиси: Артануджи.

Пахомов Евгений. 1926. Монетные клады Азербайджана и Закавказья. Труды о-ва обследования и изучения Азербайджана вып. 3. Баку: Издание Общества обследования и изучения Азербайджана.

Пахомов Евгений. 1970. Монеты Грузии. Тбилиси: Мецниереба.

Пахомов Евгений. 1969. "О технике чеканки медных монет в Закавказье в конце XII – начале XIII вв." Советская Археология, 3: 259-261.

Уздеников Василий. 1994. "История чеканки и обращения медных пятаков 1723-1730 гг.". Уздеников Василий. Монеты России XVIII – начала XX века. Очерки по нумизматике. Под редакцией доктора исторических наук А. С. Мельниковой). Москва: Мир отечества: 20-48.

Фомин Алексей. 1984. Обращение обломков куфических монет в Восточной Европе в X-начале XI в. Нумизматика и Эпиграфика, том XIV: 133-138.

მონარქი	უნასო ჭადვის მონეტები	ნასიარი ჭადვის მონეტები
დავით IV აღმაშენებელი	+	
დიმიტრი I	+ (5 ტიპის)	
დავით V		
გიორგი III	+	+ (2 ტიპის)
თამარი	+ დავით სოსლანთან ერთად	+ (2 ტიპის, აქედან 1 გიორგისთან ერთად)
გიორგი IV ლაშა	+ ჭავჭავთუფლის ტიტულით	+
რუსუდანი	+	დამლაგდა წინამორბედთა საფასეს

ცხრილი 1. XII-XIII სს. ქართველ მონარქთა უნასო და ნასიარი ჭადვის მონეტები

სურ. 1

სურ. 2

სურ. 3

სურ. 4

სურ. 5

IRAKLI PAGHAVA Giorgi Tsereteli Institute of Oriental Studies
Ilia State University,
Georgia
mesefi@gmail.com

ONCE AGAIN, ON THE VALUE OF THE IRREGULARLY STRUCK GEORGIAN AND CAUCASIAN COINS AND RUSUDAN'S MONETARY REFORM

The aim of the paper is to put forward new arguments in order to revise the innovative opinions expressed in recent literature regarding the nature of irregularly struck Georgian (and regional) coins and Queen Rusudan's monetary reform. The analysis proves the correctness of Yevgeny Pakhomov's opinion: payment by irregularly struck copper coins was made based on their weight. It is unlikely that right after of her enthronement Rusudan already considered the monetary reform (prohibition of irregularly struck coins and their substitution exclusively by regular ones). In our opinion, the reform was caused by Jalal-Ad-Din's raids and his emission of irregular copper coins. The metrological "irregularity" of Rusudan's regularly struck coins must be connected with the urgent necessity of mass and quick emission of coins in Kutaisi.

KEYWORDS: irregular coins, regular coins, Queen Rusudan, Jalal-ad-Din, monetary reform.

From the period of occupation of Tbilisi by David the Builder through Rusudan's reign, Georgian coins form an integral part of "The Golden Age" in Georgian history. Coins represent the most significant source of information regarding the economic, political and cultural processes in the Kingdom of Georgia.

Georgian coins have been thoroughly studied. Recent discoveries are very significant from the viewpoint of typology: exclusively Arabic, mono-epigraphic money issued by David the Builder after the occupation of Tbilisi (Paghava 2012); and exclusively Arabic, mono-epigraphic money issued by Dimitri I (Turkia, Paghava 2009; Paghava, Turkia, Zlobin 2011). Yet, a complex study of the phenomenon of money of the united Georgian kingdom is impossible based solely on typology; it is also necessary to identify the conceptual features of contemporary Georgian (and regional) coins.

Conceptually, Georgian coins of the given epoch are divided into two categories. The chronological framework extends beyond the reign of any

specific Georgian monarch. The categories are: irregularly and regularly struck coins¹. The concepts first introduced by an outstanding specialist in Georgian numismatics, Yevgeny Pakhomov, have been defined by the author as follows:

- *Irregularly struck coins* are formless pieces of copper bearing only a fragment of the regular (round) die imprint; these coins vary in size, form, and, especially, shape. It is highly probable that their value was defined by weight i.e. despite their number, they represented a certain value based on the entire weight of a certain multitude of coins (Pakhomov 1970, 75, 85);
- *Regularly struck coins* represented a certain value each. Besides, the form and size of the usually regular (circular) blanks corresponded to the round dies (Pakhomov 1970, 85).²

Some Georgian monarchs of the given epoch issued both types of coins, whereas others issued either regular or irregular ones – See Table 1.

Rusudan ceased to issue irregularly struck coins: In 1227 a new type of coins with the name of the Queen was issued. These were regularly struck coins. Since then, irregularly struck coins have not been issued in Georgia (Pakhomov 1970, 104-105); It seems, Queen Rusudan prohibited the irregularly struck coins, issued by her predecessors and considered legal means of payment even after the death of the issuer Georgian King (Paghava 2018, 83-84). Rusudan's reform must have been caused by Jalal ad-Din's invasion, who issued his own irregular coins in large amounts: re-struck the irregular coins of Georgian Kings that he had gained as trophies; probably also issued his coins from metal (Patsia, Paghava 2009, 42-46); they all circulated freely. By introducing regularly struck coins and prohibiting irregularly struck ones (issued by her predecessors as well as Jalal-ad-Din), Rusudan tried to banish Jalal ad-Din's money from the market. Jalal ad-Din had also issued regularly struck coins, but they were extremely rare (Patsia, Paghava 2009, 42-43). In this way, Rusudan desired to cause financial damage to the conqueror (Pakhomov 1970, 104-105; Paghava 2018, 85-86).

This concept, worked out by Yevgeny Pakhomov, is quite convincing.

---

1 We prefer to use the term "Striking" instead of "Cutting", due to the inscription on the coins issued by Tamar and Giorgi IV Lasha, where the term "Striking" is used (Paghava 2018, 56, 59).

2 Yevgeny Pakhomov also wrote that regular coins were distinguished from the irregular ones by design: regular coins "always" have figures and objects on them, while irregular ones have inscriptions distinguished by ornaments or lines (Pakhomov 1970, 85). According to Davit Kapanadze's correct opinion, Lasha Giorgi's so-called „Lord of Javakhs“ regular coin, which is mono-epigraphic, contradicts this assumption (Kapanadze 1970, 298); or, at least, represents a significant exception.

In our opinion, it perfectly corresponds to the preserved factual material (frequent discoveries of irregularly struck coins may point not only to intense emission, but also to the loss of their legal status, due to which the population no longer took care of such coins). Despite this, in recent scholarly literature, there have been attempts to revise Pakhomov's opinion. In this regard, mention should be made, on the one hand, of Alexander Akopyan and Yevgeny Goncharov's article, and, on the other hand, Maia Pataridze's work (Akopyan, Goncharov 2019, 291-292; Pataridze 2019, 57-58).

The above issue is so important for the Georgian numismatic history that we consider it our foremost task to analyze each and every opinion. We should note, however, that the arguments and conclusions of our respected colleagues do not convince us. Thus, the **aim** of the given paper is the so-called counter-revision of recent attempts to revise Yevgeny Pakhomov's concept.

*

In the paper published in 2019, A. Akopyan and Y. Goncharov tried to prove that irregularly struck coins with several pairs of die imprints (the so-called double, triple, quadruple etc... so to say, multiple), represent a *multiple* denomination of coins with a single pair of die imprints. Their argumentation consists of several postulates (Akopyan, Goncharov 2019, 291-292):

1. Multiple coins (their blanks) are of diverse form, but never round (the authors' characteristic "a");
2. They have equal number of die imprints on both sides (Authors' characteristic "b");
3. „Almost always“ / „apart from certain rare exceptions“, the die imprints are strictly distributed among the front and back sides of the coin: obverse imprints on one side, and reverse imprints on the other side (authors' characteristic "c");
4. The necessity of emission of multiple nominals of copper Dirhams (the authors use this term to denote irregular coins¹) is proved by a large amount of copper coins accumulated by the population and the absence of "more valuable" silver or gold coins ("отсутствие в обращении более дорогих монет из серебра или золота") [probably, coins of higher value - I.P.].

It seems, Georgian numismatist Maia Pataridze also shares this opinion; at least, she is inclined to agree with the above-mentioned scholars: „Just to raise the issue, I consider it probable that the denomination was

---

¹ We have discussed this issue in another article: whether, the term *Drama / Dirham* was used to denote regular or irregular copper coins (Paghava 2011, 323-328).

defined based on the number of dies [pairs of die imprints - I.P.¹] namely, one denomination equaled one die [a double imprint of a pair of dies - I.P.]“ (Pataridze 2019, 58).

Our colleague brings the following arguments (Pataridze 2019, 58):

1. Neglect of weight in Rusudan’s regular coins („in regularly struck coins emitted by Rusudan, the weight is, to a certain extent, ignored. This makes us think that the weight did not represent a priority in irregularly struck coins either“);
2. Coincidence between the locations of die imprints on the front and back sides – “This rule is strictly preserved. This makes us think that each die [double die imprint - I.P.] is a denomination corresponding to one coin“ (this argument is similar to the above-mentioned Argument 2, expressed by Akopyan and Goncharov);
3. The simplicity of payment by irregularly struck coins without weighing – “in this way, it would be much easier to trade with this money than to identify the denomination by weighing at every payment.”

According to Maia Pataridze, “this assumption must be followed by further complex (interdisciplinary) research, in order to regard the issue as thoroughly studied“. Prior to such thorough analysis, the author simply expresses her “careful assumption“ (Pataridze 2019, 58).

Below we will discuss my colleagues’ arguments separately.

It is impossible to disagree with the argument of Alexander Akopyan and Yevgeny Goncharov, saying that multiple coins (Figure 1) or their blanks are characterized by diverse forms, but that they are never round (Akopyan, Goncharov 2019, 291-292). We will simply add that single irregular coins are sometimes also diverse in form (Figure 2); However, in certain cases, they are also round (Figure 3), but this is accidental and conditioned by the technology of producing the blanks (Pakhomov 1969). On the average, multiple coins are, naturally, bigger than single ones. The bigger the blank, the less the probability of achieving a round shape. Albeit multiple coins vary in shape and are far from being round, it is unclear why they shall represent a multiple denomination of the single ones? In our opinion, such conclusion is illogical.

We agree with Akopyan and Goncharov that multiple coins have equal number of die imprints on both sides (Akopyan, Goncharov 2019, 291-292); we also agree with Maia Pataridze in that the locations of obverse die imprints exactly coincides with reverse die imprints (Pataridze 2019, 58). This is natural due to the technology of producing multiple

---

1 The author uses the term “Die” to denote the imprint on a coin. The same term is used to denote metallic artefacts used to stamp the design of the coin on the blank. In order to avoid ambiguity, we use the term “die” in the second meaning, and the term “imprint” (*imprint on the front side/imprint on the back side of the coin*) to denote the first meaning.

coins – the blanks were placed on the lower die (technically speaking, the obverse) adjusted to the anvil. Over it was placed the upper (technically speaking, reverse) stamp, which was hit with a hammer. In case of a single coin, the process ended in this; in case of a multiple coin, the blanks was again placed on the lower die (slightly averted from the previous location of the blank¹) and again struck with the upper die; in case of double coins, the process was repeated twice; in case of triple coins – thrice and so on. Thus, it is quite natural that multiple coins have an equal number of die imprints on both sides, and the location of die imprints is exactly the same on the front and back sides. Yet, even in this case, it is unclear why multiple coins should be considered multiple denominations of single ones. The equal amount of die imprints on both sides and their doubling (correspondence with each other) are facts related to the technical process. The reason for the process is not explained, hence, the question: why did multiple coins have more than one couple of die imprints? Thus, in my opinion, this is not a valid argument either.

Akopyan and Goncharov's another argument is that striking of the blanks was strictly controlled: "with rare exceptions", obverse dies were applied to one side of the coin, and reverse dies – to the other side; obverse die imprints are grouped at one side, whereas reverse die imprints – on the other side (Akopyan, Goncharov 2019, 291-292). This is not a valid argument. Even if it were true, due to the nature of the technological process described above, in case of repeated striking, it would be logical to think that a blank already struck with a die would not be reversed, and the second imprint of the obverse die would be made beside the first one, and vice versa. However, observation of the coins proves that, frequently, both front and back die imprints are found side by side on multiple coins. For instance, in Samshvilde hoard, there were only 9 double coins (1 issued by Giorgi III, 5 issued by Tamar and 3 issued by Giorgi IV) (Pataridze 2019, 70, 133, 136, 145, 175, 197, 240, 254, 284); out of these 9 coins, on 4 ones the front and back die imprints are side by side (Pataridze 2019, 133, 136, 145, 254). It is obvious that there was no strict control during the emission of double or multiple coins as to the location of die imprints. Thus, this argument is not valid either.

A. Akopyan and Y. Goncharov also add (what seems like another argument) that it was necessary to issue multiple denominations due to a large amount of copper coins (irregularly struck) among the population and the inexistence of coins of high value in circulation (Akopyan, Goncharov 2019, 292). In this regard, we must mention that in Georgia of the given epoch, there were coins of high value, if

---

¹ Besides, the distance - degree of averting – was varied: in case of multiple coins, stamps were often placed above each other. This was especially frequent in case of earlier multiple coins issued by Dimitri I and Giorgi III (Paghava, Bliadze, Chumburidze 2020, 27, 29-31).

not silver circulating some coins, at least gold ones (Dundua, Dundua 2006, 211-221). This satisfied the demand of the wealthy population on the coins of high denomination/value. There were also regularly struck copper coins in circulation (Paghava 2018, 78-79, 85). Besides, even if we assume that double, triple and quadruple coins were of double, triple, quadruple value correspondingly, this could not have been that beneficial for the population.¹ Besides, what is most important, existence of demand does not mean that this demand would be satisfied. For instance, in the Kingdom of Moscow, there was high demand on the money of high value, but, from Elena Glinskaya's reform of 1535-1538 until the reign of Peter I, the money of very low value was issued and used – silver Polushka, Denga and Kopeika (Melnikova 1989, 29-30, 199-204). The state failed to emit money of higher value, and the reform of 1654-1663 ended in failure (Bazilevich 1936). Thus, this argument is also invalid and cannot prove that multiple coins constituted a multiple denomination of single ones.

Maia Pataridze also argues (Pataridze 2019, 58): „If the weight of regularly struck coins issued by Queen Rusudan is, to a certain extent, neglected, can we think that weight would be a priority in irregularly struck coins?!“- it seems, the scholar assumes that the number of double die imprints was more important than weight. It is hard to answer why neglect of weight of *regularly struck coins* is a sign of lack of priority of weight *in irregularly struck coins*. We are speaking of two completely different coin categories – regularly struck coins and irregularly struck ones (another issue, concerning the neglect of weight in regularly struck coins issued by Rusudan, will be discussed separately below - vide infra). On the contrary, it is highly probable that the attitude to weight was different in case of these two categories of money.

According to our respected colleague, payment by irregular coins would be much easier if the value of separate coins were defined based on the number of pairs of die imprints (one pair of imprints = one denomination) instead of weight. This would help avoid the time-consuming process of weighing separate coins of a group of coins during payment (Pataridze 2019, 58). We should also take into account the fact that scales were not always available. However, “would be” does not always imply “was”. Let us explain: it has been proved that Georgian irregularly struck coins are a product of degradation of silver, billon or copper Dirhams issued in Tbilisi, occupied

---

1 Taking into account the economic situation in independent Georgia in 2020, we assume that an ordinary resident of the country does not care whether he/she has one GEL coin or two GEL coin, or, hypothetically, coins of three, four GEL value; for the national economy, it is significant to have units of money of higher value – the banknotes (or money made of some other material) of ten, twenty or hundred GEL value.

by Moslems, under the aegis of first the Ja'farid emirs, and later the Great Seljuks. The silver Dirhams of the Ja'farids, are "direct descendants of the classical Dirhams of the 'Abbasid Caliphs" (Paghava 2012, 242-245; Paghava 2015, 255-258, 266-267). Thus, if we observe the evolution of currency, it is obvious that Georgian irregular coins are related to the Islamic world and its numismatic past. It is widely known that irregular coins appeared in the Islamic space at the end of the 10th century (Pakhomov 1926, 24); in Eastern Europe, the circulation of pieces of Kufic coins, i.e. the circulation based on the weight, started in the 930s and became a universal phenomenon by the 11th century (Fomin 1984). To come back to Georgia, the coins issued by 'Ali B. Jafar in Tbilisi, are extremely irregular, with dimensions of 5-30 mm and weight range of - 0.12-5.23 grams. According to Davit Kapanadze, these coins, dated by the first third of the 11th century, may be considered as irregularly struck units of money (Kapanadze 1961, 72-73, 75-76); circulation of such money, to use the terms of Yevgeny Pakhomov, was possible only based on weight, i.e. on „a standard value of the amount of weight“ (Pakhomov 1926, 24). Moreover, according to Irine Jalaghania, cut and broken Kufic coins were in Georgia (and the entire Caucasus) already in the second quarter of the 9th century (Dlivi Treasure), and, as the hoard evidence has proved, these coins remained in circulation until the beginning of the 11th century (Jalaghania 1976, 16-17; Jalaghania 1979, 53-55). It is logical to conclude that, fully or partly, the existence of hoards consisting of large or small broken pieces of coins proves that payment was implemented based on the weight of such pieces. Thus, observation of the numismatic history of the region, and, in particular, Tbilisi, proves that scales were used in the process of payment. Even though this method was impractical, it was widespread for centuries until Dimitri I, son of David the Builder, issued double irregular coins (Paghava, Bliadze, Chumburidze 2020, 25-27).¹ Despite the inconvenience of paying while holding the scales, circulation of coins by weight was undoubtedly widespread for ages in Georgia and elsewhere. Since it had been a widespread practice for centuries, it could have been continued in the 12th century, during the reign of Dimitri I, as well as during Rusudan's reign. Therefore, we would argue that the given argument is unconvincing.

Based on the analysis, we have arrived to a conclusion that there are no reliable arguments proving the valuing the irregular coins by the number of die imprints and not by weight. Taking this into account, Y. Pakhomov's hypothesis seems convincing (Yevgeny Pakhomov himself was very careful when he formulated his concept and used the term "Assumption" (Pakhomov 1970, 75)). According to Pakhomov, unlike regular coins, the

---

¹ We cannot exclude the possibility of discovery of irregular multiples issued by David IV the Builder.

irregular coins with variable size, weight and shape were valued based on their weight, i.e. these coins of a certain specific weight (still unknown)¹ represented a unit of money despite their number (Pakhomov 1970, 75, 85) – otherwise, it would be hard to explain the circulation of such coins.

Y. Pakhomov's hypothesis can be proved further based on three more arguments.

If A. Akopyan, Y. Goncharov and M. Pataridze are right, and irregular copper coins were valued by number and not weight, if their value depended on the number of die imprints, then what was the use of issuing regular and irregular coins separately? Regular coins were valued based on their number (Y. Pakhomov has proved this undoubted fact). It turns out that the mint was technically capable of issuing coins of comparatively narrow remedy allowance with more or less regular (circular) shape and more or less stable weight (this can be proved by the fact of emission of regular coins). However, the mint issued (more or less simultaneously) both regular and extremely irregular coins, which, according to our respected colleagues, were valued based on one and the same principle. What was the point of issuing two types of coins simultaneously, if one type was of standard size, shape and weight, and the other was extremely variable in size, shape and weight, and, according to our colleagues, was valued by units, based on the number of die imprints? We would repeat once again that the nature of regular and irregular coins issued simultaneously must have been different, and their value must have been defined differently. Otherwise, there would be no point in issuing two types of coins.

Our second argument (to a certain extent, *argumentum ad absurdum*) is as follows: if A. Akopyan, Y. Goncharov and M. Pataridze are right, if irregular coins were valued based on the number of die imprints, if, supposedly, double coins were of double value as compared to the single ones, then all the coins with equal number of die imprints were of the same value; i.e. all triple coins were of the same value, all double coins were of the same value, and all single coins were of the same value, despite their weight. Yet, we all know that the weight of single coins was largely variable: according to Y. Pakhomov, the weight of these coins varied from several Dolyas (0.04 gram) to half a pound (i.e. 204.77 grams) (Pakhomov 1970, 85). I will bring the example of two coins, weighing 1.00 and 40.38 (arbitrarily considered as 40 grams) grams (Picture 4). Both coins bear one pair of die imprints. Hence, according to our colleagues, these coins must have had equal value. Naturally, it is hard to believe that coins with 40-fold difference in weight (to say nothing of the size) were of equal value, and the authorities were so wastefully spending 40 times more metal, even if the

---

1 Possible connection of the weight standard of the Georgian money of this epoch with Drama as a unit of weight was discussed in our earlier research (Paghava 2011, 322).

metal were inexpensive, when they could spend much less metal on the emission of coins of the same value. Moreover, it would be prudent to recall Kopernik-Gresham's law: in case of the same value (one and the same denominational value), the superior one i.e. having more internal value, is excluded from circulation (and becomes hoarded). If coins weighing 1 and 40 grams are of equal value, the more costly i.e. heavier coins will be excluded from circulation and may be melted as metal. This will not happen only if the value of 40 grams of copper melted from 40-gram coin is less than the value of 1-gram irregular coin (which would make the operation unprofitable). However, if we assume that Georgian irregular coins had such vivid credit nature - 40+-times higher than the metal used for the coin¹ (which is practically unbelievable), then the population (some of its elements) or the monarchs of the adjacent regions would be tempted to melt the heavy, 40-gram coins and emit about 40 *false* 1-gram coins, thus gaining enormous (3900%) profit. In the state mint, emission of irregular coins (from copper provided by the population) would be *blocked*, or *seigniorage* would be very high in accordance with the likelihood of credit nature of irregular copper coins and their profitability for the treasury. Thus, emission of coins from the obtained metal would be possible only in a *non-State Mint*, in fact, by way of producing false coins. I will bring a significant albeit asynchronous parallel from the numismatic history of the Russian Empire, namely, the story of issuance of copper coins in the XVIII century: it is well-known that, with the aim of utmost exploitation of financial profit of monetary regalia, Russian Emperors periodically tried to reduce/increase *the weight standard*, i.e. attach more (denominational) value to copper of the same weight transformed into a coin; for instance, from 1 pood of copper (approximate value – 8 roubles) in different periods, copper coins worth 10, 16, 32 and 40 roubles were issued (Uzdenikov 1994). In the Russian Empire and elsewhere, issuance of false money became most intense after the weight standard reached 40 roubles made of one pood of copper (worth 8 roubles) (Uzdenikov 1994, 20-21, 27-28). By that time, the value of monetized copper was 5 times higher than the value of metal from which it was produced; mass falsification of copper coins forced the government to restrict its fiscal appetite and radically reduce the denominational value of monetized copper (Uzdenikov 1994, 28-36). By the way, we have expressed an opinion that also in the 18th century, King Erekle II was forced to abstain from issuing his own copper shauri coins, taking after the Russian heavy-weight copper 5-kopek coins. For the market, such money – the denominational value of which was much higher than that of the metal constituting it – was unacceptable (Paghava

---

¹ Naturally, a coin with lower value than the value of the metal in its content could not have been emitted.

2012, 236; Paghava 2017, 250). It is unlikely that, in another epoch, namely, in case of Georgian irregular coins, the value of monetized and non-monetized copper would be 40 times different. Irregular copper coins must have been credit money, which, according to Y. Pakhomov, “largely” exceeded the value of copper from which it was made (Pakhomov 1926, 24). However, in our opinion, not 40-fold.

The third argument is: as we have proved, irregular coins of Georgian kings are direct descendants of the coins previously issued in Tbilisi and valued by weight (Paghava 2012, 242-245; Paghava 2015, 255-258, 266-267). If the value of coins issued in Tbilisi depended on the weight, it is logical to think that, in fact, nothing would be changed later, and single irregular copper coins issued by Georgian monarchs would also be valued by their weight. If *single* irregular copper coins were valued by weight, it is highly probable that *double*, *triple* and *multiple* coins were also valued based on their weight.

Taking into account the above analysis, we disagree with the attempts of revision of Yevgeny Pakhomov’s hypothesis and consider that irregular Georgian coins (and, most probably, coins issued by other dynasties of the region) were valued by their weight. This concept is the most logical and suitable one, considering the coins proper and their metrological diversity.

Yet, there is a question: why did some large coins bear double or triple die imprints?

Theoretically, we can combine both opinions regarding the value of irregular copper coins – I mean Yevgeny Pakhomov’s opinion and the opinion discussed above: single irregular coins of certain standard weight had a fixed value, double irregular coins of the same weight had double value, and so on. However, this version is overly complicated and artificial, hence, less convincing.

We personally think that the blank of a coin was struck with a pair of dies several times because it was significant to cover the surface of an unusually large blank more or less entirely with epigraphic-iconographic elements constituting the type of coin. This would be important for proving the legal status of heavy (i.e. valuable) coins (yet, there are cases when the surface of a single coin is only partially covered with die imprints - Fig. 4).

*

Since we have dwelt upon the nature of irregular coins, it might be reasonable to come back to Rusudan’s reform, namely, the causes of termination of emission of irregular coins in Georgia, and, in general, the phenomenon of regular (Georgian) coins.

In an article published in 2019, Maia Pataridze expressed an interesting and innovative idea¹ claiming that, upon her enthroning, Rusudan had taken a decision regarding the termination of emission of irregular coins and issuance of exclusively regular coins (Fig. 5). That is why she abstained from legitimization of herself by way of issuing her own (irregular) money and restricted herself to countermarking the coins issued by her predecessors. It should be noted that, based on the nature of the countermark, particularly the smaller countermark of Rusudan, it was perhaps hard to identify whether it pertained to Rusudan. Yet, Rusudan failed to implement the reform upon her enthronement: “She was getting ready for the reform which required significant mobilization of resources. Therefore, temporarily, she limited herself to countermarking the coins that were already in circulation. This was a kind of declaration of her enthronement”; „Finally, the financial reform – extraction of irregular coins from circulation – was implemented by Rusudan after Jalal ad-Din’s raid, with the aim of prohibition of circulated coins re-stamped by Jalal ad-Din“ (Pataridze 2019, 57).

The above-mentioned opinion is very interesting. Indeed, it is unclear why Rusudan did not issue her own money upon her enthronement in 1223. We can recall that Rusudan’s brother and her immediate predecessor Giorgi IV Lasha issued his own money upon his enthronement in 1210 (we support the opinion that Giorgi Lasha replaced Tamar in this year). However, Tamar, mother of Rusudan and Giorgi IV, started issuing her own money in 1187, 3 years after the enthronement. Albeit it is also possible that before 1187 she issued money together with her first husband Giorgi

---

¹ In the same research, the author provides extremely interesting information regarding the discovery of exclusively Arabic-language coin issued by David the Builder. This coin was found in Nichbisi hoard (Pataridze 2019, 55-56). This coin from Nichbisi hoard found in 1961 pertains to the type that has been analyzed by us, and we have concluded that it pertains to David the Builder (Paghava 2012). This discovery is very interesting for the following reasons:

1) It proves that the mono-epigraphic Arabic-language money issued by David the Builder after the occupation of Tbilisi was valid also during the reign of David’s descendants and heirs; 2) It proves our opinion regarding Georgian coins. Namely, that the money issued by previous monarchs was gradually excluded from circulation (Paghava 2018, 80). In this regard, the hoard found in Nichbisi is more of an etalon due to its content: the share of David the Builder’s coins is 0.07%, that of Dimitri I is 0.2%, the share of earlier and later coins issued by Giorgi III is, correspondingly, 1.3 and 6.1%, the share of coins issued by Tamar is 40.8%, those issued by Giorgi IV Lasha is 38.1%, and those issued by either Tamar or Giorgi - 10.5%.

In the above-mentioned article, Maia Pataridze analyzes the content of 10 hoards of Georgian coins of the 12th-13th centuries (Pataridze 2019, 54-55). According to our classification, these hoards belong to the Group 3 (Paghava 2018, 79-81). An interested reader can find information about the classification as well as 35 hoards analyzed in the process of classification (including the above-mentioned 10 hoards) in the corresponding work (Paghava 2018, 66-87).

the Rus (Paghava, 2020).

We still argue that, upon her enthronement, Rusudan did not intend to implement the reform:

1. Why should the emission of regular coins and prohibition of the irregular ones be planned by Rusudan and why should this be planned for the year 1223? We cannot exclude that Rusudan developed this idea. Yet, the coincidence is striking: Jalal ad-Din's invasion and circulation of coins re-struck by the latter or issuance of new coins from metal which were mostly irregular. This indicates that the idea of the monetary reform, in the form it was implemented, probably occurred to Rusudan's administration in the years 1226-1227, and not in 1223;
2. Another question is: what kind of "significant mobilization of resources" was necessary for the emission of regular coins? What could have hampered Rusudan (or her administration) in issuing regular coins and prohibition of irregular ones (legalization of circulation of exclusively regular coins¹) already in 1223, if she had this intention right after her enthronement?

According to our respected colleague, the *irregularity* of weight of regular coins issued by Rusudan points to her unreadiness for this reform: "The *occupation*" of Georgian coins by the conqueror accelerated Rusudan's court in implementing an activity for which they were unprepared. This became especially obvious based on the weights of regular copper coins issued by Rusudan" (Pataridze 2019, 57). According to M. Pataridze, "The weight of Rusudan's coins is far from regular, same as the weight of irregular coins" (Pataridze 2019, 58); „namely, if the unit of measurement of value depended on the weight, then, logically, Rusudan's regular coins must have had regular weight related in some consistent pattern. The study of Rusudan's copper coins has proved that they did not meet any standards of weight". After this argument, the author brings weight indices (largest and smallest) of Rusudan's coins from 1935 Krtsanisi treasure: 2.30 and 12.0 grams (Pataridze 2019, 57). The *irregularity* of Rusudan's regular coins (variability of weight) has also been discussed by Tamar Lomouri and Davit Kapanadze. Tamar Lomouri mentions coins of 12 and 13 grams (Lomouri 1938, 291), whereas Davit Kapanadze mentions the weight ranges: "1-16 grams" (Kapanadze 1969, 80). According to our respected colleague, the reform "affected only the shape of coins" and applying only

---

¹ The question is whether that implied only Rusudan's own coins, or those issued by her predecessors, for instance, Tamar and David's famous and widespread regular coins, as well? Considering the fact that the hoards of Rusudan's epoch (according to our classification, Group 5) consist exclusively of Rusudan's regular coins and almost do not comprise Tamar's or David's regular coins (Paghava 2018, 82-83); we would carefully assume that both regular and irregular coins issued by predecessors were prohibited.

one pair of dies to the coin blank” (Pataridze 2019, 58). Does our respected colleague mean that Rusudan’s regular coins constituted the result of transformation of irregular coins?

We have a different opinion. We will start by mentioning several principal circumstances.

To begin with, wide weight range does not exclude the existence of a specific *weight standard*, or, to be more precise, the existence of a specific weight standard. Thus, the variability of weight of certain coins, even in a wide range, does not exclude the existence of a plan to issue a definite number of coins from the metal of definite weight. The range could have been quite wide for several reasons: limited technical capabilities, haste, economic inappropriateness of taking care of the weight standard of coin blanks when issuing coins made of cheap metal, especially if the coins were made not *al marco* but *al pezzo*. Therefore, the existence of weight standard cannot be ruled out.

Despite the wide range of Rusudan’s irregular coins, in our opinion, it is impossible to argue that Rusudan’s regular coins and previous monarchs’ irregular ones are equally “far from standard”. As we have shown, the weight of irregular copper coins, even if we take the single ones, ranges from 1 to 40 grams (Fig. 4). This means, that the weight vacillates to a much higher extent than in case of Rusudan’s regular coins.

In general, when talking of Rusudan’s regular coins, we should ask a question whether it is reasonable to use the concept of *weight*. In Y. Pakhomov’s initial definition of regular coins, *weight* is not mentioned whatsoever, and attention is paid to the standards of shape and size, as well as the value of individual coins (Pakhomov 1970, 85). The concept of weight was first used by Tamar Lomouri with regard to regular coins: regular “coins of certain shape and weight, represented a stable currency, whereas coins devoid of standard weight and shape could not have had a definite value” (Lomouri 1938, 288). Davit Kapanadze also discussed the concept of weight (Kapanadze 1969, 73). weight aspect of regular coins became established in Georgian numismatic science. Yet, we should keep in mind that in the initial definition by Y. Pakhomov, weight was not mentioned altogether.

Discussion of the *irregularity* of Rusudan’s regular coins, solely based on the data of the lightest and heaviest coins, is methodologically incorrect. These extreme data may represent statistic outliers. We should also take into account other data of descriptive statistics: above all, *medium* and *standard deviation* and *variability indices*. We have carried out this kind of research with reference to Giorgi Lasha’s regular coins (Paghava 2011, 319-321). However, Rusudan’s coins have not been analyzed in this respect. Yet, even empirical evaluation of the monetary complexes consisting of Rusudan’s regular coins proves that this currency as a unity is not as *irregular* as it may seem, if we consider only the extreme data.

We will say few words about the causes of *comparative irregularity* of Rusudan's regular coins, which are, empirically, more *irregular* than the regular coins issued by Tamar and David Soslan, as well as Giorgi Lasha.

According to Tamar Lomouri, "such significant difference in the weight of individual coins is not normal for regular coins. This phenomenon may be explained by the different value of coins or, most probably, by the vestige of striking irregular coins" (Lomouri 1938, 291). According to Davit Kapanadze, „the fact that Rusudan's copper coins are sometimes made of angular tablets of irregular shape, and the fact that the weight range is quite variable (1-16 grams), can be explained as follows: old irregular and outdated coins were used as material for the regular ones" (Kapanadze 1969, 80). However, as we have mentioned above, according to Maia Pataridze, the reason is that Rusudan and her administration were unprepared for the reform which was implemented hastily: "Initially, the reform envisioned by Rusudan's court implied the change in the emission of coins as well as regulation of the weight standard. However, as it seems, extraction of Georgian coins re-struck by the Chorasmian conqueror was such a pressing task that the reform was limited to the change in the shape of coins" (Pataridze 2019, 58).

Tamar Lomouri's idea that *comparative irregularity* of Rusudan's regular coins was due to the "vestige" of issuing irregular coins, does not seem logical. The long-standing tradition of emission of irregular coins did not hamper either Tamar and David Soslan, or Giorgi Lasha in the issuance of much more *regular* coins. Besides, we would object Tamar Lomouri's opinion (she herself considered it dubitable) that Rusudan's regular coins were of diverse nominal values. What was the criterion for distinguishing these nominal values? Did the population make this distinction based on the weight of coins? In fact, this means that Rusudan's regular coins are in reality irregular. This is obviously far from being true. The regular coins issued by Rusudan are of regular (standard) shape and size as compared to the irregular coins.

The great majority of Rusudan's regular coins do not bear any trace of re-striking. Hence, Davit Kapanadze's argument seems ungrounded.

In our opinion, the *comparative irregularity* of Rusudan's regular coins was due to the following factors: on the one hand, these coins were produced in great haste because, in conditions of financial war with Jalal ad-Din, mass emission of regular coins and prohibition of irregular ones (in order to introduce new currency at the monetary market and replace the old one) were to be implemented *urgently and momentarily*; On the other hand, in Kutaisi (where Rusudan's royal court had found shelter), there could be no adequate *technological basis, perhaps a shortage of qualified professionals* (after 1227, the *regularity* of Rusudan's regular coins might have increased).

Thus, we agree with Maia Pataridze in that *comparative irregularity* of Rusudan's regular coins was due to the need for urgent actions in 1227. However, in our opinion, the *comparative irregularity* of Rusudan's regular coins reflects the situation of 1227; we argue the opinion that we should not make a retrograde projection of the *comparative irregularity* of Rusudan's regular coins to the year 1223, stating that in 1223 Rusudan initiated a reform but failed to implement it.

In conclusion: we cannot exclude the fact that Rusudan had the idea of the monetary reform immediately upon her enthronement. Yet, there are no sufficient data to prove this fact. It is more likely that Georgian authorities prohibited irregular coins only after Jalal ad-Din's occupation of Tbilisi and issuance of the conqueror's irregular coins. Certainly, Rusudan (her administration) might have had the idea of emission of regular coins prior to the conquest, but *prohibition* of irregular coins (which implied withdrawal of coins issued by all the previous monarchs from circulation) must have been caused by Jalal ad-Din's actions. It should also be noted that Georgia's neighbouring ShirvanShahs continued striking their irregular coins until 1260 (Rəcəbli 2015, 134-137). If not for Jalal ad-Din's invasion, Georgian monarchs might have done the same.

***

We have attempted to analyze the innovative opinions published recently regarding the nature of Georgian (and regional) irregular coins and Queen Rusudan's monetary reform.

The analysis has proved that there are no grounds for questioning the concept worked out by Yavgeny Pakhomov: payment using irregular coins was based on their net weight, whereas payment by regular coins was based on their number.

It is unlikely that the monetary reform implemented by Rusudan (her administration), (prohibition of irregular copper coins and issuance of exclusively regular ones) had been planned immediately upon Rusudan's enthronement in 1223. It is more probable that the implementation of this reform – in the form in which it was implemented – was conditioned by Jalal ad-Din's invasion in 1226. If Jalal ad-Din had not issued irregular copper coins, Georgian monarchs might have continued the emission of irregular coins and preserved the legal status of the irregular coins issued by their predecessors.

The fact that Rusudan's regular coins are metrologically far from strict standard (including the weight), was probably directly linked with the urgent necessity to issue coins in a short period of time (during the financial war with Jalal ad-Din) while the royal court escaped to Kutaisi.

REFERENCES

- Dundua Giorgi, Dundua Tedo. 2006. Georgian Numismatics, I Part. Tbilisi. "Artanuji".
- Kapanadze Davit. 1969. Georgian Numismatics. Tbilisi: Tbilisi State University Publishing House.
- Lomouri Tamar. 1938. „Money in Shota Rustaveli’s Epoch“. The Material Culture of Shota Rustaveli’s Epoch (edited by Prof. Ivane Javakhishvili). Tbilisi. "Technology and Labour": 281-316.
- Pataridze Maia. 2019. „Numismatics“. Berikashvili Davit and Pataridze Maia, 2019. The Hoard of Samshvilde. Tbilisi. Tbilisi State University Publishing House: 50-312.
- Paghava Irakli. 2020. „Which Giorgi Issued Giorgi’s and Tamar’s Coin?“. Georgian Source Studies, XXII, 151-164.
- Paghava Irakli. 2015. „Unification of Georgia and the Vectors of Numismatic Evolution (end of the X century - beginning of the XII century)“. Middle East and Georgia, IX: 247-270, 344-345.
- Paghava Irakli. 2012. „The Value of Copper in the Kingdom of Kartli-Kakheti at the End of the XVIII Century, Based on Historical Documents (On the Value of Contemporary Copper Coins).“ Papers in History, volume 2: 220-241.
- Paghava Irakli. 2011. „Coins of the Lord of Javakhs – Complex Analysis“. Papers in History, volume 1: 291-343.
- Paghava Irakli, Bliadze Davit, Chumburidze Pavle. 2020. „Irregular Coins of Successors of David IV the Builder with More than One Pair of Stamp Imprints.“ The Herald of the Georgian Numismatic Society, №1: 24-34.
- Patsia Davit, Paghava Irakli. 2009. The Georgian Coins of Jalal ad-Din Mankburni. Tbilisi: 'Erovnuli Mtserloba'.
- Jalaghania Irina. 1976. Georgia’s Monetary Treasures. I. Tbilisi. "Metsniereba".
- Paghava Irakli. 2012. "The First Arabic Coinage of Georgian Monarchs: Rediscovering the Specie of Davit IV the Builder (1089-1125), King of Kings and Sword of Messiah". 3rd Assemani Symposium on Islamic Coins, Rome, 23-24 September 2011, Proceedings. Eds. Bruno Callegher and Arianna D’Ottone. Trieste: 220-261.
- Paghava Irakli. 2017. "The Profitability of Minting Civic Copper Coins and the Identification of Emerging Nationalism as Seen Through Coin Imagery. A Case Study of the East-Georgian Kingdom Kartl-Kakheti". Iranian Numismatic Studies. A Volume in Honor of Stephen Album. Editor: Mostafa Fahfoury: 243-255.
- Paghava Irakli, Turkia Severiane, Zlobin Gennadiy. 2011. "A New Coin Type of Dimitri I, King of Georgia: Addendum" Journal of Oriental Numismatic Society, #207: 13-14.
- Rəcəbli Əli. 2015. Şirvanşahlar dövlətində sikkə zərbi (VIII-XVI yüzillər). Монетная чеканка в Государстве ширваншахов (VIII-XVI веков.). Coinage in the State of Shirvanshahs (8th-16th Centuries). Bakı: Elm və təhsil.

- Turkia Severiane, Paghava Irakli. 2009. "A New Coin Type of Dimitri I, King of Georgia". *Journal of Oriental Numismatic Society*, #200: 9-12.
- Akopyan Alexander, Goncharov Yevgeny. 2019. "Two Unique Caucasian Coins of the XIII Century with Several Stamp Imprints." *Orientalistica*, 2(2): 288-298.
- Bazilevich Konstantin. 1936. *The Monetary Reform of Alexey Mikhailovich and the Rebel in Moscow in 1662*. Moscow-Leningrad: Publishing House of the USSR Academy of Sciences.
- Jalaghania Irina. 1979. *A Foreign Coin Circulated in Georgia in the V-XIII Centuries*. Tbilisi. "Metsniereba".
- Kapanadze Davit. 1961. *Coins Issued at the Beginning of XI Century in Tbilisi by Caliph's Viceroy 'Ali Ibn Jafar*. *Oriental Epigraphy*, XIV: 71-78.
- Kapanadze Davit. 1970. "Comments". *Pakhomov Yevgeny. Georgian Coins*. Tbilisi. "Metsniereba": 277-350.
- Melnikova Alla. 1989. *Russian Coins from Ivan the Cruel to Peter the Great*. Moscow: "Finance and Statistics".
- Paghava Irakli. 2018. *The Numismatic Past of Dagestan and Georgia. Emissions of the Georgian Kingdom Circulated in the Caucasus. Coinage in Avaria, Coinage in Kubachi*. Tbilisi: "Artanuji".
- Pakhomov Yevgeny. 1926. *Coinages of Azerbaijan and South Caucasus. Research Papers in Azerbaijan Studies*, issue 3. Baku: Published by the Society of Research and Studies of Azerbaijan.
- Pakhomov Yevgeny. 1970. *Georgian Coins*. Tbilisi: "Metsniereba".
- Pakhomov Yevgeny. 1969. "The Technology of Emission of Copper Coins in South Caucasus at the End of the XII and Beginning of the XIII Centuries". *Soviet Archeology*, 3: 259-261.
- Uzdenikov Vasily. 1994. "The History of Coinage and Circulation of Copper Coins of Five Kopeks in 1723-1730". *Uzdenikov Vasily. Russian Coins from the XVIII Century to the Beginning of the XX Century. Essays in Numismatics*. Edited by Doctor of Historical Sciences A.S. Melnikova). Moscow: "Mir Otechestva": 20-48.
- Fomin Aleksey. 1984. *Circulation of Pieces of Kufic Coins in Eastern Europe in the Beginning of the X and XI Centuries*. *Numismatics and Epigraphy*, volume XIV: 133-138.

MONARCH	IRREGULAR COINS	REGULAR COINS
David IV the Builder	+	
Dimitri I	+ (5 types)	
David V		
Giorgi III	+	+ (2 types)
Tamar	+ together with David Soslan	+ (2 types, out of which - 1 with Giorgi)
Giorgi IV Lasha	+ under the title of Lord of Javakhs	+
Rusudan	+	Stamped the coins issued by her predecessors

 Table 1. The 12th-13th Century. Irregular and regular coins emitted by Georgian Monarchs

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 4

Fig. 5

ნიკო ნაზაიძე

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის
თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი,
საქართველო
nazgaidze1993@yahoo.com

**ქართველთა უძველესი სარწმუნოების
რაობა და მისი ასახვა გოდერძი ჩოხელის
შემოქმედებაში**

სტატიაში საუბარია ქართველთა უძველესი სარწმუნოების რაობასა და მის ასახვაზე გოდერძი ჩოხელის შემოქმედებაში. განხილულია მორიგე ღმერთის, ღვთისშვილების, ადგილის დედის, ავი სულების, ქადაგის ცნებები და მათ საფუძველზე განმარტებულია მონაკვეთები მწერლის რამდენიმე ნაწარმოებიდან: „მღვდლის ცოდვა“, „წითელი მგელი“, „დევების ნასოფლარი“, „ხთიშვილი“, „ღმერთის შვილები“ და სხვა. ნაჩვენებია გ. ჩოხელის დამოკიდებულებები აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში შემორჩენილი ტრადიციებისა და რწმენა-წარმოდგენებისადმი.

საკვანძო სიტყვები: ქართველთა უძველესი სარწმუნოება, მორიგე ღმერთი, ღვთისშვილები, ავი სულები, გოდერძი ჩოხელი.

მითოლოგია ნათელ სურათს გვაძლევს ამა თუ იმ ხალხის რწმენა-წარმოდგენებზე, მსოფლმხედველობაზე, დამოკიდებულებაზე გარემომცველ სამყაროსა თუ საკუთარ თავთან. გოდერძი ჩოხელის შემოქმედება ქართული მითოლოგიითაა გაჯერებული, კერძოდ, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში გავრცელებული ძველი ამბებითა და თქმულებებით, რომელთა გარემოცვაშიც აღიზარდა და მსოფლმხედველობრივად ჩამოყალიბდა მწერალი. რიგ შემთხვევებში, მკითხველს ისეთი შთაბეჭდილება ექმნება, თითქოს მხოლოდ კი არ აცნობენ, ერთგვარად „თავსაც იწონებენ“ მის წინაშე, თუმცა, ვფიქრობ, ჩოხელი ტრადიციულის მხოლოდ

შეხსენებას ცდილობს. რადგანაც ეს სიმდიდრე ყოველი ქართველის კუთვნილებაც ისევეა, როგორც - თავად მისი. უბრალოდ, უნდა გავიხსენოთ, ალვიდგინოთ, გავაცნობიეროთ, რისი მფლობელები ვართ სინამდვილეში. მწერალი წერდა: „არ მინდა, არაგვის ხეობაზე მოიშალოს ის წესები, რაც ჩვენს მამა-პაპას დღემდე შემოუნახავს, ეს სალოცავები, ქალის გათხოვება-დანაშვანის წესები, ჭრელა-ჭრულა წინდების და ფარდაგების მოქსოვის წესი და ყველაფერი ის, რაც ჩვენმა წინაპრებმა დაგვიტოვეს“ (ჩოხელი 2012, 43).

ქართველ მთიელთა წარმოდგენებში, ქრისტიანობასთან ერთად, უძველესი სარწმუნოების კვალიც შეინიშნება, მართალია, გადაშლილი, გადასხვაფერებული, მაგრამ გარკვეულ დონეზე სურათის აღდგენა მაინც შესაძლებელია. სტატიაში განვიხილავთ ამ უძველესი რელიგიის რაობასა და გამოვლინებას გოდერძი ჩოხელის შემოქმედებაში.

მორიგე ღმერთი

ქართველთა უძველესი რწმენის მიხედვით, სამყარო მორიგე (ე.ი., წესისა და რიგის დამდებმა) ღმერთმა შექმნა. გამჩენი ღმერთის ცნება სამივე ქართველურ ენაში გვხვდება (სვანურად „დამბადებელ ხოშა ღერმეთ“, მეგრულად „გამრჩქინალი დიდ(ი) ღორონთ“), რაც მიგვანიშნებს, რომ, როგორც ჩანს, გამჩენ-დამბადებელ, რიგის დამდებ ღმერთზე წარმოდგენა ქართველურ ტომებში სანყისი, ფუძე ენის დაყოფამდე არსებობდა. ქართველთა ერთღმერთიანობის შესახებ მოგვეპოვება წერილობითი ცნობაც. ვახუშტი ბატონიშვილი თავისი მონუმენტური ნაშრომის, „აღწერა საქართველოსა“ შესავალ ნაწილში („ზნენი და ჩვეულებანი საქართველოსანი“) წერს:

„არამედ სარწმუნოება მათი იყო ერთისა დამბადებელისა ღუთისა თაყუანის-ცემა. [...] ზნენი აქუნდათ პირ-მტკიცობა, მტერთა ზედა ერთობა, თავის-უფლებისა-თვის მხნედ ბრძოლა, მაგრად დგომა მის-თვის. [...] ხოლო შემდგომად დაივიწყეს ღმერთი დამბადებელი თვისი, და თაყვანის-სცემდნენ მზესა, მთოვარესა, ვარსკულავთა, და ნივთიერთა და პირ-უტყუთა. [...] და უმეტეს დაივიწყეს დამბადებელი თვისი, და წესნი და ჩვეულებანი, და იქმნენ ყოველთა წარმართთა უუნარმართესნი და უუსჯულოესნი“ (ბაგრატიონი 1842, 6).

მოხმობილ ციტატაში საუბარია ძველადმოსავლური რელიგიური ფილოსოფიის გაბატონებაზე, რომელიც გულისხმობდა მნათობთა თაყვანისცემას და რომელიც შემდეგ კერპთაყვანისმცემლობაში გადაიზარდა. ქრისტიანობის შემოსვლისას ქართლი უკვე ცეცხლთაყვანისმცემლობასაც იცნობდა, მაგრამ ამ რელიგიებიდან მთაში ფეხის მოკიდება ბოლომდე ვერც ერთმა მოახერხა.

ღვთისშვილები

ღმერთმა გააჩინა ღვთისშვილები და მათ დაავალა აქაურობის დაცვა და პატრონობა. მთიელთა რწმენით, ღვთისშვილთა შორის არიან: დიდი ლომისა - ქსნისა და არაგვის თავდამყურე; ხადას სახვთო (საღვთო) გორის ანგელოზი - ხადას მფარველი; გზოვანის წვერის ანგელოზი - ცხავატის მფარველი; დუმაცხოს საღვთო მა-

ლალი - გუდამაყრის მფარველი; პირიმზე - ნიკლაურ-ბექაურთა და მათთან შემოფიცულ გვართა მფარველი; ბერმუხის ანგელოზი (ლაშარის ჯვარი) - ფშავის მფარველი; თავადი წყაროსთაველი - უკანა ფშავის თემის მფარველი; პირქუში - ახადის თემის მფარველი; კოპალა (გმირი, ლახტიანი) - უძილაურთა თემის მფარველი; იახსარი (ლალი) - ქისტაურთა თემის მფარველი; პირცეცხლი - ჭიჩოს თემის მფარველი; ბერბაადური (გუდანის ჯვარი) - სამოგანძუროს თემის მფარველი; ნახარელა - ჭინჭარაულთა მფარველი; ხმალა (ხმლიანი) - ლიქოკის თემის მფარველი; მთის ვეშაგი - არხოტის თემის მფარველი; ნაღვარმშვენიერი - ხახმატის თემის მფარველი; ცირასებ ნვერის ანგელოზი - ჩოხის მფარველი და სხვ.

თითოეულ თემს თავისი, საკუთარი გამრიგე ჰყავდა, რომლის მეშვეობით უზუნაესი წესრიგი და სამართალი განიჩინებოდა.

ღვთისშვილებს სხვადასხვა წარმოშობა აქვთ. ხალხის რწმენით, ზოგიერთი მათგანი ჯერ ადამიანი იყო და მერე იქცა ღვთისშვილად, ზოგი კი ღმერთმა ჩამოსხა ციდან (ადგილსაც უთითებენ, გერგეთის მთაზე). „ხატები პირველად კაცები იყვნენ, მადლიანნი, უცოდველნი; დაიხოცნენ და ამიტომ ღმერთმა ისინი ანგელოზებად, ხატებად გარდაქმნა“ (ვაჟა-ფშაველა 1937, 131). სხვა მითოლოგიური ვარიანტის მიხედვით კი, მორიგე ღმერთმა გერგეთის მთაზე ჩამოსხა ღვთისშვილები. ამ დროს ქვეყანა დევებს ეჭირათ და ხალხს ავინროვებდნენ („ქართული მითოლოგია“, 1992). ალ. ოჩიაურის ცნობით, ადამიანთა ცხოვრება მთაში მხოლოდ მას შემდეგ გამხდარა შესაძლებელი, რაც ღვთისშვილებს ბრძოლა გაუმართავთ იქ გაბატონებულ დევ-კერპებთან და, ღმერთის შეწევნით, ამოუნყვეტავთ ისინი (ოჩიაური ალ., 1993). „დღეს არავინ იცის ღვთისშვილთა საბრძანისი, ალბათ, მას მერე, რაც დევები განყვიტეს, ისევ ზეცაში ამაღლდნენ, ანდა, შეიძლება, ისევ დედამიწაზე არიან და იმ დარბაზში იმყოფებიან, სადაც ოქროს აკვანში მწოლარე ყრმა“ (ჩოხელი 2011, 15-16).

ქრისტიანობის შემოსვლასთან ერთად ღვთისშვილთა უმეტესობა წმინდა გიორგისთან გაიგივდა. და ამას აქვს თავისი მიზეზები: ჩვენი ღვთისშვილები, იგივე ხატები, მებრძოლები იყვნენ. მებრძოლი იყო წმინდა გიორგიც. ახალი სარწმუნოებიდან ძველმა ის მიიღო, ვინც უფრო თავისიანად მიიჩნია.

აკად. ივ. ჭავჭავიძის აზრით, წმინდა გიორგისთანვე გაიგივდა უძველესი მთვარის ღვთაებაც. ცნობილი ქართველი მეცნიერი ანტიკური ავტორის, სტრაბონის ტექსტის შედარებით თანამედროვე დღესასწაულთან ასკვნის, რომ „წმინდა გიორგის ძველი წარმართობისდროინდელი ქართველების მთავარი ღვთაების, მთვარის ადგილი უკავია“ (ჭავჭავიძელი 1960, 50). უნდა აღინიშნოს, რომ სტრაბონს აღწერილი აქვს მთვარის თაყვანისცემის ალბანური რიტუალები. ივ. ჭავჭავიძელი კი კახეთში დღემდე შემორჩენილ თეთრ-გიორგობის დღესასწაულში ხედავს ხსენებული რიტუალების ნაშთებს. მეცნიერის მტკიცებით, სქესით მთვარეც მამრობითია, ამის დასადასტურებლად ხალხურ პოეზიას იშველიებს:

„ნათელმა მთვარემა ბრძანა,
ბევრით მე ვჯობივარ მზესა,
დაჯდა, დასწერა წიგნები,
ზენა ქარი მიათრევსა.
მზეს რომ კაცი მიუვიდა,
მზე ძალიან გაჭავრდესა:
„მე და ვარ და ის ძმა არის,
რად ვძულდებით ერთმანეთსა“ (ჯავახიშვილი 1960, 58).

ან კიდევ:

„ბჟა დიდა ჩქიმი
თუთა მუმა ჩქიმი
ხვიჩა ხვიჩა მურიცხეფი
და დო ჭიმა ჩქიმი“ (ჯავახიშვილი 1960, 59).

„მთვარე მთავარ ღვთაებად ასურელებისა და ქარანელების ანუ საბიელთა სარწმუნოებაში ითვლებოდა, მას „სინ“-ს ეძახდნენ და ქვეყნიერების მბრძანებლად სთვლიდნენ. საყურადღებოა მეტადრე ის, რომ ამ ორივე ხალხის შეხედულებითაც მთვარე მამაკაცად ითვლებოდა“ (ჯავახიშვილი 1960, 60).

ქართული სარწმუნოებით, მორიგე ღმერთს ერთი განსაკუთრებული დაახლოებული ღვთისშვილი ჰყავს, რომელსაც ღვთის კარზე კარავი უდგას - ხმელთმოურავი კვირია. ივ. ჯავახიშვილი დიდ მორიგეს კრონოსთან აიგივებს, რადგან ისიც, ფშავ-ხევსურების რწმენით, მეშიდე ცაზე სუფევს, ხოლო კვირიას განაყოფიერებისა და შვილიერების მფარველ ღვთაებად მიიჩნევს. ამ უკანასკნელ მოსაზრებას მკვლევარი სვანური მურყვამობის ტრადიციის გაანალიზებით ამყარებს. „მურყვამობის დღეს, არს. ონიანის სიტყვით, რვა სხვადასხვა ჩვეულება იციან, რომელთაგან პირველი არის „ადრეკილაი“, მეორე „მელიაი ტულეფიაი“, მესამე „კვირიაი“[...] (ჯავახიშვილი 1960, 64). ტრადიციის გამონვლილვით აღწერისა და შესაბამისი კომენტარების დართვის შემდეგ, ივ. ჯავახიშვილი ასკვნის, რომ „მურყვამობა სქესობრივი სიყვარულისა და შვილოსნობის მფარველი ღვთაების „კვირიაი“-ს დღესასწაულის ნაშთი უნდა იყოს“ (ჯავახიშვილი 1960, 70).

როგორც უკვე ითქვა, შესაძლებელი იყო ჩვეულებრივი ადამიანის ღვთისშვილთა დასში გადასვლა. რადგან მათს ნაწილს ადამიანური წარმომავლობა აქვს და ხატად მხოლოდ შემდეგ ქცეულა (მაგალითად, კოპალაზე არსებობს გადმოცემა, რომ ხორციელი იყო თავიდან და მერე იქცა ღვთისშვილად. ბავშვობაში დედასთან ერთად დაუჭერიათ დევებს. დედა შეუჭამეს და ამას აცდიდნენ გაზრდას. კოპალა დავაჟკაცდა და გამოიპარა ციხე-გორიდან. ისმინა უფალმა კოპალას ვედრება და დიდი ძალ-ღონე დაულოცა დევების დასახოცად. ზოგი ვერსიით, ღმერთმა მისცა ცეცხლისმფრქვეველი ლახტი, ზოგით კი _ თავადვე გაიმზადა. კოპალამ ამოწყვიტა დევები, ვინც გადარჩა, ისიც სულად იქცა. პირქუშიც კაცი ყოფილა, მჭედელი, ხევსური. ქალებს მოსწონდათ თურმე და ის სინმინდეს იცავდა, არავინ

უჯდებოდა ქუაში. ღმერთს მისთვის ბედნიერი (დაავადება) შეუყრია და „პირი გადატრუშვია“. მერე ქცეულა ღვთისშვილად).

გოდერძი ჩოხელს აქვს ერთი ძალიან საინტერესო ნაწარმოები, „ხთიშვილი“, რომლის მთავარი პერსონაჟის შობა ზუსტად იმეორებს თავად მწერლის ავტობიოგრაფიის დასაწყისს. ზოსიმეც თავისი სოფლიდან შორს იბადება, რადგან ეს ადგილი წმინდად ითვლება და აქ მშობიარობა აკრძალულია. ბავშვს საოცარი უნარი აღმოაჩნდება, ანთებულ სანთელს თუ მოჰკიდა ხელი, ცისკენ მიფრინავს. ყურადღებით არიან მშობლები, მაგრამ ერთ ხატობა დღეს თვალსა და ხელს შუა დაეკარგება მამას ზოსიმე. ბიჭი ერთად დანთებულ სანთლების კონას იღებს, ზეცისკენ ეწევა და ნელ-ნელა ცაში უჩინარდება. სანთლებს ახლიდან მოკრებენ ხალხში და ხევისბერი ილოცება:

„ღმერთო, შენა ხარ სადიდებელი!
 ღმერთო, შენა ხარ სახსენებელი!
 ღმერთო, დიდება შენთვისა,
 ღმერთო, მადლობა შენთვისა,
 რო ღირსად გვცანი, ღირსად ჩაგვთვალე,
 ხთიშვილი ცოდვილთ მოგვივლინე [...]“ (ჩოხელი 2013, 446-7).

არის შემთხვევები, რომ ადამიანი ისწრაფვის ღვთისშვილად ქცევისკენ, მაგრამ არ გამოსდის და ისევ საკუთარ ცხოვრებას უბრუნდება. გოდერძი ჩოხელს თავის ნაწარმოებში „გაცოცხლებული მიცვალებული“ ჩაურთავს მითი გახუა მეგრელაურის ურთიერთობაზე ღვთისშვილებთან. გახუა სხეულიდან ამოდის და ისე მიჰყვება ხატებს სალაშქროდ. როცა ბრუნდება, სხეული გახრწნილი ხვდება. სული აღარ ინდომებს სხეულში დაბრუნებას, მაგრამ ხატები განწყობიან: „ჩაძვერ, შე მეყველპურე გახუავო“, უბრძანებენ. მაინც რატომ დაამცირეს ასე, მოკვდავთაგან გამორჩეული და აღმატებული ადამიანი უკვდავებმა? ლ. იარაჯულის აზრით, იმიტომ რომ უდროოდ, დაუმსახურებლად მოინდომა სულად ყოფნა და ღვთისშვილებთან გატოლება (იარაჯული, 2017). მთიელთა გადმოცემით, ხოგაის მინდიც სხეულს ტოვებდა და სულის სახით დაიარებოდა ღვთისშვილებთან ერთად სალაშქროდ.

ადგილის დედა

ნ. ჯალაბაძეს თავისი ერთ-ერთი სტატიის („ღვთაება „ადგილის დედის“ ბუნებისათვის“) სქოლიოში ჩამოტანილი აქვს ასეთი ინფორმაცია: „ჩვენ ვიზიარებთ მოსაზრებას იმის თაობაზე, რომ ფშავ-ხევსურეთში „ადგილის დედის“, „ადგილის დედა ღვთიშობლის“ და „ღვთიშობლის“ სალოცავები (იშვიათად, სხვა სახელწოდებებით) იდენტური სალოცავებია“ (ჯალაბაძე 1986, 62). „ადგილის დედა ღვთისმშობელი“ ძველი და ახალი რელიგიების შერწყმით ჩამოყალიბდა. კონკრეტული ტერიტორიების მფარველ ქალ ღვთაებას ღვთისმშობლის სახე გადაეფარა. ადგილის დედა ფუნქციურად მეორეხარისხოვანი სალოცავია, მას, უმთავრესად, მოსავლიანობას, ოჯახის კეთილდღეობას, საქონლის სიმრავლეს სთხოვენ.

ნ. ჯალაბადის ვარაუდით, ღვთაების თავდაპირველი ფუნქცია ნაყოფიერების მინიჭება უნდა ყოფილიყო. არგუმენტად მკვლევარს ის გარემოება მოჰყავს, რომ ადგილის დედა ქადაგ-მკითხავებს გველის სახით ეჩვენება, გველი კი მსოფლიო მითოლოგიაში ნაყოფიერების ღვთაებათა აუცილებელი თანმხლებია.

ადგილის დედა, ხევსურების წარმოდგენით, შაოსანი ქალია, ტანად „წვრილ-მაღალია“ და ჯვარ-სამკაული „ზძეს“ (ოჩიაური აღ., 1993). სამკაულიც ნაყოფიერების ღვთაების ერთ-ერთი აუცილებელი ატრიბუტია.

„მღვდლის ცოდვაში“ ადგილის დედისთვის „თავის მიბარების“ წესი აქვს აღწერილი გოდერძი ჩოხელს. რომანის ერთ-ერთი პერსონაჟი, ნადირა, ეხში იძინებს ღამის გასათევად და ასე მიმართავს ღვთაებას: „- ადგილის დედავ, გალაღებულ-დამშვენებულიმც იყავ ანგელოზთ შორის. შენ გებარები ამალამ, მფარველად და შემწედ მექმენ, დალოცვილო“ (ჩოხელი 2011, 481).

მთიელს თუ სახლს გარეთ დაულამდებოდა, აუცილებლად მიებარებოდა იქაურ ადგილის დედას. მტკიცედ სჯეროდათ, რომ ყველა ადგილს თავისი პატრონი ჰყავს და სტუმრად მისულს ნებისმიერი განსაცდელისგან იფარავს. ამიტომაც მთაში ძალიან ერიდებოდნენ მძინარე ადამიანისთვის ზიანის მიყენებას, თუნდაც ეს ადამიანი მათი მოსიხლვე მტერი ყოფილიყო. ასეთი საქციელი, გარდა იმისა, რომ არცთუ ვაჟკაცურია, შეიძლება შურისმაძიებელს შემოუბრუნდეს ცუდად, ადგილის დედის რისხვის სახით. აკი შემოუბრუნდა კიდეც. ხევსურეთში არსებობს სალოცავი, სადაც მხოლოდ ერთი მამიშვილობის (კომლის) ხალხი დადის. გადმოცემით, ამ ადგილზე მათს წინაპარს მძინარე ქისტი მოუკლავს, რომელმაც საქონელი გასტაცა და იქვე, ახლოში მიიძინა. ამის შემდეგ ოჯახს ისე ცუდად წაუვიდა საქმე, მკითხავს მიმართეს და შეიტყვეს, რომ ადგილის დედა ამიზუზებდათ, რადგან იმ ქისტს დაძინებამდე მისთვის თავის მიბარება მოესწრო.

ავი სულები

უძველესი ქართული სარწმუნოების მიხედვით, ჩვენი ღვთისშვილები „ქაჯავეთს ციხის გამტეხელნი“, „დევ-კერპთა გადამსხვავებულნი“ არიან. ესე იგი, ისინი ეომებიან და იმარჯვებენ ავ სულეებზე, ადამიანი კი მათი თანამებრძოლია ამ საქმეში. ამ რელიგიის მთავარი მოთხოვნებია: იყავი მართალი, იყავი უტეხი (ე. ი. ერთგული) და იყავი უშიშარი. თორემ, თუ შეგეშინდა, დაგძლევენ და ბოროტების მხარეს გადაგხრიან. შიში მიუტევებელ ცოდვად ითვლება, რადგან სწორედ შიში ხდება ადამიანის მცდარ გზაზე დადგომის, სულის წაწყვედის წინაპირობა. ამ რწმენითაა ნასაზრდოები ის მსოფლმხედველობა, რომლითაც ვაჟა-ფშაველა საკუთარ დედასაც არ დაატირებინებს ბრძოლის ველიდან გამოქცეულ და მერე სირცხვილით თავმოკლულ შვილს („ბახტრიონი“).

ქართულ სარწმუნოებაში არ დასტურდება ეშმაკის არსებობა, სამაგიეროდ, ბოროტი სულების დიდი მრავალფეროვნებაა: ალები, ქაჯები, მაჯლაჯუნები, ჭინკები, ტყაშმაფები თუ წყარიშმაფები, მაცაცელები, მახაკვალეები, დევეები და ა.შ. ყველანი მაცილ-მაცდურები

არიან და, არათუ დამბადებელ ღმერთთან, ღვთისშვილებთანაც ვერაფერს ხდებიან. ვერც კაცს მოერევიან, თუ უშიშრად დაუხვდა. ყოველი მათგანის სათითაოდ აღწერა და მათთან დაკავშირებული თქმულებების განხილვა ძალიან შორს წაგვიყვანს, ამიტომ მხოლოდ იმ ავ სულებს შევხებით, რომელთაც გოდერძი ჩოხელი შეეხო და გააცოცხლა თავის ნაწარმოებებში. დავადგენთ მიმართებებს მითოლოგიურ წარმოდგენებსა და ავტორის ხედვას შორის.

გოდერძი ჩოხელს, რომანში „წითელი მგელი“, დახატული აქვს ბოროტების სავანე, მგლების სამეფოს, დორაისხევის სახით. მკვლევართა აზრით, ამ ჯურღმულში საბჭოთა იმპერია იგულისხმება მწერალმა და მართლაც, მმართველობის წესი ზუსტად ემთხვევა საბჭოეთისას. ქართულ სარწმუნოებაში მგელი ბოროტების სიმბოლოდ არსად გვევლინება, ეს, სავარაუდოდ, ქრისტიანობის გავლენა უნდა იყოს, თუმცა ამაზე სხვაგან უფრო ვრცლად ვისაუბრებთ, ახლა მხოლოდ იმას ვიტყვით, რომ ძველი რელიგიაც ავი სულების სამყოფლად ხევებსა და ჩაღრმავებულ ადგილებს იგულებდა. ამის გამო მთიელები დღესაც ერიდებიან ღამით ჭალებში სიარულს.

ამავე რომანში ავტორს შემოჰყავს ალი. ალი ქართულ მითოლოგიაში ღამაში ქალია და გამუდმებით ვაჟის შეცდენას ღამობს. ერთი ეს არის, ტერფები აქვს უკუღმა მოქცეული. ზოგადად, ყველა ავ სულს ასე ახასიათებენ. სიტყვა „უკუღმართიც“ ამასთან უნდა იყოს კავშირში. ნაწარმოებში ალს მოეწონება გულადი ჯარჯი და დაეხმარება გასაჭირიდან თავის დაღწევაში, თუმცა, როგორც წესია, ვაჟმა ნანახის გაუთქმელობის ფიცი უნდა დადოს, პირობა დაირღვეს და გმირი დაიღუპოს. ასე ხდება მითებში და ასე მოხდა ნაწარმოებშიც. ძველი ქართული სარწმუნოების მიხედვით, დევი იხატება, როგორც დიდი, ბანჯგვლიანი, ღონიერი და მოსულელო არსება. იგი ადამიანს ეჭიდება, შეუძლია შეჭამოს კიდეც, მაგრამ თუ კაცი არ შეუშინდა და ღვთისშვილიც ახსენა, დევი მარცხდება. ზოგადად, გაბედულების წინაშე ყველა ავი სული კარგავს ძალას. ამიტომ მოითხოვდა ძველი რელიგია ადამიანისგან უშიშრობას ასე დაჟინებით.

გოდერძი ჩოხელს თავის ბევრ ნაწარმოებში ჰყავს დახატული დევი, მაგრამ მასთან ეს უსიამოვნო ქმნილება უცნაურად დადებით ემოციებს იწვევს მკითხველში. მწერალი „დევების ნასოფლარში“ აღწერს მათს ფიზიკურ სახეს და იქვე დასძენს: „დევი სხვაა და ეშმაკი სხვაა. დევი არ არის ეშმაკივით ბოროტი. იგი დიდია, ბალნიანი და გაქრობა შეუძლია, როგორც ეშმაკს, ამიტომ ერეოდათ გუდამაყრელებს დევები და ეშმაკები ერთიმეორეში. ზოგი დევი ისეთი კეთილიც კი იყო, რომელიმე ოჯახს მიეჩვიოდა და ხვნა-თესვამი ეხმარებოდა. სახლის კუთხეში საჭმლიან ჯამს დაუდგამდნენ და ამოჭამდა. მაგრამ, როცა ღამეა და ეშმაკიც დასუნსულებს, ალიც და ქაჯიც, წადი და გაიგე, რატომ შემოგეყარა გზაზე დევი“ (ჩოხელი 2013, 387-8).

მკითხველის სიმპათიას იწვევს დევი ჩოხელის კიდეც ერთ მოთხრობაში, „ღმერთის შვილები“. ნაწარმოები თქმულებით იწყება, თითქოს ოდესღაც, დიდი ხნის წინათ, ერთ სოფელში ღმერთს ღამე გაუთენებია და წამოსვლისას იქაურებისთვის დაუბარებია: „შვილებო, ყველა თქვენგანში ჩემი სული დგას, ეშმაკი კი ცდილობს, თქვენი თავი წამართვას და ასე ღამობს ჩემს დაუძლურებას. კეთი-

ლად მოიქეცით, ნუ მიეყიდებით ეშმაკსო“ (ჩოხელი 2016, 13) ამიტომაც ჰქვიათ ამ სოფლის მცხოვრებლებს ღმერთის შვილები. ანდა რა ვიციო, _ ამბობს მწერალი, _ „იქნებ, არც კი არის ეს სოფელი, იქნებ მთელ დედამიწას ერქვა მაშინ სოფელი, როცა ღმერთი აქ ბრძანდებოდა _ ჩვენ, ყველანი, ხომ ღმერთის შვილები ვართ“ (იქვე).

ამ სოფელში წესად ჰქონიათ, შვილი რომ შეეძინებოდათ, ვინმე გამოჩენილ, ჭკვიან, კეთილ ადამიანს ჩაუდებდნენ ჯიბეში ჩვილის ჭიპლარს და ბავშვიც მას ემსგავსებოდა. მაგრამ აირია ქვეყანა, თუკი ვინმე გონიერი და გულიანი იპოვეს, ან მოკლეს, ან გადაასახლეს. სოფელში კი ბავშვები მაინც იბადებოდნენ. საგონებელში ჩაცვივდნენ ახლადგაჩენილი საპყარისა და ბაყდარის მამები, აღარ იცოდნენ, რა ელონათ, ვისთვის ენდოთ ბიჭების დამსგავსება. ითათბირეს, ითათბირეს და ბოლოს გადაწყვიტეს, მძინარე დევს მიპარვოდნენ და თითო ჯიბეში თითო ჭიპლარი ჩაეცურებინათ.

„საშიში საქმეა ძალიან, დევი ხო კეთილია და ისედაც გაბრაზებულია, ეშმაკებმა რო ჩაიგდეს ხელში ქვეყანა, იშვიათადღა ჩნდება აქა-იქ. ცოტანილა დარჩნენ, მაგათაც რა ქნან, თორე დედას უტირებდნენ ეშმაკებს, თანაც ეშმაკური ხრიკებისა არაფერი გაეგებათ და ერიდებიან მაგათთან შეხვედრას. ეშინიათ, კაცო, თავს ზემოთ აღარც მაგათა აქვთ ძალა. ეშმაკების დროა. კეთილი კია, მაგრამ მაინც საშიშია მასთან შეხვედრა. [...] რა იცის იმან, კაცი ხარ თუ ეშმაკი ხარ? ახლა ხო ეშმაკებმა კაცების სახე მიიღეს და ისე დადიან. რა ქნას ამ საწყალმა დევმა, ველარ გაიგო, ვინ ეშმაკია, ვინ _ კაცი“ (ჩოხელი 2016, 15).

კიდევ მრავალი მაგალითის მოყვანა შეიძლება, თუმცა დამოკიდებულების გასარკვევად ესეც კმარა. მწერალს ბოროტი სულებიც კი გაკეთილშობილებული ჰყავს თავის ნაწარმოებებში.

ქადაგი

თ. ოჩიაურს, წიგნში „ქართველთა უძველესი სარწმუნოების ისტორიიდან“, განხილული აქვს ქადაგის ინსტიტუტი. მკვლევრის დაკვირვებით, ქადაგი არც ბარისათვის ყოფილა უცხო, მაგრამ ძალიან განსხვავდებოდა მთის ქადაგისგან. ბარში ადამიანს რომ ღმერთი გაუნყრებოდა და „დაიჭერდა“, ის ეცემოდა ქადაგად (ოჩიაური თ., 1954), ესე იგი, ქადაგად ქცევა აქ სასჯელად, ღვთის რისხვად განიხილებოდა, მთაში კი „ქადაგი ერთგვარი შუამავალი იყო ღმერთსა და ხალხს შორის. ის აუწყებდა სამწყსოს: რა სიამოვნებდა ღმერთს, რა სწყინდა, რას მოითხოვდა მათგან, რით შეიძლებოდა ღმერთის კეთილგანწყობილების დამსახურება“ (ფანჯიკიძე 1986, 53).

„წითელ მგელში“ ლუკა იხსენებს ერთ-ერთ დღესასწაულს თავისი ბავშვობიდან. მოგონებაში აღწერილია ხატობა, სადაც (როგორც ხდება ხოლმე) შეზარხოშებული კაცები ჩხუბს ატეხენ. მათ დასაწყნარებლად ქალი ქადაგად ეცემა და ღვთისშვილის სახელით ემუქრება.

მთაში ქადაგისადმი რწმენა იმდენად დიდი იყო, რომ ისეთ მნიშვნელოვან საკითხებსაც კი, როგორც ომში წასვლა-წაუსვლელობა გახლდათ, ამ გზით წყვეტდნენ. ერთი გადმოცემის მიხედ-

ვით, ერეკლე მეფეს უსარგებლია მთიელთა ამ მიაშიტობით და თავი ღვთისშვილთა ძმობილად გამოუცხადებია. ამის შემდეგ, როცა კი საქვეყნო საქმე წყდებოდა, მეფე თავად შედიოდა სალოცავში, რჩებოდა იქ გარკვეული ხნით და გარეთ გამოსულს „ღვთისშვილებთან ნათათბირევი“ გადაწყვეტილება გამოჰქონდა.

„ერეკლეს აქ ყოფნა ხევსურებს დღესაც ახსოვთ. გადმოცემით, ერეკლე გუდანში მისულა, გზად ღულის ვაკეზე გაუვლია და აქ შეუსვენია ორი მუხის ქვეშ, რომელსაც ახლაც უჩვენებენ. გუდანში ერეკლე ხატში შესულა და უთქვამს: მე გუდანის-ჯვრის მოძმე ვარო. ამიტომ ერეკლე თურმე თავისუფლად შედიოდა ხატის დარბაზში, სადაც სხვას შესვლა ეკრძალებოდა. დარბაზში ერეკლე ხმამაღლა დაიწყებდა ლაპარაკსო, ვითომც გუდანის-ჯვარს ესაუბრებოდაო. შემდეგ მეფე დარბაზიდან გამოდიოდა და ხევსურებს ამცნობდა გუდანის-ჯვრის ბრძანებას ლაშქრობის შესახებო. ხევსებრები მაშინვე აიღებდნენ გუდანის-[ჯვრის] დროშას და სალაშქროდ ქუდბეკაცი გადიოდაო“ (მაკალათია 1984, 37).

ქადაგის ინსტიტუტის ნამდვილობის რწმენა შემდგომაც დიდხანს გამოჰყვა მთიელთა ცნობიერებას.

დასკვა

ქართველთა უძველესი სარწმუნოების კვალი მთებში დღემდეა შემორჩენილი. შესაბამისად, იგი აისახა გოდერძი ჩოხელის შემოქმედებაშიც, რადგან მწერალი გაიზარდა და მსოფლმხედველობრივად ჩამოყალიბდა აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში, კერძოდ, გუდამაყარში. სტატიაში შეძლებისდაგვარად განვიხილეთ იმ უძველესი სარწმუნოების რაობა და მისი გამოვლინება ჩოხელის ლიტერატურულ მემკვიდრეობაში. შევეხეთ მორიგე ღმერთის, ღვთისშვილების, ადგილის დედის, ავი სულების, ქადაგის ცნებებს და მათთან კავშირში ავხსენით მონაკვეთები რამდენიმე ნაწარმოებიდან: „ღმერთის შვილები“, „დევების ნასოფლარი“, „ხთიშვილი“, „მგელი“, „მღვდლის ცოდვა“ და სხვა. აუცილებლად უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ წინამდებარე სტატია მიზნად არ ისახავს მწერლის ქრისტიანობაში ეჭვის შეტანას. გოდერძი ჩოხელი ჩვენამდე მოღწეული ტრადიციებისა და რწმენა-წარმოდგენების შენახვა-გადარჩენის მსურველად გვესახება მხოლოდ.

დამონელებანი

ბაგრატიონი, ვ. 1842. აღწერა საქართველოსა, სანკტ-პეტერბურგი: რუსეთის საიმპერატორო აკადემიის გამოცემა;

ვაჟა-ფშაველა, 1937. ეთნოგრაფიული წერილები, თბილისი: სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალის გამომცემლობა;

იარაჯული, ლ. 2017. სამყაროს მხატვრულ-ესთეტიკური საზრისი გოდერძი ჩოხელის შემოქმედებაში, დისერტაცია, თელავი;

მაკალათია, ს. 1984. ხევსურეთი, თბილისი: გამომც. „ნაკადული“;

ოჩიაური, ალ. 1993. ქართული ხალხური დღეობების კალენდარი, ხევსურეთი, თბილისი: გამომც. „მეცნიერება“;

ოჩიაური, თ. 1954. ქართველთა უძველესი სარწმუნოების ისტორიიდან, თბილისი: საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა;

ფანჯიკიძე, თ. 1986. რელიგიურ რწმენათა კვალდაკვალ, თბილისი: გამომც. „ნაკადული“;

ქართული მითოლოგია 1992. შეადგინა, შენიშვნები და კომენტარები დაურთო აპოლონ ცანავამ, თბილისი: გამომც. „მერანი“;

ჩოხელი, გ. 2011. თხზულებები, ტ. IV, თბილისი: გამომც. საქართველოს მაცნე;

ჩოხელი, გ. 2012. თხზულებები, ტ. V, თბილისი: გამომც. საქართველოს მაცნე;

ჩოხელი, გ. 2013. ბინდისფერი ხეობიდან ცამდე, თბილისი: გრიგოლ ხანძთელის სახელობის ფონდი;

ჩოხელი, გ. 2016. მოთხრობები, თბილისი: გამომცემლობა „პალიტრა L“;

ჯავახიშვილი, ივ. 1960. ქართველი ერის ისტორია, ტ. I, წიგნი პირველი, მეხუთე გამოცემა, თბილისი: სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა;

ჯალაბაძე, ნ. 1986. ღვთაება „ადგილის დედის“ ბუნებისათვის, კრ. რელიგიისა და ათეიზმის ისტორიიდან საქართველოში (გვ. 62-66), თბილისი: გამომც. „მეცნიერება“;

NINO NAZGAIDZE Ivane Javakhishvili Tbilisi State University,
Georgia
nazgaidze1993@yahoo.com

ANCIENT GEORGIAN RELIGIOUS BELIEFS IN GODERDZI CHOKHELI'S WORKS

The paper focuses on the ancient Georgian religious beliefs and their reflection in Goderdzi Chokheli's literary works. The analysis embraces the concepts of the Supreme Creator, Children of God, Mother of the place, evil spirits and preachers. Based on these concepts, the paper analyzes the following literary works: „The Priest's Sin“, „The Red Wolf“, „The Abandoned Village of the Giants“, „Child of God“, „God's Children“ etc. The paper focuses on Goderdzi Chokheli's attitudes to the traditions and customs preserved in the highlands of Eastern Georgia.

KEYWORDS: ancient Georgian religious beliefs, the Creator, children of God, evil spirits, Goderdzi Chokheli.

Mythology helps identify religious beliefs, world vision and attitudes of a certain nation. Goderdzi Chokheli's literary works are full of Georgian mythology, namely, old stories and legends widespread in Eastern Georgian highlands. The writer himself was brought up in this environment and was greatly influenced by its world vision. In certain cases, the reader has the impression that the writer not only describes the legends and myths of his region, but takes pride in them. In my opinion, Goderdzi Chokheli merely wants to remind the reader of the religious beliefs and customs of his native region, because this treasure belongs to each Georgian person. All of us should remember, restore and perceive the treasure we possess. The writer notes: "It is my wish to preserve the customs of our ancestors, our shrines, marriage rituals, local knitting styles and, in fact, all that our ancestors have left to us" (Chokheli 2012, 43).

Alongside with Christianity, Georgian highlanders have preserved ancient religious beliefs. Although many things have changed, it is possible to restore and identify these beliefs to a certain extent. The paper analyzes the essence of these ancient beliefs and their reflection in Goderdzi Chokheli's works.

THE CREATOR

According to ancient Georgian belief, the world was created by a supreme deity, who laid down the rules and order. The concept of the creator is found in other Kartvelian languages (Svan „დამბადებელ ხომბა

ღერმეთ“ (God who has given birth), Megrelian „გამრჩეინალი დიდ(ი) ღორონთ“ (Great God who has given birth). This means that the idea of the Creator existed in Kartvelian tribes prior to the separation of the common, proto-Kartvelian language.

There are written sources proving the monotheism of Kartvelian tribes. In the introduction (with the title: “Georgian Rites and Customs”) to a well-known scholarly work “Description of Georgia”, Prince Vakhushti writes:

“They worshipped one Creator [...] The people were trustworthy, showed a common front to the enemy, courageously fought for their freedom and rights, and stood firm. [...] Later, they forgot their Creator and started worshipping the Sun, the Moon, the stars, objects and animals. [...] They forgot God who had created them, neglected the rites and customs, and became more savage than pagans“ (Bagrationi 1842, 6).

The quotation above speaks about the spreading of ancient oriental religious philosophy, which initially consisted in the worship of heavenly bodies and, later, turned into idolatry. In the period prior to the adoption of Christianity, the population of Kartli worshipped Fire. Yet, none of the above-mentioned religions became widespread in the highlands.

CHILDREN OF GOD

God gave birth to his children and ordered them to protect and take care of the place. According to the highlanders, God’s children are: Great Lomisa – the patron of the Ksani and Aragvi gorges; The Angel of Khada Mountain – protector of Khada; The Angel of Gzovanis Tsveri – protector of Tskhavati; The Deity of Dumatskho – the protector of Gudamakari; Pirmuze – the Protector of the Tsiklauri and Bekauri families and their kin; Bermukha Angel (Lashari Cross) – the Protector of Pshavi; Prince of Tskarostavi – the protector of the back side of Pshavi; Pirkushi (Gloomy)– the protector of Akhadi community; Kopala (Hero, Battle-Whip Holder) – Protector of the Udzilauri community; Iakhsari (Carefree) – the Protector of Kistauri community; Pirtsetskhli (Fire-Mouth) – the Protector of Tchicho community; Berbaadur (Gudani Cross) – Protector of the Samogandzuro community; Nakharela – Protector of the Chincharauli clan; Khmala (Sword-Man) -The Protector of the Likoki community; Mountain Veshagi – the Protector of the Arkhoti community; Naghvarmshvenieri – the Protector of the Kakhmati community; The Angel of Tsiraseb Tsveri – the Protector of Chokhi, and so on.

Each community had its own protector who established divine order and law. The Children of God have different origins. According to popular beliefs, some of them were initially human beings and later turned into God’s children. Others were directly sent from Heaven (and landed on Gergeti mountain). „The Children of God were initially men. They were innocent and full of grace. When they died, God transformed them into Angels and deities“ (Vazha-Pshavela 1937, 131). According to another myth, the Creator sent his children from heaven and they landed on Gergeti mountain. At that time, the country was occupied by Giants who oppressed ordinary people („Georgian Mythology“, 1992). According to A. Ochiauri, people

settled in the mountains only after God's Children had killed the Giants and Idols reigning in the highlands (Ochiauri, 1993). "Currently nobody knows the residence of God's Children. Probably, having killed the Giants, they rose to Heaven again. Maybe they are still on the Earth and reside in the same hall where the savior-baby lies in his Gold Cradle" (Chokheli 2011, 15-16).

With the introduction of Christianity, the majority of God's children were identified with Saint George. This has its reasons: God's children, Georgian deities, were warriors. St. George was also a warrior. Thus, the old faith adopted the Christian saint whom it considered closer.

According to academician Ivane Javakhishvili, the ancient deity of the Moon was also identified with St. George. Comparing the ancient author – Strabo – to a contemporary holiday, Javakhishvili concludes that „Saint George has replaced the main pagan Georgian deity – the Moon“ (Javakhishvili 1960, 50). It should be noted that Strabo describes Alban rituals of moon worshipping, whereas Ivane Javakhishvili found the remnants of this ritual in the holiday of White George still preserved in Kakheti. According to Javakhishvili, for Georgians, the Moon is of male gender. This can be proved by folk poetry:

„The shining Moon said:
I am much better than the Sun.
It sat down and wrote books;
East wind took them away.
When the Sun learnt this,
She got very angry:
"I am a sister, and he is a brother,
Why must we hate each other?!" (Javakhishvili 1960, 58).

Also compare a Megrelian verse:

"The Sun is my Mother,
The Moon is my Father,
And the myriads of stars
Are my sisters and brothers" (Javakhishvili 1960, 59).

„The Moon was the chief deity of the Assyrians and Sabians. It was called "Sin" and was considered the ruler of the world. It should be underlined that these people also regarded the Moon as a deity of male gender" (Javakhishvili 1960, 60).

According to Georgian religious belief, the Creator has an especially beloved child who has his tent in God's court. This is the ruler of the land - Kviria. Javakhishvili considers that this deity is analogous to the Greek Cronos. According to Pshav-Khevsurian belief, the Creator resides in the seventh sky, whereas Kviria is the protector of fertility. In order to prove this fact, Javakhishvili recalls the Svan tradition of Murkvamoba: „According to Oniani, on Murkvamoba day, eight rituals are performed: the first is „Adrekilai“, the second is „Meliai Tulepiai“, the third is „Kviriai“ [...] (Java-

khishvili 1960, 64). After detailed description and explanation of the tradition, Javakhishvili concludes: “Murkvamoba must be a remnant of the holiday dedicated to the deity “Kviriai” – the protector of sexual love and fertility“ (Javakhishvili 1960, 70).

As it was mentioned above, an ordinary man could become God’s child. Some of God’s children were initially humans and turned into deities later (for instance, there is a legend saying that Kopala was initially a man and later turned into a deity. When he was a child, Giants caught him and his mother. The Giants ate his mother, but let Kopala grow up. When Kopala grew up, he escaped from the castle of the Giants. God heard his prayers and gave him enormous strength to kill the Giants. According to some versions, God gave Kopala a fire-shooting whip. According to other versions, Kopala made this whip himself. Kopala killed most of the Giants. Some of them turned into spirits.

Pirkushi (Gloomy) also was a man, a Khevsurian blacksmith. Women adored him, but he preserved purity and did not love any of the women. God sent him a disease that affected his mouth. Later, he turned into God’s child.

One of Goderdzi Chokheli’s outstanding works is “God’s Child“. The birth of the main character reflects the writer’s autobiography. Zosime is born far from his village, because the village is considered sacred and giving birth is prohibited there. The child has a special gift: if he touches a candle, he flies to the sky. The parents try prevent this fact, but, during a holiday, Zosime gets lost. The boy gets hold of lit candles, gradually rises up to the sky and disappears from sight. The people gather candles and the priest says a prayer:

„Glory to God!
Glory to the name of God!
Glory and Gratitude to God

For giving us, sinful people, a deity – God’s child [...]“ (Chokheli 2013, 446-7). In some cases, a human being aspires to become God’s child, but returns to ordinary life after a failure. Chokheli’s “Resurrected Dead“ contains a myth about Gakhua Megrelauri’s relationships with God’s children. Gakhua left his body and went to a battle together with deities. When he returned, he found his body decayed. The soul did not want to return into the body, but the deities forced him to do so. Why did the deities humiliate this extraordinary person? According to L. Iarajuli, the deities decided to return Gakhua back into his body because he wanted to become a deity too soon, without having deserved it (Iarajuli, 2017).

According to highlanders, Khogai’s Mindia also used to leave his body and, having turned into a spirit, accompanied deities in their battles.

MOTHER OF THE PLACE

In the footnote of the article “On the Nature of the Deity called “Mother of the Place“, N. Jalabadze writes: “We share the opinion that, in Pshavi

and Khevsureti, the shrines of “Mother of the Place”, “Virgin Mother of the Place” and “Holy Virgin” (rarely, shrines with slightly different names) are identical worship places“ (Jalabadze 1986, 62). „Virgin Mother of the Place” is a concept that unites old and new religions. A female deity, protector of a concrete territory, has been replaced by Virgin Mary. Mother of the Place is a second important shrine, where people pray for good crops, family welfare and propagation of cattle. According to Jalabadze, the main function of the deity was to bestow fertility. The scholar proves this assumption by the fact that the Mother of the Place appears in front of preachers and fortune-tellers in the form of a serpent, and in world mythology the serpent is an attribute of deities of fertility.

According to Khevsurians, Mother of the Place is a tall, thin woman, dressed in black, wearing a cross and jewels (A. Ochauri, 1993). Jewels are also attributes of deities of fertility. In “The Priest’s Sin”, Chokheli describes the rule of granting oneself to Mother of the Place. One of the main characters of this novel, Nadira, spends the night in a cave. He addresses Mother of the Place: „- Mother of the Place! May you be carefree and adorned among the angels. I grant myself to your mercy tonight. Protect me and help me, blessed one!” (Chokheli 2011, 481). If a highlander had to spend the night outside, he granted himself to the mercy of Mother of the Place. They believed that each place had its patron who protected guests from danger. Therefore, highlanders never caused any damage to sleeping people, even if they were their enemies. It was considered that causing harm to people who were asleep was unmanly. Besides, such action would enrage Mother of the Place and she would take revenge. According to a well-known story, in Khevsureti there is a shrine worshipped by the people of one clan. The legend says that one of their ancestors had killed a sleeping Chechen in this place, because the Chechen had stolen his cattle. After this murder, the family suffered from great misfortunes. Later, they consulted a fortune-teller who said that the sufferings were caused by the revenge of Mother of the Place, because the Chechen had asked her protection before going to sleep.

EVIL SPIRITS

According to ancient Georgian beliefs, God’s children “broke down the castles of evil spirits” and “gained victory over Giants and Idols”. This means that they fought with evil spirits and gained victory over them, while human beings accompanied and supported them in these struggles. The main religious and moral requirements were: truth, faithfulness and courage. If a person was fearful, evil spirits would overcome and enslave him. Thus, fear was considered an unforgivable sin, because fear misled human beings and made them commit sinful acts contaminating their soul. These beliefs are vividly described in Vazha-Pshavela’s poem “Bakhtrioni” in which a mother refuses to mourn over a son who has fled from the battlefield and later committed suicide because of this disgrace.

Ancient Georgian religious beliefs make no mention of the devil. Instead, there are numerous evil spirits: Ali, Kaji, Majlajuna, Tchinka, Tkash-

mafi (evil spirit of forest), Tskarishmapi (evil spirit of water), Macaceli, Mazakvali, Dev etc. All these spirits tempt ordinary people, but always fail to tempt God's Children. Sometimes they also fail to tempt ordinary men, if the latter are courageous. Within the framework of one paper, it is impossible to describe each of the evil spirits and discuss related legends. Therefore, I will just focus on those evil spirits which are mentioned in Goderdzi Chokheli's works and try to identify the connections between mythology and the author's vision.

In the novel "The Red Wolf", Goderdzi Chokheli describes the kingdom of evil – the residence of wolves - Doraiskhevi. According to scholars, the writer had implied the Soviet Empire under this abyss. The rules and regulations described in this novel precisely coincide with those of the Soviet Union. According to Georgian religious beliefs, a wolf is a symbol of evil. This must be due to the influence of Christianity. Yet, I will discuss this issue later on. I will just note that, according to old religion, ravines and abysses were considered realms of evil spirits. Therefore, highlanders are still afraid to walk in such places at night.

In the same novel, the author speaks about Ali. In Georgian mythology, Ali is a beautiful woman that tempts young men. Her feet are reversed backwards. In general, this feature is common for all evil spirits. The word „Ukughmarti“ is derived from the same root, as „Ukughma“ means backwards. In the novel, Ali falls in love with a courageous fellow named Jarji and assists him in his troubles. According to the law, the young man must swear that he will not tell anyone what he has seen. However, he reveals the secret and perishes. This is the law of the myths, and the same happens in the novel.

According to old Georgian beliefs, a Dev is a strong, hairy, slightly foolish giant. He usually wrestles with people and even eats them. However, if a man is brave, and if he mentions God's Child, the Dev is defeated. In general, none of the evil spirits wins over a brave man. That is why the old religion demanded people to be courageous.

Dev appears in numerous works by Chokheli. Strangely enough, this unpleasant creature arouses positive emotions in the reader. In "The Abandoned Village of the Devs", the writer describes these creatures and notes: „A Dev is not a devil. A Dev is not as cruel as the devil. A Dev is big and hairy. It can disappear like devil. Therefore, the people of Gudamakari confused Devs with devils. However, some Devs were kind, they got accustomed to certain families and even assisted them in agricultural works. The housewives put food for the Devs in the corner, and the Devs ate the food. Yet, at night, when devils, Ali and Kaji walk around, it is hard to understand why one comes across a Dev“ (Chokheli 2013, 387-8).

In a story called "God's Children", Chokheli again mentions a Dev which arouses positive emotions in the reader. The story starts with a legend: long time ago, God spent the night in a village. When He was leaving, He told the villagers: "My children! My spirit is present in all of you. But the Devil tries to take you away from me. He struggles with me in this way. So, be kind, and don't sell your soul to the Devil" (Chokheli 2016, 13). Since that day, the villagers are referred to as God's Children. The writer adds:

“Maybe this is not just one village. Maybe, in old times, the entire earth was called a village, and God was with the people. All of us are God’s children, aren’t we?” (ibid).

There was a ritual in this village: when a child was born, the parents would put the child’s umbilical cord into the pocket of some clever and generous person, and the child would take after this person. Later, things changed: all the clever and generous people were killed or exiled. Yet, the children were born in the village, and the local residents were in despair. They did not know whom their children would resemble. They counselled for a long time and decided to put the umbilical cords into Devs’ pockets.

„It is dangerous. Devs are kind-hearted, but they are angry because the village is occupied by devils. So, the Devs are scarce and appear very seldom. They are unaware of devil’s tricks and avoid meeting them. They are afraid of devils. Yes, Devs are kind-hearted, but it is dangerous to meet them. [...] They cannot distinguish men from devils, because nowadays devils appear in the form of human beings“ (Chokheli 2016, 15).

Numerous other examples can be brought, but, in my opinion, the above-mentioned is a sufficient proof of Chokheli’s attitude to evil spirits: the writer has made them generous in his stories and novels.

PREACHER

In the book “The Ancient Religion of Georgians”, T. Ochiauri describes preachers. According to the scholar, the preachers of the lowlands differed from those of the highlands. In the lowlands, preachers were people punished by God (Ochiauri, 1954), i.e. preaching was a punishment sent by God. In the highlands “preachers were intermediaries between God and people. The preachers explained to the parish what God liked and what He disliked, what he demanded from people and how people could win His favour“ (Panjikidze 1986, 53).

The main character of “The Red Wolf“, Luka, recalls a religious celebration where drunken men started to fight. In order to set them apart, one woman started preaching and threatened the men in the name of God’s children.

The highlanders trusted the preachers and asked their advice on military and other issues. According to a legend, King Erekle took advantage of the highlander’s belief and declared himself a friend of God’s children. Since this fact, whenever a matter of State importance was discussed, the King went into a shrine, stayed there for a while and, as he came out, he declared “the decision of God’s children”.

„Khevsurians still remember Erekle’s visit to Gudani. On his way, he passed Ghuli valley and rested under two oak trees. These trees are still a local relic. In Gudani, Erekle went into a shrine and said: I am a friend of Gudani Cross. Therefore, he freely went into the shrine, which was a prohibited place for ordinary people. In the shrine, Erekle started talking loudly, as if speaking to Gudani Cross. Then the King left the shrine and told the Khevsurians what Gudani Cross had advised concerning the battle. The priests immediately got hold of Gudani (cross) banner and gath-

ered all the men for the coming struggle“ (Makalatia 1984, 37).

The belief in the preachers was widespread among the highlanders for a long time.

CONCLUSION

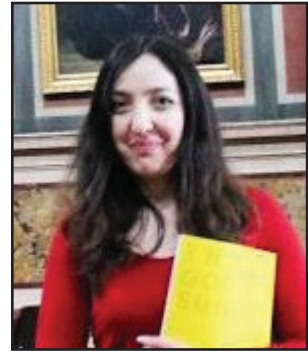
Traces of ancient Georgian religious beliefs are still present in the highlands. Ancient beliefs were reflected in Chokheli's literary works, because the writer grew up in the highlands of Eastern Georgia, namely, in Gudamakari. The paper focused on the essence of ancient Georgian religion and its reflection in Goderdzi Chokheli's literary heritage. The paper described the concepts of the Creator, God's Children, Mother of the Place, evil spirits and preachers. In this regard, the paper has analyzed fragments from Chokheli's works: "God's Children", "The Abandoned Village of the Devs", "God's Child", "The Red Wolf", "The Priest's Sin" and others. It should be underlined that the given paper does not express any doubts regarding the writer's Christian faith. The writer was a genuine Christian. His aim was to preserve old traditions and religious beliefs of Eastern Georgian highlanders.

REFERENCES

- Bagrationi V. 1842. Description of Georgia. Saint Petersburg. Russian Royal Academy Publishing House;
- Vazha-Pshavela, 1937. Ethnographic Papers. Tbilisi. Publishing House of the Georgian Branch of the USSR Academy of Sciences;
- Iarajuli L. 2017. The Creative-Aesthetic Essence of the Universe in Goderdzi Chokheli's Works, PhD Thesis. Telavi;
- Makalatia S. 1984. Khevsureti. Tbilisi. "Nakaduli" Publishing House;
- Ochiauri A. 1993. The Calendar of Georgian Folk Holidays, Khevsureti. Tbilisi. "Metsniereba" Publishing House;
- Ochiauri T. 1954. The History of Ancient Georgian Religion. Tbilisi. Publishing House of the Georgian Academy of Sciences;
- Panjikidze T. 1986. On Religious Beliefs. Tbilisi: "Nakaduli" publishing house;
- Georgian Mythology 1992. Compiled and commented by Apolon Tsaava. Tbilisi "Merani" Publishing House;

- Chokheli G. 2011. Works, volume IV, Tbilisi. "Sakartvelos Matsne" publishing house;
- Chokheli G. 2012. Works, volume V, Tbilisi. "Sakartvelos Matsne" publishing house;
- Chokheli G. 2013. From Twilight-Coloured Gorge to the Sky. Tbilisi: Grigol Khandz-teli Foundation;
- Chokheli G. 2016. Stories. Tbilisi. „Palitra L“ Publishing House;
- Javakhishvili I. 1960. The History of the Georgian Nation, v. I, Book One, fifth edition. Tbilisi. Tbilisi State University Publishing House;
- Jalabadze N. 1986. On the Nature of the Deity "Mother of the Place", in the collection of papers: On the History of Religion and Atheism in Georgia (pages 62-66), Tbilisi. "Metsniereba" Publishing House.

მაკა ხუციშვილი

ვარშავის უნივერსიტეტი
პოლონეთი

m.khutsishvili@student.uw.edu.pl

საქართველოში პოლონური დიასპორის უცნობი ისტორია

მე-18 საუკუნის ბოლოსა და მე-19 საუკუნეში ცარიზმის წინააღმდეგ აჯანყებების მონაწილე პოლონელი დიდგვაროვნები და ინტელიგენცია საქართველოში გადაასახლეს. ცარიტული რეჟიმის ხელმძღვანელობა კავკასიას დასჯის ადგილად იყენებდა. საქართველოში ემიგრირებული პოლონელი დევნილები კავკასიას „თბილ ციმბირს“ უწოდებდნენ. თუმცა პოლონელები საქართველოში ნებაყოფლობითაც ჩამოდიოდნენ და სახლდებოდნენ.

პოლონურ თემში იყვნენ განათლებული ადამიანები, მათ შორის, მხატვრები კირილე და ილია ზდანევიჩები, ზიგმუნტ ვალიშევსკი, ილია ზანკოვსკი, მიკოლაი სკლიფოსოვსკი, მხატვარი და არქიტექტორი ჰენრიკ ხრინევსკი, არქიტექტორი ალექსანდრ შიმკევიჩი, ნატურალისტები ლუდვიკ მლოკოსევიჩი, ვლადისლავ ბაგრინოვსკი, მწერლები ვოიჩეკ პოტოცკი, კაზიმირ ლაპჩინსკი, ოპერის მომღერალი, სოპრანო, მელანია ვოლ-ლევიცკა და სხვ.

სტატიაში ნაჩვენებია უცნობი ისტორია პოლონელების შესახებ, რომლებიც ორი ასეული წლის განმავლობაში, სხვადასხვა დროსა და გარემოებებში, მნიშვნელოვან როლს თამაშობდნენ საქართველოს ცხოვრებაში. ეს ისტორია დღესაც გრძელდება.

საკვანძო სიტყვები: პოლონური სათვისტომო; ევროპული კულტურა

კავკასია ყოველთვის იყო სხვადასხვა კულტურისა და ეთნიკური ჯგუფის თანაარსებობისა და შეხვედრის ადგილი. მე-18 საუკუნის ბოლოსა და მე-19 საუკუნეში ცარიზმის წინააღმდეგ აჯანყებების მონაწილე პოლონელი დიდგვაროვნები და ინტელიგენცია საქართველოში გადაასახლეს. ცარიტული რეჟიმის ხელმძღვანელობა კავკასიას დასჯის ადგილად იყენებდა. საქართველოში ემიგრირებული პოლონელი დევნილები კავკასიას

„თბილ ციმბირს“ უწოდებდნენ. თუმცა პოლონელები საქართველოში ნებაყოფლობითაც ჩამოდიოდნენ და სახლდებოდნენ.

პოლონურ თემში იყვნენ განათლებული ადამიანები, მათ შორის, მხატვრები კირილე და ილია ზდანევიჩები, ზიგმუნტ ვალიშევსკი, ილია ზანკოვსკი, მიკოლაი სკლიფოსოვსკი, მხატვარი და არქიტექტორი ჰენრიკ ხრინევსკი, არქიტექტორი ალექსანდრ შიშკევიჩი, ნატურალისტები ლუდვიკ მლოკოსევიჩი, ვლადისლავ ბაგრინოვსკი, მწერლები ვოიჩეკ პოტოცკი, კაზიმირ ლაპჩინსკი, ოპერის მომღერალი, სოპრანო, მელანია ვოლ-ლევიცკა და სხვ. მათ მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანეს ქართული კულტურის განვითარებაში. რამდენიმე მათგანი სტალინური ტერორის მსხვერპლი გახდა. სამწუხაროდ, მსხვერპლთა სახელები დავიწყებას მიეცა.

სტატიაში გაშუქებულია, ორი საუკუნის განმავლობაში პოლონური თემის წარმომადგენელთა მოღვაწეობა.

პოლონელ მწერალთა ჯგუფი ნაყოფიერად მოღვაწეობა თბილისში, რომელიც მთელი რეგიონის კულტურული ცენტრი იყო. პოლონური საზოგადოება 1863 წელს პირველად გაეცნო ქართულ შედევრს, როდესაც კაზიმირ ლაპჩინსკის (1823-1892)¹ მიერ თარგმნილი „ვეფხისტყაოსნის“ პოლონური პროზაული ვერსია ლიტერატურულ გაზეთში „ვარშავის ბიბლიოთეკა“ გამოქვეყნდა.

საქართველოში მცხოვრებ მწერალთა ნაწილი ცარისტულ ადმინისტრაციულ ორგანოებსა და ელიტურ ქართულ ოჯახებში ბავშვების პედაგოგად მუშაობდა, მათ შორის, ვოიჩეკ პოტოცკი (1801-18??) მიხეილ ვორონცოვის, 1844-1854 წლებში კავკასიაში მეფისნაცვლის, მრჩეველი იყო. გარდა ამისა, პოტოცკი დავით დადიანის, სამეგრელოს მთავრის, შვილების აღმზრდელადაც მუშაობდა. პოტოცკი აქტიურად მონაწილეობდა საქართველოში საჯარო ბიბლიოთეკის დაარსებაში. აღსანიშნავია, რომ პირველი წიგნი, რომელიც ბიბლიოთეკაში დარეგისტრირდა, ვოიჩეკ პოტოცკის საჩუქარი იყო. მრავალი წიგნი გადასცა საქართველოს ეროვნულ ბიბლიოთეკას,² ტადეუშ ლადა-ზაბლოცკიმ (1811-1847).

საქართველოში ცხოვრობდნენ ნატურალისტები - ლუდვიკ მლოკოსევიჩი და ვლადისლავ ბაგრინოვსკი. პოლონელმა ბოტანიკოსმა ლუდვიკ მლოკოსევიჩმა (1831-1909) დააარსა ლაგოდეხის სახელმწიფო ნაკრძალი (აღმოსავლეთ საქართველო). დღეს ეს ნაკრძალი საქართველოში უმნიშვნელოვანესი ადგილია როგორც უცხოელი სტუმრებისთვის, ისე ადგილობრივებისთვის. 1840-იან წლებში პოლონელ ფარმაცევტს, ვლადისლავ ბაგრინოვსკის, სოხუმში მოჰყავდა სამედიცინო მცენარეები. სულ მალე, ზუსტად იქ, სადაც

1 ვარშავის ბიბლიოთეკა, *Skóra Tygrysia*, კაზიმირ ლაპჩინსკი, 1863, ტომი 4, გვ. 1-38.

2 ჰენრიკა იუსტინსკა, *Polscy artyści w Gruzji (პოლონელი მხატვრები საქართველოში)*, თბილისი, 2006, გვ. 8.

ბაგრინოვსკი მცენარეების კულტივაციას აწარმოებდა, სოხუმის ბოტანიკური ბაღი გაშენდა, რომლის პირველი დირექტორიც თვითონ გახდა.

ქართულ-პოლონურ ურთიერთობებში განსაკუთრებული ადგილი უკავიათ პოლონელ არქიტექტორებს. საქართველოში პოლონელმა არქიტექტორებმა და ინჟინრებმა დააპროექტეს თეატრები, უმაღლესი სასწავლო დაწესებულებები, სასამართლოები, თავადებისა და ეგზარქოსების სასახლეები, ააშენეს საგზაო ინფრასტრუქტურა.

მათ შორის, ყველაზე ცნობილი იყო ალექსანდრ შიმკევიჩი (1858-1908). თბილისის ევროპული იერსახის შექმნაში მას დიდი წვლილი მიუძღვის. შიმკევიჩმა დააპროექტა მრავალი შენობა: თბილისის კონსერვატორია, რუსთაველის აკადემიური თეატრი (კორნელ ტატიშჩევთან ერთად), აბრეშუმის მუზეუმი, თბილისის უზენაესი სასამართლო, ქუთაისის სასამართლო და მრავალბინიანი საცხოვრებელი სახლები.¹

მეორე პოლონელმა არქიტექტორმა - ალექსანდ სტანისლავ როგოისკიმ (18?? -1912) დააპროექტა თბილისის მართმადიდებლური საღვთისმეტყველო სემინარია, კავკასიის ოფიცერთა ეკონომიკური საზოგადოების შტაბბინა (დღეს თბილისი ბანკის სათავო ოფისი), ბათუმის რომაელ-კათოლიკეთა ეკლესია. როგოისკიმ ასევე დაასრულა პრინც ოლდენბურგის სასახლე (დღეს თეატრის, მუსიკის, კინოსა და ქორეოგრაფიის სახელმწიფო მუზეუმი).²

თბილისის ცენტრში მომხიბლავი შენობა, რომელიც ცნობილია, როგორც ალექსანდრე მელიქ-აზარიანცის სახლი, ასევე პოლონელი არქიტექტორის, მიკოლაი ობლონსკის, დაპროექტებულია.

სახალხო სახლის შენობის პროექტი, რომელიც მე-20 საუკუნის დასაწყისში აშენდა და დღეს მარჯანიშვილის აკადემიური დრამატული თეატრია, პოლონელ არქიტექტორს სტეფან კრიჩინსკის ეკუთვნის.

სტეფან კრიჩინსკი იყო პოლონური წარმოშობის არქიტექტორი და მხატვარი. დაიბადა ქუთაისში, პოლონელი დიდგვაროვანი ემიგრანტების ოჯახში. განათლება მიიღო ფლორენციასა და კარლსრუეში, გარკვეული პერიოდი ცხოვრობდა საფრანგეთში. კარგად იცოდა ქართული არქიტექტურა და ხელოვნება, რომელიც აისახა როგორც მის პროექტებში, ისე ნახატებში.

ჰენრიკ ხრინევსკიმ, არქიტექტორ ანატოლი კალგინთან ერთად, დააპროექტა საქართველოს ბანკის შენობა და მოხატა მისი კედლები (დღეს ეროვნული ბიბლიოთეკა), აგრეთვე, ნაწილობრივ მოხატა ქაშუეთის ტაძარი თბილისის ცენტრში. ნამუშევრები შთამბეჭ-

1 იანუშ ოპასკა, *Działalność Polskich architektów w Tbilisi w XIX i początkach XX wieku*, გვ.12, <http://journals.pan.pl/dlibra/publication/101433/edition/87482/content/dzialalnosc-polskich-architektow-w-tbilisi-w-xix-i-początkach-xx-wieku-opaska-janusz?language=en>

2 იქვე, გვ. 15-18.

დავია და მნახველს აღაფრთოვანებს. ხრინევსკი იყო თანაავტორი დამოუკიდებელი საქართველოს დროებითი ფულადი ერთეულის, ბონის, პროექტისა. იქამდე, 1914 წელს კი შექმნა ილია ჭავჭავაძის, ნანარმოებების ლამაზი ილუსტრაციები. აქტიურად იყო ჩართული აკადემიურ საქმიანობაში, მონაწილეობდა თბილისის სამხატვრო აკადემიის დაარსებაში, იყო აკადემიის პროფესორი.¹

„დიდი ტერორის“ დროს, საბჭოთა ხელისუფლებამ 68 წლის პროფესორის - ჰენრიკ ხრინევსკის შვეინროებაც დაიწყო. ენკავედე-ს² წარმომადგენლებმა გაანადგურეს მისი სტუდია აკადემიაში. 1938 წელს დააპატიმრეს და დახვრიტეს, როგორც დასავლეთის ჯაშუში. დახვრეტის ოქმის მიხედვით, ხრინევსკი 20 წლის განმავლობაში ჩართული იყო უცხო ქვეყნების სადაზვერვო სამსახურების სასარგებლოდ შპიონაჟში, თუმცა ოქმი მტკიცებულებას არ ეყრდნობოდა.³ ადამიანის ცხოვრება, რომელმაც საქართველოს უნიკალური მემკვიდრეობა დაუტოვა, ენკავედემ ქალაქის მხოლოდ ერთ ფურცელზე მოაქცია.

მარია პერინი, ჰენრიკ ხრინევსკის, იტალიელი ცოლი და ცნობილი ბალერინა ქართული საბალეტო სკოლის დამაარსებლად ითვლება. ის თბილისში 1890-იანი წლების დასაწყისში ჩამოვიდა. იმ დროისთვის, თბილისის ოპერისა და ბალეტის თეატრი 40 წლის დაარსებული იყო, თუმცა მარია პერინი იყო პირველი, რომელმაც ქართული აუდიტორიის წინაშე 32 ფუტე შეასრულა. ათი წლის განმავლობაში პერინი თბილისის ოპერისა და ბალეტის პრიმაბალერინა გახლდათ. მოგვიანებით, დაარსა და ხელმძღვანელობდა ბალეტის სტუდიას. პერინის მოწაფეებს შორის არიან ნინო რამიშვილი, ილიკო სუხიშვილი, ვახტანგ ჭაბუკიანი, რომელიც საქართველოში პროფესიული ბალეტის დიდოსტატად და დამაარსებლად ითვლება. საბჭოთა ხელისუფლებამ იძულებული გახადა პერინი, საბჭოთა კავშირი დაეტოვებინა. თავდაპირველად თურინში წავიდა, შემდეგ ნიცაში, სადაც მის დას ოჯახური სასტუმრო ჰქონდა. პერინი ნიცაში 1939 წელს გარდაიცვალა.⁴

შიშის გამო, საბჭოთა კავშირში, შემდეგ პერიოდებშიც კი თბილისის სამხატვრო აკადემიაში პროფესორ ხრინევსკიზე ჩურჩულით საუბრობდნენ. ჰენრიკა იუსტინსკა, თბილისის სამხატვრო აკადემიის პროფესორი, თავის წიგნში - „პოლონელი მხატვრები საქართვე-

1 ჰენრიკა იუსტინსკა, *Polscy artyści w Gruzji (პოლონელი მხატვრები საქართველოში)*, თბილისი, 2006, გვ. 30.

2 სსრკ-ს შინაგან საქმეთა სახალხო კომისარიატი (НКВД - Народный комиссариат внутренних дел СССР)

3 ეროვნული მუხსიერების პოლონური ინსტიტუტის არჩივები, BU 2907/179 digi – arch, გვ. 2.

4 P. Nagy, P. Rouyer, D. Rubin, “Georgia”, in the *World Encyclopedia of Contemporary Theatre*, 1st ed., vol. 1, New York, 2013, pp. 333.

ლოში“ - წერს:

თბილისის სამხატვრო აკადემიაში სწავლის დროს, უფროსი თაობის წარმომადგენლები ცნობილ პოლონელ მხატვარს, ჰენრიკ ხრინევსკის, რომელიც 1937 წელს დახვრიტეს, ჩურჩულით ახსენებდნენ... საუბრობდნენ ზიგმუნტ ვალიშევსკიზე, ახალგაზრდა, ნიჭიერ და ენერგიულ მხატვარზე, რომელმაც საქართველო დატოვა და პოლონეთში წავიდა. ჩემი პედაგოგები თბილისის სამხატვრო აკადემიაში სკლიფოსოვსკის სახელს გარკვეული პაუზით მოიხსენიებდნენ, რომელიც შემდეგ ასე გრძელდებოდა: „სკლიფოსოვსკიმ ასე თქვა... ის ასე ამბობდა... ხატვა ასე უნდა დაიწყო.. და ა.შ.“

მე-20 საუკუნის დასაწყისში თბილისში ახალი თეატრები, სტუდიები, თეატრალური კაფეები, ლიტერატურული სალონები და სახელოვნებო ასოციაციები გაიხსნა. საქართველოში, თბილისის ავანგარდის ხელოვნება ინტერესი და მრავალფეროვნება განაპირობა მაშინდელმა პოლიტიკურმა სიტუაციამაც და ქვეყნის ხანმოკლე დამოუკიდებლობამ. მხატვრებმა და პოეტებმა შექმნეს ახალი ხელოვნება. ფაქტობრივად, თბილისი კავკასიური ავანგარდის თუ მაინდამაინც ასე უნდა ითქვას, მაშინ კავკასიური ავანგარდი უფრო სწორი იქნება ცენტრი გახდა. ხელოვნების კაფეები მასპინძლობდნენ კულტურულ საღამოებს, რომლებშიც მონაწილეობას იღებდნენ პოლონელი, გერმანელი, რუსი და სომეხი მხატვრები. იმ დროისთვის, ხელოვნების ყველა სფერო გაერთიანდა და აივსო შემოქმედებითი ენერგიით.

ავანგარდული ხელოვნების მიმდინარეობებიდან თბილისელი მხატვრები მისდევდნენ ფუტურიზმს ფორმალიზმსა და კუბიზმს. ძმებმა ზდანევიჩებმა, რომლებმაც საქართველოში ავანგარდული ხელოვნება შემოიტანეს, არა მხოლოდ მდიდარი მემკვიდრეობა დატოვეს, ქართულ კულტურას ევროპაში პოპულარიზაციაც გაუწიეს.

კირილე ზდანევიჩი (1892-1969) იყო მხატვარი, თეატრის დიზაინერი, ილუსტრატორი და თბილისური ავანგარდული ხელოვნების სულისჩამდგმელი. მუშაობდა კოტე მარჯანიშვილთან და თეატრალური წარმოდგენებისათვის ქმნიდა მოდელებს, ხატავდა ძველი თბილისის თემატიკაზე. ლადო გუდიაშვილთან და სერგეი სუდეიკინთან ერთად მოხატა თბილისის ხელოვნების კაფეების კედლები: „არგონავტების ნავი“, „ფანტასტიკური ტავერნა“, „ქიმერიონი“ (რუსთაველის თეატრის სარდაფი). კირილე ზდანევიჩი თავის მემუარებში წერდა: „ჩემს ბიოგრაფიაში, მენშევიკების პერიოდში, გამოვყოფდი ორ შემოქმედებით მოვლენას: პირველი - კლუბ-რესტორანი „არგონავტების ნავი“, რომელიც შესრულებულია მატისისა და

ვან დოგენის სტილში...“¹

კირილე ზდანევიჩმა მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა ქართველი მხატვრის, ნიკო ფიროსმანის აღმოჩენაში.

1912 წლის ზაფხულში ილია და კირილე ზდანევიჩებმა ფრანგ მეგობართან, მიშელ ლე დანტოსთან ერთად, თბილისის ერთ-ერთ ღვინის სარდაფში ფიროსმანის ნახატები აღმოაჩინეს. ნახატებმა მათი ყურადღება მიიპყრო. ძმებმა ზდანევიჩებმა მაშინვე დაიწყეს მხატვრის ძიება, აღმოაჩინეს და, ამავე დროს, დაიწყეს გაფანტული ნახატების შეგროვებაც.²

ნიკო ფიროსმანის პირველი გამოფენა 1916 წლის 5 მაისს კირილე ზდანევიჩის ატელიეში მოეწყო.³ ზდანევიჩების ძალისხმევით იმ დღეს ქართულმა საზოგადოებამ პირველად იხილა ფიროსმანის შემოქმედება.

ილია ზდანევიჩმა (1894-1975) საბჭოთა კავშირი 1930-იან წლებში დატოვა და პარიზში გადასახლდა. მაგრამ, ბუნებრივია, რომ მისი შემოქმედება არის და ყოველთვის იქნება ქართული კულტურის განუყოფელი ნაწილი. რაც შეეხება კირილე ზდანევიჩს, ის საქართველოში დარჩა და 1940-იან წლების ბოლოს სტალინის რეპრესიები გამოიწვია.⁴ სხვა რეპრესირებულთა მსგავსად, კირილე ზდანევიჩი ჯაშუშობის ბრალდებით გულაგში გადასახლეს მხოლოდ იმიტომ, რომ შოტლანდიელ მეგობართან ერთად ვისკი დალია.⁵

პოლონური წარმოშობის კიდევ ერთი ცნობილი მხატვარი გახლდათ ზიგმუნტ ვალიშევსკი (1897-1936). ბავშვობა ბათუმში გაატარა, სადაც სწავლობდა მიკოლაი სკლიფოსოვსკის სტუდიაში. შემდეგ გადავიდა თბილისში და ქალაქის კულტურულ ცხოვრებაში აქტიურად იყო ჩართული. კირილე ზდანევიჩმა და ზიგმუნტ ვალიშევსკიმ მონაწილეობა მიიღეს პირველ მსოფლიო ომში. ისინი ასევე ნათესავებიც იყვნენ: ვალიშევსკის და იყო კირილე ზდანევიჩის პირველი ცოლი.⁶ სხვა მხატვრებთან ერთად ვალიშევსკიმ მოხატა კაფე „ქიმერიონი“ და შექმნა მრავალი შედევრი: სცენარების ესკიზები და პოსტერები, გროტესკული სცენები, წიგნის ილუსტრაციები, კარიკატურები, რომლებიც „ფუტურისტულ სინდიკატს“ წამოადგენდა. ძმები ზდანევიჩების მსგავსად, მოგვიანებით ისიც შეუერთდა მხატვართა ჯგუფს სახელად „41“. 1920 წელს ზიგმუნტ ვალიშევსკიმ შექმნა თბილისის ოპერის ფარდის ესკიზი, რომელზეც გამოსახულია

1 თეა ტაბატაძე, „თეატრ-სტუდია „არგონავტების ნავი“ და კირილე ზდანევიჩის „არგონავტიკა“, ხელმისაწვდომია ქართულ ენაზე: <http://www.georgianart.ge/index.php/ka/2019-01-03-08-49-05/228-2019-01-24-16-36-13.html>, ნანახია 4.11.2020

2 ჰენრიკა იუსტინსკა, *Polscy artyści...* გვ. 101.

3 სახალხო ფურცელი, 4 მაისი, 1916, N 566, გვ. 2.

4 Maka Khutsishvili, *A Repressed Polish Painter in Soviet Georgia During Stalin's Terror – Kirill Zdanevich*, “Pro Georgia”, no. 28, Warsaw, 2018, p. 223.

5 იქვე.

6 იქვე.

„ვეფხისტყაოსნის“ გმირი - ცხენზე ამხედრებული ტარიელი. ოპერის ფარდის ამ ვერსიამ დღევანდელ დრემდე ვერ მოაღწია, თუმცა ეს ფარდა თვითმხილველებს კარგად ახსოვთ. 1920-იანი წლების დასაწყისში ვალიშევსკი პოლონეთში გადავიდა და მოღვაწეობა იქ განაგრძო. 1922 წელს მან კრაკოვის სახვითი ხელოვნების აკადემიაში ჩააბარა. ზიგმუნტ ვალიშევსკი მცირე ხნით პარიზშიც სწავლობდა. გარდაიცვალა 1936 წელს კრაკოვში, 39 წლის ასაკში.¹

1915 წლის ბოლოს ქართულ სცენაზე გამოჩნდა პოლონელი სოპრანო - მელანია ვოლ-ლევიცკა (1885-1937). იმ დროის პოლონური პრესის მიხედვით, ლევიცკა ვარშავის ოპერის სახლის სცენაზე საკმაოდ პოპულარულ სოპრანოდ ითვლებოდა. 1915 წელს ის თბილისის ოპერის იმპრესარიოს მოწვევით ოჯახთან ერთად საქართველოში ჩამოვიდა. თბილისის ოპერის სახლის სცენაზე პოლონელმა სოპრანომ მთლიანად 35-ზე მეტი ოპერის მთავარი არიები შეასრულა: ჯაკომო პუჩინის „მადამ ბატერფლაი“ - ჩიო-ჩიო სანის არია, „ბოჰემა“ - მიმის არია; რიხარდ ვაგნერის „ნიურნბერგელი მაისტერზინგერები“ - ევას არია, „ლოენგრინი“ - ელზას არია, ქართული ოპერა „აბესალომ და ეთერი“ - ეთერის არია და ა.შ.² მელანია ვოლ-ლევიცკა აქტიურად იყო ჩართული საზოგადოებრივ ცხოვრებაში, მათ შორის, მონაწილეობდა თბილისის ხელოვნების კაფეებში გამართულ საქველმოქმედო ღონისძიებებში.³ ბოლშევიკების მიერ საქართველოს დაპყრობის შემდეგ, ლევიცკამ ქვეყანაში დარჩენა გადაწყვიტა. 1937 წელს დააპატიმრეს და ჯაშუშობის ბრალდებით დახვრიტეს.⁴

უნდა აღინიშნოს, რომ პოლონელი პროფესორი მიკოლაი ლევიცკი ამ პერიოდში (1870-1944) კავკასიაში პირველ უმაღლეს მუსიკალურ საგანმანათლებლო დაწესებულებაში, თბილისის კონსერვატორიაში, ვოკალს ასწავლიდა. ის საქართველოში მეუღლესთან, მელანია ვოლ-ლევიცკასთან, ერთად ჩამოვიდა და 1923 წლამდე ცხოვრობდა, შემდეგ კი კვლავ პოლონეთში დაბრუნდა. მიკოლაი ლევიცკი აღმოსავლეთ გალიციიდან იყო. სოლიდური მუსიკალური განათლება იტალიაში მიიღო, იყო ძალიან წარმატებული რეჟისორი და სცენის მენეჯერი ვარშავის ოპერის სახლში. ვარშავის ოპერის პოსტერებისა და პოლონური პრესის მიხედვით, ის 1889 წლიდან მოღვაწეობდა. როგორც სცენის მენეჯერმა, 1932 წელს ვარშავის ოპერაში წარმოადგინა პუჩინის „ტურანდოტის“ პოლონური პრემი-

1 ჰენრიკა იუსტინსკა, *Polscy artyści...* გვ. 88-89.

2 Maka Khutsishvili, *The Unknown Fate of Melania Wohl-Lewicka, Polish Prima Donna of Tbilisi*, "Pro Georgia", no. 27, Warsaw, 2017, pp. 268-269.

3 მზია ჩიხრაძე, თბილისი 1910-1921 წლებში (კულტურული ცხოვრების ისტორიული მიმოხილვა), ხელმისაწვდომია ქართულ ენაზე: <http://www.georgianart.ge/index.php/ka/2010-12-03-16-25-41/51--1910-1921-.html>

4 Maka Khutsishvili, *The Unknown Fate of Melania Wohl-Lewicka...* "Pro Georgia", pp. 273-274.

ერა. გარდაიცვალა 1944 წელს, ვარშავის აჯანყების პირველ დღეს.¹ ცოტა ხნის წინ, ვარშავაში, სრულიად შემთხვევით შევიტყვე მე-20 საუკუნის შუა წლებში საქართველოში მცხოვრები შვედურ-პოლონური ოჯახის შესახებ. ვიცოდი, რომ ცარიზმის დროს საქართველოში მოღვაწეობდა ორი ცნობილი ფოტოგრაფი: ალექსანდრე როინაშვილი და დიმიტრი ერმაკოვი. არაფერია ცნობილი ედმუნდ ოსტერლოფის შესახებ. ამის მიზეზი უნდა იყოს ის, რომ ოსტერლოფი იღებდა ფართო საზოგადოებისათვის ნაკლებად ცნობილ ადამიანთა პირად და ოჯახურ პორტრეტებს.² ბარბარა ოსტერლოფი, ვარშავის თეატრალური აკადემიის პროფესორი, ედმუნდ ოსტერლოფის შთამომავალი, თავის სტატიაში წერს:

დღემდე ვერ მოვიძიე ოსტერლოფის ფოტოების კოლექცია, ერთიც კი, რომელიც წარმოაჩინდა შთამბეჭდავ და მრავალკულტურულ თბილისს, რასაც სხვა ფოტოგრაფები სიამოვნებით აკეთებდნენ... ოსტერლოფი, რომელიც სილამაზით თაყვანისმცემელი იყო, მშვენიერებას საყვარელი ხალხის წრესა და გარემომცველ ბუნებაში ეძებდა, რომელსაც ისე ეპყრობოდა, როგორც შემოქმედის ძალის ხილულ გამოვლინებას³.

ედმუნდ ოსტერლოფი ჩართული იყო ცარიტული რეჟიმის წინააღმდეგ საიდუმლო საქმიანობაში. დააპატიმრეს და ერთი წლით ვარშავის ციტადელში გამოკეტეს. მოგვიანებით, 1886 წელს, მისი სურვილის საწინააღმდეგოდ საქართველოში გადაასახლეს.⁴ საქართველოში ოსტერლოფი 1921 წლამდე ცხოვრობდა, ითვლებოდა კავკასიაში გერმანული ენის საკმაოდ დაფასებულ მასწავლებლად, გერმანულს ასწავლიდა თბილისის რუსულ გიმნაზიაში. საქართველოს ანექსიის შემდეგ პოლონეთში გაიქცა. მისი ოჯახის რამდენიმე წევრი საქართველოში დარჩა, მათ შორის, ქალიშვილი ზოფია, რომელიც საქართველოში გათხოვდა და საბჭოთა საქართველოში განაგრძო ცხოვრება.⁵

საბჭოთა რეჟიმი რეპრესიის სხვადასხვა ხერხს იყენებდა: დაპატიმრება, დახვრეტა ან დეპორტაცია, მაგალითად, საქართველოში მცხოვრები პოლონელების შემთხვევაში, ზოგი დააპატიმრეს, დახვრიტეს, აგრეთვე გადაასახლეს. გერმანელების შემთხვევაში, მთელი

1 მიკოლაი ლევიცკი, <https://archiwum.teatr Wielki.pl/baza/-/o/mikolaj-lewicki/229253/20181>, ნანახია 2.11.2020.

2 საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკა: <http://www.dspace.nplg.gov.ge/simple-search?query=%E1%83%94%E1%83%93%E1%83%9B%E1%83%A3%E1%83%9C%E1%83%93+%E1%83%9D%E1%83%A1%E1%83%A2%E1%83%94%E1%83%A0%E1%83%9A%E1%83%9D%E1%83%A4>

3 Barbara Osterloff, *Edmund Osterloff – Gruziński Trop*, “Aspiracje”, Warszawa 2013, s.12.

4 Barbara Osterloff, *Serdecznie i całą duszą: Edmund Osterloff i jego fotografie*, “Aspiracje”, Warszawa 2012, s.8.

5 იქვე.

ეთნიკური ჯგუფი სამხრეთ კავკასიიდან შუა აზიაში გადასახლეს.

ოსტერლოფის ოჯახი საბჭოთა რეპრესიებმა ძალიან დააზარალა. ედმუნდ ოსტერლოფის ვაჟი 1941 წელს შუა აზიაში გადასახლეს. პროფესორმა ბარბარა ოსტერლოფმა გადმომცა ზოფია ოსტერლოფ-ლაზუტინას ოჯახის არქივიდან ძმების შესახებ დანერილი მემუარები. მემუარებში ზოფია წერს თავის სამ ძმაზე - არნეზე, ვილრიხსა და რალფზე. მინდა, სტალინური რეპრესიების კონტექსტში ყურადღება შევაჩერო არნე ოსტერლოფის ცხოვრებაზე. არნე ოსტერლოფი, როგორც გერმანელი, ყაზახეთში გადასახლეს. ის ნატურალისტი იყო, დაამთავრა მებალეობის სკოლა დერბენტში და როგორც საუკეთესო სტუდენტი, ასკანია-ნოვაში, ფალც-ფაინის ცნობილ მამულში აგრონომად გაუშვეს.¹ საქართველოში დაბრუნების შემდეგ მუშაობდა თბილისის ბოტანიკურ ბაღში, განახორციელა ლაბორატორიული კვლევა სოფლის მეურნეობის ინსტიტუტში, პროფესორ იუზბაშიანის ხელმძღვანელობით, მონაწილეობდა სამეცნიერო ექსპედიციებში ქუთაისის მღვიმეების შესასწავლად. ზოფიას მემუარებიდან ვიგებთ, რომ არნე საბჭოთა ხელისუფლების მიმართ საკმაოდ ლოიალურად იყო განწყობილი და არავის აძლევდა უფლებას, რეჟიმის წინააღმდეგ ხმა ამოეღო. არნე ოსტერლოფი ფრთხილი ადამიანი იყო.

მასთან ენკავედედან (შინაგან საქმეთა სახალხო კომისარიატი) მოვიდნენ, მოსთხოვეს სადგურში დაუყოვნებლივ მისულიყო და 24 საათში გამგზავრებულიყო. ამის სათქმელად არნესთან ინსტიტუტში წავედი. ოთახიდან გამოვიდა თუ არა, მაშინვე სადგურზე წავიდა. მატარებელმა სადგურში შვიდი დღე დაყო. მისთვის საკვები ყოველდღე მიმქონდა. ყველაფერს მამაცურად გაუძლო.²

ზოფია ოსტერლოფ-ლაზუტინა მტკივნეულად აღწერს ყაზახეთში ძმის ხანმოკლე და ტრაგიკულ ცხოვრებას. არნე განათლებული კაცი იყო და თავისი ადგილი დევნილობაშიც იპოვა. მემუარების მიხედვით, თავდაპირველად არნე ოსტერლოფი შრომა-გასწორების არმიაში მუშაობდა, მაგრამ დემობილიზებული იქნა ჯანმრთელობის მდგომარეობის გამო. შემდეგ მუშაობა აგრონომად პახტა-არალის რაიონის ფერმაში, სკოლაში ასწავლიდა ფიზიკასა და ქიმიას. დეპორტაციიდან ერთი წლის შემდეგ ტრაგიკულ შემთხვევას ემსხვერპლა. არნე ოსტერლოფის სიცოცხლე სევდიანად დასრულდა. ზოფია ოსტერლოფმა გადასახლებაში ძმის უკანასკნელი დღეების შესახებ

1 ასკანია-ნოვა უკრაინაში, ხერსონის ოლქში, ბიოსფერული ნაკრძალია

2 ზოფია ოსტერლოფ-ლაზუტინას გამოუქვეყნებელი მემუარები. სტატიაში ყველა ინფორმაცია არნე ოსტერლოფის შესახებ მოხმობილია მისი დის, ზოფია ოსტერლოფ-ლაზუტინას, მოგონებებიდან.

დეტალური ინფორმაციაც კი ვერ მიიღო.

სწორედ ამ მიზეზით აღმოჩნდა პოლონურ-შვედური წარმომავლობის არნე ოსტერლოფი საქართველოში, რომელიც საბჭოთა ხელისუფლება საქართველოდან გადაასახლა, როგორც გერმანელი. ამის შემდეგ ის საქართველოში ველარ დაბრუნდა.

თბილისში ორი კათოლიკური ეკლესიაა, ერთ-ერთი მათგანი წმინდა პეტრესა და პავლეს სახელობის კათოლიკური ეკლესია, პოლონელებთან არის დაკავშირებული. ეკლესია აშენდა 1877 წელს პოლონური დიასპორისა და ქართველი ფილანტროპის, კონსტანტინე ზუბალაშვილის სახსრებით. ტაძარი დააპროექტა გერმანელმა არქიტექტორმა - ალბერტ ზალტსმანმა. ეკლესია მეოცე საუკუნეში თბილისელი პოლონელების შეკრების ძირითად ადგილი იყო. ალბათ ეს გარემოებები გაითვალისწინა შინაგან საქმეთა სახალხო კომისარიატმა, როდესაც პოლონელების წინააღმდეგ საბჭოთა კავშირში რეპრესიები დაიწყო. რეპრესიების მსხვერპლთა შესახებ, ყოფილი ენკავედეს საარქივო მასალები ცხადყოფს, რომ 1937-1938 წლებში წმინდა პეტრესა და პავლეს სახელობის კათოლიკური ეკლესიის მრევლი საიდუმლო სამსახურების განსაკუთრებული ინტერესის ობიექტი გახდა. 1923 წლისთვის ტაძრის მრევლს 800 ადამიანი შეადგენდა.¹

პოლონეთის მეორე რესპუბლიკის (1918-1939) პოლიტიკურ ცხოვრებაში საქართველოს პირველი დემოკრატიული რესპუბლიკა (1918-1921) მნიშვნელოვან ადგილს იკავებს. პოლონეთმა კარგად იცოდა კავკასიის გეოპოლიტიკური მნიშვნელობა. ბოლშევიკების მიერ საქართველოს ანექსიის შემდეგ, ქართველი ოფიცრები პოლონეთის პირველმა მარშალმა და სახელმწიფო მეთაურმა - იუზეფ პილსუდსკიმ სამამულო არმიაში მიიწვია (Armia Krajowa). ქართველი ოფიცრები 1944 წელს ვარშავას ისევე იცავდნენ, როგორც 1921 წელს თბილისს.

საბჭოთა კავშირის დაშლის შემდეგ, საქართველომ დამოუკიდებლობა მოიპოვა. ამავე დროს, აღმოსავლეთ ევროპის ქვეყნების დეკომუნიზაციის შემდეგ პოლონეთი კვლავ თავისუფალ სახელმწიფოდ იქცა. საქართველომ და პოლონეთმა ურთიერთობები აღადგინეს. ამ თვალსაზრისით, პოლონურ დიასპორას (პოლონია), დედოფალ იადვიგას სახელობის პოლონურ სკოლას და 2018 წელს დაფუძნებულ პოლონურ ინსტიტუტს მნიშვნელოვანი როლი აქვს. ჩატარდა მრავალი კულტურული ღონისძიება, რომლებმაც უფრო გააძლიერა ქვეყნებს შორის ურთიერთობები: გამოფენა სახელად „პოლონელი მხატვრები საქართველოში“ 1999 წელს, თბილისის სამხატვრო აკადემიის პროფესორმა ჰენრიკა იუსტინსკამ გამო-

¹ თბილისი: <https://wolyn-metryki.pl/joomla/spisy-parafian-index/78-artykuly-metryki-wolyn/107-tbilisi>

სცა კატალოგი; მარია ფილინა, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის პროფესორი, პოდონიის ხელმძღვანელი, არის მრავალი აკადემიური პროექტის ორგანიზატორი და ავტორი, რედაქტორი აკადემიური პუბლიკაციების, რომლებიც ეძღვნება ქართულ-პოლონურ ურთიერთობებს; კირილე ზდანევიჩის შვილიშვილის, ყარამან ქუთათელაძის ინიციატივით, 2009 დაარსდა და ყოველწლიურად იმართება ძმები ზდანევიჩების ხსოვნისადმი მიძღვნილი თანამედროვე ხელოვნების საერთაშორისო ფესტივალი; 2013 წელს თბილისში, „ევროპის სახლში“, პოლონეთის საელჩოსა და საქართველოს შინაგან საქმეთა სამინისტროს არქივმა საარქივო მასალების საფუძველზე მოაწყო გამოფენა. პირველად გამოიფინა საარქივო მასალები სახელწოდებით - „პოლონელების რეპრესიები საბჭოთა საქართველოში“; 2018 წელს საქართველოს პარლამენტის ეროვნულ ბიბლიოთეკაში გაიხსნა ჰენრიკ ხრინევსკის სახელობის ხელოვნებისა და პოლონური ლიტერატურის დარბაზი; 2017 წელს თბილისში გაიხსნა მარშალი იუზეფ პილსუდსკის გამზირი; 2010 წელს სმმოლენსკის ავიაკატასტროფაში გარდაცვლილი პრეზიდენტ კაჩინსკის მიენიჭა ქართველოს ეროვნული გმირის წოდება, ხოლო ორი წლის შემდეგ თბილისში, საქართველოს მიმართ პრეზიდენტ კაჩინსკის მიერ გამოჩენილი მხარდაჭერის პატივისცემის ნიშნად, პოლონეთის პრეზიდენტის ბიუსტი დაიდგა მისივე სახელობის ქუჩაზე.

პოლონურმა დიასპორამ, ერთი მხრივ, საქართველოში ევროპული კულტურის ძლავრი ნაკადი შემოიტანა, ისინი წლების განმავლობაში ნერგვადნენ ევროპულ ღირებულებებს, მეორე მხრივ კი, ევროპაში რამდენადაც ეს შესაძლებელი იყო პოპულარიზაციას უწევდნენ ქართულ კულტურას.

ჩემი სურვილი იყო, მეჩვენებინა უცნობი ისტორია პოლონელების შესახებ, რომლებიც ორი ასეული წლის განმავლობაში, სხვადასხვა დროსა და გარემოებებში, მნიშვნელოვან როლს თამაშობდნენ საქართველოს ცხოვრებაში. ეს ისტორია დღესაც გრძელდება.

Maka Khutsishvili

University of Warsaw

Poland

m.khutsishvili@student.uw.edu.pl

AN EVER UNFOLDING STORY OF THE GEORGIAN POLISH DIASPORA

At the end of the 18th century and during the 19th century nobles, intelligentsia of the Polish national uprisings against tsarism were displaced to Georgia. The tsarist authorities used the Caucasus as a place of punishment. Poles found themselves in Georgia as exiles and called the Caucasus – “A Warm Siberia”, however, they also voluntarily came and settled down there.

There were educated people in the Polish community. Artists Kirill and Ilia Zdanevich, Sygmunt Waliszewski, Ilia Zankowski, Mikołaj Sklifasowski, painter and architect Henryk Hryniewski, architect Aleksander Szymkiewicz, naturalists Ludwik Młokosiewicz, Władysław Bagrinowsky, writers Wojciech Potocki, Kazimierz Łapczyński, operatic soprano Melania Wohl-Lewicka and etc. They have made a significant contribution to the development of Georgian culture. Some of these figures became victims of Stalin’s terror. Unfortunately, the names of some of these victims are no longer known to the general public.

These people have been introducing European culture for years, instilling European values in Georgia through their activities, and promoting Georgian culture in Europe as much as they could.

I had a desire to show an ever unfolding story related to the Poles for almost two hundred years in Georgia that was happening at different times, in different circumstances, and is still going on today.

KEYWORDS: Polish community, European culture

The Caucasus has always been a place of coexistence and meeting of different cultures and ethnicities. At the end of the 18th century and during the 19th century nobles, intelligentsia of the Polish national uprisings against tsarism were displaced to Georgia. The tsarist authorities used the Caucasus as a place of punishment. Poles found themselves in Georgia as exiles and called the Caucasus – “A Warm Siberia”, however, they also voluntarily came and settled down there.

There were educated people in the Polish community. Artists Kirill and Ilia Zdanevich, Sygmunt Waliszewski, Ilia Zankowski, Mikołaj Sklifasowski, painter and architect Henryk Hryniewski, architect Aleksander Szymkiewicz, naturalists Ludwik Młokosiewicz, Władysław Bagrinowsky, writers Wojciech Potocki, Kazimierz Łapczyński, operatic soprano Melania Wohl-

Lewicka and etc. They have made a significant contribution to the development of Georgian culture. Some of these figures became victims of Stalin's terror. Unfortunately, the names of some of these victims are no longer known to the general public.

Thus, in this article will be presented what the representatives of the Polish community has been doing for almost two centuries in Georgia.

A group of Polish writers and poets worked fruitfully during the Romantic period in Tbilisi, which was the cultural center of the whole region. Polish society for first time got acquainted with the Georgian masterpiece in 1863, when the prose version of "the Knight in the Panther's Skin" into Polish was published in a literary newspaper "Warsaw Library" translated by Kazimierz Łapczyński (1823–1892)¹.

Some of writers worked in the Tsarist administration and were educators of the children of the Georgian elite society, for instance, Wojciech Potocki (1801-18??) was an advisor to Mikheil Vorontsov², the Viceroy of the Caucasus in 1844-1854. In addition, Potocki was the educator of the children of David Dadiani, the prince of Mingrelia³. He also took an active part in the founding of the Public Library of Georgia. It should be noted, that the first registered book of the Library is a gift from Wojciech Potocki⁴. Yet another Polish writer living in Georgia Tadeusz Łada-Zabłocki (1811-1847) donated a large number of books to the Georgian National Library⁵, which was founded in 1846 as the Tiflis⁶ Public Library⁷.

Georgian-based Polish naturalists Ludwik Młokosiewicz and Władysław Bagrinowsky are the most distinguished. Polish botanist Ludwik Młokosiewicz (1831-1909) founded Lagodekhi Nature Reserve (Eastern Georgia).⁸ Today this reserve is the most important destination in Georgia for both visitors and locals. In the 1840s, a Polish pharmacist Władysław Bagrinowsky cultivated medicinal plants in Sokhumi. Very soon the Sokhumi Botanical Garden was founded on this place exactly where Bagrinowsky cultivated the plants and became the first director of the Garden⁹.

Polish architects have a special place in Georgian-Polish relations. There were Polish architects and engineers in Georgia who designed theatres, higher education institutions, courts, palaces of princes or Russian

---

1 Biblioteka Warszawska, *Skóra Tygrysa*, Kazimierz Łapczyński, 1863, T. 4, s.1-38.

2 Mikhail Vorontsov was the Commander-in-Chief and Viceroy of the Caucasus in 1844–1854.

3 The Principality of Mingrelia (West Georgia) also known as Odishi and Samegrelo ruled by the Dadiani dynasty. The House of Dadiani was a Georgian family of nobles.

4 Albert Potocki, at https://pl.wikipedia.org/wiki/Albert_Potocki

5 Henryka Justyńska, *Polscy artyści w Gruzji*, Tbilisi 2006, s. 8.

6 The capital of Georgia was called Tiflis until 1936.

7 National Bibliography of Georgia, at <https://www.library.illinois.edu/ias/spx/slavicresearchguides/nationalbib/natbibgeorgia/>

8 Piotr Zgonnikow, Ludwik Młokosiewicz (1831-1909), at <http://www.polenia-baku.org/pl/mlokosiewicz.phtml> Last seen 05.11.2020.

9 Sokhumi Botanical Garden is 180 years old, available in Georgian at <https://www.radioatinati.ge/gadacemebi/2019-02-13-14-07-10/article/71929-sokhumis-botaniku-ri-baghi-180-tslisaa.html> Last seen 04.11.2020.

exarchs, engineered the road infrastructure.

It can be said that the most distinguished among Polish architects is Aleksander Szymkiewicz (1858-1908). He made the greatest contribution to shaping the European look of Tbilisi. The buildings of a number of important institutions are designed by Szymkiewicz – The Tbilisi Conservatory, the Rustaveli Academic Theater (With Cornell Tatishchev), the Silk Museum, the Tbilisi Supreme Court, the Kutaisi Court and a few more tenement houses¹.

Another Polish architect is Aleksander Stanisław Rogoyski (18??-1912) who designed the Tbilisi Orthodox Theological Seminary, headquarters of the Caucasian Officers' Economic Society (currently TBS Bank Head Office), the former Roman-Catholic Church in Batumi. Rogoyski also completed the inner part of Prince Oldenburg Palace (currently State Museum of Theater, Music, Cinema and Choreography)².

A very attractive building in the very center of Tbilisi, known as the House of Alexander Melik- Azariants, was also designed by Polish architect Mikołaj Obłoiński.

The building of the People's House, built at the beginning of the 20th century, which is now the Marjanishvili Academic Drama Theater, was designed by Polish architect Stefan Kryczyński.

Henryk Hryniewski was a Polish origin architect and painter. He was born to a Polish noble family of exiles in Kutaisi in 1869. He had received a solid education in Florence and Karlsruhe, lived for some time in France. He knew Georgian architecture and the history of Georgian art very well, which is reflected in his projected and painted works.

Henryk Hryniewski together with architect Anatoly Kalgin designed the building of the Bank of Georgia and painted its halls (the current National Library), also partly painted the Kashveti temple in the center of Tbilisi, which are picturesque and enchant the visitors. He was a co-author of the "Boni" project of the temporary monetary unit of independent Georgia, before that he created very beautiful illustrations of the works of the classic of Georgian literature Ilia Chavchavadze in 1914. He was actively involved in academic activities, participated in the establishment of the Tbilisi Academy of Arts, and was a Professor at the Academy³.

During the Great Terror, the Soviet authorities also began to persecute Professor Henryk Hryniewski at the age of 68. NKVD functionaries destroyed his studio at the Academy of Arts. He was arrested and shot as a spy of the West in 1938. According to the shooting protocol, he was involved in espionage activities in favor of foreign countries intelligence services for 20 years, but the protocol does not provide any evidence⁴.

1 Janusz Opaska, *Działalność Polskich architektów w Tbilisi w XIX i początkach XX wieku*, s.12, <http://journals.pan.pl/dlibra/publication/101433/edition/87482/content/dzialalnosc-polskich-architektow-w-tbilisi-w-xix-i-poczatkach-xx-wieku--opaska-janusz?language=en>

2 Ibid, s. 15-18.

3 Henryka Justyńska, *Polscy artyści...* s. 30.

4 Archives of the Polish Institute of National Remembrance BU 2907/179 digi – arch, p. 2.

The life of a man who left behind a unique legacy in Georgia was placed by the NKVD on only one sheet of paper.

Maria Perini, the Italian wife of Henryk Hryniewski, the famous ballerina, is considered the founder of the Georgian ballet school. In the early 1890s, she arrived in Tiflis, by that time Opera and Ballet Theatre had already been established for 40 years, but Maria Perini was the first to perform 32 fouetté turns for the Georgian audience. For ten years she was a prima ballerina at the Tiflis Opera and Ballet Theatre. Later, she founded and ran a ballet studio. One of her students were Nino Ramishvili, Iliko Sukhishvili, Vakhtang Chabukiani, a ballet master and founder of professional ballet in Georgia. The Soviet Government forced Maria Perini to leave the territory of the Soviet Union, first she went to Turin, and then to Nice, where her sister had a guesthouse. Maria Perini died in Nice in 1939¹.

Later in the Soviet period, most likely, the talk in a low voice about Professor Hryniewski at the Tbilisi Academy of Arts was determined by the remaining fear. Henryka Justyńska, Professor of the Tbilisi State Academy of Arts writes in her book - "Polish Painters in Georgia:"

While studying at the Tbilisi Academy of Arts, representatives of the older generation spoke in a low voice about the famous Polish painter Henryk Hryniewski, who was shot in 1937..., they talked about Sygmunt Waliszewski, a young talented painter full of energy, as they remembered him in Georgia before he left for Poland. My teachers used to pronounce Sklifasowski's name at the Tbilisi Art Academy with a kind of pause, which then continued like this: "Sklifasowsky said so ... he would say so, ... you should start painting like this... and so on".

At the beginning of the 20th century, new theaters, studios, theatrical cafes, literary salons and art associations opened in Tbilisi. The interest and diversity of the Tbilisi avant-garde in Georgia was due to the then political situation and the country's short-lived independence. Artists and poets created new art. In fact, Tbilisi became the center of the avant-garde in the Caucasus. Art cafes hosted cultural evenings in which Polish, German, Russian, Armenian artists participated. By that time, all fields of art seemed to be united and filled with creative energy.

Avant-garde artists were called futurists, formalists, and cubists. The Zdanevich brothers, who brought avant-garde art to Georgia, not only left a rich legacy, but also greatly popularized Georgian culture in Europe.

Kirill Zdanevich (1892-1969) was an artist, theatrical designer, illustrator, the inspirer of the Tiflis's avant-garde. He worked with Kote Marjanishvili² and designed a number of theatrical performances, created paintings on the theme of old Tbilisi. Together with Lado Gudiashvili, Sergei Sudeikin and other artists he painted the walls of Tbilisi art cafes: "The Argonauts' Boat", "The Fantastic Tavern", "Kimerioni" (Basement of Rustaveli Theater). Kirill Zdanevich himself writes in his memoirs: "In my biography of the time of Menshevism I will highlight two creative events: The first – painting

---

1 P. Nagy, P. Rouyer, D. Rubin, "Georgia", in the *World Encyclopedia of Contemporary Theatre*, 1st ed., vol. 1, New York, 2013, pp.333.

2 Kote Marjanishvili was a Georgian theater director (1872-1933).

of the club restaurant “Argonauts’ boat”, performed in the style of Matisse and Van Dongen...”¹

Kirill Zdanevich is one of the important contributors to the discovery of the Georgian genius artist Niko Pirosmani.

In the summer of 1912, Ilia and Kirill Zdanevich, together with their French friend Michel Le Dantiou discovered paintings on display in one of the Tiflis’s wine cellars. The paintings caught their attention... The Zdanevich brothers immediately began searching for the author of the paintings and found him, as well as began to collect all the scattered paintings².

Niko Pirosmani’s first exhibition in Georgia was held at the atelier of Kirill Zdanevich on May 5, 1916³. Through the efforts of the Zdanevich brothers, Georgian society saw Pirosmani’s work for the first time on that day.

Ilia Zdanevich (1894-1975) left the Soviet Union in the 1930s and moved to Paris, but naturally, his work remained and will always be an integral part of Georgian culture. As for Kirill Zdanevich, he stayed in Georgia and suffered from Stalin’s repressions in the late 1940s⁴. Like many other repressed people, Kirill Zdanevich was exiled to the Gulag on charges of espionage, just because he drank whiskey with a Scottish friend⁵.

Another prominent Polish origin artist was Sygmunt Waliszewski (1897-1936). He spent his childhood in Batumi, where he studied at the studio of Mikołaj Sklifosowski, then he moved to Tbilisi and was actively involved in the cultural life of Tiflis. Kirill Zdanevich and Sygmunt Waliszewski took part in the First World War. They were also relatives: Sister of Sygmunt Waliszewski was the first wife of Kirill Zdanevich⁶. Along with other artists he painted art-café “Kimerioni”, created a number of masterpieces: designed scenery and posters, grotesque scenes, created book illustrations, painted caricatures, was a member of the “Futurist Syndicate”. Like the Zdanevich brothers, he later joined a new group of artists called “41”. In 1920 Sygmunt Waliszewski designed the Curtain of Tbilisi Opera House, which depicted Tariel on horseback, the character of “The Knight in the Panther Skin”. This version of the opera curtain has not survived up to this time, but there are memories of eyewitnesses about this curtain. In the early 1920s, he departed for Poland and continued his activities there. In 1922, he entered the Cracow Academy of Fine Arts. For a short time Sygmunt Waliszewski also studied in Paris. He died at the young age of 39 in Cracow in 1936⁷.

At the end of 1915, the Polish soprano Melania Wohl-Lewicka (1885-1937) appeared on the Georgian opera stage. According to the Polish press

1 Tea Tabatadze, Theater-Studio “Argonaut Boat” and Kirill Zdanevich Argonautics, available in Georgian at <http://www.georgianart.ge/index.php/ka/2019-01-03-08-49-05/228-2019-01-24-16-36-13.html> Last seen 04.11.2020

2 Henryka Justyńska, *Polscy artyści...* s. 101.

3 Sakhalkho Furceli, 1916 May 4, no. 566, p. 2.

4 Maka Khutsishvili, *A Repressed Polish Painter in Soviet Georgia During Stalin’s Terror – Kirill Zdanevich*, “Pro Georgia”, no. 28, Warsaw, 2018, p. 223.

5 Ibid.

6 Ibid.

7 Henryka Justyńska, *Polscy artyści...* s.88-89.

at that time, she is mentioned as a fairly popular soprano on the stage of Warsaw Opera House. She arrived in Georgia in 1915 with her family at the invitation of the Tbilisi Opera Impresario. Overall, on the stage of Tbilisi Opera House, she performed the main arias in more than 35 operas: Giacomo Puccini – “Madame Butterfly”, aria Cio-Cio San, La Boheme, aria Mimi; Richard Wagner – “Mastersingers of Nuremberg”, aria Eva, “Lohengrin”, aria Elsa, including Georgian opera “Abesalom and Eteri”, aria Eteri and etc¹. Melania Wohl-Lewicka was actively involved in public life, for example, she often participated in charity evenings held in Tiflis art cafes². After the Bolshevik annexation she decided to stay in Georgia. In 1937 she was arrested and shot on charges of espionage³.

It should be noted that during this period Polish Professor Mikołaj Lewicki (1870-1944) taught vocal at the Tbilisi Conservatory, which was newly established, the first higher musical education facility in the Caucasus. He arrived in Georgia with his wife Melania Wohl-Lewicka and lived there until 1923, then returned to Poland. Mikołaj Lewicki was from eastern Galicia. He received a solid music education in Italy, was a very successful opera director, stage-manager at the Warsaw Opera House. It is clear from the Warsaw Opera posters and the then Polish press that he had been active since 1898. As a stage-manager he realized the Polish premiere of Puccini’s Turandot at the Warsaw Opera in 1932. He died on the first day of the Warsaw Uprising in 1944⁴.

In Warsaw, quite recently, I learned completely by accident about a family of Swedish-Polish origin living in Georgia in the first half of the 20th century. I knew that there were two well-known photographers during tsarist period in Georgia: Alexander Roinashvili and Dmitry Ermakov. Nothing is known about Edmund Osterloff as a photographer. The most likely reason is that only his family members and some unknown people are in his photo lens⁵. Barbara Osterloff, Professor at the Warsaw Theater Academy, the descendant of Edmund Osterloff notes in her article:

Until today, I have not found any of the available Osterloff’s collection of photographs, not even one, that would show the picturesque, multicultural Tiflis, yes willingly photographed by others... Osterloff, an admirer of beauty, he found them above all in his own circle loved ones, and in the surrounding nature, which he treated as visible evidence of the Creator’s

---

1 Maka Khutsishvili, *The Unknown Fate of Melania Wohl-Lewicka, Polish Prima Donna of Tbilisi*, “Pro Georgia”, no. 27, Warsaw, 2017, pp. 268-269.

2 Mzia Chikhradze, Tbilisi in 1910-1921 (Historical overview of cultural life), available in Georgian at <http://www.georgianart.ge/index.php/ka/2010-12-03-16-25-41/51--1910-1921-.html>

3 Maka Khutsishvili, *The Unknown Fate of Melania Wohl-Lewicka...* “Pro Georgia”, pp. 273-274.

4 Mikołaj Lewicki, at <https://archiwum.teatr Wielki.pl/baza/-/o/mikolaj-lewicki/229253/20181> Last seen November 02. 2020.

5 National Parliamentary Library of Georgia, <http://www.dspace.nplg.gov.ge/simple-search?query=%E1%83%94%E1%83%93%E1%83%9B%E1%83%A3%E1%83%9C%E1%83%93+%E1%83%9D%E1%83%A1%E1%83%A2%E1%83%94%E1%83%A0%E1%83%9A%E1%83%9D%E1%83%A4>

ower”¹.

Edmund Osterloff was involved in secret activities against the tsarist regime. He was arrested and imprisoned in the Warsaw Citadel for about a year and later as a rebel was involuntarily deported to Georgia in 1886². He lived in Georgia until 1921, was also quite an appreciated German language teacher in the Caucasus and taught German at the Russian Gymnasium in Tbilisi. After the annexation of the Bolsheviks he decided to return to free Poland. Some of his family members stayed in Georgia, for example, his daughter Zofia got married in Georgia and continued to live in the new political reality³.

The Soviet regime used various methods of repression – arrests, shootings or deportations, for instance in the case of Poles living in Georgia, some were arrested, some were shot, there was also deportation of ethnic groups, in the case of the Germans, the entire ethnic group was deported to Central Asia from the South Caucasus.

The Osterloff family was also affected by Soviet repression. Edmund Osterloff’s son was deported to Central Asia in 1941. Prof. Barbara Osterloff passed me the memoirs of Zofia Osterloff-Łazutina about her brothers from the family archives. In these memoirs, Zofia writes about her three brothers, Arne, Wilrich and Ralph. I would like to draw attention to the life of one of the brothers Arne Osterloff in the context of Stalin’s repressions. We learn that Arne Osterloff was exiled to Kazakhstan as a German.

Arne Osterloff was a naturalist. He finished a gardening school in Derbent, as an excellent student was sent to the well-known Falz-Fein estate of Askania-Nova⁴ to work as an agronomist. After returning to Georgia he worked at the Tbilisi Botanical Garden, conducted laboratory research at the Institute of Agriculture under the guidance of Professor Yuzbashian, participated in scientific expeditions to explore the Kutaisi Caves. From Zofia’s memoirs it is clear that Arne was quite loyal to the Soviet Government and he did not allow anyone to speak out against this regime. Arne Osterloff seemed to be quite cautious.

They came for him from the NKVD (People’s Commissariat of Internal Affairs) and demanded that he immediately appear at the station and leave in 24 hours. I went to the Institute to call Arne, he came straight from class and went to the station. The train stood at the station for several days. I brought him food every day. He bravely endured everything⁵.

Zofia Osterloff-Łazutina describes with great pain her brother’s further short-term and tragic stay in Kazakhstan. Arne Osterloff was an educated man and in this way he also found his place even in exile. According to

1 Barbara Osterloff, *Edmund Osterloff – Gruzjiński Trop*, “Aspiracje”, Warszawa 2013, s.12.

2 Barbara Osterloff, *Serdecznie i całą duszą: Edmund Osterloff i jego fotografie*, „Aspiracje”, Warszawa 2012, s.8.

3 Ibid.

4 Askania-Nova is a biosphere reserve located in Kherson Oblast, Ukraine, at <https://en.wikipedia.org/wiki/Askania-Nova>

5 Unpublished Memoirs of Zofia Osterloff-Łazutina. All information given in the article about Arne Osterloff is from the memories of his sister Zofia Osterloff-Łazutina.

the memoirs, at first Arne Osterloff worked in the Labor Army but was demobilized due to his health condition then he worked as an agronomist in the Pakhta-Aral state farm and in the same school he began to teach physics and chemistry. About a year after the deportation he died of a tragic accident. Arne Osterloff's life turned out to end very mournfully. Zofia Osterloff could not get detailed information about her brother's last days in exile.

Thus, it turned out that Arne Osterloff arrived in Georgia as a Swedish-Polish and the Soviet Government deported him as a German, thence he could not return alive.

There are two Catholic churches in Tbilisi. One of them: St. Peter & Paul Roman Catholic Church is associated with Poles because it was built in 1877 with donations from the Polish Diaspora and the Georgian philanthropist Constantine Zubalashvili¹. The church was designed by the German architect Albert Zaltsman. This church was the main meeting place for Poles in Tbilisi in the last century. Perhaps this circumstance was taken into account by the People's Commissariat of Internal Affairs when repressions began against the Poles in the Soviet Union. The former NKVD archive materials of many victims of repression show that in 1937-1938 years the parish of the Roman Catholic Church of St. Peter and Paul became the subject of special interest of the secret services². By 1923, this church numbered about 800 parishioners³.

The First Democratic Republic of Georgia (1918-1921) occupied an important place in the Eastern politics of the Second Republic of Poland (1918-1939). Poland was well aware of the fact – the geostrategic importance of the Caucasus. After the Bolshevik annexation Georgian officers were accepted to serve by Chief of State and First Marshal of Poland Józef Piłsudski in the Armia Krajowa. Georgian officers defended Warsaw in 1944 like as they defended Tbilisi in 1921.

After the collapse of the Soviet Union Georgia became an independent state. At the same time, the decommunization of Eastern Europe led to the creation of the Polish Free State over again. Georgia and Poland restored relations. In these respects, the Polish Diaspora (Polonia) has a very important role, Queen Jadwiga Polish School, as well as the Polish Institute which was established in 2018 in Tbilisi. Numerous cultural events have taken place, which make these relationships strong: The exhibition "Polish Artists in Georgia" was organized for the first time in Tbilisi in 1999 and was published a catalog by the Professor Henryka Justyńska of the Tbilisi Academy of Fine Arts. Maria Filina, full Professor of Tbilisi State University, Head of Polonia is the organizer of numerous academic projects and author, editor of academic publications, works dedicated to Georgian-Polish issues. The International Festival of Contemporary Art in Honor of The

---

1 Constantine Zubalashvili (1828–1901) was a Georgian philanthropist.

2 St. Peter and St. Paul's Church, Tbilisi, at https://en.wikipedia.org/wiki/St._Peter_and_St._Paul%27s_Church,_Tbilisi

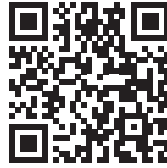
3 Tbilisi, at <https://wolyn-metryki.pl/joomla/spisy-parafian-index/78-artykuly-metryki-wolyn/107-tbilisi>

Brothers Zdanevich has been held annually since 2009 established on the initiative of artist Karaman Kutateladze, the grandson of Kirill Zdanevich. In 2013 at the Europe House in Tbilisi, the Embassy of Poland and the Archives of the Ministry of Internal Affairs of Georgia organized an exhibition on the basis of archival materials that were exhibited for the first time ever: "Polish repressions in Soviet Georgia". In 2018, Henryk Hryniewski Hall of Arts and Polish Literature was opened at the National Parliamentary Library of Georgia. Marshal Józef Piłsudski Avenue was opened in Tbilisi in 2017. On April 10, 2010, the Polish presidential plane crashed near the Russian city of Smolensk, Georgian society met this tragedy with great sorrow. President Kaczynski was awarded with the title of National Hero of Georgia posthumously and two years later bust honoring Polish President unveiled on a square named after Lech Kaczynski in Tbilisi as a sign of respect for the support the President expressed to Georgia.

These people have been introducing European culture for years, instilling European values in Georgia through their activities, and promoting Georgian culture in Europe as much as they could.

I had a desire to show an ever unfolding story related to the Poles for almost two hundred years in Georgia that was happening at different times, in different circumstances, and is still going on today...

ნათია კენტიაშვილი

დამოუკიდებელი მკვლევარი,
საქართველო
natia.kentchiashvili@gmail.com

რიტორიკის თეორია და პრაქტიკა XVIII-XIX საუკუნეების საქართველოში რიტორიკის პირველი ქართულენოვანი სახელმძღვანელოების მიხედვით

საქართველოში მჭევრმეტყველების სწავლების ისტორიისთვის მნიშვნელოვანია რიტორიკის პირველი სახელმძღვანელოების განხილვა. მათ რიცხვში შედის როგორც თარგმნილი, ისე ორიგინალური ნაშრომები. პირველ ასეთ სახელმძღვანელოდ უნდა დავასახელოთ, მხითარ სებასტაქის „რიტორიკა“, რომელიც ითარგმნა სომხურიდან, დაახლოებით 1761-1764 წლებში. წიგნი თარგმნეს და გამართეს ანტონ ბაგრატიონმა, ფილიპე ყაითმაზიშვილმა და დოსითეოზ ჩერქეზიშვილმა. რიტორიკის შემდგომი სახელმძღვანელოები უკვე ორიგინალურია, მათ შორის, ცნობილია სოლომონ დოდაშვილის „რიტორიკა“ 1827-1828 წელს დაწერილი და 1879 წელს, კონსტანტინეპოლში, ანთუან გვიზალიანის სტამბაში გამოცემული „მოკლე ჰეგოხიკა გინა მჭევხ-მეგყვედება სასახეებდოდ ახად გაზდა ყმაწვიდ კაცთა“.

საკვანძო სიტყვები: ქართული რიტორიკა, რიტორიკის თეორია და პრაქტიკა XVIII-XIX საუკუნეების საქართველოში, რიტორიკის პირველი ქართულენოვანი სახელმძღვანელოები

1. შესავალი

ქართული მჭევრმეტყველების ისტორიის განხილვისას, როგორც წესი, ახსენებენ ხოლმე სოლომონ დოდაშვილის „*ჰეგოხიკას*“, ხოლო რიტორიკის სხვა სახელმძღვანელოებს ნაკლები ყურადღება აქვთ დათმობილი. წინამდებარე კვლევაში წარმოვადგენთ ჩვენთვის ცნობილი რიტორიკის სამივე სახელმძღვანელოს. კვლევაში განვიხილავთ აღნიშნულ წიგნებს, მათ ავტორებს,

შემდგენლებს, მთარგმნელებსა და გამომცემლებს, თარგმნის მიზეზებს, შექმნის ეპოქას, ისტორიულ გარემოებებს და სხვ. მიზანშეწონილად მიგვაჩნია მათი გაანალიზება სწორედ ერთად, გამომდინარე იქიდან, რომ ისინი ერთ ეპოქას განეკუთვნებიან და ერთი თემატიკის სახელმძღვანელოებია. სწორედ ამ შემთხვევაში შევძლებთ უკეთ შევაფასოთ რიტორიკის თეორიისა და პრაქტიკის სწავლების როლი და მნიშვნელობა XVIII-XIX სს-ის საქართველოში. ის საკითხები, რომლებიც წარმოდგენილი და განხილულია რიტორიკის პირველ ქართულენოვან სახელმძღვანელოებში, სასურველია გაანალიზებულ იქნეს იმის გათვალისწინებით, რომ ისინი სასწავლო მიზნით შეიქმნა. სწორედ ამ შემთხვევაში შეგვექმნება მათზე ობიექტური წარმოდგენა და შევაფასებთ მათ რეალურ ღირებულებას.

აღნიშნული სახელმძღვანელოების ერთად შესწავლა მნიშვნელოვანია ქართული მჭევრმეტყველების ისტორიის უკეთ გასააზრებლად. თითოეულ მათგანს გააჩნია თავისი ღირებულება და ადგილი ქართული მჭევრმეტყველების სწავლების ისტორიაში.

2. ქართული მჭევრმეტყველების სწავლების თეორია და პრაქტიკა

საქართველოში მჭევრმეტყველების თეორიისა და პრაქტიკის შესწავლას დიდი ხნის ისტორია აქვს. თუმცა მხოლოდ XVIII საუკუნიდან გვაქვს შემორჩენილი ადგილობრივი ცნობები და პირველი სახელმძღვანელოები. მაგალითად, რიტორიკის შესახებ ვრცელი მსჯელობაა მოცემული იოანე ბატონიშვილის (1768-1830) „კალმასობაში“, რომელიც დაიწერა 1813-1828 წწ-ში (ბატონიშვილი, 1936: II). ამ პერიოდში განიხილებოდა ისეთი თეორიული ხასიათის საკითხები, როგორიცაა მჭევრმეტყველების არსი, საგანი, ადგილი („საზღვაჲი“) და ა.შ.

იმდროინდელ საქართველოში რიტორიკა შეისწავლებოდა ორ საღვთისმეტყველო-საფილოსოფოსო სკოლაში – 1755 წელს თბილისში, ხოლო 1782 წელს თელავში გახსნილ რუსულ-სლავური ტიპის სასულიერო სემინარიებში. აღნიშნულია, რომ „ამ სასწავლებელთა მიზანი იყო აღეზაჲდა სპეციალური განათლების მქონე სასულიერო-საეკლესიო სახბიერის მოღვაწე. მათი სასწავლო გეგმა, სასწავლო საგნები, სასკოლო სისგემა და სხვ. ძალიან წააგავდა სხვა ქვეყნებში ახსებულ სქოდასტიკურ სკოლებს“ (ბეგიაშვილი, 1937: 170).

იმ დროის გამოჩენილი მოღვაწე, თელავის რექტორი გაიოზი თავის ორატორულ სიტყვაში ეხება სამეცნიერო მიმართულებებს და გვაძლევს მათ შეფასებას, სადაც ჩანს მისი დამოკიდებულება სხვადასხვა სწავლების მიმართ: „უუკანასკნელ ვიგყვ ვითაჲმედ ღჲამმატიკა ახს ჰაზიჲი ჭიღოსოფოსებჲი. ყოვლისა კაცობჲივისა სიგყვეხებისათ-ს და თჲნიეჲ ამის ცნობისა ჲიგოჲი ახს მოკდე-სიგყუა და ბნედ მესტიხე, ანუ მოშაიხე, ედამ და მხუდ. ჭიღოსოფოსი უსაფუ-

ძეგრო. მეისტოხიე უსიამოვნო და აღიუდ და ღვთის მეგყუჭვი საიჭო. ხ- მსაჯური უსახებდრო თავისა თვისისა და სხუათაცა: და ვინაღვან ლხამმატიკასა შინა აქუსთ ყოვედთა ცნობათა ესოღენი საქიხოება.“ (თელავის რექტორის გაიოზის სიტყვა სწავლის შესახებ, 1902: 16).

რიტორიკის თეორიისა და პრაქტიკის სწავლება ამ პერიოდის სკოლებში სავალდებულო სასწავლო საგნად შემოიღეს. შეიქმნა სპეციალური სახელმძღვანელოებიც. სწორედ ამ პერიოდს განეკუთვნება დღემდე ჩვენთვის ცნობილი, ერთადერთი ნათარგმნი, ხელნაწერების სახით შემორჩენილი სახელმძღვანელო რიტორიკაში. ესაა მხითარ სებასტაციის „*ჩიგოჩიკა*“, რომელიც ითარგმნა სომხურიდან, დაახლოებით 1761-1764 წლებში. წიგნის თარგმნა საქირო გახდა იმდროინდელი სემინარიების საქიროებიდან გამომდინარე. ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოკვლეულია, რომ აღნიშნული წიგნის ქართული თარგმანების სხვადასხვა რედაქციაზე მუშაობდნენ ანტონ ბაგრატიონი, ფილიპე ყაითმაზიშვილი და დოსითეოზ ჩერქეზიშვილი (ბარამიძე, 1987: 373). წიგნი დღემდე ხელნაწერების სახით არსებობს და მისი შექმნის დღიდან დღემდე, არც თავის დროზე და არც შემდგომ პერიოდში, არ გამოქვეყნებულა.

უკვე შემდგომი წიგნები, რომელსაც განვიხილავთ, განეკუთვნება იმ პერიოდს, როდესაც თბილისისა და თელავის სემინარიები აღარ არსებობს. ამ დროს საქართველოს სამეფო-სამთავროები რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაშია და იხსნება სხვა ტიპის სასწავლებლები, იქმნება ახალი სტამბები და გამოიცემა პირველი ნაბეჭდი სახელმძღვანელოები.

სწორედ ამ პერიოდში მომზადდა კიდევ ერთი წიგნი სოლომონ დოდაშვილის „*ჩიგოჩიკა*“ (დოდაშვილი, 1989), რომელიც ჩვენამდე მოღწეულ პირველ ორიგინალურ, ქართულენოვან სახელმძღვანელოდ ითვლება. წიგნის დაწერის თარიღად მიუთითებენ 1827-1828 წლებს. ჩვენი ვარაუდით, ამ წიგნის შექმნაც სასწავლო მიზნებს უნდა ემსახურებოდეს. თუმცა როგორც მისი საბოლოო სახით გამართვა, ისე გამოქვეყნება ავტორს არ დასცალდა. უფრო ვრცლად ამის შესახებ ქვემოთ გვექნება საუბარი.

ამას მოსდევს უკვე ბეჭდური სახით, 1879 წელს, კონსტანტინეპოლში, ანთუან გვიზალიანის სტამბაში გამოცემული „*მოკლე ჩეგოჩიკა გინა მჭევრ-მეგყვედება სასახებდროდ ახად გაზდა ყმაწვიდ კაცთა*“ (მოკლე რეტორიკა გინა მჭევრ-მეტყველება, 1879), რომლის ავტორიც უცნობია.

2.1. მხითარ სებასტაციის „*რიტორიკა*“

XVIII ს.-ის ქართულ-სომხური ლიტერატურული ურთიერთობების მეტად საინტერესო მაგალითს წარმოადგენს ცნობილი სომეხი მოღვაწის მხითარ სებასტაციის „*რიტორიკის*“ ქართული თარგმანები, რომელთა რიცხვიც 51-ს აღწევს. ამათგან ყველაზე ნაკლები ტექსტი 67 გვერდს შეიცავს, ხოლო ყველაზე სრული – 426 გვერდს. თარგმნის აუცილებლობა სასწავლო მიზნებით იყო განპირობებული,

იმდროინდელი სემინარიების საჭიროებიდან გამომდინარე.

გრ. ბარამიძის აზრით, მხითარ სებასტაქის „რიტორიკა“ ითარგმნა სომხურიდან, დაახლოებით 1761 წელს (ბარამიძე, 1987). თუმცა არის მოსაზრება, რომ პირველი თარგმანი უნდა შესრულებულიყო არაუადრეს 1764 წელს ანტონის რუსეთიდან ჩამოსვლის შემდეგ (დედაბრიშვილი, 2013: 329; ანდრონიკაშვილი, 2007: 75).

ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში დადგენილია, რომ აღნიშნული წიგნის ქართულად თარგმნასა და სასწავლო მიზნებისთვის მის გამართვაზე მუშაობდნენ ფილიპე ყაითმაზიშვილი, დოსითეოზ ჩერქეზიშვილი და ანტონ ბაგრატიონი (ბარამიძე, 1987: 373). გრ. ბარამიძემ ხელნაწერების ტექსტობრივი ანალიზის საფუძველზე დაადგინა, რომ ტექსტი უნდა ყოფილიყო თარგმნილი ფილიპე ყაითმაზიშვილის მიერ, ხოლო შემდეგ მის ნათარგმნ ტექსტზე დაყრდნობით ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელი სამუშაო უნდა შეესრულებინათ როგორც ანტონ ბაგრატიონს, ისე დოსითეოზ ჩერქეზიშვილს (ბარამიძე, 1987: 373). თარგმანში აქტიურად მონაწილეობდა დოსითეოზ ნეკრესელი. ფილიპე თარგმნიდა, დოსითეოზი კი არედაქტირებდა, სომხურიდან თარგმნილ ფრაზებს აწყობდა ქართული ენის კანონების მიხედვით. ხელნაწერზე უმუშავია ანტონ პირველსაც. მას შეუმცირებია თარგმანი და უცდია მკითხველისთვის გასაგები გაეხადა. მხითარ სებასტაქის წიგნი საქართველოში ვერ გავრცელდა. იგი მხოლოდ ანტონ პირველმა გამოიყენა ნაშრომში „სპეკალი“. (დედაბრიშვილი, 2013: 329-330).

ცალკე აღნიშვნის ღირსია სომხურ-ქართული ლიტერატურულ-კულტურული ურთიერთობები XVII საუკუნის დასასრულსა და XVIII საუკუნის განმავლობაში. ამ პერიოდში განსაკუთრებით დიდი როლდენობით ითარგმნებოდა სომხურიდან ქართულად სამეცნიერო ნაშრომები და ეს არ იყო შემთხვევითი ფაქტი. გრ. ბარამიძე ამის ერთ-ერთ მიზეზად ასახელებს შემდეგ ფაქტორს, რომ ეროვნული მეცნიერების განვითარებისთვის აუცილებელი გახდა ერთმანეთის ლიტერატურით დაინტერესება, როგორც ქართველების, ისე სომხების მხრიდან (ბარამიძე, 1987: 371). ჩვენი აზრით, ამას ხელს უწყობდა ის საგამომცემლო საქმიანობაც, რომელიც ამ პერიოდში საზღვარგარეთ ჰქონდათ სომეხ და ქართველ კათოლიკეებს წამოწყებული. მიუხედავად ამგვარი აქტიური ლიტერატურულ-საგამომცემლო ურთიერთობისა, აღნიშნული პერიოდი სამეცნიერო ლიტერატურაში არაა სათანადოდ შესწავლილი.

რაც შეეხება აღნიშნულ თარგმანზე მომუშავე პირებს, ფილიპე ყაითმაზიშვილი იყო საქართველოში მცხოვრები აზნაური (როგორც აზნაური მოხსენიებულია გეორგიევსკის ტრაქტატის წარჩინებულთა სიაში), ეროვნებით სომეხი, ქართულის მცოდნე, 21 ფილოსოფიური ნაშრომის ავტორი და მთარგმნელი, დაახლოებული იყო ერეკლე II-თან, რომლის ბრძანებითაც იგი ხელმძღვანელობდა 1755-1758 წლებში თბილისისა და თელავის საღვთისმეტყველო-საფილოსოფოსო სკოლებს. მისი დაბადებისა და გარდაცვალების წლები უც-

ნობია.

დოსითეოზ ჩერქეზიშვილი იყო ნეკრესის ეპისკოპოსი¹, სომხურის კარგი მცოდნე და ფილიპე ყაითმაზიშვილის მოწაფე. ჩვენ შეგვიძლია ადვილად ავხსნათ მის მიერ განეული წვლილი მხითარ სებასტაციის „*ჩიგოჩიკის*“ თარგმანზე, ჯერ ერთი, დოსითეოზ ჩერქეზიშვილი და ფილიპე ყაითმაზიშვილი, როგორც ნამონაფარი და მასწავლებელი, ჩართულნი იყვნენ იმ დროის სემინარიების სასწავლო პროცესებში, მეორეც ერთი, სასწავლო სახელმძღვანელოების შექმნა მათ უპირველეს ამოცანას წარმოადგენდა. ამდენად, ფილიპე ყაითმაზიშვილის თარგმნილ წიგნზე დოსითეოზ ჩერქეზიშვილის მიერ განეული შრომა სრულიად ბუნებრივი ასახსნელია. თუმცა საკითხავია, ანტონ ბაგრატიონის მხრიდან მხითარ სებასტაციის „*რიტორიკით*“ დაინტერესება რით იყო განპირობებული.

ამ ფაქტს გრ. ბარამიძე ხსნის შემდეგი მოსაზრებით: მხითარი სომხური კათოლიკური კონგრეგაციის ფუძემდებელი იყო (მხითარიანთა კონგრეგაცია დაარსდა 1701 წელს ქ. კონსტანტინოპოლში), ხოლო ანტონს, გარდა იმისა, რომ იცოდა სომხური ენა, ასევე ჰქონდა ინტერესები კათოლიკური სამყაროსადმი. მართლაც, ანტონ კათალიკოსმა კათოლიკობაც მიიღო, რაშიც ის ამხილეს და გადააყენეს თავისი თანამდებობიდან საეკლესიო კრების მიერ 1755 წელს (კეკელიძე, 1987: 444). ამიტომ, გასაკვირი არც არის, რომ ანტონ ბაგრატიონი „*ჩიგოჩიკის*“ ერთ-ერთ ქართულ ხელნაწერზე მინაწერის სახით წერდა, რომ საქართველოში რიტორიკით დაინტერესება გამოიწვია უპირველეს ყოვლისა თავად ნაშრომის მეცნიერულმა ღირებულებამ და მეორეც თვით ავტორის, მხითარ სებასტაციის მსოფლიო კათოლიკურ სამყაროში დიდმა ავტორიტეტმა (ბარამიძე, 1987: 372).

რაც შეეხება სომხური ენის ცოდნის საკითხს, ამაზე ანტონი წერს: „*ჩამეთუ მე ქახთუღისა ენისა კიდე სხვა ახა უწყოდი ენა, გახნა მხოლოდ წიგნი სომხეთა უწყოდი და იგიცა ფხიად მციხედ და მოკლედ*“, *აგხეთვე „შემეწოდა მე ფიდიპე ხუცესი სომეხთა გუაჩისანი, თაჩგმანებითა სომეხთა წეხიღთათა“*. როგორც ჩანს, ანტონს სომხური ენა სცოდნია, მაგრამ არა იმდენად, რომ რთული ფილოსოფიური თხზულებანი დამოუკიდებლად, სხვათა დახმარების გარეშე ეთარგმნა (დედაბრიშვილი, 2013: 321). ამით ახსნება ის, რომ რიტორიკის თარგმანზე სწორედ ფილიპე ყაითმაზიშვილის უმუშავია.

გარდა ამისა, უნდა აღინიშნოს, რომ ანტონ ბაგრატიონი მრავალმხრივი საზოგადო მოღვაწე გახლდათ, დიდი ქართველი მოაზროვნე, მწერალი, მეცნიერი, სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქი. საეკლესიო მოღვაწეობასთან ერთად, ანტონი უძღვებოდა სასკოლო-საგანმანათლებლო საქმეს. ანტონ კათალიკოსი იყო ორგანიზატორი და იდეური ხელმძღვანელი 1755 წელს თბილისში, ხოლო 1782 წელს თელავში გახსნილი რუსულ-სლავური ტიპის სასულიერო

¹ აქედან მოდის ზედწოდება „*ნეკრესელი*“ და ამიტომაც, ბევრ წყაროში ის მოხსენიებულია, როგორც „*დოსითეოზ ნეკრესელი*“.

სემინარიებისა. მან განუსაზღვრა სასწავლებლებს პროფილი, დაუსახა სამოქმედო პროგრამა, შეუქმნა ძირითადი სახელმძღვანელო ლიტერატურა (როგორც ნათარგმნი, ისე ორიგინალური) (კეკელიძე, 1987: 444). „ანგონ I აზხით, ეს სკოლები უნდა ყოფილიყო მოსკოვის სდავუხ-ბეხძნუდ-დათინუხი აკადემიის მსგავსი სასწავლებლები, მსგავსი თავისი მოწყობილობით და დანიშნულებით. ანგონ I, ხომედიც ხუსეთში ცხოვრობდა, და მსახურობდა ჩამოდენიმე წედს, საფუძვლიანად გაეცნო იქაუხ სკოლებს და მათი ტიპის გადმოგანა მოისუხვა საქაჩთვედოში. ამიგომ ტფილისისა და თედავის სემინაჩიები ძიხითადად წააგავდენ ხუსეთის ამავე ტიპის სასუდეიხო-საეკდესიო სკოლებს“ (ბეგიაშვილი, 1937: 170-171).

2.1. სოლომონ დოდაშვილის „რიტორიკა“

ქართული მჭევრმეტყველების პირველ თეორეტიკოსად შეგვიძლია დავასახელოთ დიდი ქართველი საზოგადო მოღვაწე, სოლომონ დოდაშვილი. მას ეკუთვნის დღემდე ჩვენამდე მოღწეული პირველი ორიგინალური ქართულენოვანი სახელმძღვანელო მჭევრმეტყველებაში სახელწოდებით „*ჩიგოჩიკა*“ (დოდაშვილი, 1989: 179-189),

„*ჩიგოჩიკის*“ დაწერის თარიღად უთითებენ დაახლოებით 1827-1828 წლებს. ამის არგუმენტად მოყვანილია შემდეგი მოსაზრება: 1828 წლის 21 სექტემბრით დათარიღებულ თავის წერილში იონა ხელაშვილისადმი, სოლომონ დოდაშვილი „*ჩიგოჩიკას*“ როგორც დამთავრებელ ნაშრომს ისე მოიხსენიებს (ქუმსიშვილი, კუკავა, 1955: 148; დარჩია, 1992: 21). უფრო მეტიც, სოლომონ დოდაშვილი აპირებდა წიგნის რუსულად თარგმნასაც (ქუმსიშვილი, კუკავა, 1955: 148). მხოლოდ 1955 წელს იქნა გამოვლენილი ს. დოდაშვილის „*რიტორიკა*“ თ. კუკავას მიერ¹. ხოლო გამოქვეყნდა იმავე წელს დ. ქუმსიშვილისა და თ. კუკავას გამოკვლევასთან ერთად (ქუმსიშვილი, კუკავა, 1955: 148-157).

წ. კანდელაკის შეფასებით, „ეს პიხვედი ოჩიგინადუხი ნაშჩომია ქაჩთუდი მეგყვედების თეოჩიის დაჩგში და, მიუხედავად მისი სქემატუხი შინააჩისისა, ყუხადლებას იმსახუხებს საკითხების დაყენებით, მათი კვდევა-ძიებითა და მეცნიეხუდი განზოგადებით. აქ განსაზღვხუდია *ჩიგოჩიკის* საგანი და ამოცანა, ნაჩვენებია მისი სამეცნიეხო სფეხო და მოსაზღვხე დისციპლინები, დაპაჩაკია მჭევრმეტყველების თეოჩიუდ წანამძღვხებსა და პაქტიკუდ მნიშვნელობაზე, დასახელებუდია ზეპიჩი სიგყვის ოსტაგები, მათი ხედოვნების გზები, საშუადებანი და სხვ. *ჩიგოჩიკის* საკითხების ეს დიდი წიხე ს. დოდაშვილის ნაშჩომში

¹ საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილებაში ქართულ ხელნაწერებზე მუშაობისას ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების ხელნაწერთა ფონდში გამოავლინეს S – 5205 ხელნაწერი, რომელიც დასათაურებული იყო, როგორც „*რიტორიკა*“ და ჰქონდა 1829 წლის ჭვირ-ნიშანი, არ ერთვოდა ავტორის და/ან გადამწერის ხელმოწერა.

თეოხიუდად გაუვხცობედია, მაგამ ფაითო განზოგადების მასადის სახითაა წაჩმოდგენილი“ (კანდელაკი, 1958: 38). სწორედ ეს „გაუვხცობლობა“ ქმნის წიგნის დაუსრულებლობის შთაბეჭდილებას. თუმცა, თვითონ სოლომონ დოდაშვილი „*ჩიგოჩიკას*“, როგორც დამთავრებულ ნაშრომს ისე მოიხსენიებს იონა ხელაშვილისადმი 1828 წლის 21 სექტემბრით დათარიღებულ წერილში (დარჩია, 1992: 21). ს. დოდაშვილს წიგნის როგორც სრულყოფა, ისე მისი დაბეჭდვა¹ უკვე აღარ დასცალდა.

ს. დოდაშვილის „*ჩიგოჩიკა*“ იყოფა შემდეგ თავებად: „განსხუავება ძუჭლისა და ახლისა რიტორიკისა“, „საგანი რიტორიკისა“, „შესანევენელი სწავლანი რიტორიკისა“, „განსხუავება რიტორიკისა და პიიტიკისა“, „მოკლე ისტორია რიტორიკისა“, „განყოფა“, ე.ი. რიტორიკის შემადგენელი ნაწილების განხილვა; აგრეთვე ორგანვე არის საკითხი იმ სარგებლობის შესახებ, რაც რიტორიკას მოაქვს და სხვ.

ქართულ მეცნიერებაში გამოთქმულია აზრი იმასთან დაკავშირებით, თუ როგორ ესმოდა ს. დოდაშვილს რიტორიკა, მხოლოდ „*მჭევხმეცყვედების თეოხიად*“, თუ „*საეითოდ პიოზის თეოხიად*“: „*დოდაშვილის „ჩიგოჩიკა“ იყო საეითოდ პიოზის თეოხია, ანუ ჩოგოჩიკ თვით დოდაშვილი იცყოდა, ის იყო მეცნიეიება, ჩომედიც სწავდობდა „ყოვედთა გვაითა პიოზაიკებითა თხზულებათა გამოუჩიცივედად“ და აჩა მჭევხმეცყვედების თეოხია, მით უმეცეს, მხოლოდ მჭევხმეცყვედების ხედოვნება*“ (კუკავა, 1968).

ს. დოდაშვილის „*ჩიგოჩიკა*“ XVIII საუკუნის „*ჩიგოჩიკებს*“ ჩამოჰგავს. თუმცა არც იმის უგულვებელყოფა შეიძლება, რომ ავტორს ცალკეული საკითხების გააზრებაში გარკვეული სიახლეები შემოაქვს (ჭაგოდნიშვილი, 1999: 47). ს. დოდაშვილი პასუხს სცემს ისეთ კითხვას, როგორიცაა: რიტორიკა ხელოვნებაა თუ მეცნიერება? XIX საუკუნის პირველი ნახევრის არც ერთ ხელნაწერში არ ვხვდებით რიტორიკის ისეთ გაგებას, რომლის მიხედვითაც, რიტორიკა ორგვარადაა გააზრებული, როგორც მეცნიერება და როგორც ხელოვნება (ქუმსიშვილი & კუკავა, 1955: 149). ს. დოდაშვილი ამ მხრივაც ორიგინალურ მოაზროვნედ გვევლინება. „*წიგნი ჩიგოჩიკა აჩს ჰსწავდა და აჩა ხედოვნება, ვინაიღგან იგი იპყიობს თვის შოჩის თეოჩიასა ანუ კანონთა სისტემატიკებჩ დაწყობითა. ხოლო ხედოვნებასა ქვეშე იგუდისხმების მოყვანა ჩიგოჩიკასა შინა წაჩწეჩიღთა კანონთა აღსჩუდებასა ანუ მოქმედებასა შინა. ესეითითა ხატითა ჩიგოჩი განსხვავდება ოჩაგოჩისაგან*“ (დოდაშვილი, 1989: 181). თავისი დროის თეორიული ცოდნის შესაბამისად, ავტორი ერთმანეთისაგან მიჯნავს რიტორიკას როგორც მეცნიერებას და როგორც ხელოვნებას შემდეგნაირად: რიტორიკის თეორიას მეცნიერებად მიიჩნევს, ხოლო რიტორიკის პრაქტიკას – ხელოვნებად. ავტორი აგრძელებს მსჯელობას რიტორიკის შესახებ და მის ისტორიას ორ ეპოქად ჰყოფს: „*პიჩვედსა ეპო-*

1 ს. დოდაშვილი ასევე აპირებდა წიგნის რუსულად თარგმნასაც (უფრო ვრცლად იხ. ქუმსიშვილი & კუკავა, 1955: 148).

ხასა შინა იგი იყო ხედოვნება, ხომღისაცა საგანი იყო პოდიტიკები მიჭეხ-სიღყვაობა. მეოხეს ეპოხასა შინა ჩიგოჩიკა შეიქმნა ჰსწავდა და საგანი მისი ახს განვითაჩება პხოზაიკებჩისა მწეჩღისა.“ (დოდაშვილი, 1989: 182-183). თეორიასა და პრაქტიკას, ს. დოდაშვილი მოიაზრებს, როგორც სწავლების შემადგენელ და განუყოფელ კომპონენტებს, არა მხოლოდ რიტორიკაში, არამედ სხვა ნებისმიერი საგნის შემთხვევაში: „ჩიგოჩიკა მსგავსად მჩავადთა სხუათა ჰსწავდათა, განიყოფების ოხთა ზედა ნაწიღთა – ხედვითსა და საქმითსა ზედა, ანუ თეოხეტიკებისა და პჩაქტიკებისა ზედა“ (დოდაშვილი, 1989:).

ს. დოდაშვილის „რიტორიკა“ საყურადღებოა არა მხოლოდ საკითხთა დაყენებისა და გადმოცემის, არამედ ტერმინოლოგიის თვალსაზრისითაც. ის იყენებს შემდეგ ტერმინებს: „აღმოჩენილი პხოზა“, მის რუსულ ეკვივალენტად კი მოჰყავს изышная проза. მჭევრმეტყველებისა და მჭევრმეტყველური პროზის ეკვივალენტად კი ხმარობს ტერმინს: красноречие.

ვნახოთ, თუ რა თეორიულ ცოდნას ავლენს ს. დოდაშვილი რიტორიკის საკითხებზე. უპირველეს ყოვლისა, უნდა აღინიშნოს, რომ ს. დოდაშვილი იყო ერთ-ერთი პირველი, რომელსაც რუსეთში, კერძოდ, პეტერბურგში ჰქონდა განათლება მიღებული. ის განსწავლული იყო თავისი დროის ცოდნის კვალობაზე, რაც თვალსაჩინო ხდება მისი ნაშრომების გაცნობის შემდეგ. ს. დოდაშვილის „ჩიგოჩიკა“ XVIII საუკუნის „ჩიგოჩიკებს“ ჩამოჰგავს. თუმცა არც იმის უგულვებელყოფა შეიძლება, რომ ავტორს ცალკეული საკითხების გააზრებაში გარკვეული სიახლეები შემოაქვს (ჯაგოდნიშვილი, 1999: 47). მართლაც, ს. დოდაშვილის „ჩიგოჩიკა“ რომ არ იყო სხვა სასწავლო სახელმძღვანელოების მსგავსად მხოლოდ კომპილაციური ხასიათის, ჩანს იქიდან, რომ მას დასახელებული ჰყავს თავისი დროის არაერთი ცნობილი ავტორი. ეს დამახასიათებელი ნიშანი მეტ მეცნიერულ ღირსებას სძენს მის ნაშრომს. ს. დოდაშვილს დამოწმებული გყავს ჟ. ფ. ლაგარპი (1739-1803), ფრანგი ლიტერატურის თეორეტიკოსი და კრიტიკოსი, პროფესორი, ლიტერატურის რამდენიმე სახელმძღვანელოს ავტორი, ი. ი. ეშენბურგი (1743-1820) – გერმანელი, ბრაუნშვეიგელი პროფესორი, ლესინგის მეგობარი, პროფესორი, რამდენიმე სახელმძღვანელოს ავტორი ლიტერატურაში. რიტორიკის რუსი სპეციალისტებიდან დასახელებულია ნ. გრეჩი (1787-1867), რომელიც ლიტერატურის თეორეტიკოსიც იყო, ასევე ხარკოვის უნივერსიტეტის რექტორი – ივ. რიჟსკი (1755-1811), რომელსაც ეკუთვის 1809 წელს მოსკოვში გამოქვეყნებული რიტორიკა.

ორიოდე სიტყვით შევეხებით იმ ისტორიულ გარემოებებსაც, რომელთა გარემოცვაშიც უწევდა ს. დოდაშვილს თავისი აქტიური საგანმანათლებლო და საგამომცემლო საქმიანობა. ამ მხრივ, მცირე, თუმცა საყურადღებო ცნობებიც მოგვეპოვება ზ. ჭიჭინაძის წიგნებში. მიუხედავად მათი არამეცნიერული ხასიათისა, მათ დამოწმებასა და აქ მოყვანას გვერდს მაინც ვერ ავუვლით. **ზ. ჭიჭინაძე** თავის წიგნში „ისგოჩია ქაჩთუღი სგამბისა და წიგნების ბეჭდვისა: 1626-1900“ წერს:

„1829 წ. გახსნილ ს. დოდაშვილის სტამბამ დიდხანს ვეი გასძღო. ამ სტამბაზე 5000 მან. ფული დაიხაჩა მღვდელ-მონაზონ ივანე ხელაშვილისა. დამაახსებელთ დიდი სამზადისი ჰქონდათ. ამ სტამბაში უნდა აღბეჭდილიყვნენ ყველა საჭიხო სახელმძღვანელო წიგნები, ის წიგნები, ხაც კი 1817 წ. გახსნილ სემენაჩიაში იქმნებოდა სახმახებდაც საჭიხო და ისევ იმ დროის „კეთილშობილთ სასწავლებელში“. ამავე სტამბაში გამოიცა გაზეთი „ტფილისის უწყება“ 1829 წ. და თვიური ჟურნალი 1832 წ. ამ წლის მეოთხე თვეს მოსპობილ იქმნა ეს სტამბა და მის გამგე-პატრონი რუსეთში გარდასახლებული სამუდამოდ, იგი რუსეთიდან საქართველოში ველარ დაბრუნდა“ (ჭიჭინაძე, 1900: 40-41).

ზ. ჭიჭინაძე კიდევ ერთ თავის წიგნში იმეორებს იმავე ცნობებს: „სწავლის გათავების წელსვე 1828 წ. ს. დოდაშვიდი საქართველოში ჩამოვიდა. ქაჩთვერობამ დიდის პატივით მიიღო. თან ჩამოიგანა 6000 წ. მ. ფული, ხელაშვილისაგან მიღებული. ამას გახდა სხვა ქონებაც მოჰყოლოდა თან, ხომელიც ბაგონიშვილებს მიეცათ მისთვის. დაპიხებისამებ 1828 წ. იმეცადინა და ნებახთვა აიღო და თბილისში გახსნა ქაჩთურო სტამბა, ეს იყო პიხველი მაგალითი. ამ სტამბისათვის მან განიცადა დიდი შიხომა და წვადება. ამავე წელს მან ნება ხთვა აიღო და დაიწყო კვიხის ქაჩთუდი გაზეთის „თბილისის უწყების“ გამოცემა. 1829 წ. გამოსცა თავის მიეხ შედგენილი ქაჩთუდი გხამატიკა. 1832 წ. დაიწყო გამოცემა გაზეთის დამატების ოხ კვიხური დამატების ჟუხინადაც. ამ ჟუხინადის სუდ ოთხი წიგნი გამოვიდა 1832 წელს, მეტი ახა. მიზეზი ამის ის გახდათ, ხადგანაც ამავე წელს, საქაჩთვეროში, თბილისში, გამოაშკაჩავდა ფაჩური საზოგადოების ახსებობის ცნობები. მადე წევხებს დატუსალება დაუწყეს. ამათში მოჰყა სოდ. დოდაშვიდიც, ხომელიც მეთაუხად თითქმის დამაახსებდაც ქმნა ცნობილი“ (ჭიჭინაძე, 1916: 167-168).

ამ ცნობებიდან ერთი რამ უდავოა: სტამბის „დამაახსებელთ“ (ს. დოდაშვილს, იონა ხელაშვილს და სხვ.) დიდი გეგმები ჰქონიათ, უპირველეს ყოვლისა კი ახალგახსნილი სასწავლებლების ქართულენოვანი სახელმძღვანელოებით უზრუნველყოფა.

2.3. „მოკლე რეტორიკა გინა მჭევრ-მეტყველება სასარგებლოდ ახალ გაზდა ყმანვილ კაცთა“

კიდევ ერთ სახელმძღვანელოდ შეგვიძლია დავასახელოთ 1879 წელს, კონსტანტინეპოლში, ანთუან გვიზალიანის სტამბაში გამოცემული „მოკლე ხეგოხიკა გინა მჭევრ-მეტყველება სასაჩგებლოდ ახად გაზდა ყმანვილ კაცთა“ (მოკლე რეტორიკა გინა მჭევრ-მეტყველება, 1879). წიგნის ავტორი და შემდგენელი უცნობია.

უცნობი ავტორის „მოკლე ხეგოხიკის“ მიმართ სამეცნიერო ინტერესი მას შემდეგ გაჩნდა, რაც პროფ. გ. შერვაშიძემ მიაკვლია მას სტამბულის კათოლიკური ეკლესიის საცავში. ამის შემდგომ სახელმძღვანელოს ლინგვისტური ღირებულება შეისწავლეს ნ. ცეცხლაძემ და მ. ხახუტაიშვილმა (იხ. ცეცხლაძე & ხახუტაიშვილი, 2011: 114-119). მათ გამოთქვეს თვალსაზრისი იმასთან დაკავშირებით, რომ

„მოკლე რეტორიკის“ შემდგენელი შეიძლება იყოს ანტონის სკოლის წარმომადგენელი ან უბრალოდ თანამედროვე. იგი იყენებს ტერმინ „სხმიტგარდასვლითს“, რომელიც ანტონს მხითარ სებასტაციის გრამატიკიდან გადმოუღია (ცეცხლაძე & ხახუტაიშვილი, 2011: 118). არც ისაა გამორიცხული, თუ წიგნის შემდგენელად დავუშვებთ ქართველ კათოლიკეს, უშუალოდ კონსტანტინეპოლში დაარსებულ სტამბაში მოღვაწე პეტრე ხარისჭირაშვილს.

წიგნის შექმნის წინარე გარემოებების შესახებ დადგენილია შემდეგი: „საქართველოს რუსეთთან შეერთების შემდეგ ქართული ეკლესიის სინოდზე დაქვემდებარებას მოჰყვა კათოლიციზმის დევნა. ქართველმა კათოლიკეებმა ევროპის სხვადასხვა კუთხეში დააარსეს მონასტრები და საგამომცემლო საქმიანობას მიჰყვეს ხელი. ერთ-ერთი ასეთი კერა ყოფილა ვენეციაში. პეტრე ხარისჭირაშვილს კონსტანტინეპოლში დაუარსებია მონასტერი, ანთუან გვიზალიანის სტამბაში შეუძენია ქართული შრიფტი და წიგნების ბეჭდვა დაუწყო. აქვე 1879 წელს დაუბეჭდავთ „მოკლე ჰეგოხიკა გინა მჭევხმეცყვედებაც“ (ცეცხლაძე & ხახუტაიშვილი, 2011: 114).

ცალკე ინტერესის საგანია კონსტანტინეპოლში არსებული სტამბა. ქართული წიგნის ბეჭდვის ისტორიის შესახებ ჩვენ მოგვეპოვება, უპირველეს ყოვლისა, დ. კარიჭაშვილის ნაშრომი „ქართული წიგნის ბეჭდვის ისტორია: მეჩვიდმეგე და მეთვრამეგე საუკუნე“, რომელშიც გამოკვლეულია 1629-1817 წწ-ში რომში, რუსეთსა და საქართველოში გამოცემული პირველი ნაბეჭდი წიგნები (კარიჭაშვილი, 1929). გარდა ამისა, არის სხვა ნაშრომებიც ზ. ჭიჭინაძის ავტორობით. თუმცა აქვე უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ დ. კარიჭაშვილის შეფასებით: „ზ. ჭიჭინაძის ნაშრომი ამ სფეროში აგახებს საერთო ხასიათს ჭიჭინაძის დაუცხომედის, მაგხამ უსისტემო და უმეთოდო შრომისას. ის აუახებელი ცნობები, ხომედნიც ზ. ჭიჭინაძეს აქვს მოყვანილი წიგნების ბეჭდვის შესახებ, დაუსაბუთებლები და წყაჩოურვენებლები, ჰკაჩგავენ ყოველსავე ღიხებას ისტორიკოსისათვის. მის შრომის ღიხებას აფორებენ ხშირი ცხადი შეცდომები, წაჩმომდგახნი ამისთანა შრომისათვის შესაფეხი მომზადების და საზოგადო ცოდნის უქონლობით“ (კარიჭაშვილი, 1929: 4-5). მიუხედავად ამგვარი არასამეცნიერო ხასიათის შრომებისა, მიზანშეწონილად ვთვლით, მაინც აღვნიშნოთ და მოვიყვანოთ ზოგიერთი ამგვარი ცნობა, რომელსაც ზ. ჭიჭინაძე გვანვდის კონსტანტინეპოლის სტამბის, იქ მოღვაწე პირებისა და იქ გამოცემული ქართულენოვანი წიგნების შესახებ.

ზ. ჭიჭინაძე თავის წიგნში წერს: „1860 წლებს შემდეგ, პ. ხაჩისჭაშვილი მხითაჩისტებს განშოხდა, კონსტანტინეპოლს გადასახდდა და განიძახა აქ ქართული სტამბის გახსნა, მასთან ქართული ძმობის დაახება, ქაჩთვედ კათოლიკეთათვის მონასტრის გახსნა ხოგოხც კაცების, ისე ქადების, მასთანვე სკოლის გახსნა და სხვაც ბეჯი ასეთ საქმენი, აქვე გახსნა მან ქართული სტამბა 1872 წ. მას შემდეგ, კონსტანტინეპოლს დაბეჭდეს მხავდად ქაჩთური წიგნები“ (ჭიჭინაძე, 1916: 162-163). იქ მოღვაწე პირებს შორის, ზ. ჭიჭინაძე ასახელებს პეტრე

ხარისჭარაშვილს.

უფრო სრულყოფილ ცნობას გვანვდის ქრ. რაჭველიშვილი თავის წიგნში „*ქართული სტამბის წიგნი: სტატისტიკუი-ისტორიული ნაჩვენავი*“: პეტრე ხარისჭარაშვილს 1860 წელს დაუარსებია კონსტანტინეპოლში სტამბა, სადაც დაახლოებით 10-12 წიგნი დაუბეჭდავს. საგამომცემლო საქმიანობა გაგრძელებულა დაახლოებით 1880-იანი წლების დამდეგამდე. 1879 წელს კონსტანტინეპოლიდან მოსული წიგნების ნუსხაში ჩამოთვლილია ისეთი სახელმძღვანელოები, რომლებიც საზღვარგარეთ დაბეჭდილა და რომლებსაც საქართველოში აგზავნიდნენ. აქვე ქრ. რაჭველიშვილს მოჰყავს ეს სია: 1. მსოფლიო ისტორია; 2. ქართული გრამატიკა; 3. გეოგრაფია; 4. სიბრძნე კაცობრივი; 5. ქართული რეტორიკა; 6. ფილოსოფია ანუ რეტორიკა; 7. ბრძენი კაცი; 8. რჩეული ლექსები; 9. თანსატარებელი ლოცვის წიგნი; 10. წალკოტი – ლოცვანი; 11. სახელმძღვანელო ფრანციული ენის შესწავლისათვის; 12. ფრანციულ-ქართული გრამატიკა; 13. წმინდანების ცხოვრება; 14. ეზოპის იგავნი; 15. საქრისტიანო მოძღვრება. საქართველოში სულ გამოუგზავნიათ 2452 ცალი ზემოთჩამოთვლილი წიგნი (რაჭველიშვილი, 1934: 56).

რიგით მეხუთე ადგილზე მოხსენიებულია „*ქართული ხეგოიკა*“, რომელშიც, ჩვენი აზრით, უნდა ვიგულისხმოთ 1879 წელს გამოცემული „*მოკლე ხეგოიკა გინა მჭევხ-მეცყველება სასახებდოდ ახად გაზდა ყმაწვიდ კაცთა*“. როგორც წიგნების ჩამონათვალიდან ირკვევა, სტამბის მიერ გამოცემული წიგნების უმრავლესობა სასწავლო ხასიათს ატარებს.

ჩვენთვის ჯერხნობით ცნობილია ამ სტამბაში გამოცემული სულ ორი წიგნი: 1879 წელს გამოცემული „*მოკლე ხეგოიკა გინა მჭევხ-მეცყველება სასახებდოდ ახად გაზდა ყმაწვიდ კაცთა*“ (მოკლე რეტორიკა გინა მჭევრ-მეტყველება, 1879) და 1880 წლის „*მოკლე ფიდროფია გინა სიბრძნის მოყვარება ხომედი შეიცვამს თავისში ფსიხოდოლიას, დოლიკას, ბუნებით ღვთის მეცყველებას (თეოდისე) და ზნეობას (მოხად) მაღადს სწავლაში შესასვდედ ყმაწვიდ კაცთათვის*“ (მოკლე ფილოსოფია გინა სიბრძნის მოყვარება, 1880). ორივე წიგნი ამჟღავნებს ერთმანეთთან მსგავსებას, როგორც სათაურებით, ისე შედგენილობით და რაც მთავარია, როგორც საგამომცემლო მონაცემებიდან ირკვევა, ორივე დაბეჭდილია კონსტანტინეპოლის სტამბაში.

1879 წელს გამოცემული „*მოკლე ხეგოიკის*“ წინასიტყვაობაში ვკითხულობთ წიგნის შედგენის მიზეზსა და დანიშნულებას: „*დღემდე ახყოფიდა ხიგიანი ხედად სახმახი მჭევხმეცყველების წიგნი ჩვენს დედა ენაზედა, და ახც ახა ვის მიუქცევია ჯეხოვანი ყუხადლება ამასა ზედა, ხათა საზოგადოებას მისცემოდა ხამე საშვადი სწავლის გაადვილებისა; შეხადისებურ იყო დახედოვნებაზე სხვა და სხვა მეცნიეხებაში, ხომდითაც შეიძლება საზოგადოების დაწინაუხება განათებაში*“ (მოკლე რეტორიკა გინა მჭევრ-მეტყველება, 1879: ა). აქედან ირკვევა ისიც, რომ წიგნის შექმნის მიზანი ახალგაზრდებისთვის სწავლის გაადვილება იყო, რაც ასევე ხაზგასმულია სათაურშივე („სასარგებლოდ

ახალ გაზდა ყმანვილ კაცთა“). სახელმძღვანელო კონკრეტული დანიშნულებით გამოქვეყნდა. ის განკუთვნილი იყო ქართულენოვანი მკითხველისთვის და ისიც შეზღუდული ასაკობრივი ჯგუფისთვის.

მთელ რიგ საკითხებთან ერთად, ნაშრომში (II ნაწილი) განხილულია „მჭევრმეტყველებრივი ფორმები (Figures)“, რომელშიც ორი ქვეჯგუფი გამოიყოფა: „ფოხმები რექსებისა“ და „ფოხმები აზხებისა“. ესაა ტროპის სახეობები, რომლებიც სტილისტიკური საშუალებები, იგივე სტილისტიკის ძირითადი კატეგორიებია, აქვე ვკითხულობთ: „ღრამატიკოსის ვალია შეუცილებლად გააწყოს სიტყვები და მხოლოდ ნივთიერს გამშვენებაზედ თვალი ჰქონდეს. ხოლო მჭევრმეტყველს ჰმართებს შესანიშნი მშვენიერება რამე დასძინოს იმაზედა“ (მოკლე რეტორიკა გინა მჭევრ-მეტყველება, 1879: 45).

ლექსების ფორმებად სახელმძღვანელოში დასახელებულია: დამატება, გადაფარება, მრავალ კანკლედობა, მსგავს ხმოვანება და ა.შ. აქ მოიაზრება გამეორების სხვადასხვა სახე. რაც შეეხება აზრების ფორმებს, სახელმძღვანელოში მოცემულია ამგვარი განმარტება: „ყოველი სიგყვა ჩვეულებითი დაპაჩაკის გაჩეთ გამოთქმული, გინდ გაჩდასხვაფეხებუდად იყოს იგი თქმული, გინდ გაჩდაქაითუდებუდად და თუ გინდ სხვა გვაჩის სახით“ (მოკლე რეტორიკა გინა მჭევრ-მეტყველება, 1879: 45). ხოლო „გაჩდასხვაფეხება“ განმაჩგებუდია შემდეგნაჩიად: „რექსის მნიშვნელობის სხვა მნიშვნელობაზედ შეცვლა, მსგავსებისა ანუ შეფეხებუდობის დაგვაჩ, ხოგოჩც წოდება მედნის გბად თვადებისა, გიშჩის სახებად წამწამებისა, ღვაჩდის მთესვედად, მზახავმკიდავის გინა პიჩმოთნესი და სხვაც“ (მოკლე რეტორიკა გინა მჭევრ-მეტყველება, 1879: 45). ჩვენი აზრით, „გარდასხვაფერებაში“ უნდა იგულისხმებოდეს მეტაფორა, „ნაცვალსახელობა“ (როცა მიზეზი საქმისა მაგიერ დაიდება ანუ საქმე მიზეზის მაგიერ) იგივე მეტონიმია, „მიმხდურობა“ (ნაწილი მრთელის მაგიერ იხმაროს, მხოლობითი მრავლობითის მაგიერ) – სინეკდოქე, „გადაქაითუდება“ // „სხვა სიგყვაობა“ – ალეგორია, „გახმამაღდება“ – გრადაცი, პერიფრაზი განმარტებულია ნაცვალსახელობად ანუ გარმოვლით მეთყველებად (ძე წარწყმედისა – იუდა), ჰიპერბოლა – ზომის გარდამეტებლობად და ა.შ.

როგორც აქ მოყვანილმა მაგალითებმა გვიჩვენა, ტროპის სახეობების აღსანიშნავად ტექსტში გამოიყენება არა ლათინური და ბერძნული წარმოშობის ტერმინები, არამედ მათი პირდაპირი ან კალკირებული თარგმანი. ფაქტობრივად, ეს არის სტილისტიკაში დამკვიდრებული ანტიკური რიტორიკიდან მომდინარე ძირითადი ტერმინების გადმოქართულების ცდა, თუმცა წარუმატებელი, რადგან ლათინური წარმომავლობის ტერმინების შესატყვისი ქართული ტერმინები შემდგომ უკვე აღარ დამკვიდრებულა, მათ შორის, არც ქართულ სამეცნიერო მეტაენაში. ქართული ტერმინების შექმნის მცდელობა რომ წარუმატებელი აღმოჩნდა იქიდანაც ჩანს, რომ ახლადშექმნილი ქართული ტერმინი ზოგჯერ აბუნდოვანებს აზრს და მხოლოდ მაგალითებიდან გამომდინარე ვარკვევთ, რო-

მელ მხატვრულ ხერხზე საუბარი.

3. დასკვნა

წინამდებარე კვლევის ერთ-ერთი მიზანი იყო რიტორიკის თეორიისა და პრაქტიკის შესწავლა, რიტორიკის პირველი ქართულენოვანი სახელმძღვანელოების მიმოხილვის საფუძველზე. როგორც კვლევამ აჩვენა, საქართველოში მჭევრმეტყველების თეორიისა და პრაქტიკის შესწავლას დიდი ხნის ისტორია აქვს. ჩვენ მიერ განხილული რიტორიკისა პირველი ქართულენოვანი სახელმძღვანელოები, რომლებიც XVIII-XIX სს-ს განეკუთვნება.

წინამდებარე კვლევაში წარმოვადგინეთ სულ სამი ასეთი წიგნი, რომელთაგან ყველაზე ადრეული სახელმძღვანელო არის მხითარ სებასტაქის „*ჩიგოჩიკის*“ ქართული თარგმანები, შესრულებული არაუადრეს 1761-1764 წლებისა. შემდგომი წიგნია სოლომონ დოდაშვილის „*ჩიგოჩიკა*“, რომელიც 1827-1828 წლებში დაინერა, თუმცა არ გამოქვეყნებულა და არც სასწავლო მიზნებისთვის ყოფილა გამოყენებული. მიუხედავად ამისა, ნაშრომი უდავოდ მნიშვნელოვანია და მიზანშეწონილად მივიჩნით მისი განხილვა სხვა სახელმძღვანელოებთან ერთად. მით უფრო, რომ სოლომონ დოდაშვილი, ამ მხრივ, რიტორიკის პირველი ორიგინალური ქართულენოვანი წიგნის ავტორად გვევლინება და მას წინამორბედი არ ჰყოლია. შემდგომი სახელმძღვანელოა კონსტანტინეპოლში, 1879 წელს ანთუან გვიზალიანის სტამბაში გამოცემული „*მოკლე ჩეგოჩიკა გინა მჭევრ-მეტყველება სასახეებდოღ ახად გაზდა ყმაწვიდ კაცთა*“.

როგორც საკითხის შესწავლამ აჩვენა, რიტორიკის პირველი ქართულენოვანი სახელმძღვანელოები XVIII-XIX სს-ს ეკუთვნის, ხოლო მსგავსი თემატიკის უფრო ადრინდელი ლიტერატურა, სამწუხაროდ, არ მოგვეპოვება. თვით ეს ლიტერატურაც სათანადოდ არაა შესწავლილი. მაგალითად, მხოლოდ ცალკეული სტატიები ეძღვნება მხითარ სებასტაქის „*ჩიგოჩიკის*“ ქართულ თარგმანებს, სოლომონ დოდაშვილის „*ჩიგოჩიკასა*“ და ანთუან გვიზალიანის სტამბაში გამოცემულ წიგნს „*მოკლე ჩეგოჩიკა გინა მჭევრ-მეტყველება სასახეებდოღ ახად გაზდა ყმაწვიდ კაცთა*“.

ამჯერად, წინამდებარე კვლევა მიზნად ისახავდა შეგვესწავლა რიტორიკის პირველი ქართულენოვანი სახელმძღვანელოები მათი დანიშნულებისა და ღირებულების თვალსაზრისით, გამოგვეჩვენა მათი ავტორების, შემდგენლების, მთარგმნელებისა და გამომცემლების შესახებ მეტი ინფორმაცია, მიმოგვეხილა სახელმძღვანელოების შექმნის ეპოქა, მიზეზები, გარემოებები და სხვ.

დამონემაბანი:

ანდრონიკაშვილი, ზ. (2007). მამულის დაბადება ლიტერატურის სულიდან (ენის რეფორმა როგორც სეკულარიზაციული პროექტი), საიუბილეო კრებულში: ილია ჭავჭავაძე 170, გვ. 74-81, თბ.: შოთა რუსთაველის ქართული ლიტერატურის ინსტიტუტი. ხელმისაწვდომია: <https://literaturatmcodneoba.tsu.ge/ilia-170>

ბარამიძე, გრ. (1987). მხითარ სებასტაციის „რიტორიკის“ ქართული რედაქციების საკითხისათვის, ლიტერატურული ძიებანი, ტ. II (XVII), 371-375;

ბატონიშვილი, ი. (1936). კალმასობა, ტ. I, კ. კეკელიძისა და ალ. ბარამიძის რედაქციით, ტფ.: სახელგამი. ხელმისაწვდომია: <http://dSPACE.gela.org.ge/handle/123456789/7016>

დარჩია, მ. (1992). სწავლა-აღზრდის ზოგიერთი საკითხი სოლომონ დოდაშვილის „რიტორიკის“ მიხედვით, ისტორია და გეოგრაფია სკოლაში, №1-2, 20-24;

დედაბრიშვილი, გ. (2013). ფილოსოფიური ურთიერთობები, კრებულში: მ. მახარაძე (რედ.), ქართული ფილოსოფიური აზრის ისტორია, ტ. II, გვ. 319-357, თბ.: უნივერსალი. ხელმისაწვდომია: <https://drive.google.com/file/d/0B2VAaKxYsWISVUdfajB4THFXUTQ/view>

დოდაშვილი, ს. (1989). თხზულებანი, თბ.: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა;

თელავის რექტორის გაიოზის სიტყვა სწავლის შესახებ, (1902). მოამბე: თვიური ჟურნალი, წელიწადი მეცხრე, №5, მაისი 5, 1-16. ხელმისაწვდომია: http://dSPACE.nplg.gov.ge/bitstream/1234/155894/1/Moambe_1902_N5.pdf

კანდელაკი, ნ. (1958). ქართული მჭევრმეტყველება: ძეგლები და მასალები, თბ.: ხელოვნება;

კარიჭაშვილი, დ. (1929). ქართული წიგნის ბეჭდვის ისტორია: მე-17 და მე-18 საუკუნე, ტფილისი: სახელგამი, პოლიგრაფტრ. 1-ლი სტ. <http://dSPACE.gela.org.ge/handle/123456789/6251>

კეკელიძე, კ. (1987). ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია (V-XVIII სს.), თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა;

კუკავა, თ. (1968). ისევ სოლომონ დოდაშვილის „რიტორიკის“ გამო, ლიტერატურული საქართველო, №27, 12 ივლისი;

მოკლე რეტორიკა გინა მჭევრ-მეტყველება, (1879). მოკლე რეტორიკა გინა მჭევრ-მეტყველება, სასარგებლოდ ახალ გაზდა ყმანვილ კაცთა, კონსტანტინეპოლი, ანთუან გვიზალიანის სტამბა. http://dSPACE.nplg.gov.ge/bitstream/1234/315624/1/Mokle_Ritorika_1879.pdf

მოკლე ფილოსოფია გინა სიბრძნის მოყვარება, (1880). მოკლე ფილოსოფია გინა სიბრძნის მოყვარება რომელი შეიცვამს თავისში ფსიხოლოლიას, ლოლიკას, ბუნებით ღვთის მეტყველებას (თეოდისე) და ზნეობას (მორალ) მაღალს სწავლაში შესასვლელ ყმანვილ კაცთათვის, კონსტანტინეპოლი, ანთუან გვიზალიანის სტამბა;

რაჭველიშვილი, ქრ. (1934). ქართული სტამბის წიგნი: სტატისტიკურ-ისტორიული ნარკვევი, ტფილისი: სახელმწიფო გამომცემლობა;
<http://dspace.gela.org.ge/handle/123456789/7435>

ქუმისიშვილი, დ. & კუკავა თ. (1955). სოლომონ დოდაშვილის „რიტორიკა“, მნათობი, №1, 148-157.
http://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/15057/1/Mnatobi_1955_N01.pdf

ცეცხლაძე, ნ. & ხახუტაიშვილი, მ. (2011). უცნობი ავტორის „მოკლე რეტორიკა გინა მჭერმეტყველება“ – სტილისტიკის საკითხები, ენა და კულტურა: სამეცნიერო ჟურნალი, 2011, №6, 114-119;

ჭიჭინაძე, ზ. (1900). ისტორია ქართული სტამბისა და წიგნების ბეჭდვისა: 1626-1900, ტფილისი: ზ. ჭიჭინაძის გამოცემა, ექ. ივ. ხელაძის სტ.
<http://dspace.gela.org.ge/handle/123456789/6400>

ჭიჭინაძე, ზ. (1916). ნიკოლოზ ბესარიონის ძე და ქართული სტამბა 1627-1913 წ., თბილისი: სორაპანი-ს სტ. <http://dspace.gela.org.ge/handle/123456789/6455>

ჯაგოდნიშვილი, თ. (1999). ქართული ორატორული ხელოვნება, ქართული ენის, ლიტერატურისა და ჟურნალისტიკის კათედრა, თბ.: ტსუ.

NATIA KENCHIASHVILI Independent researcher,
Georgia
natia.kentchiashvili@gmail.com

RHETORICAL THEORY AND PRACTICE IN THE 18TH-19TH CENTURIES GEORGIA ACCORDING TO THE FIRST GEORGIAN TEXTBOOKS OF RHETORIC

It is important to review the first textbooks of rhetoric in order to better understand the history of the rhetorical studies 18th-19th Centuries in Georgia. Nowadays we know the following textbooks: **Mkhitar Sebastatsi's** "*Rhetoric*" translated from Armenian around 1761-1764 by **Anton Bagrationi, Philippe Kaitmazishvili** and **Dositheos Cherkezishvili**. The next one is **Solomon Dodashvili's** "*Rhetoric*" written in 1827-1828. The following book is "*A Brief Review of Rhetoric*" published 1879 by the **Antuan Gvazaliani's** Printing House in Constantinople.

KEYWORDS: Georgian Rhetoric, Rhetorical Theory and Practice in the 18th-19th Centuries Georgia, The First Georgian Textbooks of Rhetoric

1. INTRODUCTION

When discussing the history of Georgian rhetoric, usually is mentioned **Solomon Dodashvili's** "*Rhetoric*", while other textbooks of rhetoric are less discussed. In the present study, I discuss about their authors, compilers, translators and publishers, the reasons for the translation, the epoch of creation, historical circumstances, terminology, etc. Studying these textbooks together is prominent for better understanding the history of Georgian rhetoric. Each of them has its value and place in the history of rhetorical studies in the 18th and 19th Centuries Georgia. The issues presented and discussed in the first Georgian textbooks of rhetoric should be analyzed in the light of the fact that they were created for educational purposes.

2. RHETORICAL STUDIES IN GEORGIA

The study of the theory and practice of rhetoric in Georgia has a long history, but the first textbooks and local references can be found only after the 18th Century. For example, an extensive discussion of rhetoric is given in the "*Kalmasoba*" of Ioane Batonishvili (1768-1830), written in 1813-1828 (Batonishvili, 1936: II). During this period was considered the theoretical

---

¹ Anglicized as Mekhitar of Sebaste.

issues, such as the essence of rhetoric, a subject, a place (“border”), etc.

For this period of time rhetoric was taught in two theological-philosophical schools – theological seminaries in Tbilisi and Telavi. The teaching of rhetoric theory and practice was introduced as a compulsory subject in the schools at this time. Special manuals were also created.

Mkhitar Sebastatsi’s “Rhetoric” was translated from Armenian to Georgian around 1761-64, due to the need of the seminaries of that time. It has been researched in Georgian scientific literature, that **Anton Bagrationi, Philippe Kaitmazishvili** and **Dositheos Cherkezishvili** were worked on various editions of the Georgian translations of the book (Baramidze, 1987: 373). The book still exists as a manuscript and has not been published since of its creation, nor later period.

The following books which I am discussing, belong to the period when Tbilisi and Telavi seminaries no longer exist. At this time, the kingdoms of Georgia are part of the Russian Empire and other types of schools are opened, new printing houses are established and the first printed textbooks are published.

During this period another textbook of rhetoric was prepared, written by Solomon Dodashvili (Dodashvili, 1989). His “Rhetoric” is considered to be the first original textbook of Georgian rhetoric. The book was written in 1827-1828. I suggest that the creation of this book should also serve educational purposes, as in the case of his another textbook “Logic”. However, both in its final form and in its publication, the author was not spared. I will discuss this issue in detail later.

The following printed book is “A brief review of rhetoric or eloquence in favor of increasing the young men” published 1879 by the **Antuan Gvazaliani’s** Printing House in Constantinople.

2.1. «RHETORIC» OF MKHITAR SEBASTATSI

A very interesting example of Georgian-Armenian literary relations of the 18th Century is the Georgian translations of the Armenian public figure **Mkhitar Sebastatsi’s “Rhetoric”**, whose number reaches 5¹. The most incomplete text contains 67 pages, and the most complete – 426 pages. **Mkhitar Sebastatsi’s “Rhetoric”** was translated from Armenian around 1761-64 by **Anton Bagrationi, Philippe Kaitmazishvili** and **Dositheos Cherkezishvili**. The necessity of translation was determined for educational purposes, due to the need of the seminaries of that time.

---

1 As a result of studying and grouping the manuscripts, Gr. Baramidze established three editions of the Georgian translations of Mkhitar Sebastatsi’s “Rhetoric”: 1) Manuscripts Q – 329, A – 1181, S – 1137, which was translated by Philippe Kaitmazishvili and then edited by Dositheos Cherkezishvili; 2) Manuscripts S – 295, S – 122, S – 920, A – 1152, A – 1830, etc. were refined and processed by Catholicos Anton I with the direct help of Philippe Kaitmazishvili, and 3) Manuscripts – S – 1454, H – 413, H – 19, that are significantly deficient, damaged and neither translator nor proofreader have been identified yet (Baramidze, 1987: 371-375).

Furthermore, Armenian-Georgian literary-cultural relations at the end of the 17th Century and during the 18th Century should be mentioned. During this period, numerous scientific works were translated from Armenian into Georgian and this was not an accidental fact. In my opinion, this was facilitated by the publishing activities of Armenian and Georgian Catholics abroad during this period. Despite such an active literary and publishing relationship, this period has not been properly studied in the scientific literature.

As for the persons working on the translation, Philippe Kaitmazishvili was an Aznauri¹ living in Georgia (as Aznauri is mentioned in the list of the Georgievsky's Treatise), Armenian by nationality, he knew Georgian very well, was an author and translator of 21 philosophical works, was close to Erekle II, by whose order he headed the theological-philosophical schools of Tbilisi and Telavi in 1755-1758. The information on his birth and death are unknown. **Dositheos Cherkezishvili** was the Bishop of Nekresi, a disciple of **Philippe Kaitmazishvili** and he knew Armenian very well.

I can easily explain the contribution of Dositheos Cherkezishvili to the translation of **Mkhitar Sebastatsi's** "*Rhetoric*"; On the one hand, Dositheos Cherkezishvili and Philippe Kaitmazishvili, as students and teachers, were involved in the teaching processes of the seminaries of that time, on the other hand, the creation of textbooks was their primary task. Thus, the work done by Dositheos Cherkezishvili on the book translated by Philippe Kaitmazishvili is completely natural to explain.

Mkhitar was the founder of the Armenian Catholic Congregation, (Congregation of the Mekhitarists was founded in 1701, in Constantinople), while Anthony, except that knew Armenian language, also had interests regarding the Catholic world. Indeed, Catholicos Anton I also accepted Catholicism, in which he was denounced and dismissed from his position by the ecclesiastical assembly in 1755 (Kekelidze, 1987: 444).

In addition, it should be noted that **Anton Bagrationi** was a versatile public figure, a great Georgian thinker, writer, scientist, Catholicos-Patriarch of All Georgia. Along with his ecclesiastical activity, Anton was in charge of school-educational work. **Catholicos Anton** was the organizer and ideological leader of the Russian-Slavic theological seminaries opened in 1755 in Tbilisi and in 1782 in Telavi. He defined the profile of the schools, set the program of action, created the basic textbooks (both translated and original) (Kekelidze, 1987: 444). "*According to Anton I, these schools should have been similar to the Moscow Slavic-Greek-Latin Academy, similar in their equipment and purpose. Anton I, who lived in Russia and served for several years, thoroughly got acquainted with the local schools and wanted to transfer them to Georgia. Therefore, the seminaries in Tbilisi and Telavi were mostly similar to the same type of theological-ecclesiastical schools in Russia.*" (Begiashvili, 1937: 170-171).

---

¹ Nobleman belonging to the aznauri class of Georgian nobility.

2.2. «RHETORIC» OF SOLOMON DODASHVILI

Georgian public figure Solomon Dodashvili is considered to be the first theorist of Georgian rhetoric. He is the author of the first original Georgian textbook in rhetoric (Dodashvili, 1989: 179-189).

Solomon Dodashvili's *"Rhetoric"* must have been written around 1827-1828. The argument of this opinion is that in his letter to **Iona Khelashvili** dated September 21, 1828, **Solomon Dodashvili** refers to "Rhetoric" as a completed work (Darchia, 1992: 21). Moreover, he was going to translate the book into Russian (Qumsishvili & Kukava, 1955: 148). Only later **S. Dodashvili's "rhetoric"** was revealed by **T. Kukava**, and first time was published by **D. Qumsishvili** and **T. Kukava** with their research in 1955 (research in the form of an article and the text of the *"rhetoric"* below) (see Qumsishvili & Kukava, 1955: 148-157).

According to **N. Kandelaki**, *"This is the first original work in the field of Georgian rhetoric theory, and despite its schematic nature, attention should be paid to raise questions, their exploration, through their research and scientific generalization. The subject and task of rhetoric are defined here, its scientific field and bordering disciplines are shown, the theoretical precedents and practical significance of rhetoric are discussed, the masters of oral speech are mentioned, their ways of expression, facilities, etc. This large circle of rhetorical issues of S. Dodashvili's work is theoretically inexhaustible, but it is presented in the form of a broad generalization material"* (Kandelaki, 1958: 38). Let's see, what's the theoretical knowledge manifests **S. Dodashvili** on issues of rhetoric.

In Georgian scientific literature, there is an opinion about how did **S. Dodashvili** understand rhetoric, only as a *"theory of eloquence"* or *"a theory of prose in general"*: *"Dodashvili's "rhetoric" was a theory of prose in general, in other words, as Dodashvili himself would say, it was a science that studied "without excluding the works of prose writers of all kinds" and not the theory of eloquence, especially not only the art of eloquence."* (Kukava, 1968).

First of all, it should be noted that **S. Dodashvili** was one of the first who had been educated in Russia, in particular in St. Petersburg during the period from 1824 to 1827. He was educated in the knowledge of his time, which becomes apparent after reading his writings. However, it can not be ignored that the author introduces some innovations in the understanding of certain issues (Jagodnishvili, 1999: 47). S. Dodashvili's *"rhetoric"* is more like a summary, or a general plan, where the questions are presented in the form of abstracts. Nevertheless, "Rhetoric" in this way shows the highest scientific level of professionalism on which the author stands (Korashvili, 2000: 48). The *"rhetoric"* by **S. Dodashvili** was indeed not only of a compilation nature like other textbooks that can be seen from the fact that he has cited numerous famous authors of his time. This characteristic sign gives more scientific dignity to his work. **S. Dodashvili** has certified **Jean-François de La Harpe** (1739-1803), French literary the-

orist and critic, professor, author of several textbooks of literature, **J. J. Eschenburg** (1743-1820) – German, scientist from Braunschweig, friend of Lessing, professor, author of several textbooks in literature, Russian specialist in rhetoric **N. Grech** (1787-1867), who was a literary theorist too, also Rector of Kharkov University **Iv. Ryzhsky** (1755-1811), to whom belongs the Rhetoric published in Moscow in 1809.

I will touch in a few words on the historical circumstances in which S. Dodashvili led his intensive educational and publishing activities. In this regard, small but noteworthy information can be found in **Z. Tchitchinadze's** books. Despite their unscientific nature, I can not ignore their testimony and bringing them here. **Z. Tchitchinadze** in his book *“History of Georgian printing house and printing books: 1626-1900”* writes: *“S. Dodashvili's printing house, opened in 1829, did not last long. 5000 manets was spent on this printing house by the monastic priest Ivane Khelashvili. The founders had a great preparation. All the necessary textbooks should be printed in this printing house, especially the books that would be needed in the seminary opened in 1817 and in the “Noble School”. The newspaper “Tiflis bulletin” was published in the same printing house in 1829, and monthly magazine in 1832. This printing house was destroyed in the fourth month of this year and its owner-manager exiled to Russia forever, he could not return to Georgia from Russia”* (Tchitchinadze, 1900: 40-41).

Z. Tchitchinadze repeats the same information in another of his books (Tchitchinadze, 1916: 167-168). According to this information one thing is certain: The “founders” of the printing house (S. Dodashvili, I. Khelashvili, etc.) had big plans, first of all, providing Georgian textbooks to the newly opened schools.

2.3. «A BRIEF REVIEW OF RHETORIC OR ELOQUENCE IN FAVOR OF INCREASING THE YOUNG MEN»

Another textbook is *“A brief review of rhetoric or eloquence in favour of increasing the young men”* published 1879 by the **Antuan Gvazaliani's** Printing House in Constantinople (A Brief Review of Rhetoric, 1879). The author and compiler of the book are unknown.

Printing houses in Constantinople is the another interesting issue for the purpose of independent research. First of all, about the history of Georgian book printing, there is **D. Karitchashvili's** work *“History of Georgian Book Printing: Seventeenth and Eighteenth-Centuries”*, which examines the first printed books published in Rome, Russia and Georgia in 1629-1817 (Karitchashvili, 1929). In addition, there are other works by **Z. Tchitchinadze**. Despite his unscientific works, I consider it expedient to at least mention and cite some references, which **Z. Tchitchinadze** gives us, for example, the information about the Constantinople printing house, about the people working there and the Georgian language books published there.

Z. Tchitchinadze writes in one of his books: *“After the 1860s, P. Kharist-*

charashvili parted ways with Mekhitarists, moved to Constantinople and set out to open a Georgian printing house here, establishing a Georgian brotherhood with him, opening a monastery for Georgian Catholics, both men and women, opening a school and many other such things, here he opened a Georgian printing house in 1872. Since then, many Georgian books have been published in Constantinople” (Tchitchinadze, 1916: 162-163). **Z. Tchitchinadze** mentioned **Petre Kharistchirashvili** as a person who worked here.

Qr. Rachvelishvili provides more complete information in his book *“Book of Georgian Printing House: Statistical-historical essay”*: Petre Kharistchirashvili founded a printing house in Constantinople in 1860, where he published approximately 10-12 books. Publishing activities lasted until the early 1880s. The list of books from Constantinople in 1879 includes textbooks that were printed abroad and sent to Georgia. **Qr. Ratchvelishvili** also cites this book list here: 1. World History; 2. Georgian Grammar; 3. Geography; 4. Human Wisdom; 5. Georgian Rhetoric; 6. Philosophy or Rhetoric; 7. Wise Man; 8. Featured Poems; 9. Pocket Prayer Book; 10. Eden – Prayers; 11. A guide to learning French Language; 12. French-Georgian grammar; 13. Life of the saints; 14. Aesop’s Fables; 15. Christian doctrine. A total of 2452 copies of the above books have been sent to Georgia (Ratchvelishvili, 1934: 56).

In my opinion, *“Georgian Rhetoric”* mentioned in the fifth place should be referred to *“A brief review of rhetoric or eloquence in favour of increasing the young men”* published in 1879. As is clear from the list of books, most of the books published by the printing house were published for educational purposes.

I know a total of two books published in this printing house: *“A brief review of rhetoric or eloquence in favour of increasing the young men”* (A Brief Review of Rhetoric, 1879) and *“A brief review of philosophy or love of wisdom which contains in itself psychology, logic, the word of God by nature (Theodicy) and ethics (morality) for young men entering high learning”* (A Brief Review of Philosophy, 1880). Both books bear a resemblance to each other in both title and structure, and most importantly, as is clear from the publishing data, both are printed in the same **Antuan Gvazaliani’s** Printing House in Constantinople.

In the preface of *“A brief review of rhetoric”* we can read the reason and purpose of compiling the book; It turns out that the purpose of creating the book was to make learning easier for young people, which is also emphasized in the title (“in favour of increasing the young men”). The manual was published for a specific purpose. It was intended for Georgian-speaking readers and also for a limited age group.

Scientific interest to this book arose after Prof. **G. Shervashidze** discovered it in the repository of one of the Istanbul Catholic Church. After that, the linguistic value of the textbook was studied by **N. Tsetskhladze** and **M. Khakhutaishvili** (See Tsetskhladze & Khakhutaishvili, 2011: 114-119). They

expressed the opinion that the compiler of “A Brief Review of Rhetoric” could be a representative of Anthony’s School or simply coeval (Tsetskhladze & Khakhutaishvili, 2011: 118). It is not excluded, if I will allow Georgian Catholic **Petre Kharistchirashvili** as a compiler, who works directly in the printing house founded in Constantinople.

3. SUMMARY

One of the aims of the present research was to study the rhetorical theory and practice based on the first Georgian textbooks of rhetoric, etc. As research has shown, rhetorical studies in Georgia has a long history. The first Georgian language textbooks of rhetoric belong to the 18th-19th Century.

In this study, I presented a total of three such textbooks; The first one is **Mkhitar Sebastatsi’s** “*Rhetoric*” translated from Armenian around 1761-1764, which is the earliest georgian rhetoric textbook chronologically. However, it has not been published or used for educational purposes. Nevertheless, the paper is undoubtedly important and I considered it appropriate to discuss it with other textbooks. The next one is **Solomon Dodashvili’s** “*Rhetoric*” written in 1827-1828. However, it has not been published or used for educational purposes. Nevertheless, the textbook quite interesting and thus, I have discussed it in the context of other textbooks. Moreover, **Solomon Dodashvili**, in this regard, is the author of the first original Georgian handbook of rhetoric and he had no predecessors. The textbook definitely deserves the attention of scholars. The following book is unknown author’s “*A brief review of rhetoric or eloquence in favour of increasing the young men*” published 1879 by the **Antuan Gvazaliani’s** Printing House in Constantinople.

As the study of the issue showed, the first Georgian textbooks of rhetoric belonged to the 18th-19th Centuries, unfortunately, I had not found any Georgian literature on similar topics before or even after that. Even this literature has not been properly studied, for example, only individual articles are dedicated to them.

All three books are undoubtedly important and I considered discussing them together for a better understanding of the history of rhetoric. At this time, the aim of this study was to research the first Georgian textbooks of rhetoric in terms of their purpose and value, to find out more about their authors, compilers, translators and publishers, to review the period, reasons and circumstances of textbook creation, etc.

REFERENCES:

A Brief Review of Philosophy, 1880: მოკლე ფილოსოფია გინა სიბრძნის მოყვარება რომელი შეიცვამს თავისში ფსიხოლოგიას, ლოგიკას, ბუნებით ღვთის მეტყველებას (თეოდისე) და ზნეობას (მორალ) მაღალს სწავლაში შესასვლელ ყმანვილ კაცთათვის, კონსტანტინეპოლი, ანთუან გვიზალიანის სტამბა (in Georgian);

<http://dspace.gela.org.ge/bitstream/123456789/6706/1/Mokle%20Filosophia%20-1880.pdf>

A Brief Review of Rhetoric, 1879: მოკლე რეტორიკა გინა მჭევრ-მეტყველება, სასარგებლოდ ახალ გაზდა ყმანვილ კაცთა, კონსტანტინეპოლი, ანთუან გვიზალიანის სტამბა (in Georgian);

http://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/315624/1/Mokle_Ritorika_1879.pdf

Baramidze, 1987: ბარამიძე, გრ. მხითარ სებასტაქის „რიტორიკის“ ქართული რედაქციების საკითხისათვის, ლიტერატურული ძიებანი, ტ. II (XVII), 371-375 (in Georgian);

Darchia, 1992: დარჩია, მ. სწავლა-აღზრდის ზოგიერთი საკითხი სოლომონ დოდაშვილის „რიტორიკის“ მიხედვით, ისტორია და გეოგრაფია სკოლაში, №1-2, 20-24 (in Georgian);

Dodashvili, 1989: დოდაშვილი, ს. თხზულებანი, თბ.: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა (in Georgian);

Kandelaki, 1958: კანდელაკი, ნ. ქართული მჭევრმეტყველება: ძეგლები და მასალები, თბ.: ხელოვნება (in Georgian);

Karitchashvili, 1929: კარიჭაშვილი, დ. ქართული წიგნის ბეჭდვის ისტორია: მე-17 და მე-18 საუკუნე, ტფილისი: სახელგამი, პოლიგრაფტრ. 1-ლი სტ. (in Georgian); <http://dspace.gela.org.ge/handle/123456789/6251>

Kekelidze, 1987: კეკელიძე, კ. ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია (V-XVIII სს.), თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა (in Georgian);

Korashvili, 2000: კორაშვილი, ზ., სოლომონ დოდაშვილი ორატორული ხელოვნების შესახებ, კავკასიის მაცნე, №2, 48-50 (in Georgian);

Kukava, 1968: კუკავა, თ. ისევ სოლომონ დოდაშვილის „რიტორიკის“ გამო, ლიტერატურული საქართველო, №27, 12 ივლისი (in Georgian);

Qumsishvili & Kukava, 1955: ქუმსიშვილი, დ. & კუკავა თ. სოლომონ დოდაშვილის „რიტორიკა“, მნათობი, №1, 148-157 (in Georgian); http://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/15057/1/Mnatobi_1955_N01.pdf

Ratchvelishvili, 1934: რაჭველიშვილი, ქრ. ქართული სტამბის წიგნი: სტატისტიკურ-ისტორიული ნარკვევი, ტფილისი: სახელმწიფო გამომცემლობა (in Georgian); <http://dspace.gela.org.ge/handle/123456789/7435>

Tchitchinadze, 1900: ჭიჭინაძე, ზ. ისტორია ქართული სტამბისა და წიგნების ბეჭდვისა: 1626-1900, ტფილისი: ზ. ჭიჭინაძის გამომცემა, ექ. ივ. ხელაძის სტ. (in Georgian); <http://dspace.gela.org.ge/handle/123456789/6400>

Tchitchinadze, 1916: ჭიჭინაძე, ზ. ნიკოლოზ ბესარიონის ძე და ქართული სტამბა 1627-1913 წ., თბილისი: სორაპანი-ს სტ. (in Georgian); <http://dspace.gela.org.ge/handle/123456789/6400>

gela.org.ge/handle/123456789/6455

Tsetskhladze & Khakhutaishvili, 2011: ცეცხლაძე, ნ., ხახუტაიშვილი, მ. უცნობი ავტორის „მოკლე რეტორიკა გინა მჭერმეტყველება“ – სტილისტიკის საკითხები, ენა და კულტურა: სამეცნიერო ჟურნალი, №6, 114-119 (in Georgian);

Jagodnishvili, 1999: ჯაგოდნიშვილი, თ. ქართული ორატორული ხელოვნება, ქართული ენის, ლიტერატურისა და ჟურნალისტიკის კათედრა, თბ.: ტსუ (in Georgian).

მაია ბარამიძე

ბათუმის შოთა რუსთაველის
სახელმწიფო უნივერსიტეტი,
საქართველო
maia.baramidze@bsu.edu.ge

მამია ფალავა

ბათუმის შოთა რუსთაველის
სახელმწიფო უნივერსიტეტი,
საქართველო
mamia.paghava@gmail.com

**არსებითი სახელის მთავარი თავისებურებები
ტაოურში**

სტატიაში განხილულია არსებითი სახელის ძირითადი თავისებურებები ქართული ენის ტაოურ დიალექტში. კერძოდ:

ა. სახელობითის ნაცვლად იხმარება წრფელობითის ფორმები: ელიასხევ არი...

ბ. ხმოვანფუძიან სახელებში სახელობითის სუფიქსია ი>ჲ: დედეჲ, თამარაჲ...

გ. ხმოვანფუძიანებს მოთხრობითში დაერთვის -შა სუფიქსი: წუმამა...; იშვიათად – მან: ნენემან...

დ. მრავლობითს აწარმოებს -ებ, -ნ, -თ და -ნარ სუფიქსები: გურჯები, მოხუცნი, თევზარი, ხევზარი...

დასტურდება ორმაგი მრავლობითის შემთხვევებიც: კაცებთ, ქალებთ...

ე. მონაცვლეობს ხმოვანფუძიანი და თანხმოვანფუძიანი ფორმები: მელ-ი//მელა, ძენკნ-ი//ძენკნა, პეპულ-ი//პეპულა...

ვ. სალიტერატურო ქართულის კუმშვადი სახელები ტაოურში უკუმშველია: წყალები...

ზოგჯერ უკუმშველი ფუძეები შეკუმშულია: ბებრი (შდრ. ბებერი) ყოფილა.
ზ. უკვეცელია სალიტერატურო ქართულის კვეცადი სახელები: მამაჲს,

ხედამ...

სახელთა ფორმანამოებაში ვლინდება ტაოურის განსხვავება სხვა სამხრულ კილოთაგან.

საკვანძო სიტყვები: ტაოური კილო, ფორმანარმოება, არსებითი სახელი, წრფელობითი ბრუნვა, ფუძე, კუმშვა, კვეცა, მრავლობითი რიცხვი.

ტაოურ დიალექტს ვუწოდებთ ისტორიული ტაოს მკვიდრთა მეტყველებას. ტაოური, ერთ დროს ვრცელ ტერიტორიაზე გავრცელებული ქართული ენის ქვესისტემა, დღეს გადარჩენილია ამიერთაოს ერთ ხეობაში გაშენებულ რამდენიმე სოფელში და ტაოსა და კლარჯეთის მოსაზღვრე სოფელ ბინათში. მიუხედავად ყველაფრისა, ჩანერილი დიალექტოლოგიური მასალა საშუალებას გვაძლევს შევქმნათ ტაოს ლინგვისტური პორტრეტი. კვლევაში გამოყენებული საილუსტრაციო მასალა 1995-2018 წლებში საველე ექსპედიციების დროს შეკრებილია ავტორთა მიერ.

სტატიაში საუბარია არსებითი სახელის მთავარ თავისებურებებზე ტაოურში.

1. ბრუნვები, მრავლობითი რიცხვი

ა) შეინიშნება თანხმოვანფუძიან სახელთა სახელობითი და წრფელობითი ბრუნვების მონაცვლეობის შემთხვევები. ფართოდ არის გავრცელებული სახელის ფუძის სახით ხმარება მოსალოდნელი სახელობითის ნაცვლად. ასეთი ფორმები ძველი ქართულის წრფელობითს უტოლდება (ცინცაძე 2002, 187).

მხოლოდითი რიცხვი:

ამით წყალ არ წამეღლო; ქვედთ მეტ ხალხ არ ყოფილა; ბევრი ნადგომ ადგილია აქა; იქ, ქომო ელიასხევ არი; ჩემი ალასი? - თურან; ქართველი ვარ, ქართველ ვიყო (ელიასხევი); ართვინში ვერ მითქვია, ქართველ ვარო (ელიასხევი); ქედაზორ დაჰწერე? (წითლევეკარი); ეს სოფელი ორასი თუთუნი იყო უწინ, მართო ბურსას ამ სოფლიდან სამასი თუთუნ არიან (ბასლეკარი); ამით წყალ არ წამეიღლო, წყალი არი (წითლევეკარი); ორ წელწად იქნა ჩომოედით (ხევაძ); ფით წელწად ყოფილან (წითლევეკარი).

ბოლო მაგალითი დავიმონმეთ იმიტომ, რომ, როგორც წესი, დიალექტებში (და ხშირ შემთხვევაში სალიტერატურო ქართულშიც) ნორმით გათვალისწინებული მიცემითი ბრუნვის ნაცვლად გვაქვს სახელობითი.

ტაოურისთვისაც დამახასიათებელია პირდაპირი დამატების

სახელობითი ბრუნვის ფორმით შეწყობა პირველი სერიის მწკრივებთან; ამ შემთხვევაშიც სახელობითს ხშირად ენაცვლება წრფელობითი:

ჯამი ქომოა, ნამაზ კითხულობენ (ბინათი); ოჯალში სადგარ დავდგამთ (ბინათი); ...ინშაათი და ქოხებ აშენებდა (ქონობანი); ე ხევნარი ხიზრავს, ე ხიზრებ ლესავენ, ე თახთები გარენდებს... (ობლეკარი)...

ანალოგიური ფორმები ხშირია -ეზ'იან მრავლობითში:

სამ კაცებ არიან; აქ ტყეებ ყოფილა; ტახებ არიან; ეს მეზობლებ არიან; წყლებ აქიდამ მოდის; ბგანებ და, მე ერთი თანე ბგანო მყავს... (ობლეკარი); ახლა დათვებ არიან აქა (ფიშნარხევი); ხენჭებ ვერ ეპარაკებიან, ხთებიან (ხევად); თევზებ არიან (ელიასხევი); წყლებ აქედან მიდის (ელიასხევი); აქ ტყეებ ყოფილა (ელიასხევი); ჩვენ კიდე ვიცით, ღენჭებ აღარ იციან გურჯიჯა (ბალხიბარი), ჩვენ ღარჭებ არ იციან (ხევად); ახალმოსულებ აღარ იციან (ბალხიბარი)...

შეიძლება ისიც ვიფიქროთ, რომ ბოლო სამ ფრაზაში ღენჭებ, ღარჭებ და ახალმოსულებ ენაცვლება სახელობითს და არა მოთხრობითს, რადგან ტაოურში ქვემდებარე ზოგჯერ მოსალოდნელი მოთხრობითის ნაცვლად სახელობით ბრუნვაშიცაა: მოზობლები ტიკით იფერხულეს (=იცეკვეს) (ხევად).

ბ) ტაოურისთვის ჩვეულებრივია სახელობითი ბრუნვის ნიშნად ხმოვანფუძიან საზოგადო და საკუთარ სახელებზე -მ'ს(<ი'საგან) დართვა:

ჩემი ნენეა ჭიმჭიმულია (ბინათი); ჩემი დედეა და ნენეა ლაპარიკობდენ [ქართულად] (ბინათი); გურჯი სამი ქოა და მაჰალეხია (ელიასხევი); ...აჟდაა ნუმოდლო (ელიასხევი); აქეთ გეარს გზაა ართვინ გადავა (ქუაბაგი); ჩემი დედეა ბათუმ არი (ელიასხევი); ჩემი დედეა იყო იქ. ჩემი დედეა ათი წელწადი თუ იქნება, მოკდა (ცუცეკარი); ერთი დედეა მყავ ბათუმ (ელიასხევი); ჩემი დედეა იქ არი (ელიასხევი); ჩემი დედეა სექვზე დაბადულა ქვაბააში (ქისქიმი); ...ყამაღის ძირაა ყველი, ყველის ძირაა საჭმელი... (ელიასხევი); მარტო დედაა არი, დედაა ნახვარი ავათ არი (ქუაბაგი); მისი ბაბოა მომკდარა იქ (ქუაბაგი); ...მისინაა სარზე ებმება (ფიშნარხევი); ერთიც ტაა მყაუდა, ერთიც ჩემი ძმაა... (ქუაბაგი); ...ჩემი ანაა ბევრ იჯებოდა (ქონობანი); ჩემი ტადოა დიდია, იმა ვუპოვოთ (ქისქიმი); მე მისი ხალაა ვარ (ფიშნარხევი); ესეც ჩემი ტადაა, ამის კაცია (ქუაბაგი); ...ახლა მივდივართ ასე, გზაა, ფეხი გზა,

გზა პატარა (ელიასხევი); მე აქ ერთი ქოძ არი, შუადერე ქვიან, იმ სოფლიდამ ვარა მეო (ქუაბაგი); აქ ქვადა და ბუქი, იმდაგვარ ქვაბად დუურქმიან (ქუაბაგი); ორი ბალანაა არიან (ხევეკი); არაბად მივა (ელიასხევი); დუა ვიკითხებდით (ქონობანი); ანა თუ კაია, ბგანოც კად იქნება (ქუაბაგი)...

საკუთარი სახელები:

თამარად იშტე გურჯის ფადიშაჰის ბგანუ... (მოსლიეთი); ჩვენი ჰუსეინა თუ? (ქუაბაგი.); ედა ჩემი უსეინა ავკობას იჯება (ცუცეკარი); ერთი რეჯებაა არი, ქეჩეჯი, ქეჩებ აკეთებს (ხევეკი); ღენჭები ოთხი... ერთი აჰმედად, ბლანო გათხოვილია (ქუაბაგი); ფერუზად დეკაცი ყოფილა, იქიდან ფერუზიანი (ელიასხევი); აიშო ჩელიქ, ლეილაა სალიყაია, ზეჰრა დინჩ (ქუაბაგი); აიშო. აიშო, აიშე, რა'ცხას დიმიძახეფ (ჭილათი); ...ძველათ ქუაბაგ ერქვა, ახლა ჯევად ლივანე (ელიასხევი); ქუაბად დორთ კილომეტრია აქედამ (ელასხევი); ქალოცად იცი? - თველია ქალოცად, იმ თვე მივდივართ (ქისქიმი); ქალოცად იყო. თვეები: ზეჰმერი, ქუჩუგი... ქირეზად, ჩურუგად, ...ხარმანა... (ელიასხევი); ძროხის სახელები გინდა? შველა, ფახლა, მიჭვრიტი (ბონმინდა)...

-მ' ერთვის სახელობითი ბრუნვის ფორმით წარმოდგენილ სხვა მეტყველების ნაწილებსაც:

უკანა მაჰალე - ბასლეკარი (ბასლეკარი); სუყველა ერთია და ცოც-ცოტა აბი გვირეჯია (ელიასხევი); პეტრა ნაჯალია, დიდი - ცული (ელიასხევი); ის ჩემი ბიჭია, პეტრა (ხევეკი); ბალანაა არი პუტურა, ვერ გიმიგდია (ფიშნარხევი); მე ვიცოდე, მარტოდ დავთხრი (წითლეკარი); ამ ხელსა წინაა აქოს, უკანაა აქოს (დუგური).

ერთსა და იმავე წინადადებაში ერთი პირის მეტყველებაში დასტურდება ნიშნის და უნიშნო ფორმები:

ბოური ზე რომ შაადგება - გეუნე მაჰალე, ბოური ზე რომ არ შაადგება - გეზუე მაჰალე (წითლეკარი).

გ) ტაოურში სხვა სამხრული დიალექტების მსგავსად (იხ. შავშეთი 2011, 244; კლარჯეთი 2016, 545; ცინცაძე 2002, 189) ხმოვანფუძიან საზოგადო და საკუთარ სახელებს მოთხრობით ბრუნვაში აქვთ ნიშანი -მა. მაჭახლელთა მეტყველებაში მოთხრობითი -მა' იშვიათადაა (მაჭახელი 2017, 220). -მა სუფიქსი ერთვის როგორც ქართულ, ისე თურქული ენიდან შემოსულ სახელებს.

საზოგადო სახელები:

სიძემა ხელი მტაცა; ბაბომა, ჩემ ბაბომა ასე ქნაო-და; ჩემ ბაბომა ასე ვესიათი ქნაო... (ქუაბაგი); ამის ბაბომა ბეური ლექსი იცის (ცუცეკარი); წუმამა გააფუჭა, წუმამა [ბალი] (ჭედლიანკარი); ...იმან გასხნა, ბგანომა, მუსაფირები მოდიანო (ბინათი); ანამა გურჯიჭა ბეური ხვარათი იცის (ხევაჲ); დედემა გაყო იშტე, სახლის თავადმა გაყო (სადგიყანა); ჩემმა ებემა თურქჩა არ იცოდა (ფიშნარხევი); ჩემი ქალის ბაბომა, ასი წლის იყო მოკტა, გურჯული არ იცოდა (იქვე)...

საკუთარი სახელები:

რეჯებამა თქუას; ამან, თუბამა, სარიგოლ იკითხა (ქონობანი); თამარამა არღი ააშენა, პარხალ ქილისა ააშენა... თამარამა (ელიასხევი).

ერთ შემთვევაში -მა სუფიქსი ერთვის თანხმოვანფუძიან სახელს (როგორც ჩანს, გაგებულია ხმოვანფუძიანად): მათი კამანდარი გურჯი იყო, ი გურჯიმა აქ აღარ გომოგზანა... (ქისქიმი).

ერთი ფორმა შეგვხვდა ხმოვანფუძიან სახელთან მოთრობითში -მან სუფიქსის დართვისა: ჩემ ნენემან არ იცოდა ქართული, არ უწავლია (ბინათი).

იშვიათად ხმოვანფუძიან სახელს ერთვის მ': იმხან ამბობდენ თამარამ მოყვანაო რუ (ხევეკი).

დ) მრავლობითი რიცხვის წარმოება. სახელების მრავლობითი ინარმოება -ებ, -ნ/-თ სუფიქსებით. სხვა სამხრულ კილოებთან შედარებით ნარ-თანიათი მრავლობითი ტაოურში პროდუქტიულია.

-ებ:

ერმენ ხევეკში ხრისტიანები არიან (ელიასხევი); ჩვენი დედეები, დიდვანი ბაბოები ბათუმიდამ მოსულან (ელიასხევი); ე ქალები დაბერნეს, აღარ ესმიან (ელიასხევი); იქ გურჯები არ არიან (ელიასხევი); კაკლები მოწვა (ბინათი); ასე დაწკარებული ვართ მეზობლები (ბინათი); ჩვენ დაშლები ვართა (ბინათი); ბაღნები არ მყავს (ხევეკი); ესენი ჩემი ნათესავები||ნათესები არიან ყოლანი (იეთი).

ტაოურში -ებიანი მრავლობითის ფორმით დასტურდება სახელები, რომელთაც სალიტერატურო ქართულის მიხედვით მრავლობითი არ გააჩნიათ:

ვაზები ყოფილა, გურჯები მოდიოდეს (ცუცეკარი); ...აქო ნაწოლი გულისთუნ ჩონი ხონნები გეგონეო (ელიასხევი); ძველ ზამანებში (=დროებში) ვინ გაკითხებს დეთიმ? (ბინათი); ჩვენი რახები კიდენ დარჩებოდა (ელიასხევი); მაშინ ბეური ფულები ქონებიან, ალთუნი ფულები (ელიასხევი)...

-ნ/-თ:

მოხუცნი იმღერებდეს (ხევეკი); ჩვენ ხისიმნი ვართ (ქუაბაგი); თქვენ გეცოდინებიან, ჩუენზე ნაკითხნი ხართ (ქუაბაგი); აქ ცხოვრობენ სულბიანნი, სალიანნი, ხოჯანნი,

აჯარები, ჭიკვალეები, მოლიანნი, დამალიანნი, კარჩხლიანნი... (ელიასხევი); გუდასხეველთა მეზრე არ აქვან, ბარი აქვან (ელიასხევი); საყდარზე ძველთ უნთიან, მუმი არ იყო, სხვა რამ უნთიან (ხევეკი).

ხშირად გვხვდება ორმაგი მრავლობითის ფორმები:

გურჯებთა უშენებიანო პარხალი (ხევეკი); ...სხვა დათვებთ აქვან დუგუნი (ხევეკი); ჭალებთ, ყანებთ ვწყავთა (გოდლეკარი); ქართველებთა უთქვიან მისთვის (ბინათი)...

შ. ფუტკარაძე აღნიშნავს, რომ „ტაოში ჯერ კიდევ სრულად არ გაბატონებულა -ებ'იანი მრავლობითი, იმონებებს ორმაგი მრავლობითის ფორმებსაც: კაცებთა თელათ იციან (ფუტკარაძე 2016, 283). ჩვენი მხრით დავუმატებთ, რომ ტაოურში ხშირია თანიანი მრავლობითის მოთხრობითის ფორმები, რაც ძალიან იშვიათია თანამედროვე სამწერლობო ქართულში:

ბევრთ იპოეს ალთუნი (ცუცეკარი); გურჯიჯა მასზე პატიტვანთ, ნურილთ არ იციან; კაცებთ თელთ იციან; ჭილათში ღარჭებმა ზოგთ იციან გურჯიჯა, ზოგთ - არა; ქუაბელთ და ბალხელთა, ჳეველთა იციან (ქუაბაგი)...

მრავლობითი რიცხვის გარდა ზემოაღნიშნული წარმოებისა, რომელიც ჩვეულებრივია სალიტერატურო ქართულისა და დიალექტებისთვის, ტაოურში არსებით სახელთა მრავლობითი რიცხვი იწარმოება -ნარ' სუფიქსით, რომელიც სამეცნიერო ლიტერატურის მიხედვით მცენარეთა კრებულის აღმნიშვნელი სახელების მანარმოებელია, „აღნიშნავს ადგილს, სადაც ბლომად მოიპოვება ფუძით დასახელებული მცენარე: ნაძვნარი, ფიჭვნარი...“. ორიოდ შემთხვევაში -ნარ' სუფიქსი ერთვის სხვა ტიპის სახელებსაც, როგორებიცაა მაგალითად: თიხა, ქვიშა, ქვა... (შანიძე 1973, 145).

-ნარ' სუფიქსით მრავლობითი რიცხვის გამოხატვა სხვა დიალექტებისათვის უცხოა. ტაოელთა მეტყველებაში -ნარ' სუფიქსიანი სახელები, რომ ნამდვილად მრავლობით რიცხვს აღნიშნავენ ამის დასადასტურებლად პირველ რიგში დავიმონებთ ინფორმატორის განმარტებას:

თეფენ მაღალი ადგილია, თევნარი - ბევრი თაა (ელიასხევი); იქობაში - თევნარში აძოვებდეს (ქონობანი); თევნარში გოლი არი (ბასლეკარი); ჩვენი ქი გურჯები თევნარი გუხარდებიან, მაღლა'ნა იყვენ (ხევეკი); აქ ბევრი ხევნარი ყოფილა, ჩიტი ვერ გაძრებოდა (ხევეკი); ...მერე ჩომოხვალ, იქო მწვანეები და ხევნარი, ის არის დეთის ველითაჲს საყდარი (ქუაბაგი); ბიჭი ერთ თანე ...გზევნარ იჯება, გზევნარ აშენებ[ს] (ქისქიმი); ...აქ

გზევნარ ვაკეთებ, ხიდები არი... (ფიშნარხევი); გზევნარი კადა, ბეჩი არ არი (წითლევეკარი); ახლა გზევნარი მოვდა... (ქუაბაგი); კვი იცი? ნაძვი ხევნარზე იქნება (ელიასხევი); ყვერევნარი თავრობამ აშენეს (ხევეკი); წინაზე ბევრი ტყევენარი ყოფილა, უჭრიან (ქუაბაგი); ტყევენარში იქნებოდეს (იეთი); თეფევენარია აქა, თქვენი სოფლის თეფევენარი ჩანს (ქუაბაგი); იქეთ კალოვნარია - ჯარებ ვამუშავებდით (ქუაბაგი); ძველი დღევენარი მომაგონეთ (ბალხიბარი); ბევრი ბეჩი კილდევენარში წყალი მუყყვანია სავრიათ... (ხევეკი); ბოვრი ბეჩი კელდევენარი, წყალი მუყყვანია... (წითლევეკარი).

2. სახელის ფუძე. თანხმოვანფუძიანია ზოგი სახელი, რომელთაც დღევანდელ სალიტერატურო ქართულში ფუძე -ა ხმოვანზე უთავდებათ. ასეთებია - ძენნი (>ძენკნი, შდრ. ძენნა), პეპელი (შდრ. პეპელა), მელი (შდრ. მელა). ამავე რიგისაა კალი (<კალია):

პეპელი არი, ფრინავს, კალი ხტის (წითლევეკარი); მელი არი, კურდღელი არი... (ფიშნარხევი); მელი არი, გელი არი აქა... ძენნი - სოგითი (ქისქიმი); ეს ძენკნია, ძენკნი, ასკილი, ტირიფი, კაკალა (ცუცეკარი) (ცინცაძე 2002, 189).

აქვე შევნიშნავთ, რომ ძენნი'ს პარალელურად დადასტურდა ძენანი: ძენანი ხე, სოგუთი, ასკილი... (იეთი).

არის პირიქით შემთხვევებიც - ზოგი თანხმოვანფუძიანი სახელი ტაოურში ხმოვანფუძიანია, ასეთებია: კაკალა, ქედა:

აჲ კაკალა ...კაკალი ხეა (ელიასხევი); კაკალა, ტყიმალი, ძენკნი, არდუჩი, შავი ველად... (ელიასხევი); ეს ძენკნია, ძენკნი, ასკილი, ტირიფი, კაკალა (ცუცეკარი); აქ ყოლი რამ არი, კაკალაზე მისლამდი, შინდზე მისლამდი (ცუცეკარი); ეს კაკალაა, ის მუშმულაა (ცუცეკარი); მთის უკან ქედა არი, ჭილჭიმი, ახლა ჯევიზლი (ბინათი).

სალიტერატურო ქართულში არსებულ თანხმოვანფუძიან ანთროპონიმებს ტაოურში დაერთვის -ა' ხმოვანი და იქცევა ხმოვანფუძიან სახელად. ეს მოვლენა დამახასიათებელია საერთოდ სამხრული მეტყველებისათვის (იხ. მაჭახელი 2017, 221; კლარჯეთი 2016, 545).

ხელები დაძრომია თამარას გაგზანილ კაცსა (ელიასხევი); ჩვენი ჰუსეინად თუ? (ქუაბაგი); ჩემი უსეინად ავკობას იჭება (ცუცეკარი); ერთი რეჭებად არი, ქეჩეჭი, ქეჩეჭ აკეთებს (ხევეკი); ღენჭები ოთხი... ერთი აჰმედად... (ქუაბაგი)...

იშვიათად ამ ჯგუფის სახელები თანხმოვანფუძიანია:

წამოსლა მინდა და არ მცალია, მევლუდმა იცის (ხევეკი).

ტაოურშიც, ისევე როგორც საერთოდ სამხრულ დიალექტებში, ზოგიერთი ხმოვანფუძიანი სახელი სხვადასხვა ხმოვნით ბოლოვდება, ეს მოვლენა განსაკუთრებით თურქულიდან შემოსულ სახელებს ახასიათებთ (შავშეთი 2011, 243; მაჭახელი 2017, 224).

აიშო//აიშე: აიშოდ. აიშოდ, აიშედ, რა'ცხას დიმიძახედ (ჭილათი).

ბგანო//ბგანუ: ჩუენ „ზგანო“ ვეტყვით, თქუენ – გოგო (ბონმინდა); თამარად იშტე გურჯის ფადიშაჰის ბგანუ... გურჯისტანის ფადიშაჰის ბგანუ (მოსლიეთი).

მეზრე//მეზრა: დედა-მამა მეზრეში არ არიან (ქუაბაგი); აქ ერთი მეზრა არი, კუპრეთია მისი სახელი (ელეასხევი).

ქილისა//ქილისე (თ. kilise): გახველით პარხალ? იქა დიდი ქილისე არი (ბასლეკარი); ქილისე ყოფილა (ქუაბაგი); ინტკორში ქილისა არ იყო (ქუაბაგი); დორთ ქილისა ეტყვიან ახლა (ბასლეკარი).

ერთი და იგივე სახელი ორგვარი დაბოლოებით (თანხმოვანფუძიანი და ხმოვანფუძიანი) არის წარმოდგენილი:

ცერცვი//ცერცვა: ქერი, ცერცვი, შავი ცერცვა, ქართოლი... ლობიო ვთესევდით, ლახანა (იეთი);

დევი//დევე: ისე დიდ კაც დევე ვეტყვით. დიდი კაცი, გძელი კაცი, ჩვენ დევი ვეტყვით, დევეკაცი (ფიშნარხევი).

გზაბანარი//გზაბანარად: ფეხი გზაა, გზაბანარად (ელეასხევი); იქ გზაბანარზე გეძარებენ წარები (ელეასხევი).

თენჯერი//თენჯერე (თ. tencere): ...მას უკან თენჯერში სოლანი'და მოხრაკო... მემრენ ლებუო ჩაყარე თენჯერეში... (ქისქიმი).

ჭამე//ჭამი (არ. cami): ...ჭამი ქომოა, ნამაზ კითხულობენ, ჭამში ვინმე წიგეყვანდეს არაბით, ვილოცავთ (ბინათი); ჰო, სოფელი ძველია, ჭამე სამი ასი წლისაა (ბინათი).

მეტრი//მეტრო: თოვლი დიდი იყო, სამი მეტრო, ოთხი მეტრო (იეთი); ორი მეტრი თოვლი მოდის (ელეასხევი).

3. მავრცობი ხმოვანი. მავრცობი ხმოვანი -ა' დამახასიათებელია სამხრული მეტყველებისათვის, იგი განსაკუთრებით პროდუქტიულია მიცემითსა და ნათესაობით ბრუნვებში (შავშეთი 2011, 245; კლარჯეთი 2016, 546; მაჭახელი 2017, 222). ასევეა ტაოურშიც. დავიმონებთ მაგალითებს:

ლებიოში გურევთ მარქვალსა (ქონობანი); შინებიან ხალხსა ქი (ელეასხევი); სამოცი და ოთხი წლისა ვარა და... (ცუცეკარი); ...რუსებსა მუხებით ქალებითინ ხელები უსიან (ქუაბაგი); ამ ხესა? გურჯიჭა ბრენეული... (ჭილათი); გზაჩი შააგებებენ ბიჭსა... (ცუცეკარი); კი ქალსა ჩუსმენ ბიჭსა (ცუცეკარი); ხელები დაძრომია თამარას გაგზანილ კაცსა (ელეასხევი); იმ ქეშიშსა მის ბაღვითვინ უთქვია... (ბასლეკარი); დათვსა ეტყვის იბრაიმიან ბებერი... (ხევეკი); დოხ, დოხ, სიძისა არ არი დადე (ცუცეკარი); ...მარქვალი არი, ბიბერი, წითელისაც არი, მწვანესაც არი, ლახანა... (ქონობანი).

იშვიათად მავრცობი არის მოქმედებით ბრუნვაში, მონაცვლეობს მავრცობიანი და უმავრცობო ფორმები:

კედლები ხიზრით დავხიზრავდით, ...ხიზარით დავხიზრავდით, ხიზრითა... (ქუაბაგი); ბებერი გაპარცავს დათვსა, მერე გაჩეჩავს, შექნის ნართსა, დართავს კედს (ხევეკი).

4. კუმშვა. სალიტერატურო ქართულის მიხედვით კუმშვადი არსებითი სახელები ტაოურში უკუმშველია, ეს მოვლენა ჩვეულებრივია სამხრული მეტყველებისათვის (იხ. შავშეთი 2011, 245; კლარჯეთი 2016, 546; მაჭახელი 2017, 219).

პარხალის ზედან პუტრუდ ქილისე იყო, დედნგრა (წითლეკარი); ...თოვლი - ფად წუმუა, წყალიდან - ღვარი წუმუა (დუგური); თქუენში ესე ცივი წყალები არი? (ქისქიმი); სამი ხანე, ხუთი ხანე სომეხები იქნებიან (ხევეკი).

შეკუმშავი ფორმების გვერდით გვხვდება შეკუმშულიც: ერმენები ყოფილან, სომხები ყოფილან (ელიასხევი).

თუმცა იკუმშება ზოგი უკუმშველი არსებითი სახელი:

...შიშა მუუგროვებია, ნაძვის ტლები (ხევეკი); კვეთი რა არი? ნაწვლით კეთდება? (ქისქიმი).

არსებითი სახელი ბებერი' შეკუმშულია სახელობით ბრუნვაში:

ამისი ებეა ადგა, ჰოუ? ბებრი ყოფი'ლა, ადგა და დეაქირეს... (ხევეკი).

მხოლოდ ტაოურში შეგვხვდა ლექსიკური ერთეული სახელი' შეკუმშული ფორმით, იკუმშება სახელობითსა და -ეზ'იან მრავლობითში:

ენ წინ მილეთი ყოფილა, ბასლეთები ყოფილა, მილეთის სახლი - ბასლეთები, იმ ბარზე ემეა, სოფლების სახლები და უკანაჲ კარი; ...რომელცხა მილეთი არი, იმათი სახლები - კარი (ბასლეკარი); ქორიათი (გურჯიჯა სახლებია ბოინა), ბალხიბარი... (ქონობანი); ჩვენი სახლები გურჯია (ქუაბაგი).

ნასესხები არსებითი სახელები, რომელთა ფუძეები აგებულებით კუმშვადია, ექვემდებარებიან ქართულ ენაში მოქმედ წესებს - იკუმშებიან:

ჭალაჲდა მოჭრას თირფნით. ზოგი თირფნით, ზოგი მანგლით (ცუცეკარი); წითლეკარის ლაღებია: ჭარაბიანნი, მანასიანნი... (წითლეკარი); ...მარტო მარქვლი ფორვა ვიქთა (ქონობანი); მასკვა ჩამოსულან ასკრები... (ქისქიმი); აჰადა ფიდნებ ვწყავ (ბალხიბარი).

შეკუმშული ფორმების გვერდით დასტურდება ერთი და იმავე სახელის შეკუმშავი ფორმები:

ასკერების თავი გურჯი ყოფილა (ელიასხევი); თურქეთიჩი გუმუჟვლიან რუსის ასკერები სუყველა (ელიასხევი).

5. კვეცა. უკვეცელია სალიტერატურო ქართულის ნორმის მიხედვით კვეცადი სახელები, ეს წესი თანაბრად ვრცელდება როგორც საზოგადო, ისე საკუთარ გეოგრაფიულ სახელებზე. ასეა ეს სხვა სამხრულ კილოებშიც (იხ. შავშეთი 2011, 246; კლარჯეთი 2016, 546; მაჭახელი 2017, 219-220):

...ონდასონრა გააპტყელო'ნა უწრაფთა (ქონობანი); მამაღს დედა არ ილაპარაკებდა; თქვენ მანქანათ მოხველით თუ? (ობლეკარი); ძველათ პატიკად ზგაფთ ნევდოდით ჭილჭიმს (ბინათი); მთადამ ჩამოვტანეთ, დავიზბრეთ (ობლეკარი); მამასი აღაღ იყო; მე აქო ქოხი ვაშენებ, ხედამ, თახთადამ (ობლეკარი); ბეჭირი ჩემ მამას დის ბერია (ქუაბაგი); შდრ.: ძველი აქა ჩვენი მამის დედაები არიან (ელიასხევი); ჩვენზე პეტრეები არ იციან [გურჯული] (ბინათი); სარაკუნაები, სარაკუნაები არ აში'ნებთ (ცუცეკარი).

დევესეკარაღს ბარის სოფლები მე გითხრა შენ... (ხევეკი); ოთხი თანე ძმა მოსულა აჭარაფდამ (ფიშნარხევი); ჩვენი დედეები აჭარაფდამ მოსულ არიან (ელიასხევი); იმეთი ჩვენი დედეები ყოფილან იშტე აჭარაფდამ მოსული (ელიასხევი); ჩვენი დედეები ორთა აზიადამ მოსულან (ობლეკარი); ბორჩხაიადამ მოდიან... (ბინათი). შდრ.: ბორჩხადან ჩემი ბერია (ფიშნარხევი).

უკვეცელია თურქული სახელები:

თევზს კანჯაფთ ვიჭირავთ (ფიშნარხევი); ანაღს ბეზის ქენარი დედნახე, ანაღ დედნახე (ქუაბაგი).

პარალელური ფორმებითაა წარმოდგენილი თურქული სახელი არაბა':

იმა ზურგით მუუტანია, ჩვენ არაბაფთ ვერ მოვტანთ იმა (ფიშნარხევი); მახათეთ არაბაფთ დადის ჩემი დეგანი (ელიასხევი); შდრ.: ჯამში ვინმე წიგიყვანდეს არაბით, ვილოცავთ (ბინათი).

როგორც ვხედავთ, ტაოურში უმრავლეს შემთხვევაში ბრუნვის ნიშანი ძველ ვითარებას გვიჩვენებს: -ის'>-ღს', -ით'>-ფთ'. -ღს', -ფთ' ნორმაა ფუძეუკვეცელ სახელებში:

თამარაღს წყალი სავრიათ ხედამ დევთისას მივა (ელიასხევი); გოგოღს სახში წევაღთ (ბინათი); ი სავარცხელი დიდი ოქროფდან ყოფილა (ხევეკი).

მხოლოდ იკვეცება, არ იკუმშება კაკალა': აფ კაკალა... კაკალი ხეა (ელიასხევი). დაკარგულია ნათესაობითი ბრუნვის ნიშნის

თანხმოვანი; მოსალოდნელი იყო შეკუმშულიყო კიდეც: კაკლი(ს). ასეთი ფორმები უცხო არაა სამხრული მეტყველებისთვის. შდრ.: ბაჯალა - ბაჯლის, ლახანა - ლახნის, ბალანა - ბალნები (შავშეთი 2011, 246). შდრ.: ასევე: კაკალი' - ნაყოფი: ვაშლი-მაშლი სავსე, ჰამა არ ასხია, კაკლები მონვა, ერთი თანე არ არის...(ბინათი)...

როგორც დავინახეთ, არსებით სახელთა ფორმანარმოების მხრივ ტაოური განსხვავდება სხვა სამხრულ კილოთაგან.

დამონმებანი

კლარჯეთი 2016 - მამია ფალავა, მერი ცინცაძე, მაია ბარამიძე, მალხაზ ჩოხარაძე, თინა შიოშვილი, შოთა მამულაძე, რამაზ ხალვაში, ნუგზარ მგელაძე, ზაზა შაშიკაძე, ჯემალ კარალიძე, კლარჯეთი, თბილისი.

მაჭახელი 2017 - მამია ფალავა, მერი ცინცაძე, მალხაზ ჩოხარაძე, თინა შიოშვილი, მაია ბარამიძე, ზაზა შაშიკაძე, ნუგზარ მგელაძე, რუსლან ბარამიძე, ქართველმუჰაჯირთა შთამომავლები თურქეთში, წიგნი პირველი, მაჭახლელი მუჰაჯირები, ბათუმი.

ფუტკარაძე 2016 - შუშანა ფუტკარაძე, ჩვენებურების ქართული, წიგნი მეორე, ბათუმი.

შავშეთი 2011 - თინა შიოშვილი, შოთა მამულაძე, მერი ცინცაძე, მალხაზ ჩოხარაძე, ზაზა შაშიკაძე, ნუგზარმამია ფალავა, ცეცხლაძე, თამაზ ფუტკარაძე, მაია ბარამიძე, ჯემალ კარალიძე, ვარდო ჩოხარაძე, შავშეთი, თბილისი.

შანიძე 1973 - აკაკი შანიძე, ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, თბილისი.

ცინცაძე 2002 - მერი ცინცაძე, ტაოური ქართულის ზოგი თავისებურება (წინასწარი მოხსენება), ბსუ, მემედ აბაშიძის სამეცნიერო-კვლევითი ცენტრი, კრებული II, ბათუმი.

MAIA BARAMIDZE

Batumi Shota Rustaveli State University,
Georgia
maia.baramidze@bsu.edu.ge

MAMIA PAGHAVA

Batumi Shota Rustaveli State University,
Georgia
mamia.paghava@gmail.com

THE MAIN CHARACTERISTICS OF THE NOUN IN TAOAN

This paper discusses the main peculiarities of Taoan dialect of the Georgian language such as:

a. Absolutive case forms are used instead of nominative case forms: ელიასხვევ არი...

b. The nominative case suffix in vowel-stem nouns is ი>ჲ: დედეჲ, თამარაჲ...

c. Vowel stem forms have the suffix -მა in the ergative case: წუმამა...; more seldom they have the suffix -მან: ნენემან...

d. Plural forms are derived by means of the suffixes -ებ, -ნ, -თ and ნარ: გურჯები, მოხუცნი, თევზარი, ხევზარი...

There are some examples of double plurals: კაცებთ, ქალებთ...

e. Consonant-stem forms and vowel-stem forms are interchangeable: მელ-ი//მელა, ძეწკნ-ი/ძეწკნა, პეპელ-ი//პეპელა...

f. The nouns subject to vowel elision in literary Georgian do not drop vowels in Taoan: წყალეები...

Sometimes non-elidable stems are elided: ბებრი (compare ბებერი) ყოფილა.

g. Truncating nouns in literary Georgian are not truncated in Taoan: მამაჲს, ხედაჲმ...

With regard to noun inflection, Taoan is different from any other southern subdialects (accents).

KEYWORDS: Taoan subdialect, inflection, nouns, absolutive case, stem, elision, truncation, plural number.

Taoan dialect is a language of residents of historical Tao. Taoan, a subsystem of the Georgian language once spread over the vast territory, today is preserved only in several villages of a gorge in Amiertao and in the village of Binati adjacent to Tao-Klargeti. However, recorded dialectal materials enable us to create a linguistic portrait of Taoan. The illustrative material used in this paper was collected during a 1995-2018 expedition.

The paper discussed the major characteristics of nouns in Taoan.

1. Cases, plural number

a) There are some instances of alternation of nominative and absolutive cases of consonant-stem nouns. The usage of noun stems instead of possible nominative cases are widely spread. Such forms of noun stems are equal to the absolutive case in Old Georgian (Tsintsadze 2002, 187).

Singular number:

ამით წყალ არ წამედლო; ქვედთ მეტ ხალხ არ ყოფილა; ბევრი ნადგომ ადგილია აქა; იქ, ქომო ელიასხევ არი; ჩემი ალასი? - თურან; ქართველი ვარ, ქართველ ვიყო (Eliaskhevi); ართვინში ვერ მითქვია, ქართველ ვარო (Eliaskhevi); ქედაბორ დაჰწერე? (Tsitlevkari); ეს სოფელი ორასი თუთუნი იყო უნინ, მარტო ბურსას ამ სოფლიდან სამასი თუთუნ არიან (Baslikari); ამით წყალ არ წამეილო, წყალი არი (Tsitlevkari); ორ წელწად იქნა ჩომოედით (Khevey); ფით წელწად ყოფილან (Tsitlevkari).

The purpose of citing the last example is that we have the nominative case instead of the dative case envisaged by rule in the Georgian dialects (and very often even in literary Georgian).

In Taoan, the form of the nominative case of direct objects match with the screeves of the first series, also in this regard the nominative case is often substituted by the absolutive case:

ჯამი ქომოა, ნამაზ კითხულობენ (Binati); ოჯალში სადგარ დავდგამთ (Binati); ...ინშაათი და ქოხებ აშენებდა (Konobani); ე ხევნარი ხიზრავს, ე ხიზრებ ლესავენ, ე თახთები გარენდებს... (Oblekari)...

Similar forms are frequent also in the plural derived with **-ებ**:

სამ კაცებ არიან; აქ ტყეებ ყოფილა; ტახებ არიან; ეს მეზობლებ არიან; წყლებ აქიდამ მოდის; ბგანებ და, მე

ერთი თანე ბგანო მყავს... (Oblekari); ახლა დათვებ არიან აქა (Pishnarkhevi); ხენჭებ ვერ ეპარაკებიან, ხთებიან (Khevey); თევზებ არიან (Eliaskhevi); წყლებ აქედან მიდის (Eliaskhevi); აქ ტყეებ ყოფილა (Eliaskhevi); ჩვენ კიდე ვიცით, ღენჭებ აღარ იციან გურჯიჭა (Balkhibari), ჩვენ ღარჭებ არ იციან (Khevey); ახალმოსულებ აღარ იციან (Balkhibari)...

We can even assume that in the last phrases ღენჭებ', ღარჭებ' and ახალმოსულებ' substitute the nominative rather than the ergative, as in Taoan a subject can be in the nominative case instead of being in the ergative: მებობლები ტიკით იფერხულეს (=danced) (Khevey).

b) It is typical in Taoan to add the nominative case marker **-ფ'**(<ი'საგან) to common and proper nouns having vowel stems.

ჩემი ნენეა ჭიმჭიმულია (Binati); ჩემი დედეა და ნენეა ლაპარაკობდენ [ქართულად] (Binati); გურჯი სამი ქოდა და მაჰალებია (Eliaskhevi); **...აქუდაა** წუმოდლო (Eliaskhevi); აქეთ გედარს გზად ართვინ გადავა (Kuabagi); ჩემი დედეა ბათუმ არი (Eliaskhevi); ჩემი დედეა იყო იქ. ჩემი დედეა ათი წელწადი თუ იქნება, მოკდა (Tutsekari); ერთი დედეა მყავ ბათუმ (Eliaskhevi); ჩემი დედეა იქ არი (Eliaskhevi); ჩემი დედეა სექვზე დაბადულა ქვაბაში (Kiskimi); ...ყადმალის ძირად ყველი, ყველის ძირად საქმელი... (Eliaskhevi); მარტო დედაა არი, დედაა ნახვარი ავათ არი (Kuabagi); მისი ბაბოა მომკდარა იქ (Kuabagi); **...მისინაა** სარზე ებმება (Pishnarkhevi); ერთიც ტაა მყაუდა, ერთიც ჩემი ძმაა... (Kuabagi); ...ჩემი ანაა ბევრ იჯებოდა (Konobani); ჩემი ტადოა დიდია, იმა ვუპოვოთ (Kiskimi); მე მისი ხალაა ვარ (Pishnarkhevi); ესეც ჩემი ტადაა, ამის კაცია (Kuabagi); ...ახლა მივდივართ ასე, გზაა, ფეხი გზა, გზა პატარა (Eliaskhevi); მე აქ ერთი ქოდა არი, შუადერე ქვიან, იმ სოფლიდამ ვარა მეო (Kuabagi); აქ ქვაა და ბუქი, იმდაგვარ ქვაბად დურქმიან (Kuabagi); ორი ბალანაა არიან (Kheveki); არაბად მივა (Eliaskhevi); დუად ვიკითხებდით (Konobani); ანაა თუ კაია, ბგანოც კად იქნება (Kuabagi)...

Proper nouns:

თამარაა იშტე გურჯის ფადიშაჰის ბგანუ... (Moslieti); ჩვენი ჰუსეინაა თუ? (Kuabagi); ედაა ჩემი უსეინაა ავჯობას იჯება (Tutsekari); ერთი რეჯებაა არი, ქეჩეჯი, ქეჩებ აკეთებს (Kheveki); ღენჭები ოთხი... ერთი აჰმედაა, ბლანო გათხოვილია (Kuabagi); ფერუზაა დეკაცი ყოფილა, იქიდან ფერუზიანი (Eliaskhevi);

აიშოდ ჩელიქ, ლეილაჲ სალიყაია, ზეჰრა დინჩ (Kuabagi); აიშოდ. აიშოდ, აიშედ, რა'ცხას დიმიძახეფ (Tchilati); ...ძველათ ქუაბაგ ერქვა, ახლა ჯევაჲ ლივანე (Eliaskhevi); ქუაბაჲ დორთ კილომეტრია აქედამ (Eliaskhevi); ქალოცაჲ იცი? - თველია ქალოცაჲ, იმ თვე მივდივართ (Kiskimi); ქალოცაჲ იყო. თვეებია: ზეჰმერი, ქუჩუგი... ქირეზაჲ, ჩურუგაჲ, ...ხარმანაჲ... (Eliaskhevi); ძროხის სახელები გინდა? შეველაჲ, ფახლაჲ, მიჰვრიტი (Bots-minda)...

Besides, **-ა'** is added to other parts of speech presented in the forms of the nominative case:

უკანაჲ მაჰალე - ბასლეკარი (Baslekari); სუყველაჲ ერთია და ცოც-ცოტა აბი გვირევია (Eliaskhevi); პეტრაჲ ნაჯალია, დიდი - ცული (Eliaskhevi); ის ჩემი ბიჭია, პეტრაჲ (Kheveki); ბალანაჲ არი პუტურაჲ, ვერ გიმიგდია (Pishnarkhevi); მე ვიცოდე, მარტოჲ დავთხრი (Tsitlevkari); ამ ხელსა წინაჲ აქოს, უკანაჲ აქოს (Duguri).

The forms with and without markers, conveyed in one and the same sentence, can be traced in the speech of one person:

ბოური ზე რომ შაადგება - გეუნე მაჰალე, ბოური ზე რომ არ შაადგება - გეუნე მაჰალე (Tsitlevkari).

c) In Taoan (see **Shavsheti 2011, 244**; Klarjeti; Tsintsadze **2002, 189**), as in other southern dialects, proper and common nouns with vowel stems have the marker **-მა** in the ergative case. In Machakhelan, the marker **-მა** in the ergative case is very seldom (Machakheli, 2017, 220). The suffix **-მა** is added to the nouns brought from Georgian as well as from Turkish.

Common nouns:

სიძემა ხელი მტაცა; ბაბომა, ჩემ ბაბომა ასე ქნაო-და; ჩემ ბაბომა ასე ვესიათი ქნაო... (Kuabagi); ამის ბაბომა ბეური ლექსი იცის (Tutsekari); ნუმამა გააფუჭა, ნუმამა [ბალი] (Tchedliankari); ...იმან გახხნა, ბგანომა, მუსაფირები მოდიანო (Binati); ანამა გურჯიჭა ბევრი ხვარათი იცის (Khevey); დედემა გაყო იშტე, სახლის თავადმა გაყო (Sadgikana); ჩემმა ებემა თურქია არ იცოდა; ჩემი ქალის ბაბომა, ასი წლის იყო მოკტა, გურჯული არ იცოდა (Pishnarkhevi)...

Proper nouns:

რეჯებამა თქუას; ამან, თუბამა, სარიგოლ იკითხა (Konobani); თამარამა არღი ააშენა, პარხალ ქილისა ააშენა... თამარამა (Eliaskhevi).

In one example the suffix -მა is added to the consonant-stem noun (apparently, understood as a vowel-stem noun): მათი კამანდარი გურჯი იყო, ი გურჯიმა აქ აღარ გომოგზანა... (Kiskimi).

There is also one form of the consonant-stem noun with the suffix -მან in the ergative case: ჩემ ნენემან არ იცოდა ქართული, არ უნავლია (Binati).

Very seldom მ' is added to consonant stem nouns: იმხან ამბობდენ თამარამ მოყვანაო რუ (Kheveki).

d) Inflection of plural number. The plural of nouns are formed by means of the suffixes -ებ and -ნ/-თ. In comparison with other southern accents, the plural ნარ-თან is relatively productive.

-ებ:

ერმენ ხევეკში ხრისტიანები არიან (Eliaskhevi); ჩვენი დედები, დიდვანი ბაბოები ბათუმისამ მოსულან (Eliaskhevi); ე ქალები დაბერნეს, აღარ ესმიან (Eliaskhevi); იქ გურჯები არ არიან (Eliaskhevi); კაკლები მონვა (ბინათი); ასე დანკიარებული ვართ მეზობლები (Binati); ჩვენ დაშლები ვართა (Binati); ბაღნები არ მყავს (Kheveki); ესენი ჩემი ნათესავები||ნათესები არიან ყოლანი (Ieti).

The nouns having no plural forms in literary Georgian in Taoan have the plural -ებ:

ვაზები ყოფილა, გურჯები მოდიოდეს (Tutsekari); ...აქო ნაწოლი გულისთუნ ჩონი ხონნები გეგონეო (Eliaskhevi); ძველ ზამანებში (=in old times) ვინ გაკითხებს დეთიმ? (Binati); ჩვენი რახები კიდენ დარჩებოდა (Eliaskhevi); მაშინ ბური ფულები ქონებიან, აღთუნი ფულები (Eliaskhevi)...

-ნ/-თ:

მოხუცნი იმღერებდეს (Kheveki); ჩვენ ხისიმნი ვართ (Kuabagi); თქუენ გეცოდინებიან, ჩუენზე ნაკითხნი ხართ (Kuabagi); აქ ცხოვრობენ სულბიანნი, სალიანნი, ხოჯანნი, აჯარები, ჭიკვალები, მოლიანნი, დამალიანნი, კარჩხლიანნი... (Eliaskhevi); გუდასხეველთა მეზრე არ აქვან, ბარი აქვან (Eliaskhevi); საყდარზე ძველთ უნთიან, მუმი არ იყო, სხვა რამ უნთიან (Kheveki).

We often encounter double plural forms:

გურჯებთა უშენებიანო პარხალი (Kheveki); ...სხვა დათვებთ აქვან დუგუნი (Kheveki); ჭალებთ, ყანებთ ვწყავთა (Godghekari); ქართველებთა უთქვიან მისთვის (Binati)...

Sh. Futkaradze indicates that the plural **-ებ'** has not dominated yet in Tao. He refers to the double plural forms as well: კაცებთა თელათ იციან (Futkaradze 2016, 283). Moreover, we can add that the ergative case forms in the **-თან** plural are very frequent in Taoan that we find it seldom in modern literary Georgian:

ბევრთ იპოეს ალთუნი (Tsutsekari); გურჯიჭა მასზე პატიტვანთ, ნურილთ არ იციან; კაცებთ თელთ იციან; ჭილათში ღარჭებმა ზოგთ იციან გურჯიჭა, ზოგთ - არა; ქუაბელთ და ბალხელთა, ჳეველთა იციან (Kuabagi)...

In addition to the plural forms enlisted above being common for literary Georgian as well as for the dialects, the plural of nouns are formed by the suffix **-ნარ'** in Taoan which, according to the scientific literature, is considered to be the formative marker of collective nouns of plants, denoting the place where the plants named by its stem can be obtained in great quantity: ნაძვნარი, ფიჭვნარი. In a couple of examples the suffix **-ნარ'** is added to other types of nouns such as: თიხა, ქვიშა, ქვა (Shanidze, 1973, 145).

It is not common for other dialects to express the plural number by the suffix **-ნარ'**. In order to prove that in the Taoan speech the nouns with the suffix **-ნარ'** denote the plural number, we are referring to the following explanation:

თეფე ენ მაღალი ადგილია, თევნარი - ბევრი თაა (Eliaskhevi); იქობაში - თევნარში აძოვებდეს (Konobani); თევნარში გოლი არი (Baslekari); ჩვენი ქი გურჯები თევნარი გუხარდებიან, მაღლა'ნა იყვენ (Kheveki); აქ ბევრი ხევნარი ყოფილა, ჩიტი ვერ გაძრებოდა (Kheveki); ...მერე ჩომოხვალ, იქო მწვანეები და ხევნარი, ის არის დეთის ველითაღს საყდარი (Kuabagi); ბიჭი ერთ თანე ...გბევნარ იჭება, გბევნარ აშენებ[ს] (Kiskimi); ...აქ გბევნარ ვაკეთებ, ხიდები არი... (Pishnarkhevi); გბევნარი კადა, ბეჩი არ არი (Tsitlevkari); ახლა გბევნარი მოვდა... (Kuabagi); კევი იცი? ნაძვი ხევნარზე იქნება (Eliaskhevi) ყვერევნარი თავრობამ აშენეს (Kheveki); წინაზე ბევრი ტყევნარი ყოფილა, უჭრიან (Kuabagi); ტყევნარში იქნებოდეს (Ieti); თეფევნარია აქა, თქვენი სოფლის თეფევნარი ჩანს (Kuabagi); იქეთ კალოვნარია

- ჯარებ ვამუშავებდით (Kuabagi); ძველი დღევნარი მომაგონეთ (Balkhibari); ბევრი ბეჩი კილდევნარში წყალი მუყვანია სავრიათ... (Kheveki); ბოვრი ბეჩი კელდევნარი, წყალი მუყვანია... (Tsitlevkari).

2. Noun stem. Some of the nouns have consonant stems which end with the vowel **-ა** in modern literary Georgian such as - ძენნი (>ძენკნი, compare ძენნა), პეპელი (compare პეპელა), მელი (compare მელა). კალი (<კალია) is of the same type:

პეპელი არი, ფრინავს, კალი ხტის (Tsitlevkari); მელი არი, კურდღელი არი... (Pishnarkhevi); მელი არი, გელი არი აქა... ძენნი - სოგითი (Kiskimi); ეს ძენკნია, ძენკნი, ასკილი, ტირიფი, კაკალა (Tsutsekari) (Tsintsadze 2002, 189).

In addition, we can remark that there is also ძენანი', a parallel form of ძენნი': ძენანი ხე, სოგუთი, ასკილი... (Ieti).

Furthermore, there are opposite cases - when a number of consonant-stem nouns have vowel-stems in Taoan such as: კაკალა, ქედა:

აჲ კაკალა ...კაკალი ხეა (Eliaskhevi); კაკალა, ტყიმალი, ძენკნი, არდური, შავი ველაჲ... (Eliaskhevi); ეს ძენკნია, ძენკნი, ასკილი, ტირიფი, კაკალა (Tsutsekari); აქ ყოლი რამ არი, კაკალაზე მისლამდი, შინდზე მისლამდი (Tsutsekari); ეს კაკალაა, ის მუშმულაა (Tsutsekari); მთის უკან ქედა არი, ჭილჭიმი, ახლა ჭევიზლი (Binati).

The consonant-stem anthroponyms in literary Georgian add the vowel **-ა** in Taoan, and are transformed into vowel-stem nouns. This phenomenon is characteristic of the southern speech (see Machakheli 2017, 221; Klarjeti 2016, 545).

ხელები დაძრომია თამარას გაგზანილ კაცსა (Eliaskhevi); ჩვენი ჰუსეინაჲ თუ? (Kuabagi); ჩემი უსეინაჲ ავჯობას იჯება (Tsutsekari); ერთი რეჯებაჲ არი, ქეჩეჯი, ქეჩებ აკეთებს (Kheveki); ღენჭები ოთხი... ერთი აჰმედაჲ... (Kuabagi)...

The nouns in this group rarely have consonant-stems:

წამოსლა მინდა და არ მცალია, მევლუდმა იცის (Kheveki).

In Taoan as well as in southern dialects in general, some of the vowel-stem nouns end with a vowel. This phenomenon is characteristic of the

nouns that came mostly from the Turkish language (Shabsheti 2011, 243; Machakheli 2017, 224).

აიშო//აიშე: აიშოდ. აიშოდ, აიშედ, რა'ცხას დიმიძახედ (Tchilati).

ბგანო//ბგანუ: ჩუენ „ბგანო“ ვეტყვით, თქუენ – გოგო (Botsminda); თამარად იშტე გურჯის ფადიშაჰის ბგანუ... გურჯისტანის ფადიშაჰის ბგანუ (Moslieti).

მეზრე//მეზრა: დედა-მამა მეზრეში არ არიან (Kuabagi); აქ ერთი მეზრა არი, კუპრეთია მისი სახელი (Eliaskhevi).

ქილისა//ქილისე (Turk. kılıse): გახველით პარხალ? იქა დიდი ქილისე არი (Baslekari); ქილისე ყოფილა (Kuabagi); ინტკორში ქილისა არ იყო (Kuabagi); დორთ ქილისა ეტყვიან ახლა (Baslekari).

One and the same noun is presented by two types of endings (consonant-stem and vowel-stem):

ცერცვი//ცერცვა: ქერი, ცერცვი, შავი ცერცვა, ქართოლი... ლობიო ვთესევდით, ლახანა (leti);

დევი//დევე: ისე დიდ კაც დევე ვეტყვით. დიდი კაცი, გძელი კაცი, ჩვენ დევი ვეტყვით, დევკაცი (Pishnarkhevi).

გზაბანარი//გზაბანარა: ფეხი გზაა, გზაბანარად (Eliaskhevi); იქ გზაბანარზე გეძარებენ ჯარები (Eliaskhevi).

თენჯერი//თენჯერე (Turk. tencere): ...მას უკან თენჯერში სოლანი'და მოხრაკო... მემრენ ლებუო ჩაყარე თენჯერეში... (Kiskimi).

ჯამე//ჯამი (Arab. cami): ...ჯამი ქომოა, ნამაზ კითხულობენ, ჯამში ვინმე წიგიყვანდეს არაბით, ვილოცავთ (Binati); ჰო, სოფელი ძველია, ჯამე სამი ასი წლისაა (Binati).

მეტრი//მეტრო: თოვლი დიდი იყო, სამი მეტრო, ოთხი მეტრო (leti); ორი მეტრი თოვლი მოდის (Eliskhevi).

3. Extender vowel. The extender vowel **-ა** is characteristic of southern speech. It is particularly productive in the dative and genitive cases (see Shavsheti 2011, 245; Klarjeti 2016, 546; Machakheli 2017, 222). The same is in Taoan. We can refer to the following examples:

ლებიოში გურევთ მარქვალსა (Konobani); შინებიან ხალხსა ქი (Eliaskhevi); სამოცი და ოთხი წლისა ვარა და... (Tsutsekari); ...რუსებსა მუხებით ქალებითინ ხელები უსიან (Kuabagi); ამ ხესა? გურჯიჯა ბრენეული... (Tchilati); გზაჩი შააგებებენ ბიჭსა... (Tsutsekari); კი ქალსა ჩუსმენ ბიჭსა (Tsutsekari); ხელები დაძრომია თამარას გაგზანილ კაცსა (Eliaskhevi); იმ ქეშიშსა მის ბალვითვინ უთქვია... (Baslekari); დათვსა ეტყვის იბრაიმიან ბებერი... (Kheveki); დოხ, დოხ, სიძისა არ არი დადე (Tsutsekari); ...მარქვალი არი, ბიბერი, წითელისაც არი, მწვანესაც არი, ლახანა... (Konobani).

We encounter an extender in the instrumental case. There is an alternation of forms with and without extensions:

კედლები ბიზრით დავხიზრავდით, ...ხიზარით დავხიზრავდით, ბიზრითა... (Kuabagi); ბებერი გაპარცავს დათვსა, მერე გაჩეჩავს, შექნის ნართსა, დართავს კედს (Kheveki).

4. Elision. The nouns that are eliding according to the norms of literary Georgian might be non-eliding. This rule is common for southern accents (see Shavsheti 2011, 245; Klarjeti 2016, 546; Machakheli 2017, 219).

პარხალის ზედან პუტრუდ ქილისე იყო, დედნგრა (Tsitlevkari); ...თოვლი - ფად წუმუა, წყალიდან - ღვარი წუმუა (Duguri); თქუენში ესე ცივი წყალები არი? (Kiskimi); სამი ხანე, ხუთი ხანე სომეხები იქნებიან (Kheviki).

We meet elided forms together with non-elided forms:

ერმენები ყოფილან, სომეხები ყოფილან (Eliaskhevi).

However, some of the non-eliding nouns are elided:

...შიშა მუეგროვებია, ნადვის ტლები (Kheviki); კვეთი რა არი? ნაწვლით კეთდება? (Kiskimi).

The noun ბებერი' is elided in the nominative case:

ამისი ებედ ადგა, ჰოუ? ბებრი ყოფი'ლა, ადგა და დეეჭირეს... (Kheviki).

Only in Taoan we encountered the lexical unit სახელი' in an elided form. It is eliding in the nominative case and in the **-ებ'** plural form:

ენ წინ მილეთი ყოფილა, ბასლეთები ყოფილა, მილეთის სახლი - ბასლეთები, იმ ბარზე ემეა, სოფლების სახლები და უკანად კარი; ...რომელცხა მილეთი არი, იმათი სახლები - კარი (Baslekari); ქორიათი (გურჯიჯა სახლებია ბოინა), ბალხიბარი... (Konobani); ჩვენი სახლები გურჯია (Kuabagi).

The stem structures of the borrowed nouns that have to elide are subject to the rules active in the Georgian language - they are eliding:

ჭალაა'და მოჭრას თირფნით. ზოგი თირფნით, ზოგი მანგლით (Tsutsekari); წითლევკარის ლალებია: ქარაბიანნი, მანასიანნი... (Tsitlevkari); ...მარტო მარქვლი ფორვა ვიქთა (Konobani); მასკვა ჩამოსულან ასკრები... (Kiskimi); აჰადა ფიდნებ ვწყავ (Balkhibari).

Elided forms can be traced together with non-truncating forms of one

and the same nouns:

ასკერების თავი გურჯი ყოფილა (ელიასხევი); თურქეთში გუმუვლიან რუსის ასკერები სუყველა (ელიასხევი).

5. Truncation. The nouns that are truncating according to the norms of literary Georgian might be non-truncating. This rule equally covers common nouns as well as geographical proper names. The same rule functions in other southern accents (see Shavsheti 2011, 246; Klarjeti 2016, 546; Machakheli 2017, 219-220):

...ონდასონრა გააპტყელო'ნა უწრაფთა (Konobani); მამაღს დედა არ ილაპარაკებდა; თქვენ მანქანათ მოხველით თუ? (Oblekari); ძველათ პატიკად ზგაფთ ნევდოდით ქილქიმს (Binati); მთადამ ჩამოვტანეთ, დავხიზრეთ (Oblekari); მამასი ალაფ იყო; მე აქო ქობი ვაშენებ, ხედამ, თახთადამ (Oblekari); ბეჭირი ჩემ მამას დის ბერია (Kuabagi); **compare:** ძველი აქა ჩვენი მამის დედაები არიან (Eliaskhevi); ჩვენზე პეტრაები არ იციან [გურჯული] (Binati); სარაკუნაები, სარაკუნაები არ აში'ნებთ (Tstutsekari).

დევესეკარაღს ბარისსოფლები მე გითხრაშენ... (Kheviki); ოთხი თანე ძმა მოსულა აჭარაფდამ (Pishnarkhevi); ჩვენი დედეები აჭარაფდამ მოსულ არიან (Eliaskhevi); იმეთი ჩვენი დედეები ყოფილან იშტე აჭარაფდამ მოსული (Eliaskhevi); ჩვენი დედეები ორთა აზიადამ მოსულან (Oblekari); ბორჩხაიფდამ მოდიან... (Binati). Compare: ბორჩხადან ჩემი ბერია (Pishnarkhevi).

The Turkish nouns are truncated:

თევზს კანჯაფთ ვიჭირაფთ (Pishnarkhevi); ანაღს ბეზის ქენარი დეფნახე, ანაფ დეფნახე (Kuabagi).

The Turkish noun არაბა' is conveyed by parallel forms.

იმა ზურგიფთ მუუტანია, ჩვენ არაბაფთ ვერ მოვტანთ იმა (Pishnarkhevi); მახათეთ არაბაფთ დადის ჩემი ფეგანი (Eliaskhevi); compare: ჯამში ვინმე წიგიყვანდეს არაბიფთ, ვილოცაფთ (Binati).

As we can observe, in many examples the case marker denotes an old condition: -ის'>-ღს', -ით'>-ფთ'. -ღს', -ფთ'. They are normative in non-truncating nouns:

თამარაღს წყალი სავრიაფთ ხეფდამ დევეთისას მივა (Eliaskhevi); გოგოღს სახში წევალო (Binati); ი სავარცხელი დიდი ოქროფდამ ყოფილა (Kheviki).

კაკალა' is only truncated but not elided: ად კაკალა... კაკალი ხეა (Eliakhevi). The consonant of the genitive case marker is lost; yet it could have been elided as well: კაკლი(ს). These forms are common for southern speech. Compare ბაჯალა - ბაჯლის, ლახანა - ლახნის, ბაღანა - ბაღნები (Shavsheti 2011, 246). Also compare კაკალი' - fruit (fetus): ვაშლი-მაშლი სავსე, ჰამა არ ასხია, კაკლები მოწვა, ერთი თანე არ არის...(Binati).

It is evident that Taoan is different from any other southern accent in respect with noun inflection.

References:

Klarjeti 2016 - Mamia Paghava, Meri Tsintsadze, Maia Baramidze, Malkhaz Chokharadze, Tina Shioshvili, Shota Mamuladze, Ramaz Khalvashi, Nugzar Mgeladze, Zaza Shashikadze, Jemal Karalidze, Klarjeti, Tbilisi.

Machakheli 2017 - Mamia Paghava, Meri Tsintsadze, Malkhaz Chokharadze, Tina Shioshvili, Maia Baramidze, Zaza Shashikadze, Nugzar Mgeladze, Ruslan Baramidze, The Descendants of Georgian Muhajirs in Turkey, Book I, Machakhelan Muhajirs, Batumi.

Putkaradze 2016 - Shushana Futkaradze, Georgian of the Chveneburis, Book II, Batumi.

Shavsheti 2011 - Tina Shioshvili, Shota Mamuladze, Meri Tsintsadze, Malkhaz Chokharadze,, Zaza Shashikadze, Nugzar Mgeladze, Mamia Paghava, Tamaz Putkaradze, Maia Baramidze, Jemal Karalidze, Vardo Chokharadze, Shavsheti, Tbilisi.

Shanidze 1973 - Akaki Shanidze, The Basics of the Georgian Language Grammar, Tbilisi.

Tsintsadze 2002 - Meri Tsintsadze, Some Peculiarities of Taoan Georgian (Preliminary Report), BSU, the Memed Abashidze Research Centre, Collected Papers II, Batumi.

ნიკოლოზ ჟღენტი

კორნელი კეკელიძის სახელობის
საქართველოს ხელნაწერთა
ეროვნული ცენტრი,
საქართველო
nikozhgenti@gmail.com

**მთის წმ. გიორგის მონასტრის კიდევ ერთი
დაკარგული სიძველე – ქუცნა მხეიძის
ქტიტორობით მოჭედილი წმ. გიორგის ხატი**

წინამდებარე კვლევა ეძღვნება მთის წმ. გიორგის მონასტრის კუთვნილ ერთ დაკარგულ სიძველეს – გ. ბოჭორიძის მიერ 1925/6 წწ-ში სოფ. წყნოროში ნანახ და აღწერილ წმ. გიორგის ხატს, რომლის საქტიტორო წარწერა იხსენიებდა ვინმე ქუცნა მხეიძეს. წარწერას არ გააჩნდა თარიღი, ხოლო მისი ქტიტორო აქამდე იდენტიფიცირებული არ ყოფილა.

მხეიძეთა ქტიტორობით XVI ს-ის I ნახევარში შემქნილი სხვა ხატების — გელათის სოხასტრის ღვთისმშობლისა და სოფ. გურნის წმ. გიორგის ხატების საქტიტორო წარწერებთან შედარების შედეგად, დადგინდა, რომ ქუცნა იყო ზემო იმერელი ფეოდალების — ფირან მხეიძისა და ელენე აბაშიძის პირმშო. XVI ს-ის შუა წლებში, ან მეორე ნახევარში, ქუცნა მხეიძემ სპეციალურად მთის წმ. გიორგის მონასტრისათვის ახალი ხატი მოაჭედინა.

საკვანძო სიტყვები: ქუცნა, ფირანი, ელენე, მხეიძე, ხატი.

მთის წმ. გიორგის მონასტერი, რომელიც დღეს ლეკნარის, ასევე „მთასაყდარის“ სახელწოდებებითაა ცნობილი სამეცნიერო ლიტერატურაში, ქვემო რაჭაში, რაჭის ქედის უკიდურეს სამხრეთ კალთაზე, მაღალ კლდეზეა აღმართული და თარიღდება დაახლოებით IX ს-ის II ნახევრიდან X ს-ის I ნახევრით, მთავარი ნავის ჩრდილოეთ მინაშენი X ს-ის დასასრულით ან XI ს-ის პირველი მესამედით, დასავლეთ მინაშენი კი უფრო მოგვიანო პერიოდით (დვალი 1968, 155-165; ბოჭორიძე 1995, 85-90). მონასტრის კოორდინატებია — 42°26'10.45"; 42°58'32.15". (იხ. სურ. 1 და რუკა)

მთის წმ. გიორგის მონასტრის ისტორიის კვლევისას გამოიკვეთა მონასტრის კუთვნილი ძალზე საინტერესო საეკლესიო-რიტუალური დანიშნულების სიძველეები, რომელთა საერთო რაოდენობა 14-მდეა. დღეისათვის მათი უმრავლესობა დაკარგულად ითვლება. მათ შესახებ ინფორმაციას ვხვდებით მთის წმ. გიორგის მონასტრის საისტორიო საბუთებსა და გ. ბოჭორიძის ნაშრომებში, რომელმაც აღნიშნული სიძველეები 1923-1926 წწ-ში, რაჭა-ლეჩხუმსა და იმერეთში მოგზაურობის დროს მოინახულა და აღწერა (გურგენიძე 1986, 162). ეს სიძველეები მნიშვნელოვანი ძეგლები აღმოჩნდა როგორც უშუალოდ მონასტრის ისტორიისათვის, ასევე შუა საუკუნეების საქართველოს პოლიტიკური და საეკლესიო, ასევე ქართული ხელოვნების ისტორიისათვის.¹

წინამდებარე ნაშრომში განვიხილავ მონასტრის კუთვნილ ერთ-ერთ წმ. გიორგის ხატს, რომელიც დღეისათვის დაკარგულად ითვლება.

წმ. გიორგის ეს ხატი გ. ბოჭორიძეს ოკრიბის სოფ. წყნორის წმ. გიორგის ეკლესიაში უნახავს, სავარაუდოდ 1925-1926 წწ-ში. სოფ. წყნორი მთის წმ. გიორგის მონასტრის სამხ.-დას.-ით დაახლ. 10 კმ-ში მდებარეობს (იხ. რუკა). ეს სოფელი, უფრო ადრე თუ არა, დავით IV აღმაშენებლის პერიოდიდან მოყოლებული მთის წმ. გიორგისადმი იყო შეწირული. ამავე სოფელში მდებარეობდა მთის წმ. გიორგის მონასტრის მიწათმფლობელობის ზედამხედველი მოურავის — „მებართლომეს“ რეზიდენცია (ჯღენტა 2011, 244-260; ჟღენტა 2020ბ, 91). ადგილობრივმა მოსახლეობამაც დაუდასტურა გ. ბოჭორიძეს, რომ სოფ. წყნორში დაცული საეკლესიო სიძველეები სწორედ ამ მონასტრიდან ყოფილა ჩატანილი (ბოჭორიძე 1995, 88-89).

ხატის გ. ბოჭორიძისეული აღწერილობა, რომელიც საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლთა დაცვის ეროვნული სააგენტოს დოკუმენტთა საცავში ინახება, გამოქვეყნდა ჯერ კიდევ 1995 წ-ს წიგნში „იმერეთის ისტორიული ძეგლები და სიძველეები“. მეტი თვალსაჩინოებისათვის ქვემოთ სრულად მომყავს ეს აღწერილობა:

„ვეხცხდზე ნაჭედი ხატი წმ. გიორგისა, 36¼X28 სმ, გადაკხუდ ფიცახზე, ხომეღსაც ზუხგზე ცყავი აქვს შემოკხუდი; იგი შემკუდია 5 თვდით, მე-6 ჩამოკიდებუდია ზედ; აკრია 4 თვადი.

1 ორი გამოკვლევა ამ სიძველეებისადმი მიძღვნილი კვლევების ციკლიდან უკვე გამოვაქვეყნე (ჯღენტა 2019 <http://www.spekali.tsu.ge/index.php/ge/article/viewArticle/13/202>; ჟღენტა 2020ა, 299-309), მეორე ნაწილი კი მზადდება გამოსაცემად. ესენია: „მთის წმ. გიორგის მონასტრის მიწათმფლობელობისა და საეკლესიო სიწმინდეების ისტორიიდან - სოფ. შაორი და შაორის მთავარმოწამის ხატი“, (საერთაშორისო კონფერენცია „არქივთმცოდნეობა, წყაროთმცოდნეობა - ტენდენციები და გამოწვევები“, მოხსენებათა კრებული); „მთის წმ. გიორგის მონასტრის დაკარგული საკურთხევლისწინა „ნათლისმცემლის ჯვარი“ (იგივე ძმუნის „ოქროს ჯვარი“) გლახაკი არსენის, ბაგრატ კურაპალატისა და ერისთავთ-ერისთავების — კახაბერის და მიქელის საქტიტორო/მოსახსენებელი წარწერებით.“ (საისტორიო კრებული, #8); „ტაოკლარჯული წარმომავლობის სიძველე მთის წმ. გიორგის მონასტრიდან — უცნობი XI ს-ის საკურთხევლისწინა ჯვრის ფრაგმენტი იშხნიდან?“ (ე. გაბიაშვილისადმი მიძღვნილი საიუბილეო კრებული).

ბაგი ძღიეხ დაზიანებულია: მოჩანს მახგო წმ. გიორგის სახე, დანახრენი სურ ნაჭიებად ახის ქცეული; ხატზე მხავადი სხვა ნაჭეხია დაკეხებული.

ხატს აქვს ასომთავრული წარწერა, წმ. გიორგის ზევითა ნაწილში და მარცხნივ:

[+] ომ. ზც ქო. ღწ შ-ღ-ს შ-ჩ-ჩ-ა შ-ქ-ო. ႁ
 [ყსუნ] სუნც ზც ქყუნ(ღ)ნ ჟო. ცნც შ-ქ-ო-ქ
 [ბ]ც შ-სნწ ცო.ზყწ-ჩ-ა-ღ-ს-ღ-ა-ღ-ა
 შ-ო. ღწ-ღ-ღ-ღ
 ႁს-ღ-ქ-ღ-ს ႁ[ღ]
 ს-ც-ყ-ღ-ღ
 ნ-ო-ზ-ც-ბ
 ს-ო-ღ-ღ-ჩ-ი
 ზ-ც
 ს-ც-ბ
 ი-ღ-ღ-ღ-ღ
 ზ-ო-ღ-ღ
 ხ-ღ-ღ

[ქ.] ღ(მერთო) და წ(მ)ი(და)ო გ(იორგი) მთის მ(თ)ავ(ა)რმ(ო) წ(ამე)ო, ი²[ჯსენ] ჭი(რი)სა და წყე(ვ)ის(ა)[გ](ა)ნ ქუცნა მხე(ი)ძე |³ [დ]ა მ(ი)სნი ცოლშვ[ილნ]ი. მე კა~მია |⁴ მო(ვჭ)ედე ხა(ტ)ი |⁵ ესე წმ(ი)დის გ(იორგ)ი⁶სა შე(ს)ა⁷ნ(დ)ო(ბე)ლად |⁸ სუ(ლ)თა ჩ[უნთა] |⁹ და |¹⁰ სად|¹¹ღეგ(რ)ი|¹²(ე)ლოთ|¹³ ჩე(მ)და.¹

ხატს აქვს ტყავის ბუდე; ხატზე იყო 21 დიდი და 2 პატარა ზღვის ქვისა (?) და სხვ. მძივი, რომელთაგან 15 დიდი და 2 პატარა ადგილობრივ ხატთანვე იქნა დატოვებული, ხოლო 6 დიდი მძივი გადატანილ იქნა დასაცავად ქუთაისის საისტორიო-საეთნოგრაფიო მუზეუმში (ქ. 145). *ხატთანავე არის მრავალი ფრა*“ (ბოჭორიძე 1995, 100-102).

გ. ბოჭორიძე არაფერს ამბობს ხატის თარიღისა და მის წარწერაში მოხსენიებული პირების შესახებ.²

წარწერის მიხედვით, მთის წმ. გიორგის მონასტრისათვის შექმნილი ხატის ქტიტორი მხეიძეთა ფეოდალური სახლის წარმომადგენელი ქუცნაა.

1 წარწერის ტექსტის პუბლიკაციისათვის შესაფერისი სამეცნიერო აპარატით გამართვა ჩემია - ნ. ჟ.

2 გ. ბოჭორიძის არქეოგრაფიულ აღწერილობებს, ხშირ შემთხვევაში, ახასიათებთ ლაკონურობა და ზედაპირული ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი ანალიზი. თუმცა, ეს გამოწვეული იმ იყო ურთულესი პირობებით, რომლებშიც უწევდა მუშაობა გ. ბოჭორიძეს. მისი მოღვაწეობა სწორედ 1920-იანი წლების ანტირელიგიურ მოძრაობას დაემთხვა, რომელიც ხშირ შემთხვევაში ათეისტური ფანატიზმით იყო განპირობებული და საეკლესიო სიძველეებისა თუ მათ მოამაგეთა მიმართ დიდი აგრესიით გამოიჩინოდა. ასეთ პირობებში გ. ბოჭორიძის მოღვაწეობა გმირობის ტოლფასი იყო.

გამორიცხული მათ ეს სახელო XVI ს-შიც ჰქონოდათ.

გურნის ხატის წარწერიდან ვიგებთ, რომ ქუცნა იყო ფირან მხეიძისა და ელენე აბაშიძის უფროსი (?) ძე. სახელი „ქუცნასგან“ განსხვავებით, სახელ „ფირანს“ ძალზედ ხშირად ვხვდებით მხეიძეთა ფეოდალურ საგვარეულოში. გურნის ხატში მოხსენიებული ფირანი უნდა იყოს 1531 წ-ს გარდაცვლილი იმერეთის მოღარეთუხუცეს სარგის მხეიძის ერთ-ერთი შვილი (სოსელია 1973, 13-24). ამგვარად, გურნის წმ. გიორგის ხატში მოხსენიებულ ფირანისა და ელენე აბაშიძის იდენტიფიკაციით შესაძლებელი ხდება წყნორის წმ. გიორგის ხატის ქტიტორის – ქუცნა მხეიძის ზუსტი იდენტიფიკაცია. თუმცა, გ. ბოჭორიძეს არც გურნის ხატის თარიღი და მისი ქტიტორების ვინაობა აქვს დადგენილი.

საბედნიეროდ, ჩვენამდე შემორჩა კიდევ ერთი ჭედური ხატი, რომლის ქტიტორებიც იგივე ფირან მხეიძე და ელენე აბაშიძე არიან. ესაა გელათის სოხასტრის ღმრთისმშობლის ხატი, რომელიც დღეისათვის ქუთაისის სახელმწიფო ისტორიულ მუზეუმში ინახება, შიფრით ქსიმ 3868 (ნიკოლეიშვილი 2001, 29-30, 79). ხატის საქტიტორო წარწერას მე შემდეგი სახით ვკითხულობ:

**[ხნ] ო-ყ-ღ-ბ-რ-ჟ-ტ-წ-მ-ნ-რ-ტ-ს-
ს-მ-წ-მ-ნ-რ-ტ-ს-მ-წ-მ-ნ-რ-ტ-ს-
ს-მ-წ-მ-ნ-რ-ტ-ს-მ-წ-მ-ნ-რ-ტ-ს-
ს-მ-წ-მ-ნ-რ-ტ-ს-მ-წ-მ-ნ-რ-ტ-ს-
ს-მ-წ-მ-ნ-რ-ტ-ს-მ-წ-მ-ნ-რ-ტ-ს-
ს-მ-წ-მ-ნ-რ-ტ-ს-მ-წ-მ-ნ-რ-ტ-ს-
ს-მ-წ-მ-ნ-რ-ტ-ს-მ-წ-მ-ნ-რ-ტ-ს-
ს-მ-წ-მ-ნ-რ-ტ-ს-მ-წ-მ-ნ-რ-ტ-ს-
ს-მ-წ-მ-ნ-რ-ტ-ს-მ-წ-მ-ნ-რ-ტ-ს-
ს-მ-წ-მ-ნ-რ-ტ-ს-მ-წ-მ-ნ-რ-ტ-ს-
ს-მ-წ-მ-ნ-რ-ტ-ს-მ-წ-მ-ნ-რ-ტ-ს-
ს-მ-წ-მ-ნ-რ-ტ-ს-მ-წ-მ-ნ-რ-ტ-ს-**

[ჩ(უ)ენ] მწეციძემან ფირან და თ(ა)ნამეცხ(ე)დრემან ჩ(უ) ენმა აბ(ა)შიძის ასულმა ელ(ე)ნე მოვჭედე ხ[ატი ყ(ოვლა)დ წ(მიდისა)და და შევამკვეით თ(უ)ალითა და მარგ(ა)ლიტ(ი)თა და [შ]ევსწირეთ გლეხნი სამნი: ბეჟანა ბერიძე, ბეჟანა ს[ახე] ჩიძე, გოგიჩაი ბუბაშვ(ი)ლი, სადღეგრძელოდ ჩ(უ)ენტ(ვი)ს და ძ[ეთ(ა) ჩ(უ)]ენისა და ცოდვათა ჩ(უ)ენტა საოხა[დ] წ(ინამ)ე ღ(მრთ)ისა, ამინ.

კონდაკოვსა და ბაქრაძეს ხატის წარწერაში მოხსენიებული მხეიძეთა გვარი უცნობად მიაჩნიათ, ხოლო ხატს XIII-XIV სს-ით ათარიღებდნენ¹ (Кондаков და Баградзе 1890, 32). ო. სოსელია

---

¹ აღსანიშნავია, რომ ო. სოსელია 1973 წ-ის ნაშრომში ერთგან შეცდომით უთითებს, რომ წ. კონდაკოვი და დ. ბაქრაძე ხატს XIII-XVI სს-ით ათარიღებდნენ, ხოლო სხვა ადგილას XIII-XIV სს-ს (სოსელია 1973, 15, 23). ხატის წარწერის პუბლიკაციისას წ. კონდაკოვის და დ. ბაქრაძის იგივე ნაშრომს უთითებს მ. ნიკოლეიშვილიც, თუმცა, ზუსტად იგივე შეცდომას იმეორებს რასაც ო. სოსელია და ხატის კონდაკოვ-ბაქრაძისეულ თარიღად XIII-XVI სს-ს უთითებს (ნიკოლეიშვილი 2001, 30). ბუნებრივია, ეს შექანიკური ხასიათის შეცდომა უნდა იყოს. შექანიკური შეცდომაა გაპარული ასევე წ. კონდაკოვისა და დ. ბაქრაძის პუბლიკაციაში, სადაც, სოხასტრის ამ ხატის

იზიარებს ამ მოსაზრებას, მხეიძეთა საგვარეულოს ამ წევრს ფირან I-ად ასახელებს და მის მოღვაწეობას XIII-XIV სს-ში ათავსებს (სოსელია 1973, 23). მ. ნიკოლეიშვილი სოხასტრის ღმრთისმშობლის ხატში მოხსენიებულ ფირანს აიგივებს იმერთა მეფე ბაგრატ III-ის (1510-1565 წწ.) მოღვაწეობას სარგის მხეციდის (გარდ. 1531 წ-ს) ერთ-ერთ ვაჟ ფირანთან, რომელიც იხსენიება გელათის 1505-1519 წწ-სა და 1540 წ-ის საბუთებში¹ (კაკაბაძე 1921, 6, 12). შესაბამისად, ხატის წარწერაში მოხსენიებული ფირანი მ. ნიკოლეიშვილს XVI ს-ის პირველ ნახევარში მოღვაწე პირად მიაჩნდა, ხოლო ხატს ზოგადად XVI ს-ით ათარიღებდა (ნიკოლეიშვილი 2001, 29-30). ო. სოსელია კი, ამ პირს ფირან II-დ მიიჩნევს და არ აიგივებს მისივე ნუმერაციით ფირან I-თან (სოსელია 1973, 23). კვლევის ამ ეტაპზე ვიზიარებ მ. ნიკოლეიშვილის მოსაზრებას და ვფიქრობ, რომ სხვა, უფრო მოგვიანო პერიოდში მოღვაწე ფირან მხეიძეებთან შედარებით, წარწერის პალეოგრაფიული ნიშნების მიხედვით, მოღვაწეობდა სარგის მხეციდის შვილი ფირანი ყველაზე ახლოსაა სოხასტრის ხატის წარწერაში მოხსენიებულ ფირან მხეიძესთან. რაც შეეხება სოხასტრის ხატის თარიღს, ვფიქრობ ხატიც, შესაბამისად, XVI ს-ის I ნახევრით უნდა დათარიღდეს.²

სოხასტრის ხატის დათარიღება საშუალებას გვაძლევს იგივე პერიოდით დავათარიღოთ ზემო ხსენებული გურნის წმ. გიორგის ხატიც, რადგან, სოხასტრის ხატის მსგავსად, გურნის ხატის ქტიტორებიც ასევე ფირან მხეციდე და მისი თანამეცხედრე ელენე აბაშიძე იყვნენ. განსხვავება მხოლოდ ისაა, რომ სოხასტრის ხატის წარწერაში ქტიტორები უსახელოდ იხსენიებენ ძეებს (იხ. ზემოთ), ხოლო გურნის ხატის წარწერაში უკვე სახელებით – ქუცნა და გიორგი (იხ. ზემოთ). შესაბამისად, გამოვთქვამ ფრთხილ მოსაზრებას,

აღწერილობაში მითითებულია სურათი 16, სინამდვილეში კი სოხასტრის ეს ხატი არის აღბეჭდილი მე-17 სურათზე (Кондаков და Бакрадзе 1890, 32-34).

1 აღსანიშნავია, რომ ამ საბუთში იხსენიება ქუცნაც (ქოცნას ფორმით), თუმცა, ნაკლები და დაზიანებული ტექსტის გამო არ ჩანს აქ ფირანის შვილი ქუცნა იგულისხმება თუ სხვა პიროვნება.

2 აქვე შევნიშნავ, რომ მე ვეცადე მომეძებნა სხვა წყაროები იმ გლეხების შესახებ (ბეჟანა ბერიძე, ბეჟანა სახეჩიძე, გოგიჩაი ბუბაშვილი), რომლებიც, სოხასტრის ხატის წარწერის მიხედვით, ფირან მხეციდე და ელენე აბაშიძე ამავე ხატს შესწირეს. ეს დაგვეხმარებოდა ხატის კიდევ უფრო ზუსტ დათარიღებაში. სამწუხაროდ, მათ შესახებ სხვა წყაროებში ვერაფერი ვნახე. აღნიშნავ მხოლოდ იმას, რომ 1586 წ-ს, ჩხარს მცხოვრები ვინმე ანვარა სახეჩიძე დედოფალმა თამარ დიასამიძემ შესწირა გელათის წმ. გიორგის ეკლესიას (სურგულაძე და სხვები, 2007: 155). აღნიშნული წმ. გიორგის ეკლესია, ისევე როგორც სოხასტრის ეკლესია, გელათის სამონასტრო კომპლექსის ნაწილია. კვლევის ამ ეტაპზე შეუძლებელია რაიმეს თქმა XVI ს-ის I ნახევრით დათარიღებული სოხასტრის ხატის წარწერაში მოხსენიებული ბეჟანა სახეჩიძისა და 1586 წ-ის გელათის წმ. გიორგის ეკლესიის შეწირულობის საბუთში მოხსენიებული ანვარა სახეჩიძის ნათესავური ურთიერთმიმართების შესახებ. გვარის, საეკლესიო-სენიორალური კუთვნილების, ისტორიულ-გეოგრაფიული არეალისა და ქრონოლოგიური მსგავსების გამო, არაა გამორიცხული ბეჟანი ანვარას წინაპარი ყოფილიყო, რაც უფრო ბევრ ნათელს მოფენდა სოხასტრის ხატის ისტორიას. თუმცა, ამ ეტაპზე, ეს მხოლოდ თეორიულ შესაძლებლობად რჩება.

რომ სოხასტრის ხატი შეიქმნა XVI ს-ის I ნახევრის იმ მონაკვეთში, როდესაც ქუცნა მხეიძისა და ელენე აბაშიძის ძეები ქუცნა და გიორგი ჯერ კიდევ მცირეწლოვანები იყვნენ, რის გამოც ისინი ხატის წარწერაში უსახელოდ იხსენიებიან.¹ ხოლო, გურნის ხატი შეიქმნა XVI ს-ის I ნახევრის იმ პერიოდში, როდესაც ხატის იმავე ქტიტორების ძეები უკვე შედარებით მოზრდილები იყვნენ. თუ ჩემი დაკვირვება სწორია, გამოდის, რომ სოხასტრის ხატის შექმნა ქრონოლოგიურად წინ უსწრებდა გურნის ხატის შექმნას.

ზემოთ, მე უკვე გამოვთქვი მოსაზრება გურნის წმ. გიორგის ხატის წარწერაში, ფირან მხეიძის უფროს (?) ძედ მოხსენიებული ქუცნა მხეიძისა და წყნორის წმ. გიორგის ხატის წარწერის ქტიტორ ქუცნა მხეიძის იდენტურობის შესახებ.

როგორც ვნახეთ, წყნორის წმ. გიორგის ხატის წარწერით, ქუცნა მხეიძე ხატის ქტიტორია, რომელიც სახელების გარეშე იხსენიებს ასევე მის ცოლშვილს. ეს უნდა მიაწინებდეს, რომ წყნორის წმ. გიორგის ხატი მოჭედილი უნდა იყოს სოხასტრისა და გურნის ხატებზე გვიან, სადაც, ქუცნა, როგორც ხატების ქტიტორების შვილი, ერთგან საერთოდ უსახელოდ იხსენიება, ხოლო მეორეგან უმცროს (?) ძმასთან ერთად. შესაბამისად, წყნორის წმ. გიორგის ხატი, რომლის ქტიტორიც ქუცნა მხეიძეა, XVI ს-ის შუა პერიოდს ან II ნახევარს უნდა ეკუთვნოდეს.

გავარკვიეთ რა წყნორის წმ. გიორგის ხატის ქტიტორის ვინაობა და ხატის შექმნის მიახლოებითი თარიღი, უნდა შევხვით ხატის მჭედლის საკითხსაც.

სამწუხაროდ, უცნობი რჩება ოსტატის ვინაობა. როგორც ვნახეთ, წარწერაში მისი სახელი დაქარაგმებულია როგორც **ԿՇԻ-ԻՇ** (კა-მია). გ. ბოჭორიძემ ვერ აღადგინა მისი სახელი. მე ვეცადე სხვა წერილობითი წყაროებში მომეძებნა ამ დაქარაგმებული სახელის მსგავსი ანალოგი, თუმცა, უშედეგოდ.²

1 საერთოდაც, წარწერის ეს ადგილი დაზიანებულია და წაკითხვაც სადავოა. მიუხედავად იმისა, რომ გრაფემა ძ-ს შემდეგ თითქოს იკვეთება გრაფემები ე-ს და თ-ს მოხაზულობა, თუმცა, შემდეგ მას მოჰყვება სიტყვა „ჩ(უ)ენ(ი)სა“, რაც გრამატიკულად უფრო შეესაბამება სიტყვა „ძისას“. ამგვარად, არსებობს ნაკლებად, თუმცა, მაინც დასაშვები შესაძლებლობა, რომ წარწერის ეს ადგილი აღდგეს არა როგორც „ძ[ეთ](ა) ჩ(უ)ენსა“, არამედ „ძ[ის](ა) ჩ(უ)ენ(ი)სა“. წარწერის კონკრეტული მონაკვეთის ასეთი სახით აღდგენის შემთხვევაში, ლოგიკურად მივიღებდით მოცემულობას, რომ სოხასტრის ღმრთისმშობლის ხატი მოიჭედა მაშინ, როდესაც ფირან მხეიძესა და ელენე აბაშიძეს ჰყავდათ მხოლოდ ერთი ძე – ქუცნა, ნამდვილად უფრო ადრე, ვიდრე გურნის წმ. გიორგის ხატი, სადაც ქუცნასთან ერთად იხსენიება მისი ძმა გიორგი.

2 ამ მხრივ ყურადღება მივაქციე კ. კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის A კოლექციის 141-ე ხელნაწერი. ხელნაწერის აღწერილობის მიხედვით, ესაა XI ს-ის კრებული, რომლის 89v-90r გვერდებზე, XVIII ს-ის ნუსხურით შესრულებულია შემდეგი მინაწერი: „სულსა კამნია გრ-ლსა, მოძღუაჲსა დიონისსა შნ-ს ღ-ნ, და მისთა დედა-მამათა და მიცვალებულთა შნ-ს ღ-ნ.“ (ბრეგაძე და სხვები 1976, 174-175). ამგვარად, სახელი „კამნია“ კარგად მიესადაგებოდა წყნორის ხატის მომჭედელი ოსტატის დაქარაგმებულ სახელ კა-მიას. მითუმეტეს ხელნაწერთა აღწერილობის პირთა საძიებელში „კამნია

დასკვნის სახით, წყნორის წმ. გიორგის ხატის შესახებ შეიძლება ითქვას შემდეგი:

XVI ს-ში, მხეიძე/მხეციძე/მწეციძეთა ფეოდალური სახლის წარმომადგენლები განსაკუთრებულ მზრუნველობას იჩენდნენ ზემო იმერეთის, კერძოდ კი გელათის სოხასტრის ტაძრისა და ოკრიბის სალოცავების მიმართ და ძვირფას ხატებს სწირავენ მათ (Чубинашвили 1959, 630; ნიკოლეიშვილი 2001, 29-31).

ჩვენთვის საინტერესო პერიოდში მხეიძეებიც და აბაშიძეებიც იმერეთის საეკლესიო და პოლიტიკურ წრეებში დიდად დაწინაურებული ზემო იმერული საგვარეულოებია. მხეიძეები საუკუნის დასაწყისში მოლარეთუხუცესის თანამდებობას და დიდ მამულებს ფლობენ. თუმცა XVI ს-ის შუა პერიოდიდან ისინი გარკვეულ მამულებს კარგავენ, ხოლო საუკუნის ბოლოს მოლარეთუხუცესობასაც (სოსელია 1973, 16-20). აბაშიძეები კი საუკუნის დასაწყისიდან ძალზე დაწინაურებულები არიან. ამ ფეოდალურის სახლის წარმომადგენლები გვხვდებიან გელათის

გრ-ლსა“ გატანილია როგორც „კამნია გორელი“ (ბრეგაძე და სხვები, 1976, 370). თუმცა, სინამდვილეში, A 141 ხელნაწერის ეს მინაწერი შემდეგი სახით იკითხება: „ს(უ)ლსა კამნიაგ-რლისა მოძღუარისა დიონიოსსა, შ(ეუნდ)ნ(ე) ს ღ(მერთმ)ან“ (A 141, 89v-90r). ამგვარად, აქ საქმე გვაქვს არა პიროვნების სახელ კამნიასთან, არამედ გეოგრაფიული წარმოშობის ადგილთან, საიდანაც იყო ან სადაც მსახურობდა მოძღვარი დიონიოსი.

სულ სხვა საკითხია აღნიშნული ტოპონიმის კვლევა და აქ მხოლოდ მცირე დაკვირვებას წარმოგიდგენთ, რაც წყნორის ხატის მჭედელ კა-მიას იდენტიფიკაციის მცდელობისას გამოვლინდა.

კ. კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის S კოლექციის 4927-ე ხელნაწერის, იგივე პარხლის II სახარების 14r-ზე შესრულებული ერთი გვიანდელ ნუსხური მინაწერში ვკითხულობთ: „მე ყოველთა ცოდვილთ |² უცოდვილესმან ფრ(ი)ად |³ კოდვილმ(ან) კამნაგარე |⁴ ღმ(ან) ზანდარ, ესე ქრის |⁵ ტეს სახარებ(ა)დ მწუედ მ |⁶ ძიმედ მოჭედილი იყო დ |⁷ ა ურჯულოთ აგა |⁸ რიანთა დაელენა და |⁹ დაეჭრა ესე სრულა. |¹⁰ მე უნდო-უღირსმან ავი |¹¹ ლე ჴელათ და შევ |¹² კაზმე, მრავალი სარჯ |¹³ ელი გარდამჯდა, [ღ(მერთმ)ან უ |¹⁴ წყის, ბატონიც ჩ(ე)მი კარგ |¹⁵ ად მომეჯმარა, ღ(მერთმ)ან გ |¹⁶ (ა)უმაჩკოს, ვინც ამაზე |¹⁷ დ მომეჯ(მა)რა, შ(ეუნდ) ნეს ღ(მერთმ)ან ედ |¹⁸ ა-მ(ა)მ(ა)თა ჩ(ემ)თა შ(ეუნდ)ნ(ე)ს ღ(მერთმ)ან. ჩ(ემ)ს |¹⁹ გ(ამზრ)დელს თუალმელნი |²⁰ სას შ(ეუნდ)ნ(ე)ს ღ(მერთმ)ან, ჩ(უენ)თა შ(ეუნდ)ნ(ე)ს ღ(მერთმ)ან“ (S 4927, 14r; ბრეგაძე და სხვები 1969, 175). ჩემი აზრით, კრებული A 141-ის მინაწერში სიტყვა „კამნიაგ-რლისა“ უნდა აღდგეს როგორც კამნიაგარელისა, ისევე, როგორც ეს დაფიქსირებულია პარხლის II ოთხთავის მოყვანილ მინაწერში. კრებული A 141, ისევე როგორც პარხლის II ოთხთავი, ტაოკლარჯული, კერძოდ კი ტაოური წარმოშობისაა. დიდი ალბათობით, ორივე ხელნაწერი ერთ დროს კავკასიძეთა ფეოდალური სახლის წევრების კუთვნილება იყო (კუდავა და სხვები 2017, 417-8, 424; სურგულაძე და სხვები 2018, 106, 289). მოგვიანებით, ოსმალთა მიერ ტაოს დაპყრობის შემდეგ, ორივე ხელნაწერი საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში გახიზნეს. ამგვარად, მომავალში გამოსარკვევია იმ გეოგრაფიული ადგილისა თუ ეკლესიის მდებარეობა, რომელსაც ერქვა კამნაგარა/ი ან კამნიაგარა/ი.

წინამძღვრის, აფხაზეთის კათალიკოსის, ამირეჯიბის, სამეფო მდივან-მწიგნობრისა და სხვა მოწინავე თანამდებობებზე. მხეიძეებისგან განსხვავებით ისინი იმერეთის სამეფოს არსებობის დარჩენილი პერიოდი ინარჩუნებენ სიძლიერეს (სოსელია 1973, 153-209). ფირანისგან განსხვავებით, სამწუხაროდ ვერ დგინდება ელენე აბაშიძის მამის სახელი. გურნის და წყნორის წმ. გიორგის ხატების ქტიტორული წარწერები კი დამატებით ცნობებს გვანჯდიან ამ ორი უმიშვნელოვანესი საგვარეულოს ისტორიის შესახებ.

XVI ს-ის II ნახევარში, ფირან მხეიძისა და ელენე აბაშიძის უფროსმა ძემ – ქუცნა მხეიძემ, ვინმე ოქრომჭედელ კამიას (?), სპეციალურად მთის წმ. გიორგის მონასტრისთვის შეუკვეთავს წმ. გიორგის ხატი, მისი და მისი ცოლ-შვილის სულის საოხად. ეს ბუნებრივიცაა, რადგან, როგორც ზემოთაც ვახსენე, მთის წმ. გიორგის მონასტერი რაჭის ქედზე, წმ. გიორგის მთაზე მდებარეობს და ზემოდან დაჰყურებს ოკრიბას და მიწათმფლობელობის უმეტესი ნაწილი სწორედ ოკრიბაში ჰქონდა,¹ ხოლო ქუცნა მხეიძე, როგორც ოკრიბელი ფეოდალი (შესაძლოა ოკრიბის მოურავიც კი), წმ. გიორგის ამ ძვირფასი ხატის შეწირვით განსაკუთრებულ ყურადღებას იჩენს ამ მონასტერზე.

ხატი მთის წმ. გიორგის მონასტერში ინახებოდა, სავარაუდოდ, XX ს-ის დასაწყისამდე. ამის შემდეგ, მონასტრის სხვა სინმინდეების მსგავსად, ეს ხატიც მონასტრის კუთვნილ ოკრიბის ერთ-ერთი სოფლის – წყნორის წმ. გიორგის ეკლესიაში ჩამოუტანიათ. უცნობია თუ როდის დაზიანდა ეს ხატი, თუმცა, გ. ბოჭორიძეს 1925-1926 წწ-ში ის უკვე ძალზედ დაზიანებული დახვდა.

როგორც ჩანს, ხატს შეწირულობის სახით ბევრ ფულს სწირავდნენ, რადგან გ. ბოჭორიძეს სიტყვით „ხატთანავე არის მრავალი ფარა“.

დღეისათვის ხატი დაკარგულად ითვლება. მისგან მხოლოდ 6 დიდი მძივილა შემორჩა (23-დან), რომლებიც თავის დროზე გ. ბოჭორიძეს დასაცავად ქუთაისის სახელმწიფო ისტორიულ მუზეუმში გადაუტანია.

1 უფრო ვრცლად მთის წმ. გიორგის მონასტრის მიწათმფლობელობის ისტორიულ-გეოგრაფიულ გადაწინააღმდეგობაზე ქვემო რაჭაში, ზემო იმერეთსა და ლიხის ქედზე ვისაუბრე დავით აღმაშენებლისადმი მიძღვნილ VII საერთაშორისო კონფერენციაზე (გორის უნივერსიტეტი, 2020 წლის 21 თებერვალი). უახლოეს მომავალში იგეგმება კონფერენციის მასალების გამოქვეყნება გორის უნივერსიტეტის შრომების მე-19 ნომერში, სადაც დაიბეჭდება ჩემი სტატია „დავით აღმაშენებლისა და დემეტრე I-ის ერთი დაკარგული საისტორიო აქტის შესახებ (1106-1125 წწ-ის შეწირულობის საბუთი მთის წმ. გიორგის მონასტრისადმი)“.

დამონელებანი

ბოჭორიძე 1995: გ. ბოჭორიძე, იმერეთის ისტორიული ძეგლები, გამომცემლობა „მეცნიერება“. თბ. 1995.

ბრეგაძე და სხვები 1969: ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, ყოფილი ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების (S) კოლექცია, ტ. IV, შეადგინეს და დასაბეჭდად მოამზადეს: თ. ბრეგაძემ, ლ. ქაჯიამ, ლ. ქუთათელაძემ, მ. შანიძემ და ც. ჩანკიევმა. ელ. მეტრეველის რედაქციით. გამომცემლობა „მეცნიერება“. თბ. 1969.

ბრეგაძე და სხვები 1976: ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, ყოფილი საეკლესიო მუზეუმის (A) კოლექცია, ტ. I, შეადგინეს და დასაბეჭდად მოამზადეს: თ. ბრეგაძემ, ც. კახაბრიშვილმა, თ. მგალობლიშვილმა, მ. ქავთარიამ, ლ. ქუთათელაძემ და ც. ჭლამაიამ. ელ. მეტრეველის რედაქციით. გამომცემლობა „მეცნიერება“. თბ. 1976.

გურგენიძე 1986: ვ. გურგენიძე, ისტორიკოსი გიორგი ბოჭორიძე (დოკუმენტები მოგვითხრობენ), მაცნე — ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, 4. გამომცემლობა „მეცნიერება“. თბ. 1986.

დვალი 1968: მ. დვალი, ლეკნარის წმ. გიორგის ეკლესია. ჟურნ.: „მაცნე“, №4. გამომცემლობა „მეცნიერება“. თბ. 1968

კაკაბაძე 1921: ს. კაკაბაძე, დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები. I. ტფ. 1921.

კუდავა და სხვები 2017: ტაო-კლარჯეთი. ისტორიისა და კულტურის ძეგლები. კატალოგი. ავტორ-შემდგენლები: ნ. ბაგაური, ზ. ბატიაშვილი, ი. ბერიძე, ბ. კუდავა, ნ. ჟღენტი, გ. საითიძე, ნ. ხიზანიშვილი. გამომცემლობა „არტანუჯი“. თბ. 2017.

ნიკოლეიშვილი 2001: მ. ნიკოლეიშვილი, ქუთაისის მუზეუმის ეპიგრაფიკული ძეგლები, ქუთაისის სახელმწიფო მუზეუმის შრომები, კრებ. XIII. ქუთ. 2001.

ჟღენტი 2011: ნ. ჟღენტი, კიდევ ერთხელ მთის წმ. გიორგის მონასტრისადმი გაცემულ 1465-1467 წლების საბუთში მოხსენიებული სამოხელეო წოდების „მებართლომე“-ს შესახებ, ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის შრომები, №X-XI, გამომცემლობა „მერიდიანი“. თბ. 2010-2011.

ჟღენტი 2019: ნ. ჟღენტი, „მთის წმ. გიორგის მონასტრის სინწინდეების ისტორიიდან – აგარის წმ. გიორგის ხატი და მისი წარმომავლობა“. სპეკალი. 13 <http://www.spekali.tsu.ge/index.php/ge/article/viewArticle/13/202>

ჟღენტი 2020ა: ნ. ჟღენტი, მთის წმ. გიორგის მონასტრის საეკლესიო სიძველეები (ზოგადი მიმოხილვა). ახალგაზრდა მეცნიერთა III საერთაშორისო სიმპოზიუმი ჰუმანიტარულ მეცნიერებებში,

სიმპოზიუმის მოხსენებათა კრებული. თბ. 2020.

ჟღენტი 2020ბ: ნ. ჟღენტი, დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო სენიორიების ისტორიიდან — გელათი და მთის წმ. გიორგის მონასტერი (ისტორიული კავშირები). „წმიდა გრიგოლ ფერაძე 120“, წმიდა გრიგოლ ფერაძის I საერთაშორისო კონფერენცია „საქართველო და ქრისტიანული ცივილიზაცია“ (მასალები). თბ. 2020.

სოსელია 1973: ო. სოსელია. ნარკვევები საქართველოს ფეოდალური ხანის დასავლეთ საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიიდან (სათავადოები), I, გამომცემლობა „მეცნიერება“. თბ. 1973.

სურგულაძე და სხვები 2007: პირთა ანოტირებული ლექსიკონი XI-XVII სს. ქართული ისტორიული საბუთების მიხედვით, IV, მასალები შეკრიბეს და გამოსაცემად მოამზადეს გიორგი ოთხმეზურმა, გულიკო მჭედლიძემ, მზია სურგულაძემ, დავით ჟღენტმა, ანა ბაქრაძემ, თინა ენუქიძემ და დარეჯან კლდიაშვილმა. ტომი შეადგინეს მზია სურგულაძემ და დარეჯან კლდიაშვილმა. გამომცემლობა „არტანუჯი“. თბ. 2007.

სურგულაძე და სხვები 2018: ტაო-კლარჯეთის მწიგნობრული მემკვიდრეობა (გამოკვლევა, ტექსტები). ავტორები: მ. სურგულაძე, ნ. ჩხიკვაძე, ლ. შათირიშვილი, მ. კარანაძე, ნ. ჟღენტი, ე. ედიშერაშვილი. გამომცემლობა „პოლიგრაფი“. თბ. 2018.

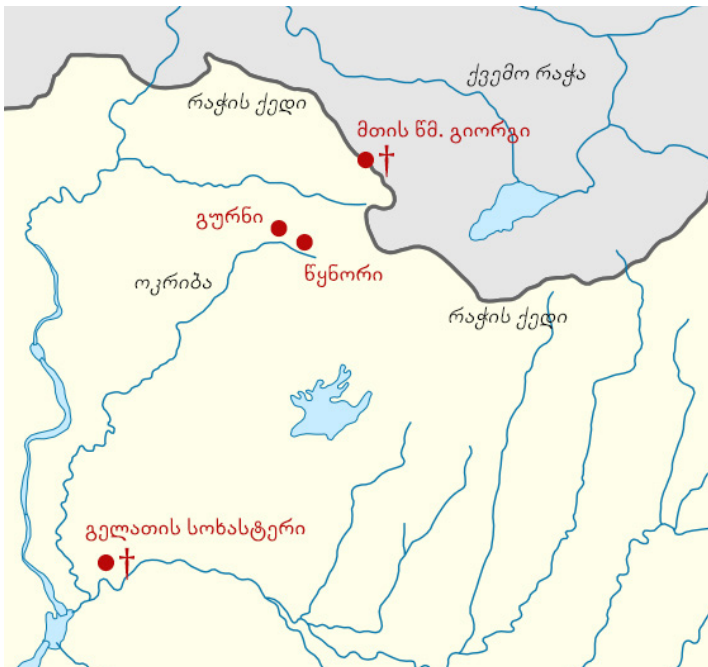
Кондаков და Бакрадзе 1890: Описание памятников древности в некоторых храмах и монастырях Грузии, составленная профессором С.-Петербургского университета Н. Кондаковым - Грузинские надписи прочтены и истолкованы Димитрием Бакрадзе - СПб. 1890

Чубинашвили 1959: Г. Чубинашвили, Грузинское чеканное искусство - исследование по истории грузинского средневекового искусства : [в 2 т.] - Академия наук грузинской ССР. Институт истории грузинского искусства. - Тбилиси : Сабчота Сакартвело - 1959

სურ. 1. მთის წმ. გიორგის მონასტერი (მ. დვალის ფოტო, 1954 წ. ინახება საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლთა დაცვის ეროვნული სააგენტოს დოკუმენტთა საცავში)

Figure 1. Mount Saint George Monastery (Photo by M. Dvali, 1954, kept in the Depository of Materials of the National Agency for Cultural Heritage Preservation of Georgia)

რუკა
Map

NIKOLOZ ZHGENTI

Korneli Kekelidze Georgian National
Center of Manuscripts,
Georgia
nikozhgenti@gmail.com

ANOTHER LOST ANTIQUITY FROM MOUNT SAINT GEORGE MONASTERY – THE ICON OF SAINT GEORGE HAMMERED UNDER THE KTETORSHIP OF KUTSNA MKHEIDZE

This paper scrutinizes to one of the lost antiquities belonging to Mount Saint George Monastery – the icon of Saint George seen in 1925/6 in the village of Tsknori and described by G. Bochoridze. The inscription mentioned some Kutsna Mkheidze. It does not bear a date and its ktetor has not been identified yet.

By comparison with other icons created under the ktetorship of the Mkheidzes during the first half of the 16th century - the icons of Saint Mary from Gelati Sokhastery and of Saint George from the village of Gurna - Kutsna was a son of upper Imereti seigniors - Piran Mkheidze and Elene Abashidze. In the mid-16th century, or in the second half, Kutsna Mkheidze had a new icon embossed expressly for Mount Saint George Monastery

KEYWORDS: Kutsna, Piran, Elene, Mkheidze, icon.

Mount Saint George Monastery also known as Leknari and Mtasakdari in the scientific literature is located in lower Racha on the uttermost northern slope of the Racha Range and is erected on a high rock. It dates approximately from the second half of the 9th century to the first half of the 10th century. The northern annex to the main nave is attributed either to the end of the 10th century or to the first thirds of the 11th century, but the western annex was built later (Dvali 1968, 155-165; Bochoridze 1995, 85-90). The coordinates of the monastery are the following: 42°26'10.45"; 42°58'32.15 (see figure 1 and a map).

During the research of the history of Mount Saint George Monastery, very interesting ritual antiquities belonging to the church have been uncovered. Their quantity is up to 14. Currently, most of the antiquities are lost. The information about the antiquities can be found in the historical deeds of Mount Saint George Monastery and in G. Bochoridze's works. Bochoridze visited and described the relics during his journey in the

1923-1926s through Racha-Lechkhumi and Imereti (Gurgenidze 1986, 162). The antiquities appear to be important monuments for not only the history of the monastery itself but also for art, political and church history of the Middle Ages of Georgia.¹

In this paper, I discuss the icon that belongs to Mount Saint George Monastery and which is now considered lost.

Bochoridze saw the icon in Saint George Church in the village of Tsknori in Okriba approximately between 1925-1926. Tsknori is located about 10km (see the map) southeast of Mount Saint George Monastery. Since the time of David IV the Builder, if not even earlier, this village has been offered to Mount Saint George. In addition, the residence of “mebartlome” - estate supervisor (mouravi) of landownership of Mount Saint George Monastery was situated in the village (Zhgenti 2011, 244-260; Zhgenti 2020b, 91). The locals confirmed that the relics preserved in the village had been brought exactly from that Monastery (Bochoridze 1995, 88-89).

The description of the icon given by G. Bochoridze kept in the Depository of Materials of the National Agency for Cultural Heritage Preservation of Georgia was published as far back as in a 1995-year book “Imereti Historical Monuments and Relics”. For more clarity, I fully quote the description below:

“The icon of Saint George hammered on silver, 36¼X28 cm, stretched over a slat, its back side is upholstered with leather; it is adorned by 5 gems, the sixth one is hung on it; 4 gems are missing. The Icon is severely damaged: only the face of Saint George is visible, other parts are only fragmentary; there are also many other cloths sewn on it.

The icon has an Asomtavruli inscription on the upper part of Saint George and on the left:

---

1 I have already published two papers from the cycle on the antiquities (Zhgenti 2019 <http://www.spekali.tsu.ge/index.php/ge/article/viewArticle/13/202>; Zhgenti 2020a, 299-309), the second part is being prepared for print, they are the following: “From the History of Landownership and Relics of Mount Saint George Monastery - Shaori Village and the Icon of the Archmartyr,” (International Conference: *Archeology, Source Studies - Trends and Challenges, Collected Papers*); “Front Altar Lost ‘Cross of John the Baptist’ of Mount Saint George Monastery (id. Dzmuisi “Golden Cross”) with Ktetor/Memorial Inscriptions for Arsen the Pauper, Bagrat Kurapatat and Chief Lords - Kakhaber and Michael,” (*A Historical Digest*, №8); Tao-Klarjeti Antiquity of Mount Saint George Monastery - An Unknown 11th Century Ishkhani Fragment of the Front Altar Cross?” (*Collected Papers dedicated to the Anniversary of E. Gabidzashvili*).

the 16th century, while the icon belongs to the 16th century (Nikoleishvili 2001, 29-30). As for Soselia, the researcher deems this person to be Piran II and does not identify this individual with Piran I with respect to his own numeration (Soselia 1973, 23). At this stage of my study, I share Nikoleishvili's opinion and consider that among other individuals having the name Piran Mkheidze who lived later, according to paleographic signs of the inscription, Piran - son of chief royal treasurer Sargis Mkheidze is much closer to Piran Mkheidze noted in the inscription of the Sokhastery icon. As for the date of the Sokhastery icon, I suppose the icon must be attributed to the first half of 16th century, respectively.¹

The date of the Sokhastery enables us to date the above-mentioned Gurna Saint George icon by the same time period because the ktetors of the Gurna icon, as of the Sokhastery, were Piran Mkhetsidze and his wife Elene Abashidze. The difference between them is that the ktetors of the Sokhastery icon inscription mention their sons anonymously (see above), whereas the Gurna icon inscription names Kutsna and Giorgi (see above). Accordingly, I assume that the Sokhastery icon was made within the time span of the first part of the 16th century when Kutsna Mkheidze's and Elene Abashidze's sons Kutsna and Giorgi were infants. That is why the inscription mention them anonymously.² The Gurna icon was made within the time span of the first part of the 16th century when the sons of the ktetors were relatively adults. If my observation is valid, it means that the Sokhastery icon was made ahead of the Gurna icon.

---

1 I have endeavoured to find others sources about the peasants (Bezhan Beridze, Bezhan Sakhechidze, Gogichai Bubashvili) who, according to the Sokhastery inscription, were offered to the icon by Piran Mkheidze and Elene Abashidze. This could have helped us to date the icon. Unfortunately, I have found nothing about these individuals in other sources. I only remark that Queen Tamar Diasamidze offered to Gelati Saint George Church some Anvara Sakhechidze living in Chkhari in 1586 (Surguladze et al 2007, 155). Saint George Church as well as Sokhastery Church is part of the Gelati Monastic Complex. At this stage of my research, it is impossible to conclude anything concerning the ties of relationship between Bezhan Sakhechidze noted on the Sokhastery icon inscription which dates the first half 16th century, and Anvara Sakhechidze offered to Gelati Saint George Church in 1586 mentioned in the donation deeds. With respect to name, seigniorial and ecclesiastical affiliation, historical and geographic areas, and chronological similarities, we cannot exclude the possibility that Bezhan might be Anvara's ancestor. This could have unfolded the history of the Sokhastery icon. However, the assumption remains only as a theoretical possibility.

2 Generally, this part of the inscription is damaged and is dubious to read. In spite of the fact that the grapheme *d* is followed presumably by the contours of *᠗* and *᠔*, and followed by the word „*ჩ(᠗)᠒᠗(᠒)სა*“, grammatically it corresponds more to the word „*ძისა*“. Thus, it is less realistic but the possibility still exists that this part of the inscription restores as „*ძ(᠒᠔)(ა) ჩ(᠗)᠒᠗სა*“ rather than „*ძ[ის](ა) ჩ(᠗)᠒᠗(᠒)სა*“. In this case, we logically come up with a set task that the Sokhastery Saint Mary icon was forged when Piran Mkheidze and Elene Abashidze had only one son named Kutsna certainly earlier than the Gurna Saint George icon in which Kutsna and his brother Giorgi are mentioned together.

Above we have already put forward an opinion about the sameness of Kutsna Mkheidze mentioned in the inscription of the Gurna Saint George icon as Piran Mkheidze's elder (?) son and Kutsna Mkheidze, the ktetor of the Tsknori Saint George icon.

As we have already observed, according to Tsknori Saint George icon, Kutsna Mkheidze is a ktetor of the icon which also names his family anonymously. This fact must indicate that the Tsknori Saint George icon is embossed later rather than the icons from Sokhastery and Gurna where in one case Kutsna, as the ktetors' son is anonymous and in another case is mentioned with his younger (?) brother. Correspondingly, the Tsknori Saint George icon the ktetor of which is Kutsna Mkheidze must be attributed either to the mid-16th century or to the second half.

As we already know the ktetor's identity and the approximate date of the Tsknori Saint George icon, we must refer to an identity issue of the icon's blacksmith.

Unfortunately, the identity of the master is still unknown. As we have seen above his name is encrypted in the inscription as ka~mia (კა~მია). Bochoridze was not able to restore the blacksmith's name. I have tried to find a similar name to this encrypted word in other written sources, but my endeavour was not successful.¹

1 For this part, I took account of the 141st manuscript in A collection of the Korneli Kekelidze National Centre of Manuscripts. According to the description of the manuscript, this is an 11th century collection. On its pages 89v-90r, there is a postscript written in Nuskhuri in the 18th century: „სულსა კამნია გრ~ლსა, მოძღუარისა დიონისსა შნ~ს ღ~ნ, და მისთა დედა-მამათა და მიცვალებულთა შნ~ს ღ~ნ.“ (Bregadze et al 1976, 174-175). Thus, the name „კამნია“ (kamnia) well conformed to the encrypted name კა~მია (ka~ mia), the master hammering the Tsknori icon. Moreover, in the index of persons of manuscript descriptions „კამნია გრ~ლსა“ is transformed as „კამნია გორელი“ (Bregadze et al 1976, 370). However, in reality this postscript of A 141 manuscript can be read as the following: „ს(უ)ლსა კამნიაგ~რლისა მოძღუარისა დიონისსა, შ(ე)უნდ(ვ)ნ(ე)ს ღ(მ)ერთმა)ნ“ (A 141, 89v-90r). Thus, here we do not deal with any person's name კამნია (Kamnia) but we have to do with a place of a specific geographical origin where Father Dionysius came from or served.

The examination of the mentioned toponym is another issue. I am conveying just a certain observation here which was revealed during the endeavour of identifying the blacksmith კა~მია of the Tsknori icon.

We can read a later postscript written in Nuskhuri on the page 14r of the 4927th manuscript (id. Parkhali II Gospel), in S collection of the Korneli Kekelidze National Centre of Manuscripts: „მე ყოველთა ცოდვილთ |² უცოდვილესმან ფრ(ი)ად ც|³ოდვილმ(ა)ნ კამნაგარე|⁴ლმ(ა)ნ ზანდარ, ესე ქრის|⁵ტეს სახარებ(ა)დ მნუედ მი⁶ძიმედ მოჭედელი იყო დ|⁷ა ურჯულთ აგა|⁸რიანთა დაელენა და |⁹ დაეჭრა ესე სრულა. |¹⁰ მე უნდო-ულირსმან ავი|¹¹ლე ჳელათ და შევი|¹²კაზმე, მრავალი სარჯ|¹³ული გარდამწდა, [ღ] (მერთმა)ნ უ|¹⁴წყის, ბატონიც ჩ(ე)მი კარგი|¹⁵ად მომეწმარა, ღ(მერთმა)ნ გ|¹⁶(ა) უმაჩკოს, ვინც ამაზე|¹⁷დ მომეწ(მა)რა, შ(ე)უნდ(ნ)ეს ღ(მერთმა)ნ დედ|¹⁸ა-მ(ა)მ(ა)თა ჩ(ემ)თა შ(ე)უნდ(ნ)ეს ღ(მერთმა)ნ. ჩ(ემ)ს |¹⁹ გ(ამზ)ხედეს თუალმელნი|²⁰სას შ(ე)უნდ(ნ)ეს ღ(მერთმა)ნ, ჩ(უ)ენთა შ(ე)უნდ(ნ)ეს ღ(მერთმა)ნ“ (S 4927, 14r; Bregadze et al 1969, 175). I suppose that in the postscript of the A 141 collection the word „კამნიაგ~რლისა“ must

In conclusion, we can say about the Tsknori Saint George icon the following:

In the 16th century, the members of the Mkheidze/Mkhetsidze/Mqet-sidze seigniorial family paid much attention to upper Imereti, especially to the Gelati Sokhastery Church and to Okriba shrines offering precious icons to them (Chubinashvili 1959, 630; Nikoleishvili 2001, 29-31).

Within the time of our interest, the Mkheidzes and the Abashidzes are illustrious upper Imeretian noble families in the Imereti church and political circles. The Mkheidzes had the title of chief royal treasurer and owned large estates. However, from the mid-16th century they were losing some of the estates and by the end of the century they lost the title of royal treasurer (Soselia 1973, 16-20). The Abashidze family is very promoted by the turn of the century. Members of this feudal family hold the positions of abbot of Gelati Monastery, Catholicos of Abkhazeti, amirejibi, royal secretary-chancellor, etc. In contrast with the Mkheidze family, they remain powerful over the existence of the Kingdom of Imereti (Soselia 1973, 153-209). Unfortunately, in contrast with Piran, it is impossible to ascertain Elene Abashidze's patronymic name. The ktetorial inscriptions on the Gurna and the Tsknori icons of Saint George provide additional information about the two important aristocratic families.

In the second half of the 16th century, Piran Mkheidze's and Elene Abashidze's elder son – Kutsna Mkheidze ordered some blacksmith Kamia (?) to forge a Saint George icon specially for Mount Saint George Monastery for the deliverance of himself and his wife and children. It is understandable because, as we have already indicated above, Mount Saint George Monastery on the Racha Range is located on Mount Saint George and overlooks Okriba, as most of the landownership of the family was in Okriba.¹ Kutsna Mkheidze, an Okriban lord (possibly even mouravi of Okriba), pays particular attention to the Monastery by offering a precious icon.

---

be restores as „კამნიაგარელისა“ (kamniagarelisa), as it is given in the postscript of the Parkhali II Gospel. The A 141 collection as well as the Parkhali II Gospel is of Tao-Klarjeti origin, namely Taoan. Most likely, both manuscripts once belonged to the members of the Kavkasidze seigniorial family (Kudava et al 2017, 417-8, 424; Surguladze et al 2018, 106, 289). Later on, after the Ottoman conquest of Tao, both manuscripts were sent for safety to different parts of Georgia. Accordingly, the geographical or church location named კამნაგარა/ი (Kamnagara/i) or კამნიაგარა/ი (Kamniagara/i) has to be investigated in the future.

¹ I spoke thoroughly on historical and territorial distribution of landownership of Mount Saint George Monastery in lower Racha, upper Imereti and on the Likhi Range at the David the Builder VII International Conference (Gori University, February 21, 2010). In the nearest future, the materials of the conference are to be published in the issue 19 of the *Gori University Proceedings*. The issue includes my paper titled “On One of the Lost Historical Acts of David the Builder and Demetre I (an 1106-1125 deed of offerings to Mount Saint George Monastery).”

The icon was preserved in Mount Saint George Monastery presumably until the early 20th century. Since then, like other relics of the Monastery, this icon has been brought down to one of the village of Okriba - the Tsknori Saint George Church. It is unknown when the icon was damaged. Bochoridze saw it already significantly damaged in 1925-1926.

Apparently, people offered money as sacrifices to the icon because Bochoridze states, "there is a lot of money with the icon".

Currently, the icon is considered lost. Up until now, only six beads have been survived (out of 23). Bochoridze brought them to the Kutaisi Historical and Ethnographic Museum.

REFERENCES

Bochoridze 1995: G. Bochoridze, *Imereti Historical Monuments*, Tbilisi: Metsniereba, 1995.

Bregadze et al 1969: *The Description of Georgian Manuscripts, The Collection of former Society for Spreading Literacy among Georgians (S) Volume IV*, compiled and prepared for print by T. Bregadze, L. Kajaia, L. Kutateladze, M. Shanidze and K. Chankiev. Edited by E. Metreveli. Tbilisi: Metsniereba, 1969.

Bregadze et al 1976: *The Description of Georgian Manuscripts, The Collection of former Museum of Church (A), Volume I₂*, compiled and prepared for print by T. Bregadze, Ts. Kakhabrishvili, T. Mgaloblishvili, M. Kavtaria, L. Kutateladze and Ts. Jghamaia. Edited by E. Metreveli. Tbilisi: Metsniereba, 1976.

Gurgenidze 1986: V. Gurgenidze, "Historian Giorgi Bochoridze (the documents are narrating)", *Matsne (Bulletin) – Historical, Archeological, Ethnographical and Art History Series*, 4. Tbilisi: Metsniereba, 1986.

Dvali 1968: M. Dvali, "Lenkari Saint George Church of Lenkari", *Journal Matsne (Bulletin)*, №4. Tbilisi: Metsniereba, 1968.

Kakabadze 1921: S. Kakabadze, *Historical Documents of Western Georgia*, I. Tbilisi, 1921.

Kudava et al 2017: *Tao-Klarjeti. Historical and Cultural Documents. Catalogue*. Authors and Compilers: N. Bagauri, Z. Batiashvili, I. Beridze, B. Kudava, N. Zhgenti, G. Saitidze, N. Khizanishvili. Tbilisi: Artanuji, 2017.

Nikoleishvili 2001: M. Nikoleishvili, "Epigraphic Monuments of Kutaisi Museum", *The Proceedings of Kutaisi State Museum, Digest*, XIII. Kutaisi, 2001.

Zhgenti 2011: N. Zhgenti, "Once Again about the Title "Mebartlome" Mentioned in 1465-1467 Deed Granted to Mount Saint George Monastery", *The Proceedings of the Institute of History and Ethnology*, №X-XI. Tbilisi: Meridiani, 2010-2011.

Zhgenti 2011: N. Zhgenti, "From the History of Mount Saint George Monastery", *Spekali*, 13 <http://www.spekali.tsu.ge/index.php/ge/article/viewArticle/13/202>

Zhgenti 2020a: N. Zhgenti, Church Antiquities of Mount Saint George Monastery, 3rd International Symposium of Young Scholars in the Humanities, The Proceedings of Papers. Tbilisi, 2020.

Zhgenti 2020b: N. Zhgenti, "From the History of Church Seigniories in Western Georgia - Gelati and Mount Saint George Monastery (Historical Unions)", Saint Grigol Peradze 120, Saint Grigol Peradze I International Scientific Conference - "Georgia in the Context of Christian Civilization" (Materials). Tbilisi, 2020.

Soselia 1873: O. Soselia, The Sketches on Feudalism from the Sociopolitical History of Western Georgia (Seigniories), I. Tbilisi: Metsniereba, 1973.

Surguladze et al 2007: The Annotated Dictionary of Persons XI-XVII (according to the Georgian historical deeds), IV. The materials were collected and issued by Giorgi Otkhmezuri, Guliko Mchedlidze, Mzia Surguladze, Davit Zhgenti, Ana Bakradze, Tina Ehlukidze and Darejan Kldiashvili. The volume was compiled by Mzia Surguladze and Darejan Kldiashvili. Tbilisi: Artanuji, 2007.

Surguladze et al 2018: Literary Heritage of Tao-Klarjeti (Study, Texts). Authors: M. Surguladze, L. Shatirishvili, M. Karanadze, N. Zhgenti, E. Edisherashvili. Tbilisi: Polygraphy, 2018.

Kondakov and Bakradze 1890: The Description of Old Monuments in Some of the Churches and Monasteries of Georgia. Prepared by Professor N. Kondakov, University of Saint Petersburg, The Georgian Inscriptions are read and explained by Dimitri Bakradze. Saint Petersburg, 1890.

Chubinashvili 1959: G. Chubinashvili, Georgian Forged Art - The Historical Investigation of Medieval Art, in 2 volumes, Georgian SSR Academy of Sciences, The Institute of Georgian Art History. Tbilisi: Sabchota Sakartvelo, 1959.

ნოდარ ჩხაიძე

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის
თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი,
საქართველო
nodar.chkaidze1992@gmail.com

ნიკოლოზ სარაჯიშვილი

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის
თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი,
საქართველო
nikasarajishvili99@gmail.com

ჰელენ კრებელი – ვარლამ ჩერქეზიშვილის უცნობი ცოლი?

1906 წელს ლონდონში ვინმე მერი დერვალმა სასტუმროში თავი მოიკლა. მალევე გაჩნდა ცნობები, რომ ეს ქალი ანარქისტების შურისძიების მსხვერპლი გახდა. მას დაბრალდა ანარქისტების პოლიციაში დასმენა, ჯაშუშობა რუსეთის იმპერიის დავალებით. საქმე ბრიტანული თუ ამერიკული გაზეთების ინტერესების ცენტრში მოექცა და რამდენიმე ხნის განმავლობაში სენსაციად იყო ქცეული. ამ საქმემ ჩვენი ყურადღება მიიქცია, ვინაიდან არის ცნობები, რომ მერი დერვალთან ცოლქმრული ურთიერთობა ჰქონდა ცნობილ ქართველ ანარქისტ ვარლამ ჩერქეზიშვილს და რომ ეს უკანასკნელი ერთ-ერთი მოქმედი პირი იყო ამ ქალის სიკვდილამდე მიყვანაში. თავის მხრივ, თუ ჩვენ მიერ პრესაში ნანახი მასალები რეალობასთან ახლოს მყოფ ისტორიას ყვებიან, ჩერქეზიშვილის პირადი ცხოვრების სრულიად ახალ ფურცელთან გვაქვს საქმე.

საკვანძო სიტყვები: ვარლამ ჩერქეზიშვილი, მერი დერვალი, ჰელენ კრებელი, გიორგი გაპონი, ანარქიზმი, ნიჰილისტები, ფრიდა რეპერტუსი, რუდოლფ კრებელი, ფიოდორ კრებელი, ჰერბერტ ფიჩი.

ქართველი ანარქისტის ვარლამ ჩერქეზიშვილის ოჯახური ცხოვრების შესახებ ჯერჯერობით საკმაოდ მწირი ცნობები გვაქვს. დიმიტრი შველიძე მონოგრაფიაში – „აი ვინ იყო, ქართველნო, ვარლამ ჩერქეზიშვილი!“ – მიუთითებს, რომ ვარლამ ჩერქეზიშვილს ჰყავდა მეუღლე სახელად ფრიდა, რომელიც აქტიურად ეხმარებოდა მას სხვადასხვა საქმეში (შველიძე 2001, 230-231). ბოლო პერიოდამდე ფრიდას დაბადების თარიღი უცნობი იყო. ასევე, არ ვიცოდით მისი ნამდვილი გვარი. თუმცა, ინტერნეტ არქივების წყალობით შევძელით დაგვედგინა, რომ იგი დაიბადა 1877 წელს, (რუპერტუსი ფრიდა), ხოლო მისი ნამდვილი გვარი რუპერტუსი იყო. აგრეთვე გავარკვიეთ, რომ ფრიდამ და ვარლამმა ქორწინება 1906 წლის მარტში გააფორმეს.¹

მართალია, ჯერჯერობით, ფრიდას სრული ბიოგრაფია მაინც არ გვაქვს, არ ვიცით არც მისი გარდაცვალების თარიღი და ადგილი, თუმცა ჩვენს ხელთ არსებული მონაცემებით ის, დაახლოებით 1950 წელს, შესაძლოა ჯერ კიდევ ცოცხალი ყოფილიყო. (Wedman, 1993: 190).

რამდენიმე ხნის წინ, წავაწყდით მკვლევარ ალან სარჯენტის სტატიას, რომელიც სოციალ-დემოკრატიული პარტიის ლონდონურ შეკრებებზე წერდა. (Studies in British Bolshevism 2018, 11). სარჯენტს თავის ნაშრომში დამოწმებული აქვს ბრიტანეთის სპეციალური განყოფილების თანამშრომლის, ჰერბერტ ფიჩის მემუარები. (Studies in British Bolshevism 2018, 4). ეს უკანასკნელი, მეოცე საუკუნის დასაწყისში თვალყურს ადევნებდა რუსეთის იმპერიიდან ლონდონში ჩასულ ემიგრანტებს. ამ მემუარებში გვხვდება ცნობა, რომელიც ვარლამ ჩერქეზიშვილის დღემდე უცნობი ცოლის შესახებ მოგვითხრობს. ვინაიდან ალან სარჯენტი ამ ნაშრომს სხვა მიზანდასახულობით წერდა, ის არ გაჰყოლია ამ ქალის ვინაობის გარკვევას. ჩვენ ვეცადეთ, თავი მოგვეყარა მსოფლიო პრესაში გაფანტული ცნობებისთვის, საარქივო მასალებისთვის და დაგვედგინა ჭეშმარიტება. სამწუხაროდ, ბევრი რამ ბუნდოვანია, ამიტომ ამ ეტაპზე ჩვენს კვლევაში საკითხის დასმითა და ზოგიერთი ვარაუდის გამოთქმით შემოვიფარგლეთ.

გადავინაცვლოთ 1900-იანი წლების დასაწყისის ლონდონში. 1906 წლის 14 მარტს, ლონდონში, პიმლიკოს გარეუბანში მდებარე სასტუმროს ახალგაზრდა, ფრანგულ ენაზე კარგად მოსაუბრე ქალი ესტუმრა. მან ოთახი იქირავა და მერი დერვალის სახელით ჩაენერა. მომდევნო დღეს, სასტუმროს თანამშრომლებმა ეს პიროვნება გარდაცვლილი იპოვეს. ბრიტანელი ოფიცერი ფიჩი, რომელიც ჩვენ ზემოთ ვახსენეთ, 1933 წელს გამოსულ მემუარებში იხსენებს, რომ იგი შემთხვევის ადგილზე მივიდა და ნახა, რომ „ოთახში ახალგაზ-

1 ქორწინების შესახებ ცნობა იხილეთ https://www.freebmd.org.uk/cgi/search.pl?start=1906&end=1906&sq=1&eq=1&type=Marriages&vol=1a&pgno=529&db=bmd_1603137739&jsexec=1&mono=0&v=MTYwNTAzODkyODphMDFkNzYxOWE4MzRmYzYxNTRmZDAXYmMyNTJjM2QxYmM5MGJiZGVl&searchdef=db%3Dbmd_1603137739%26type%3DMarriages%26sq%3D1%26eq%3D4%26surname%3Dtcherkesoff&action=Find&fbclid=IwAR2gAGCz6r3hKoD6-92TW8gxWOHSK6z7caLyTDzmjWf7ve5fSMFTdx451U, ბოლოს დამოწმებულია 09.11.2020.

რდა ქალი იატაკზე მოკუნტული იწვა, ხელში რევოლვერი ეჭირა და თავში ტყვია ჰქონდა მოხვედრილი.“ (Fitch 1933, 30). პრესაში გავრცელებული ცნობის მიხედვით კი, ქალის ოთახში აღმოჩენილი იყო სანამლავის ქილა, რომელშიც ქლორიდი უნდა ყოფილიყო (Inquest 1906, 14). რომელი ვერსიაა უფრო სწორი, ჯერჯერობით რთული სათქმელია. თუმცა, გაზეთები ერთხმად იმეორებენ სანამლავის ვერსიას. პრესის ცნობით ქალს წერილი ჰქონდა დატოვებული შემდეგი შინაარსით: „სახელი, რომლითაც მე დავრეგისტრირდი მე არ მეკუთვნის, მე ამერიკელი ვარ. არ მყავს ნათესავები და მეგობრები, რადგანაც არავინ მაღიარებს, გთხოვთ, ჩემი გვამი დაწვით და ფერფლი სადმე გაფანტოთ.“ (Inquest 1906, 14).

ცხადია, საქმე აღიძრა და გვამის გაკვეთაც ჩატარდა. ექიმ რობერტ სალისბარ ტრევორმა, სენტ ჯორჯის ჰოსპიტალის პათოლოგ-ანატომმა თქვა, რომ “ეს კარგად მოვლილი ქალის სხეული იყო. ის დაახლოებით 40 წლისა იყო, სიმაღლეში ხუთი ფუტი და ხუთი ინჩი. საკმაოდ გრძელი, ყავისფერი თმა ჰქონდა. კარგი, მაგრამ უსწორმასწორო კბილები. ღია ყავისფერი თვალები. წელი 25 ინჩი.¹ იგი ირწმუნებოდა, რომ სიკვდილის მიზეზი, ვერცხლისწყლის ქლორიდით მოწამვლა იყო” (Inquest 1906, 14).

მერი დერვალის ამბავი მალევე გახმაურდა მთელ ბრიტანეთში და თვეების განმავლობაში არაერთი გაზეთი გამოეხმაურა ამ ისტორიას. საკითხისადმი ინტერესი დიდი ბრიტანეთის ფარგლებსაც გასცდა. იმ პერიოდის ლონდონში მკვლელობა და თვითმკვლელობა ერთეული შემთხვევა არ იყო, თუმცა, იმ მიზეზის გამო, რომელზეც ჩვენ ქვემოთ გვექნება საუბარი, კვირების განმავლობაში ბრიტანული და არამართო ბრიტანული პრესისთვის, ეს საქმე სენსაციის წყაროდ იქცა.

პოლიციამ პირველ განსახორციელებელ ღონისძიებად ქალის ვინაობის დადგენა დაისახა. პრესაში ცნობის გამოქვეყნებისთანავე, ლონდონის პოლიციაში უამრავი ადამიანის წერილი მივიდა. ისინი თავიანთ დაკარგულ ოჯახის წევრებს ეძებდნენ და ამონებდნენ გარდაცვლილისა და მათი ნათესავის მონაცემების მსგავსებას. მალე გაზეთებში გაჩნდა ცნობები, რომ გარდაცვლილის შესახებ სიმართლე გაირკვა.

ამერიკაში მცხოვრები ქალი, გვარად ვუდი ამტკიცებდა, რომ გარდაცვლილი შესაძლოა მისი და – მილიონერ კუშინგის ცოლი ყოფილიყო, თუმცა ეს ვარაუდი მალევე უარყვეს, ვინაიდან ვუდის და ცოცხალი აღმოჩნდა.

რამდენიმე ხნის შემდეგ, საფრანგეთის პოლიციიდან მოვიდა ცნობა, რომ გარდაცვლილი, რუსი ქალი გვარად კრებელი იყო (Identified woman 1906, 7). გაზეთებიც ირწმუნებოდნენ, რომ ის სწორედ რუსი დიდგვაროვნის შვილი ჰქვამდა კრებელი იყო. ეს ამბავი პრესის მთავარი „ნიუსიკ“ მას შემდეგ გახდა, რაც დადგინდა, რომ ის „ნიჰილისტებს“ ემსხვერპლა.

ვიდრე, ჰქვამდა კრებელის შესახებ გავავრძელებდეთ საუბარს, საჭიროდ მიგვაჩნია მცირე თეორიული ექსკურსი საკითხში, რათა

1 5 ფუტი და 5 ინჩი – 1,67 მეტრი. 25 ინჩი – 63,5 სანტიმეტრი.

ნათლად გამოვკვეთოთ, თუ რამ გამოიწვია ამ საკითხისადმი განსაკუთრებული ინტერესი იმ პერიოდში.

მკვლევარი ანა ვანინსკაია მოგვითხრობს, რომ ინგლისურ ლიტერატურასა და პრესაში ჯამუშური ჟანრი განსაკუთრებული პოპულარობით სარგებლობდა. იგი წერს, რომ გვიან ვიქტორიანულ ხანაში ამას მკვეთრად გამოხატული რუსული აქცენტი ჰქონდა და დაკავშირებული იყო სამ მოვლენასთან: 1. ვერა ზასულიჩის მიერ პეტერბურგის გუბერნატორის დაჭრასთან, 2. ტერორისტული ორგანიზაციის „ხალხის ნება“ ჩამოყალიბებასთან, 3. 1881 წელს ალექსანდრე II-ის მკვლელობასთან.

„რუსეთის პოლიციამ ტერორისტულ ორგანიზაციებში ჯამუშები შეგზავნა, რომელთა წყალობითაც უამრავი ლიდერის შეპყრობა მოხერხდა, ეს ამბები კი ბრიტანელი მწერლებისათვის შთაგონების წყაროდ იქცა. გაზეთები მათი ისტორიებით აივსო. XIX საუკუნის 80-იანი წლების დასაწყისიდან მოყოლებული „ნიჰილისტების“ თავგადასავლები ტერორისტული ფიქციის ყველაზე პოპულარულ მიმართულებად იქცა. „ნიჰილისტები“ არასოდეს ჩნდებოდნენ თავიანთი ნემეზისის – მეფის საიდუმლო აგენტის გარეშე.“ (Vaninskaya 2016).

ეს პასაჟი კი სწორედ იმიტომ მოგვყავს, რომ ამბავი, რომლითაც ჰელენ კრებელის ისტორია აღიწერა ბრიტანულ პრესაში, სრულიად ჯდება ამ სქემაში.

Sunday Call-ის 1906 წლის 10 ივნისის ნომერში ვკითხულობთ: „ტრიბუნის“ პარიზის კორესპონდენტის თქმით ქალი, რომელმაც თავი მოიკლა არის გენუაში რუსეთის კონსულის უმცროსი ქალიშვილი. მისი (კონსულის – ნ.ჩ., ნ.ს.) უფროსი შვილი დაქორწინებულია კროპოტკინზე.“¹ (End of the Romance... 1906, 13).

რაც შეეხება ოჯახის სხვა წევრებს, ისინი გამოჩენილ პირები იყვნენ და ზოგადად, XIX საუკუნის რუსეთში კრებელი წარჩინებული გვარი ჩანს. ჰელენის ბაბუა, რუდოლფ კრებელი რუსი მეცნიერი, მედიცინის დოქტორი და საზღვაო ექიმი იყო (Кребель Р.:).

ჰელენის მამა ფიოდორი 1841 წლის 18 აპრილს დაიბადა ქალაქ სანქტ-პეტერბურგში. მოღვაწეობდა, როგორც სახელმწიფო მრჩეველი, კამერჰერი. იყო რუსეთის კონსული გენუაში. (თეთრი მოძრაობის წევრები, იხ. შესაბამისი ბმული).

რუსეთის რევოლუციისას ფიოდორი აქტიურად უჭერდა მხარს თეთრგვარდიელებს, ხოლო მას შემდეგ, რაც რუსეთში საბჭოთა ხელისუფლება დამტკიცდა, მან იტალიაში დარჩენა ამჯობინა და 1926 წლის 29 მაისს გარდაიცვალა კიდეც.

ამერიკული გაზეთის ცნობით, ჰელენ კრებელი თავისი გარეგნობით, წარმომავლობითა და გონებამახვილობით ადრიდანვე გახდა იარაღი რუსული დიპლომატიის ხელში. უცხოეთის საელჩოებიდან შემომავალი ინფორმაციები, ჰელენ კრებელის ხელში იყრიდა თავს.

1 საუბარია თავად სერგეი კროპოტკინზე.

ის ანარქისტებთან საიდუმლო აგენტის სახით იყო შეგზავნილი და მათი ნდობის მოპოვებაც მოახერხა. მისი საქმიანობა საზღვარგარეთ, ძირითადად საფრანგეთში მიმდინარეობდა. როგორც ამერიკული გაზეთი წერს, კრებელი ანარქისტებს ეუბნებოდა, რომ მას შეეძლო მათი თანხები საზღვარგარეთ გადაეტანა ისე, რომ ზედმეტი ეჭვი არ აღძრულიყო. (Why the Czars Cleverest... 1906, 17).

გაზეთ Truth-ში ვკითხულობთ ლონდონ სტარის კორესპონდენტის მიერ მიწოდებულ ცნობებს. იგი წერს: „ოთხი წლის წინ, მე იგი (ჰელენ კრებელი – ნ.ჩ, ნ.ს) მოსკოვში ვნახე, ის შესანიშნავი მთხრობელი და ბრწყინვალე მწერალი იყო. მისი პამფლეტები ბრწყინვალე სტილით იყო დაწერილი. როდესაც მოსკოვის ჯგუფში ხმა ვრცელდებოდა, რომ ჰელენ კრებელი მოდიოდა სასაუბროდ, დარბაზი ყოველთვის გადაჭედებული იყო.“ (A Female Anarchist 1906, 7). კორესპონდენტი წერს, რომ მონათხრობის მიხედვით, იგი დაქორწინდა მოსკოვის ჯგუფის ერთ-ერთ ლიდერზე, ანარქისტ ჩერქეზოვზე. ჩერქეზიშვილი რუსეთის იმპერიიდან 1876 წელს გაიქცა და 1905 წლის ცნობილ ამნისტიამდე ძებნილი იყო. ვიცით, რომ ამ პერიოდში ის საქართველოში ოთხჯერ იმყოფებოდა ფარულად. (Startt 1987, 145). რაც შეეხება რუსეთში მის ყოფნას, „ჩიკაგო დეილი ნიუსისთვის“ დაწერილი მისივე წერილიდან ირკვევა, რომ იგი 1902 წელს პეტერბურგში ნამდვილად იყო, (Despotism in Russia 1902, 3), თუმცა ამ ვიზიტის დეტალები ჯერჯერობით არ ვიცით. არც ის ვიცით, როგორ მოახერხა დევნილმა ჩერქეზიშვილმა პეტერბურგიდან ლეგალურად საგაზეთო წერილის დაწერა, თუნდაც უცხოური გაზეთისთვის. ერთი სიტყვით, რუსეთში მათი შეხვედრა სავსებით დასაშვებად მიგვაჩნია. ოფიცერ ფიჩის თქმით, ეს იყო ანარქისტული ქორწინება.

ოჯახურ ურთიერთობებთან დაკავშირებით ანარქისტებს სჯერათ, რომ სამოქალაქო ქორწინება ავტონომიური ქორწინებით უნდა ჩანაცვლდეს, რაც ნიშნავს, რომ მხარეები თანხმდებიან იცხოვრონ ერთად მანამდე, სანამ მოსწონთ ერთად ყოფნა. როდესაც ერთ-ერთი მხარე ურთიერთობის განწყვეტის სურვილს გამოთქვამს, პარტნიორობა სრულდება (Osgood 1889, 20). როგორც ჩანს, ამ შემთხვევაში ურთიერთობის განწყვეტა ქართველმა ანარქისტმა მოინდომა. უილიამ ფიჩის თქმით, „გაბრაზებულმა კრებელმა დოკუმენტები, რომელიც ანარქისტების დანაშაულებს ამხელდა, პოლიციაში წაიღო. ჩერქეზოვის მეგობრები სანქტ-პეტერბურგში ჩამოახრჩვეს,¹ ხოლო ჩერქეზოვმა მოახერხა ამერიკაში გაქცევა.“ (Fitch 1933: 31). რაც შეეხება ჩერქეზიშვილსა და ამერიკას. მას ამერიკის შეერთებული შტატებისადმი ინტერესი ახალგაზრდობიდანვე ჰქონდა. იგი თავის მცირე ავტობიოგრაფიაში ყვება, რომ ამერიკაში წასვლა და მომხრობის მომხრეების წინააღმდეგ ბრძოლა უნდოდა (Startt 1987, 145). ამას გარდა, ცნობილმა ანარქისტმა პეტრე კროპოტკინმა ამერიკელ ჟურნალისტ პრაის ბელისთან მოყვა, რომ ის და ჩერქეზიშვილი აღმერთებდნენ აბრაამ ლინკოლნს (Chicago daily news 1929,

1 ჯერჯერობით, ცნობას, რომ იმ პერიოდში პოლიციას ანარქისტების დიდი ჯგუფი დაეპატიმრებინოს და სიკვდილით დაესაჯოს, რუსულ პრესაში ვერ მივაკვლიეთ.

16). ვიცით, რომ ჩერქეზიშვილი და მისი მეუღლე ფრიდა წლების განმავლობაში თანამშრომლობდნენ ამერიკულ პრესასთან, განსაკუთრებით კი ჩიკაგო დეილი ნიუსთან. თუმცა, ჩვენთვის დღემდე უცნობია იმყოფებოდა თუ არა ჩერქეზიშვილი ამერიკის შეერთებულ შტატებში ოდესმე .

ბელფასტის გაზეთის მიხედვით, კრებელის ჯაშუშობის ამბავი დაუყოვნებლივ არ გახმაურებულა და იგი რამდენიმე ხნის განმავლობაში აგრძელებდა ჟანდარმერიაში ინფორმაციის მიტანას. როდესაც რევოლუციონერებმა ეჭვი აიღეს, მისი ერთგულების შემოწმება გადაწყვიტეს, რის გამოც მას ერთ-ერთი ოფიციალური პირის მოკვლა დაავალეს (არ სახელდება ვისი). ამის შემდეგ ჰელენ კრებელი რუსეთიდან გაიქცა (The Fate of a Spy 1906, 9).

ისტორიის გაგრძელებას უკვე კვლავ ფიჩისაგან ვიგებთ. კრებელი ანარქისტების შურისძიებისგან დასხლტომას ამერიკაში, საფრანგეთსა და ინგლისში მოგზაურობით ცდილობდა. ფიჩის თქმით, პარიზში კრებელმა თვითონვე გადაწყვიტა ჩერქეზოვის მკვლელობა, თუმცა ტყვია ააცილა. შინ დაბრუნებულმა კი, როცა გაიგო, რომ სახლში სამი უცნობი მამაკაცი ესტუმრა, რომლებმაც დაიბარეს რომ კვლავ დაბრუნდებოდნენ, ლონდონში გაიქცა. ფიჩი ამბობს, რომ გარდაცვლილ კრებელთან ერთად, მან აგრეთვე უკანასკნელი სასიყვარულო წერილი ნახა, რომელიც მას ჩერქეზოვისთვის ჰქონდა მიძღვნილი (Fitch 1933, 31).

კრებელის პარიზში ყოფნასთან დაკავშირებით განსხვავებული ვერსიაც არსებობს: პარიზში ჩასული ჰელენი ქალაქის გარეუბანში, ნეუილში, გაჩერდა, სადაც მხოლოდ ერთ გლეხის ქალთან – ჟანეტ გროსჟანთან ჰქონდა კონტაქტი. ამ ქალის ინტერვიუ გაზეთ The Boston American-ში დაიბეჭდა.

ერთ საღამოს, როდესაც კრებელი ჩვეულებრივი სეირნობიდან დაბრუნდა და დასაძინებლად წავიდა, სახლის კარებთან კარგი გარეგნობის მამაკაცი გამოჩნა, რომელიც ფრანგულად, ოდნავ რუსული ან გერმანული აქცენტით საუბრობდა. მან გროსჟანს წერილი გადასცა და უთხრა, რომ ეს მისი ქალბატონისათვის იყო განკუთვნილი. მან დიასახლისს ვერცხლის ხუთ ფრანკიანი ჩაუდო ხელეებში და გაუჩინარდა. კრებელმა კაცის წასვლისთანავე დააყარა დიასახლისს კითხვები:

- ვის შესახებ გკითხათ იმ კაცმა, ჟანეტ?
- არავის შესახებ, მან უბრალოდ წერილი მომცა და მითხრა ეს წერილი ჩემი ქალბატონისთვის მიმეცა, რადგან ეს ძალიან მნიშვნელოვანი იყო.
- როგორი იყო ეს კაცი?
- ტანწვრილი და მუქი, იგი კარგად ჩაცმული იყო და ფრანგულად კარგად საუბრობდა.
- და არაფერი უკითხავს?
- არა, მადამ.
- წერილის გარდა მოგცა კიდევ რამე?
- დიახ, ხუთ ფრანკიანი.“ (Why the Czars Cleverest... 1906, 17).

კრებელი უფრო და უფრო ფითრდებოდა. შემდეგ მან უთხრა დიასახლისს, რომ შეეძლო წასულიყო. ამის შემდეგ მან წერილი გახსნა. წერილმა მასზე მძიმე შთაბეჭდილება მოახდინა. ემოციური შოკის, შიშის შეტევისა და განცდების შემდეგ, მან პარიზის დატოვება და ლონდონში წასვლა გადაწყვიტა, რის შესახებაც დიასახლისსაც აცნობა.

„ჟანეტ, მე საშინელი წერილი მივიღე, რის გამოც საფრანგეთი ამ საღამოს აუცილებლად უნდა დავტოვო. შენი დახმარება აღარ მესაჭიროება. აქ არის ერთი თვის ხელფასი. თუ პარიზში დავბრუნდი, იმედია შენი სამსახურით ისევ ვისარგებლებ. თუ ვინმემ გკითხა რამე ჩემს შესახებ, გთხოვ, არაფერი უამბო.“ (Why the Czars Cleverest... 1906, 17).

ამის შემდეგ იგი პარიზიდან ლონდონში გაემგზავრა, სადაც თავი მოიკლა.

დეილი ქრონიკლის პარიზის კორესპონდენტის ვერსიაში უცნობი მამაკაცის სტუმრობა ჩანს, თუმცა გარკვეული განსხვავებებით. „ერთ დღეს, უცნობი მივიდა კრებელის სახლში და კონსიერჟს ჰკითხა, ვინმე რუსი ქალი თუ ცხოვრობდა. კონსიერჟმა არ იცოდა კრებელის წარმოშობის შესახებ და უთხრა, რომ რუსი არავინ იყო იქ. მამაკაცი დაახლოებით 35 წლისა იყო, შავგვრემანი და ოდნავ აქცენტისანი ფრანგულით საუბრობდა. იგი პასუხმა გააბრაზა და მოტყუების შემთხვევაში კონსიერჟს სიკვდილით დაემუქრა. შემდეგ ამ კაცმა ჰელენ კრებელი სახელით და გვარით იკითხა და ყველაფერი გამოაშკარავდა. ამ კაცის უკანასკნელი ვიზიტი კრებელის ლონდონში გაქცევამდე ერთი კვირით ადრე იყო. როგორც ჩანს კრებელსა და ამ კაცს შორის ხმამაღალი კონფლიქტი მოხდა, რის გამოც კრებელი მუდმივი შიშის ქვეშ ცხოვრობდა. სიტუაციამ პიკს მიაღწია მაშინ, როდესაც სიკვდილის მუქარის შემცველი წერილი მიიღო. ამის შემდეგ კრებელმა თავის დას წერილი მიწერა, სადაც იგი ამბობდა, რომ ეს არ იყო გამონვეული მისი შიშით თუ შეშლილობით, გადაწყვეტილებას აბსოლუტურად ცივი გონებით იღებდა. “მე უცხო ქვეყანაში მივდივარ, სადაც არავინ მიცნობს და სადაც ისინი ვერ შეძლებენ აღმოაჩინონ თუ ვინ ვარ მე.“ (Norfolk News 1906).

„განსაკუთრებით რთული აღმოჩნდა რუსეთის საელჩოსგან ინფორმაციის მიღება იმის შესახებ, იყო თუ არა გარდაცვლილი ქალი ჰელენ კრებელი.“ პარიზიდან გადმოგზავნეს გასაღებები, რომლებიც ზუსტად ერგებოდა ლონდონის სასტუმროს საწყობში არსებულ კრებელის ჩემოდნებს. რუსეთის ხელისუფლებამ ამ ყველაფრის სასწრაფოდ დალუქვა მოითხოვა. სანამ მათ დალუქავდნენ, ერთ-ერთ ჩემოდანში აღმოჩნდა წერილი, რომელმაც, როგორც ჩანს, ქალზე მძიმე შთაბეჭდილება მოახდინა. იმ დროის პრესაში გავრცელდა მღვდელ გაპონის სიკვდილით დასჯის ამბავი, ჟურნალში დაბეჭდილი იყო სურათი, რომელზეც აღბეჭდილი იყო მოკლული სასულიერო პირი.

სავარაუდოდ ამ პუბლიკაციებმა აიძულეს, ეპოვა საკუთარ თავში ძალა და გამბედაობა (რათა თავი მოეკლა – ნ.ჩ. ნ.ს) (Why the

Czars Cleverest... 1906, 17).¹

საბოლოოდ კი ჩნდება მთავარი კითხვა, რამდენად შესაძლებელია, ვარლამ ჩერქეზიშვილი ყოფილიყო უშუალოდ ის პირი, რომელმაც რამდენჯერმე მიაკითხა ჰელენ კრებელს? ჩვენ ეს გამორიცხულად მიგვაჩნია. 1906 წლის იანვრიდან ჩერქეზიშვილი რუსეთის იმპერიაში იმყოფებოდა და ევროპაში 1907 წლამდე აღარ დაბრუნებულა.. არის ალბათობა, რომ ჩერქეზიშვილისა და მისი თანამოაზრეების მიერ ჩამოყალიბებული ანტიპოლიციური ლიგა, რომელიც ერთგვარ ანარქისტულ „კონტრდაზვერვას“ წარმოადგენდა, მართლაც დევნიდა კრებელს.²

ოფიცერ ფიჩის მონათხრობისა და ამბების თანადროული პრესის საშუალებით შეგვიძლია, დავასკვნათ, რომ მერი დერვალი ნამდვილად ჰელენ კრებელი იყო. საფიქრებელია, რომ ოფიცერი ფიჩი რეალობას ყვება, როდესაც ხაზს უსვამს კრებელისა და ჩერქეზიშვილის ურთიერთობას. ამბის განსაკუთრებული პოპულარობა იმით აიხსნება, რომ მოცემული ისტორია კარგად ჩაჯდა იმ დროის დიდი ბრიტანეთის პრესის პოპულარული „ტერორისტული ფიქციის“ სქემაში. ვერსიების განსხვავებულობისა და სიმრავლის გამო, ჯერჯერობით ჭირს ზუსტი გარემოებების დადგენა. საქმეს ხელს ისიც უშლის, რომ ჯერჯერობით არ მოგვეპოვება ბრიტანული საარქივო მასალები და ამ ეტაპზე ამ ქალის ბიოგრაფიის შესახებ რუსულენოვან პრესაშიც ვერაფერი ვიპოვეთ. ეს შემდგომი კვლევა-ძიების თემა უნდა გახდეს.

1 სტატიაში საუბარია მღვდელ გიორგი გაპონზე (1870 –1906). ის სათავეში ედგა ე. წ. «ზუბატოვშჩინებს». სწორედ გაპონის მოქმედებებმა მისცა მუხტი რუსეთის პირველი რევოლუციის დაწყებას. 1905 წლის 9 იანვარს, მუშათა დიდ ტალღასს გაპონი მიუძღვოდა. მანიფესტაცია მეფის ჯარმა სასტიკად დაარბია, რის შემდეგაც გაპონი ინგლისში გაიქცა. მასზე ეჭვი გაჩნდა რომ იგი პროვოკატორი და ჯაშუში იყო. საბოლოოდ, 1906 წლის მარტში თავისივე ორგანიზაციის ერთ-ერთმა წევრმა მოკლა. არაერთ სტატიაში ვხვდებით გიორგი გაპონისა და ჰელენ კრებელის შედარებას.

2 ანარქისტების ანტიპოლიციური ლიგის საქმიანობაში ვარლამ ჩერქეზიშვილის როლს პირველად ქართულ ისტორიოგრაფიაში ხაზი მკვლევარმა დიმიტრი შველიძემ გაუსვა. იხ. მონოგრაფია: აი ვინ იყო, ქართველნო, ვარლამ ჩერქეზიშვილი!, გამომცემლობა „ინტელექტი“, თბილისი 2001. გვ. 134-135.

დამონებანი

შველიძე 2001: შველიძე, დიმიტრი, აი ვინ იყო, ქართველნო, ვარლამ ჩერქეზიშვილი!, გამომცემლობა „ინტელქეტი“, თბილისი 2001.

Startt, 1987: James Startt. The Evolution of an Anarchist: An Autobiographical Statement by Varlaam Tcherkesoff, 1846—1925. University of Hawai'i Press. Vol. 10, No. 2.. 1987.

Fitch, 1933: Herbert T. Fitch, Traitors Within, London, Hurst & Blackett, LTD. 1933

Wedman 1993: Homme Wedman, De Collectie Cornelissen/Chichery, Amsterdam, International Instituut voor Sociale Geschiedenis, Groningen. Instituut voor Geschiedenis RUG, 1993.

Inquest, 1906: Inquest, The Times, 21 April, 1906.

Identified woman, 1906: Identified woman, The Meriden Morning Record, 18 May, 1906.

End of the Romance..., 1906: End of the Romance of a Russian Spy, The Sunday Call, 1906, June 10.

Why the Czars Cleverest , 1906: Why the Czars Cleverest Woman Spy Killed Herself, The Boston American, 1906, June 24.

A Female Anarchist, 1906: Truth (Perth, WA : 1903 - 1931), 30 June, 1906.

Despotism in Russia, 1902: Despotism in Russia, The Daily News, 1902, January 23.

Osgood 1889 : Herbert L. Osgood, Scientific Anarchism, Political Science Quarterly, Vol. 4, No. 1, Mar., 1889.

Chicago daily news. 1929: Chicago daily news. 6 November, 1929.

The Fate of a Spy 1906: The Fate of a Spy, Why “Marie Derval” Committed Suicidei, The Belfast News-Letter, 1906, May 21.

Norfolk News 1906: Norflok News, 26 May, 1906.

ვარლამ ჩერქეზიშვილისა და ფრიდა რუპერტუსის ქორწილის შესახებ ცნობა იხილეთ:

https://www.freebmd.org.uk/cgi/search.pl?start=1906&end=1906&sq=1&eq=1&type=Marriages&vol=1a&pgno=529&db=bmd_1603137739&jsexec=1&mono=0&v=MTYwNTAzODkyODphMDFkNzYxOWE4MzRmYzYxNTRmZDAXymMyNTJjM2QxYmM5MGJiZGVl&searchdef=db%3Dbmd_1603137739%26type%3DMarriages%26sq%3D1%26eq%3D4%26surname%3Dtcherkesoff&action=Find-

&fbclid=IwAR2gAGCz6r3hKoD6-92TW8gxWOHSK6z7caLyTDzmjWf7ve5fSMFTX-dx451U ბოლოს დამონმეებულია 09.11.2020.

თეთრი მოძრაობის წევრები: https://xn--90adhkb6ag0f.xn--p1ai/arhiv/uchastniki-grazhdanskoj-vojn/uchastniki-belogo-dvizheniya-v-rossii/uchastniki-belogo-dvizheniya-v-rossii-kp-kr.html?fbclid=IwAR33v29JZ7k_5MYrF8iDgzKQZYkzh6h-Poea_wS2H-JDNG80uTZOUWpRy59k ბოლოს დამონმეებულია 09.11.2020

რუპერტუსი ფრიდა: myheritage.com/research/collection-10446/перепись-населения-англии-и-уэльса-1911-года?s=708159321&lang=Ru&itemId=1181991-&groupId=888f9ba0532c87482eda2c2810e2b2d5&action=showRecord&recordTitle=Frederike+Tcherkesoff, ბოლოს დამონმეებულია 09.11.2020.

Studies in British Bolshevism, 2018:

იხილეთ: https://www.academia.edu/38732002/Lenins_Host_In_London_Philip_Whitwell_Wilson?fbclid=IwAR02DMkkaV9RfxBMh5cWi9uQAUdYBZIsUNno4C-GrOq7-mnz9hzV6GaabBck

ბოლოს დამონმეებულია 09.11.2020.

Vaninskaya, 2016: Russian Nihilists and the Prehistory of Spy Fiction, Journal Branch. იხილეთ:

[https://www.research.ed.ac.uk/portal/en/publications/russian-nihilists-and-the-prehistory-of-spy-fiction\(9e87f598-cc16-4c19-b74f-378d447d8a15\).html](https://www.research.ed.ac.uk/portal/en/publications/russian-nihilists-and-the-prehistory-of-spy-fiction(9e87f598-cc16-4c19-b74f-378d447d8a15).html). ბოლოს დამონმეებულია 9.11.2020.

Кребель P.: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/987290>. ბოლოს დამონმეებულია 9.11.2020.

NODAR CHKHAIDZE

Ivane Javakhishvili Tbilisi State University,
Georgia
nodar.chkaidze1992@gmail.com

NIKOLOZ SARAJISHVILI

Ivane Javakhishvili Tbilisi State University,
Georgia
nikasarajishvili99@gmail.com

HELEN KREBEL – VARLAM CHERKEZISHVILI'S ANONYMOUS WIFE

In 1906, Marie Derval committed suicide at a hotel in London. Reports soon revealed that the woman was a victim of anarchists' revenge. She was charged with reporting the anarchists to the police, spying on by order of the Russian Empire. The case was placed in the centre of interest of British and American newspapers and was a sensation for some time. This case has attracted our attention, as there are some reports saying that the famous Georgian anarchist Varlam Cherkezishvili had a marital relationship with Marie Derval and that the latter played a leading role in leading the woman to death. In its turn, if the materials we have seen in the press tell a story close to reality, we are dealing with a completely new page in Cherkezishvili's personal life.

KEYWORDS: Varlam Cherkezishvili, Marie Derval, Helen Krebel, George Gapon, Anarchism, Nihilists, Frieda Rupertus, Rudolf Krebel, Fyodor Krebel, Herbert Fitch.

We still have a very little information about the family life of one of the Georgian anarchists Varlam Cherkezishvili. Dimitri Shvelidze in his monograph - "Georgians! That is who Varlam Cherkezishvili was!" - indicates that Varlam Cherkezishvili had a wife named Frieda who actively helped him in various activities (Shvelidze 2001, 230-231). Frieda's date of birth was unknown. In addition, we did not know her real last name. However, owing to online archives we were able to learn that she was born in 1877 (Rupertus Freida), and her surname was Rupertus. We also found out that Frieda and Varlam got married in March 1906.¹

---

¹ See the Marriage certificate following the link: https://www.freebmd.org.uk/cgi/search.pl?start=1906&end=1906&sq=1&eq=1&type=Marriages&vol=1a&pgno=529&db=bmd_1603137739&jsexec=1&mono=0&v=MTYwNTAzODkyODphMDFkNzYxOWE4MzRmYzYxNTRmZDAxYmMyNTJjM2QxYmM5MGJiZGVl&searchdef=db%3Dbmd_1603137739%26type%3DMarriages%26sq%3D1%26eq%3D4%26surname%3Dtcherkesoff&action=Find&fbclid=IwAR2gAGCz6r3206

It is true that so far we neither have had a complete biography of Frieda nor have known the date and place of her death, although according to the data at our disposal she might be still alive by 1950 (Wedman 1993, 190). Recently, we have come across with an article written by Alan Sargent, a researcher, writing about the meetings of the Social-Democratic Party in London (Studies in British Bolshevism 2018, 11). In his work, Sargent refers to the memoirs of Herbert Fitch, a British Special Forces officer (Studies in British Bolshevism 2018, 4). The latter tracked immigrants from the Russian Empire to London at the beginning of the twentieth century. In these memoirs, we find a reference to Varlam Cherkezishvili's yet unknown wife. Since Alan Sargent wrote this paper for different purposes, he did not pursue the identity of the woman. We tried to gather the information disseminated in the world press and the archival materials to find out the truth. Unfortunately, many things are unclear, so at this point we have limited ourselves to raising the topic and making some assumptions in our study.

Let us move to London of the early 1900s. On the 14th of March 1906, a young woman, fluent in French, visited a hotel in the suburb of Pimlico, London. She rented a hotel room and checked in with the name of Marie Derval. The following day, hotel staff found this person dead. The British officer Fitch, mentioned above, recalls in his memoir published in 1933 that he went to the scene and saw that "a young woman lay crumpled on the floor, a bullet through her head and a revolver clutched in her hand" (Fitch 1933, 30). According to news reports, a vessel of poison possibly containing chloride was found in the woman's room (Inquest 1906, 14). It is still difficult to say which version is more precise. However, the newspapers unanimously replicate the version of the poison. According to the press, the woman had left a letter with the following contents: "No one claim me, as I am without relations, family or friends.... I want to be cremated and my ashes goattered anywhere. Let me disappear as quietly as can be... The name I registered is not my name. I am an American" (Inquest 1906, 14).

Obviously, the criminal case was initiated and the corpse dissected. According to Dr. Robert Salisbar Trevor, a pathanatomist of the Saint George Hospital, "the body was that of a well-nourished woman. She was about 40 years of age, 5ft. 5in. in length, and had fairly long, brown hair, fairly good but irregular teeth, hazel eyes, and 25in. waist. He was satisfied that death was due to poisoning by corrosive sublimate"¹ (Inquest 1906, 14).

The story of Marie Derval soon was talked about throughout the UK and for months a number of newspapers touched upon the story. The story was spread far beyond the UK as well. Murders and suicides were not just single cases in London at the time, however, for the reason we will discuss below, this case used to be a source of sensation for the British and non-British press for weeks.

The police said that the identification of the woman was the first step to make. As soon as the press release was published, letters from vari-

---

hKoD6-92TW8gxWOHSK6z7caLyTDzmjWf7ve5fSMFTXdx451U, last seen on 09.11.2020.

¹ 1,67 metres.

ous people reached the London police office. They were looking for their missing family members and checking the similarities between the data of the woman and their relatives. Newspapers soon reported that the truth about the dead woman was revealed.

A woman living in the United States, whose surname was Wood, claimed that the dead woman might have been her sister - millionaire Cushing's wife, but this assumption was soon rejected, as Wood turned out to be alive.

Shortly afterwards, a reference came from the French police that the deceased was a Russian woman with the surname - Krebel (Evening Star 1906, 17). The newspapers also claimed that she was Helen Krebel - the daughter of a Russian nobleman. As it was determined that the woman was a victim of the "nihilists", soon the story turned into the main "news" of the press (Identified woman 1906, 7).

Before we continue any discussion about Helen Krebel, it would be necessary to make a small theoretical digression in the topic in order to clarify the reason that caused special attention to the issue at that time.

Researcher Anna Vaninskaya tells us that the spy genre was especially popular in English literature and the press. She writes:

"But spy fiction had another late Victorian parent, and it too spoke with an unmistakable Russian accent. Three dates are of particular relevance in this neglected history. In 1878, the revolutionary Vera Zasulich shot at and wounded the Governor of map icon St. Petersburg, initiating a wave of political violence. The following year, the terrorist organization People's Will, which was dedicated to the assassination of key government figures, was formed. In 1881, it successfully carried out its primary goal of killing Tsar Alexander II. Russian secret police activity went into overdrive as police spies infiltrated revolutionary groups, and leading figures were arrested and executed. The political developments in Russia were widely covered by the British press and provided an inexhaustible source of sensational material for interested British writers. By the early 1880s, love and adventure among the Russian Nihilists emerged as one of the most popular stands of "terrorist". The Russian Nihilist motive was instrumental in developing the institutional dimension of literally portrayals of spying, for the revolutionary Nihilist almost never appeared without his nemesis, the spy of the Tsarist secret police" (Vaninskaya 2016).

This passage is quoted just for the reason to show that the story on Helen Krebel described in the British press fits well in this scheme.

In the 10th of June 1906 issue of the Sunday Call, we read:

"The Paris correspondent of the Tribune states that a woman who committed suicide in a London hotel, and who had given the name of Marie Derval, was a daughter of the Russian Consul at Genoa, M. de Krebel. This gentleman had two daughters, of whom the elder

married a Russian named Krapotkine"¹ (End of the Romance... 1906, 13).

As for the other members of the family, they were prominent. In general, Krebel appears to be a noble name in the nineteenth-century in Russia. Helen's grandfather, Rudolf Krebel, was a Russian scientist, doctor of medicine, and naval physician (Krebel R.).

Helen's father, Fyodor, was born on the 18th of April 1841, in the city of St. Petersburg. He served as a state counsellor, Kammerherr. He was a Consul of Russia at Genoa (The White Movement members, see the link below).

During the Russian Revolution, Fyodor actively supported the White Guards, and as the Soviet rule came into power in Russia, he chose to stay in Italy and died there on the 29th of May 1926.

According to an American newspaper, Helen Krebel, with her appearance, origin and wit, became a weapon in the hands of Russian diplomacy from the very beginning. Information coming from foreign embassies fell into the hands of Helen Krebel. She was sent to the anarchists as a secret agent and even managed to gain their trust. Her activities took place abroad, mainly in France. As the American newspaper puts it, Krebel was telling the anarchists that she could transfer their funds abroad so as not to arouse undue suspicion (Why the Czar's Cleverest... 1906, 17).

In the newspaper Truth we read the information provided by a London Star correspondent. He states: "It is four years ago since I saw her [Helen Krebel] in Moscow. She was a splendid lecturer and a brilliant writer. Her pamphlets were written in splendid style. While her addresses electrified the audiences. Whenever it was known in the Moscow group that Helene was going to speak, the meeting was sure to be crowded" (A Female Anarchist 1906, 7). The correspondent notes that, according to the story, she married the anarchist Cherkesov, one of the leaders of the Moscow group. Cherkeshvili fled from the Russian Empire in 1876 and he was a fugitive from justice until the famous amnesty of 1905. We know that he went secretly to Georgia four times during that time (Startt 1987, 145). As for his stay in Russia, his letter to the Chicago Daily News shows that he indeed was in St. Petersburg in 1902 (Despotism in Russia 1902, 3), but we do not know the details of that visit yet. Nor do we know how the fugitive Cherkeshvili managed to legally write a newspaper letter from St. Petersburg, even to a foreign newspaper. In short, we consider their meeting in Russia to be quite acceptable. According to Officer Fitch, it was an anarchistic marriage.

With regard to family relationships, anarchists believe that civil marriage should be replaced by autonomous marriage, which means that the parties agree to live together as long as they like to be together. When one of the parties expresses a desire to end up the relationship, the partnership ends (Osgood 1889, 20). It seems that in this case, it was the Georgian anarchist who wanted to break up relations. According to William Fitch,

---

¹ We are talking about Sergey Kropotkin.

angry Krebel took the documents exposing the crimes of the anarchists to the police. Cherkezov's friends were hanged in St. Petersburg.¹ Cherkezov managed to escape to America (Fitch 1933, 31). As for Cherkezishvili and America, he had had an interest in the United States since his youth. He writes in his small autobiography that he wanted to go to America and fight against the proponents of slavery (Startt 1987, 145). In addition, the famous anarchist Peter Kropotkin told Price Bell, an American journalist, that he and Cherkezishvili adored Abraham Lincoln (Chicago Daily News 1929, 16). We know that Cherkezishvili and his wife Frida cooperated with the American press for years, especially with the Chicago Daily News. However, it is still unknown whether Cherkezishvili had ever been in the United States or not.

According to the Belfast News-Letter, Krebel's espionage was not immediately revealed, and for some time she continued to transmit information to the gendarmerie. When the revolutionaries suspected her, they decided to test her for loyalty, so she was instructed to kill one of the officials (name not specified). After that, Helen Krebel fled from Russia (The Fate of a Spy 1906, 9).

Fitch provides the continuation of the story. Krebel tried to escape revenge from the anarchists by fleeing to America, France, and England. According to Fitch, Krebel decided to assassinate Cherkezov by her own efforts in Paris although she overshot the target. As she home and heard that three strangers had visited the house and left the message that they would come back, she fled to London. Fitch says that along with Krebel's body, he also saw the last love letter dedicated to Cherkezov (Fitch 1933, 31).

There is also a different version of Krebel's stay in Paris: Helen, who arrived in Paris, stopped in the suburb of Neville, where she had contact with only one peasant woman - Janet Grosjean. The interview of this woman was published in the Boston American:

One evening, when Krebel returned home from a regular walk and went to bed, a good-looking man appeared at the door, speaking French with a slight Russian or German accent. He handed a letter to Grosjean and told her that it was intended for his lady. He put five silver francs in the hostess's hands and disappeared. As soon as the man left, Krebel asked the hostess some questions:

- “- Whom did this man ask for, Jeanette?
- For no one, madame. He simply asked me to give my mistress this letter, because it was important.
- What was this man like?
- He was slender and dark, madame. He was well dressed. He spoke French very well.
- And he asked no questions?
- No, madame.

---

1 So far, we have not found any information in the Russian press that a large group of anarchists were arrested by the police and executed during that period.

- Did he give you anything else besides the letter?
 -Yes, madame – this five-franc piece” (Why the Czar’s Cleverest... 1906, 17).

Krebel was getting paler. Then she said to the hostess to leave her. Then she opened the letter. The letter had a great impact on her. After an emotional shock, an attack of fear and feelings, she decided to leave Paris and go to London, informing also the hostess of her decision.

“Jeannette, I have received bad news. I am leaving France this evening. I require your services no longer. Here is a month’s wages. If I return to Paris, I shall hope to employ you again. In the meantime I must charge you to say nothing about me to any one to answer no questions” (Why the Czar’s Cleverest... 1906, 17).

After that, Helen left for London where she committed suicide.

In a Paris correspondent’s version from the Daily Chronicle, the visit of an unknown man is confirmed, although with some differences:

“One day a stranger appeared and asked the concierge if the Russian lady was in. The concierge, ignorant then that Mme de Krebel was Russian, said there were no Russians in the house. The man, who was about thirty-five years of age, dark-complexioned, and spoke French with a slight accent, became angry, and accused the concierge of trying to deceive him. He then asked for Mme de Krebel by name, and was shown up”.

The last visit of that man was a week before Krebel’s escape to London. It seems that a flamboyant conflict arose between Krebel and the man, leaving Krebel in constant fear. The situation reached its peak when she received a death-threatening letter. Krebel then wrote a letter to her sister in which she was saying that her decision was caused neither by fear nor by madness. She was making the decision based on a reasonable thought. She was going to a foreign country where no one would know her (Norfolk News, 1906).

It was especially difficult to get information from the Russian Embassies in Paris and London whether the dead woman - Marie Derval was Helen de Krebel. The keys were sent from Paris. They matched exactly Krebel’s suitcases in the London hotel warehouse. The Russian authorities demanded to immediately seal everything. Before everything was sealed, a letter appeared out of one of the suitcases that impressed the woman. The news about the execution of the priest Gapon was spread in the press of that time; the magazine contained the executed clergyman’s picture.

Apparently, these publications forced her to find the strength and courage (to commit suicide) (Why the Czar’s Cleverest... 1906, 17).¹

¹ The article deals with the priest Georgy Gapon (1870-1906). He was the leader of so-called “Zubatovshchines.” Gapon’s activities sparked the start of the First Russian Revolu-

Finally, the main question arises, how relevant is the fact that it was Varlam Cherkezishvili who visited Helen Krebel several times? We exclude this. Cherkezishvili had been in the Russian Empire since January 1906 and had never returned to Europe until 1907. It is possible that the anti-police league formed by Cherkezishvili and his associates, which was a kind of anarchist “counterintelligence”, was really persecuting Krebel.

However, according to Officer Fitch’s narrative and the news from the contemporary press, we can conclude that Marie Derval was indeed Helen Krebel. It is conceivable that Officer Fitch is telling the truth when he emphasizes the relationship between Krebel and Cherkezishvili. The particular popularity of the story is explained by the fact that it fits well into the popular “terrorist fiction” scheme of the British press at the time. Due to the diversity and abundance of versions, it is still difficult to determine the exact circumstances of the case. It is also hindered by the shortage of resources and that we have not obtained British archival materials yet. In addition, at this stage, we have not found anything about the biography of the woman written in the Russian press. This should become the subject for further research.

REFERENCES

Shvelidze 2001: Shvelidze Dimitri, Georgians! That is who Varlam Cherkezishvili was! Tbilisi: Intellect Publishing House, 2001.

Startt, 1987: James Startt. The Evolution of an Anarchist: An Autobiographical Statement by Varlaam Tcherkesoff, 1846-1925. University of Hawai’i Press. Vol. 10, No. 2, 1987.

Fitch, 1933: Herbert T. Fitch, Traitors Within. London: Hurst & Blackett, LTD. 1933

Wedman 1993: Homme Wedman, De Collectie Cornelissen/Chichery, Amsterdam, International Instituut voor Sociale Geschiedenis, Groningen: Instituut voor Geschiedenis RUG, 1993.

Inquest, 1906: Inquest, The Times, 21 April, 1906.

Evening Star, 1906: Evening Star, May 18, 1906.

Identified woman, 1906: Identified woman, The Meriden Morning Record, 18 May, 1906.

End of the Romance..., 1906: End of the Romance of a Russian Spy, The Sunday Call, 10 June, 1906.

---

lution. On the 9th of January 1905, Gapon led a large wave of workers. The demonstration was violently dispersed by the monarch’s army, after which Gapon fled to England. He was suspected of being a provocateur and a spy. Finally, in March 1906, he was killed by one of the members of his own organization. We can find comparisons between Georgy Gapon and Helen Krebel in a number of articles.

Why the Czar's Cleverest , 1906: Why the Czar's Cleverest Woman Spy Killed Herself, American-Journal Examiner, 1906.

A Female Anarchist, 1906: Truth (Perth, WA: 1903 - 1931), 30 June, 1906.

Despotism in Russia, 1902: Despotism in Russia, The Daily News, 23 January, 1902,.

Osgood 1889: Herbert L. Osgood, Scientific Anarchism, Political Science Quarterly, Vol. 4, No. 1, Mar., 1889.

Chicago Daily News, 1929: Chicago Daily News, 6 November, 1929.

The Fate of a Spy 1906: The Fate of a Spy, Why "Marie Derval" Committed Suicide!, The Belfast News-Letter, 21 May, 1906.

Norfolk News 1906: Norflok News, 26 May, 1906.

See the information about Varlam Cherkeshvili's and Frieda Rupertus's wedding: https://www.freebmd.org.uk/cgi/search.pl?start=1906&end=1906&sq=1&eq=1&type=Marriages&vol=1a&pgno=529&db=bmd_1603137739&jsexec=1&mono=0&v=MTYwNTAzODkyODphMDFkNzYxOWE4MzRmYzYxNTRmZDAxYmMyNTJjM2QxYmM5MGJiZGVl&searchdef=db%3Dbmd_1603137739%26type%3DMarriages%26sq%3D1%26eq%3D4%26surname%3Dtcherkesoff&action=Find&fbclid=IwAR2gAGCz6r3hKoD6-92TW8gxWOHSK6z7caLyTDzmjWf7ve5fSMFTXdx451U

Last seen on 09.11.2020.

The White Movement members: https://xn--90adhkb6ag0f.xn--p1ai/arhiv/uchastniki-grazhdanskoj-vojny/uchastniki-belogo-dvizheniya-v-rossii/uchastniki-belogo-dvizheniya-v-rossii-kp-kr.html?fbclid=IwAR33v29JZ7k_5MYrF8iDgzKQZYkzh6hPoea_wS2H-JDNG80uTZOUWpRy59k

Last seen on 09.11.2020.

Rupertus Frieda: myheritage.com/research/collection-10446/перепись-населения-англии-и-уэльса-1911-года?s=708159321&lang=Ru&itemId=1181991-&groupid=888f9ba0532c87482eda2c2810e2b2d5&action=showRecord&recordTitle=Frederike+Tcherkesoff

Last seen on 09.11.2020.

Studies in British Bolshevism, 2018:

https://www.academia.edu/38732002/Lenins_Host_In_London_Philip_Whitwell_Wilson?fbclid=IwAR02DMkkaV9RfxBMh5cWi9uQAUDYBZIsUNno4CGrOq7-mnz9hzV6GaabBck

Last seen on 09.11.2020.

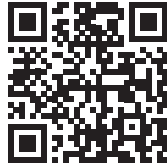
Vaninskaya, 2016: Russian Nihilists and the Prehistory of Spy Fiction, Journal Branch. See:

[https://www.research.ed.ac.uk/portal/en/publications/russian-nihilists-and-the-prehistory-of-spy-fiction\(9e87f598-cc16-4c19-b74f-378d447d8a15\).html](https://www.research.ed.ac.uk/portal/en/publications/russian-nihilists-and-the-prehistory-of-spy-fiction(9e87f598-cc16-4c19-b74f-378d447d8a15).html)

Last seen on 9.11.2020.

Krebel R.: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/987290>

Last seen on 9.11.2020.

თაზაგ ზოგოლაძე

კორნელი კეკელიძის სახელობის
საქართველოს ხელნაწერთა
ეროვნული ცენტრი,
საქართველო
tazogogoladze@yahoo.com

ჩითახევის ეკლესიის („მწვანე მონასტერი“) უცნობი ხატის 1684 წლის ასომთავრული წარწერა ლევან ბატონიშვილისა და მისი მეუღლის, თინათინის მოხსენიებით

წინამდებარე მოხსენება შეეხება შალვა ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების მუზეუმში დავანებულ ხატს, რომელიც ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში ბრეთის მაცხოვრის ხატის სახელით არის ცნობილი. ხატს ახლავს 1684 წლის ასომთავრული წარწერა ლევან ბატონიშვილისა და მისი მეუღლის, თინათინის მოხსენიებით, რომლის ტექსტი არაერთხელ გამოიცა (მარი ბროსე, თედო ჟორდანიას). ჩვენამდე წინამდებარე ხატი ბრეთის მაცხოვრის ხატის სახელით იყო ცნობილი ქართული სამეცნიერო ლიტერატურაში.

როგორც ცნობილია, XVI საუკუნის ბოლოს ბორჯომის ხეობის ფეოდალები ავალიშვილები ოსმალთა მოძალებისა და შემოსევების გამო ტოვებენ თავიანთ სამფლობელოს და მეზობელ რეგიონში – შიდა ქართლში, კერძოდ, კი ბრეთსა და სალოლაშენის მიდამოებში მკვიდრდებიან. გარდა ამისა, ქართველი მემკვიდრეები ქართლში ე. წ. ორიანობის დროს ანუ გიორგი XI-სა და ერეკლე I ნაზარალიხანის დაპირისპირების დროს ხაზგასმით აღნიშნავენ, რომ ლევან ბატონიშვილის ოჯახი - თინათინ ავალიშვილი და მათი შვილები ბორჯომის ხეობაში, კერძოდ, სადგერში აფარებდნენ თავს. საკვებით ლოგიკურია ვიფიქროთ, რომ ამ მხარის ფეოდალები საკუთარი ფეოდალური სენიორიის დატოვებასთან ერთად იმ ძველ სიწმინდეებსაც თან წაიღებდნენ და სწორედ ამის გამო მოხვდა შიდა ქართლში ბორჯომის

1 წინამდებარე ნაშრომი მოხსენების სახით წაკითხული ქნაწმიდა გრიგოლ ფერაძის დაბადების 120 წლისათვისადმი მიღწილ | საერთაშორისო კონფერენციაზე „საქართველო და ქრისტიანული ცივილიზაცია“ სახელწოდებით, „ჩითახევის ეკლესიის („მწვანე მონასტერი“) უცნობი ხატის 1684 წლის ასომთავრული წარწერა ლევან ბატონიშვილისა და მისი მეუღლის, თინათინის მოხსენიებით“.

ხეობის სიძველეები, ხოლო ბრეთიდან შალვა ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების მუზეუმში და სწორედ ამის გამო წინამდებარე ხატი ბრეთის ხატად არის მიჩნეული.

აღნიშნულ ხატზე ჩატარებულმა წინასწარ ჩატარებულმა კვლევამ აჩვენა, რომ ხატი თავის დროზე გახლდათ ჩითახევის წმიდა გიორგის ეკლესიის საკუთრება. ეს გახლავთ უძვირფასესი ცნობა ჩითახევის ეკლესიის ისტორიისათვის, რადგან ჩვენ დღემდე პრაქტიკულად არანაირი ინფორმაცია არ გაგვჩნდა აღნიშნული მონასტრის შესახებ თუ არ ჩავთვლით ზეპირ გადმოცემებს. გარდა ამისა, ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლებისა და ქართული ისტორიული საბუთების ცნობების ურთიერთშეჯერების საფუძველზე დავადგინეთ ლევან ბატონიშვილის სამეფო სახლის დღემდე უცნობი დეტალები.

საკვანძო სიტყვები: ჩითახევი, მწვანე მონასტერი, ეპიგრაფიკა

ჩითახევის ეკლესია ბორჯომის ხეობაში, ქალაქ ბორჯომიდან 10 კმ-ის დაშორებით, მდებარეობს. ტაძარი თავისი არქიტექტურული მონაცემებისა და ეპიგრაფიკული მასალის საფუძველზე IX საუკუნის ქართული ხუროთმოძღვრების ერთ-ერთ ბრწყინვალე ნიმუშს წარმოადგენს. ტაძრის სიძველეებიდან ჩვენამდე მხოლოდ და მხოლოდ ერთმა ეპიგრაფიკულმა ძეგლმა - IX საუკუნის ანტეფიქსის ქვის წარწერამ მოაღწია, რომელზედაც გამოქანდაკებულია ასომთავრული წარწერა „წ(მიდა)დ გ(იორგ)ი“, რაც კიდევ ერთხელ დოკუმენტურად ადასტურებს ეკლესიის მფარველი წმინდანის სახელს. ეს არის და ეს. დღემდე ამით შემოიფარგლებოდა ჩვენი ცოდნა აღნიშნული ტაძრის სიძველეების შესახებ. თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ექვთიმე თაყაიშვილის (1863-1953) პირად არქივში დაცულ ცნობას ბორჯომში რომანოვების მმართველობის დროს ჩითახევის ეკლესიის წარწერების განადგურების შესახებ და ზეპირ გადმოცემებს (გოგოლაძე, 2014: 161-184; 185-192).

2018 წელს, ბორჯომის ხეობის წარწერების კორპუსზე მოშაობისას (გოგოლაძე, 2019), ჩვენი ყურადღება მიიპყრო ფრანგი ქართველოლოგის - მარი ბროსეს (1802-1880) ერთ-ერთმა პუბლიკაციამ, რომელშიც მეცნიერს მოჰყავს ქარელის რაიონში მდებარე ბრეთის ერთ-ერთი მონასტრის სიძველეები და, მათ შორის, 1684 წლის ვერცხლის ხატის ასომთავრული წარწერა. ისტორიკოსს ნაშრომში წარმოდგენილი აქვს წარწერის გადმონაწერი დედნის შრიფტის დაცვით, წარწერის წაკითხვა ფრანგულ ენაზე და წარწერის ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი ანალიზი.

გთავაზობთ უცვლელად წინამდებარე ხატის მარი ბროსეს მიერ შესრულებულ გადმონაწერსა და მისეულ ფრანგულ წაკითხვას:

წლებში იხსენიება. მას ორი ცოლი ჰყავდა: თუთა, ქაიხოსრო გურიელის ასული, რომელთანაც ლევანს სამი ვაჟი: ქაიხოსრო, ვახტანგ, დომენტი და ერთი ქალიშვილი, ხვარამზე ჰყავდა. ქართული წყაროების ცნობით, 1678 წელს თუთა გურიელი გარდაიცვალა. 1680 წელს კი ლევან ბატონიშვილმა მეორე ცოლად გიორგი ავალიშვილის ასული თინათინი შეირთო, რომელთანაც ჰყავდა სამი ვაჟი: იესე, სვიმონ და თეიმურაზ. თუმცა ქართლის მეფის, ვახტანგ VI-ის 1724 წლის ამალიის ნუსხიდან ირკვევა, რომ ლევან ბატონიშვილს, ზემოთჩამოთვლილი შვილების გარდა, კიდევ ჰყავდა ორი ვაჟი: კონსტანტინე და ადარნასე და ქალი სახელად ხორეშანი. ასევე მას ჰყავდა ხარჭისაგან ნაშობი ვაჟი როსტომი, რომელსაც ირანის სამეფო კარზე ეკავა ყულარასადასის, ისფაჰანის ტარულისა და სხვა მნიშვნელოვანი თანამდებობები და რომელიც 1722 წელს მოუკლავთ (ქავთარია, 1975: 203-204).

რაც შეეხება ლევან ბატონიშვილის სახელმწიფოებრივ მოღვაწეობას, 1676 წელს ლევანი ბატონიშვილი ქართლის დროებით გამგებლად მისმა ძმამ, გიორგიმ (შემდგომში ქართლის მეფე გიორგი XI (1676-1688; 1703-1709) დაადგინა. ლევან ბატონიშვილი ქართლის სამეფო კარზე მდივანბეგის საპატიო სახელოს ფლობდა. 1676-1688 წლებში იგი ქართულ ფეოდალებს წყალობის სახით სხვადასხვა მამულს აძლევს. 1678 წელს ლევანი ირანში გაიწვიეს, შაჰ ყული-ხანი უწოდეს და ქირმანის ნაიბად დანიშნეს, რომლის დროსაც აქტიურად იბრძოდა ირანელთა მხარდამხარ ბელუჯების წინააღმდეგ. 1703 წლის მეორე ნახევრიდან 1704 წლის სექტემბრის ბოლომდე ის გახლდათ ქართლის ჯანიშინი (ქავთარია, 1960: 509-512).

ლევანი პოლიტიკური და სამხედრო საქმიანობის გარდა აქტიურად იყო ჩართული ქართლის სამეფოს კულტურულ ცხოვრებაში. იგი გახლდათ მისი მამიდაშვილის, ცნობილი ქართველი ლექსიკოგრაფის - სულხან-საბა ორბელიანის მიერ შედგენილი ქართული ლექსიკონის ერთ-ერთ ხელშემწყობი. სწორედ ლევან ბატონიშვილს შეუდგენია „ვედრება“ იოვანე ნათლისმცემლისა, წმიდა პეტრეს, წმიდა პავლესა და სხვა წმიდანებისადმი. ლევანის კულტურული საქმიანობის ერთ-ერთი დადასტურებაა მაცხოვრის ხატის ასომთავრული წარწერა.

როგორც ზემოთ ვაჩვენეთ, ხატის წარწერის წინა გამომცემლები (მარი ბროსეს, თედო ჟორდანიას) მაცხოვრის ხატს ბრეთის წმიდა გიორგის ეკლესიის საეკლესიო ნივთად მიიჩნევენ და ეს გარემოება გასაგებიცაა, რადგან მის პირველ გამომცემელს - მარი ბროსეს XIX საუკუნის I ნახევარში ხატი ბრეთის წმიდა გიორგის ეკლესიაში უნახავს. როგორც ჩანს, სწორედ ბრეთიდან მოხვდა ჩვენთვის საინტერესო ხატი საქართველოს შალვა ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების მუზეუმში და დღემდე ქართული ქედურობის ერთ-ერთ შესანიშნავ ნიმუშს (1338 ნომერი) წარმოადგენს. საინვენტარო და-

ვთრის მიხედვით, დღეისათვის მაცხოვრის ხატი ბრეთის ეკლესიის კუთვნილებად არის მიჩნეული.

თუ გავითვალისწინებთ ქართული ნარატიული წყაროების (ვახუშტი ბატონიშვილი, სეხნია ჩხეიძე) მონაცემებს, არ შევცდებით თუ ვიტყვით, რომ ხატის წარწერაში დასახელებული ლევან ბატონიშვილის თანამეცხედრე, თინათინი გიორგი ავალისშვილის ასული გახლდათ.

როგორც ცნობილია, XV-XIX საუკუნეებში ავალისშვილთა ფეოდალური სახლი ფლობდა თორის ხეობის ნაწილს (დღევანდელ ბორჯომის ხეობას), რომლის ცენტრს სოფელი სადგერი წარმოადგენდა. როგორც ცნობილია, XVI საუკუნის 70-80-იან წლებში ოსმალებმა სამცხე-საათაბაგო დაიკავეს და, მათ შორის ბორჯომის ხეობაც, რის გამოც ადგილობრივი მფლობელები იძულებული გახდნენ, დაეტოვებინათ თავიანთი კუთვნილი მამულები და საქართველოს სხვა კუთხეებში (შიდა ქართლი, კახეთი, იმერეთი) გადასულიყვნენ. აღსაღნიშნავია, რომ ავალიშვილთა ფეოდალური საგვარეულოს ერთი ნაწილი ადგილზე დარჩა, გამაჰმადიანდა და ბეგების სახელით მართავდნენ ხეობას (ქიქოძე, 1975: 114).

ავალიშვილთა ერთი ნაწილი სამცხის სხვა ფეოდალებთან (ფავლენიშვილები, შალიკაშვილები და სხვ) ერთად გადავიდა და დასახლდა შიდა ქართლში, იმ იმედით, რომ პოლიტიკური სიტუაცია შეიცვლებოდა და ისინი თავიანთ კუთვნილ ადგილ-მამულებს დაიბრუნებდნენ.

როგორც ცნობილია, ირანსა და ოსმალეთს შორის 1555 წელს დაიდო ამასიის ზავი, რომლის თანახმადაც ოსმალეთის შემადგენლობაში დარჩა იმერეთის სამეფო, გურიისა და სამეგრელოს სამთავრო და სამცხე-საათაბაგო, ხოლო ირანს ქართლისა და კახეთის სამეფოებზე მიუწვდებოდა ხელი. თუმცა შაჰ-აბას I-ის (1587-1629) მეთაურობით გაძლიერებული სეფიანთა სახელმწიფო ვერ ურიგდებოდა ოსმალთა წარმატებას და ყველანაირად ცდილობდა თავისი გავლენა გაეგრძელებინა სამცხის აღმოსავლეთ ნაწილზე მაინც, რომელიც ამასიის ზავის პირობებით ჰქონდა მიღებული. ქართველი პოლიტიკოსები სარგებლობდნენ დიდ იმპერიებს შორის ატეხილი დავით და ცდილობდნენ სამცხე ქართული პოლიტიკური სივრცისათვის შეენარჩუნებინათ (ქართველიშვილი, 2020).

ქართულ ისტორიოგრაფიაში (ჟიჟიაშვილი, 2017, 35-41; ქართველიშვილი, 2020) ქართული ისტორიული დოკუმენტების საფუძველზე გარკვეულია, რომ 1618 და 1636 წლებში ქართლის მეფეების სიმონ II-სა (1619-1631) და როსტომის ზეობის დროს (1633-1658) სეფიანთა ირანის დაკვეთით ეწყობა სამხედრო კამპანიები სამცხის აღმოსავლეთ ნაწილის შემოერთების მიზნით. აღნიშნულ სამხედრო ექსპედიციებში, სიმონ II-სა და როსტომის ერთგული ფეოდალების გარდა, მონაწილეობენ სამცხიდან წამოსული ფეოდალები თავიანთი კუთ-

ვნილი მამულების დაბრუნებისათვის.

ქართული ნარატიული წყაროებისა და ქართული ისტორიული საბუთების ცნობები ნათლად აჩვენებს, რომ XVII საუკუნის II ნახევარში ავალიშვილთა ფეოდალური სახლს სამცხის აღმოსავლეთ ნაწილში მდებარე მათ კუთვნილ სოფლებზე (კორტანეთი, ქიმერეთი, სადგერი და სხვ.) ხელი მიუწვდებათ და მათ მფლობელობაშია. უფრო კონკრეტულად, 1688 წელს ქართლის მეფე გიორგი XI ხატის წარწერაში მოხსენიებულ თინათინის მამას, გიორგი ავალიშვილს წყალობის სახით სხვა მამულებთან ერთად ახალდაბის მოურავობასაც აძლევს. XVIII საუკუნის ისტორიკოსი სეხნია ჩხეიძე აღწერს რა ქართლელ ფეოდალების სურვილს გიორგი მეფისათვის ერთგულების გამოცხადების შესახებ და მათ მიერ გიორგი მეფის ქართლში მოპატიჟებას, ამის შემდგომ მემატიანე დასძენს: „ომორას, აპყარა დედოფალი ხორაშან და რძალი თვისი, ბატონის შვილის ლევანის მეუღლე, ასული ავალიშვილის გიორგისა თინათინ, ძენი ლეონისანი ქაიხოსრო, ვახტანგ, დომენტი, იესე, სვიმონ და თეიმურაზ, მოიყუანა და დააყენა სადგერს, თვითან ჩამობრძანდა ქართლში“ (ჩხეიძე, 1913, 6). აღნიშნული ცნობა კიდევ ერთხელ ნათლად აჩვენებს, რომ ქართლის მეფემ, გიორგიმ, სანამ ქართლის ტახტს დაიკავებდა, მისი და მისი ძმის ოჯახის წევრები საიმედო ადგილას, ავალიშვილთა ფეოდალური საგვარეულოს ცენტრში - სადგერში დატოვა. ეს ბუნებრივიცაა, რადგან მისი ძმის ლევანის მეუღლე, თინათინი სწორედ ამ ხეობის მეპატრონის, გიორგი ავალიშვილის ასული გახლდათ. XVII საუკუნის ბოლოსა და XVIII საუკუნის დასაწყისში გარკვეული პერიოდების ინტერვალით (1692 წ.; 1703-1704 წწ.) გიორგი ავალიშვილის მფლობელობას სადგერზე ნათლად ადასტურებს 1703-1711 წლების ვახტანგ VI-ის დავის განჩინების სიგელი ავალიშვილების ყმა-მამულებზე (დოლიძე, 1972: 239-240). როგორც ჩანს, ქართლის მეფეების ინტერესები სამცხის აღმოსავლეთ ნაწილის შემოერთების სურვილით XVII საუკუნის II ნახევარშიც უცვლელია და სწორედ ამ პოლიტიკის ერთ-ერთ გამოხატულებაა ლევან ბატონიშვილის მიერ 1680 წელს გიორგი ავალიშვილის ასულ თინათინზე დაქორწინებაც.

დავუბრუნდეთ წარწერის ტექსტს, 1684 წელს ლევან ბატონიშვილსა და მის თანამეცხედრეს, თინათინს მათი და მათი შვილების (ვაჟების) სადღეგრძელოდ შიშთახევის მაცხოვრის მეორედ დამწვარი ხატი მოუჭედავთ. ძალზედ საინტერესოა ტოპონიმი „შიშთახევი“. მისი მსგავსი ტოპონიმი გახლავთ ბორჯომის ხეობაში მდებარე სოფელი ჩითახევი, საქართველო სხვა ისტორიულ-გეოგრაფიულ პროვინციებში აღნიშნული ტოპონიმი სრულიად უცნობია. თუმცა აქ არის ერთი მთავარი წინააღმდეგობა:

როგორც ცნობილია, ოსმალებმა სამცხე-საათაბაგოს დაპყრობის შემდეგ 1595 წელს აღწერეს ამ ისტორიული კუთხის სოფლები, რომელთა შორის დასახლებულია სოფელი ჩითახევი. დავთარში

სოფელ ჩითახევი გადმოცემულია ჯირთახევის ფორმით. სოფელი დაცარილებულია და შეწერილია აქვს 15000 ახჩა (ოსმალური ვერცხლის ფული - თ. გ) (ჯიქია, 1954, 480). ტოპონიმის დამახინჯება ჩვეულებრივი ამბავია, თუ გავითვალისწინებთ იმ მნიშვნელოვან გარემოებას, რომ დავთარი ოსმალების მიერაა შედგენილი. დიდი ალბათობით, სოფლების აღწერისას დავთრის შემდგენელს როგორც მოხვდა ყურში სოფლის სახელწოდება, ისე ჩაინერა და ასე მოაღწია მან ჩვენამდე. როგორც ვხედავთ, XVI საუკუნის ბოლოს სოფელს მართალაც ერქვა სახელი ჩითახევი. მაშინ როგორ უნდა ავხსნათ წარწერაში მოხსენიებული ტიპონიმის შიშთახევის გაიგივება ჩითახევთან?

კვლევის პირველ ეტაპზე ვფიქრობდით, რომ თავდაპირველად სოფლის ძველი სახელწოდება იყო შიშთახევი, რომელმაც დროთა განმავლობაში ტრანსფორმაცია განიცადა და ჩვენამდე მოაღწია ჩითახევის სახით. თუმცა როგორც გურჯისტანის ვილაიეთის დავთარში ვნახეთ, საკმაოდ გარკვევით წერია ჯირთახევი, რაც უფრო ახლოს დგას ჩითახევთან ვიდრე შიშთახევთან. ამის თქმის საფუძველს გვაძლევს ის ფაქტი, რომ ძველ ოსმალურში შინი გრაფემას სულ სხვა მოყვანილობა აქვს ჩინი ასო-ნიშანთან შედარებით. ტოპონიმ ჩითახევთან დაკავშირებით საინტერესოა ვახუშტი ბატონიშვილის ერთი ცნობა, სადაც მემატიაზე აღწერს რა 1509 წელს იმერეთის მეფის ალექსანდრე II-ის (1478-1510) მიერ გორის ციხის აღების ამბავს, ასევე იმერეთის მეფის მიერ ლაშქრობის შეწყვეტას, რადაგან, მისივე თქმით, ალექსანდრე II-ს აცნობეს „მორბევა იმერეთისა ჩიხთაგან“ (ვახუშტი ბატონიშვილი, 1973, 392). ასევე 1489 წელს სომხური სახარების ანდერძში მოხსენიებულია ტერმინი „ჩითახი“. დღეისათვის ქართულ ისტორიოგრაფიაში გარკვეულია, რომ XV საუკუნის ბოლოსა და XVI საუკუნის დასაწყისში ქართულ და სომხურ სინამდვილეში დამკვიდრებული ტერმინი „ჩითახ“ ნამდვილად ოსმალების აღმნიშვნელი ტერმინია, რაც დღესაც შემორჩენილი ქართულში არამზადას, თავზეხელაღებული მნიშვნელობით (აბდალაძე, 1977: 75).

ვარაუდის სახით შეიძლება ითქვას, რომ აღნიშნული ხეობის დღევანდელი სახელწოდება ჩითახევი შეიძლება მოდიოდეს ოსმალთა ქართულ და სომხურ სინამდვილეში დამკვიდრებულ ტერმინ „ჩითახიდან“. XVI საუკუნეში ოსმალთა მიერ სამცხე-საათაბაგოს დაპყრობის მიზნით განხორციელებული სამხედრო ლაშქრობების დროს არაერთხელ გახდებოდა დამპრობელთაგან ჩითახევის ეკლესია ნგრევის ობიექტი და შეიძლება აქედან მომდინარეობდეს სახელი ჩითახევი. ეს კარგად ეხმაურება ადგილობრივებში დღემდე შემორჩენილ ზეპირ გადმოცემას ოსმალების მიერ ჩითახევის ეკლესიაში მოღვაწე ბერების დახოცვის ფაქტს. ალბათ საკამათო არ იქნება თუ ვიტყვით, რომ ოსმალთა მიერ არაერთხელ იქნებოდა

ჩითახევის წმიდა გიორგის ეკლესია აოხრებული. 1684 წელს ხატის წარწერაში პირდაპირ არის მითითებული ტოპონიმი შიშთახევი. სავარაუდოა, რომ აღნიშნულ ხეობაში დიდძალი შემოსევის შედეგად ამ პუნქტმა თითქმის ერთი საუკუნის შემდგომ განიცადა სახეცვლილება და დაერქვა შიშთახევი, რაც არ არის გამორიცხული პირდაპირ სიტყვა შიშთან იყოს დაკავშირებული. მეორე ვარიანტი ესეთია: თავდაპირველად სოფელს ერქვა შიშთახევი, დროთა განმავლობაში განიცადა ტრანსფორმაცია (ვგულისმობთ შინიდან ჩინზე გადასავლას) და ჩვენამდე მოაღწია ჩითახევის სახელწოდებით. ერთი კი ფაქტია, რომ სოფლის სახელწოდება XVII საუკუნის II ნახევრისათვის, კერძოდ, 1684 წლისათვის იყო შიშთახევი. ტოპონიმთან გამოთქმული ჩვენი ვარაუდები უფრო ჰიპოთეზურია და რამდენად შესაბამება რეალობას, ამის თქმა გავიჭირდება. თუმცა, თუ მხედველობაში მივიღებთ ქართული ისტორიული საბუთებისა და ნარატიული წყაროების მონაცემებს, რომელთა მიხედვითაც ნათლად ჩანს, რომ XVII საუკუნეში ეს მხარე ქართლის სამეფოს შემადგენლობაში და ისევ ავალიშვილთა მფლობელობა დასტურდება აღნიშნულ ხეობაში, თამამად შეგვიძლია განვაცხადოთ, რომ ჩვენ წინაშე არის ბორჯომის ხეობის ერთ-ერთ შესანიშნავი ხუროთმოძღვრული ძეგლის ჩითახევის ეკლესიის („მწვანე მონასტრის“) ხატი, რომელიც 1684 წელს ორჯერ დამწვარი ლევან ბატონიშვილსა და მის თანამეცხედრეს, თინათინ ავალიშვილს ისევ შეუკეთებიათ. ეს გახლავთ უძვირფასესი ცნობა ჩითახევის ეკლესიის სიძველეებისათვის, რადგან ჩვენამდე ტაძრის შესახებ ჩვენ პრაქტიკულად არანაირი ცნობა არ გავაჩნდა.

1684 წლის ხატის წარწერა მეტად საყურადღებო ცნობას გვანვდის ხატისა და შესაბამისად, ტაძრის ისტორიის შესახებ, რადგან წარწერაში საგანგებოდ არის აღნიშნული, რომ ორჯერ დამწვარი ხატი ხელახლა შეუკეთებიათ. ცნობების სიმწირით ძალზედ ძნელია იმის თქმა, თუ კონკრეტულად როდის დაინვა ჩითახევის ეკლესიის ხატი. თუმცა ერთი კი დანამდვილებით შეგვიძლია, ვთქვათ, რომ ხატი ორჯერვე ჩითახევის ეკლესიის დარბევის დროს დაინვა. ჩითახევის ეკლესია საგანგებოდ შესწავლილი და გამოკვლეულია ქართველი ხელოვნებათმცოდნეების (რუსუდან მეფისაშვილი, 1977: 6-7; დავით ხოშტარია, 1983: 141-156) მიერ, რომელთა კვლევებითაც ნათელია, რომ აღნიშნული ეკლესია თავის დროზე დიდი სამონასტრო კომპლექსი უნდა ყოფილიყო. ქართული და უცხოური წყაროები XIV საუკუნიდან მოყოლებული XVII საუკუნის ჩათვლით არაერთ შემოსევაზე მოგვითხრობენ სამცხეში და, უფრო კონკრეტულად, ბორჯომის ხეობაში. აქედან გამომდინარე, ძნელია იმის მტკიცება, თუ კონკრეტულად როდის დაარბიეს ორჯერ ჩითახევის ეკლესია და შესაბამისად, როდის დაწვეს ეკლესიის ერთ-ერთი მთავარი სინამდვილე, მაცხოვრის ხატი. რაც შეეხება ჩითახევის ეკლესიის ხატის ხელოვნების

მუზეუმში მოხვედრის ისტორიას, ასე წარმოგვიდგენია: ამ მხარის ფეოდალებმა - ავალიშვილებმა საკუთარი ფეოდალური სენიორიის დატოვებასთან ერთად ბორჯომის ხეობის ძველი სინმინდეები თან წაიღეს და სწორედ ამის გამო მოხვდა შიდა ქართლში, კერძოდ, ბრეთში ჩითახევის ეკლესიის ხატი, ხოლო ბრეთიდან შალვა ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების მუზეუმში და სწორედ ამის გამო ჩვენამდე ხატი ბრეთის ეკლესიის სინმინდედ იყო მიჩნეული. ჩვენ მიერ გამოთქმულ ვარაუდს კიდევ უფრო ამტკიცებს, 1633, 1634 და 1636 წლების როსტომის გაცემული წყალობის სიგელები ქაიხოსრო ავალიშვილისადმი, რომელიც, თავის მხრივ, ხატის წარწერაში მოხსენიებული თინათინის პაპა და, შესაბამისად, გიორგი ავალისშვილის მამა იყო. ამ საბუთებიდან კარგად ჩანს, რომ 1633 წელს ქართლის მეფემ როსტომმა ქაიხოსროს წყალობის სახით დავითაშვილების ნაქონი სოფელი ბრეთი მისცა, რომელიც მისი გარდაცვალების შემდეგ კვლავ ავალიშვილებს უნდა გადასცემოდა. მომდევნო, 1634 წელს როსტომმა სოფელი ბრეთი კონსტანტინე დავითაშვილს გადასცა იმ პირობით, თუ ქაიხოსრო ავალიშვილი არ შეურიგდებოდა, აღნიშნული სოფელი დავითაშვილებს დარჩებოდათ. უფრო მოგვიანებით, 1636 წელს, როსტომმა ქაიხოსრო ავალიშვილ სოფელ ბრეთის წყალობა განუახლა. აღნიშნული საბუთებიდან ნათლად ჩანს, რომ ქართლის მეფისაგან გიორგი ავალისშვილის ოჯახს სოფელ ბრეთი 1630-იანი წლებიდან ჰქონდა წყალობის სახით მიღებული (პირთა ანოტირებული ლექსიკონი, 1991: 77). აქედან არ არის უკვე გასაკვირი, თუ რატომ მოხვდა ჩითახევის მონასტრის კუთვნილი ხატი ბრეთის წმიდა გიორგის ეკლესიაში.

ამგვარად, ჩითახევის ხატის 1684 წლის ასომთავრული წარწერის, ქართული და უცხოური წყაროებისა და ქართული ისტორიული საბუთების ცნობების ურთერთშეჯერების შედეგად შეგვიძლია, ვთქვათ, რომ 1684 წლამდე ჩითახევის ეკლესია და მისი კანკელის მარცხენა მხარეს ჩასვენებული მაცხოვრის ხატი ორჯერ დაუნვაავთ, დამწვარი ხატი კი 1684 წელს ქართლის მეფის ვახტანგ V-ის ვაჟს, ლევან ბატონიშვილსა და მის მეუღლეს, გიორგი ავალიშვილს ასულს, თინათინს ხელახლა განუახლებიათ.

ლევან ბატონიშვილის სამეფო სახლის გენეალოგიის უცნობი დეტალები

როგორც ზემოთ ვნახეთ, ლევან ბატონიშვილს მეორე ცოლისგან, გიორგი ავალიშვილის ასულ თინათინისაგან, ჰყავდა ჰყავდა სამი ვაჟი: იესე, სვიმონ და თეიმურაზ. მიხეილ ქავთარია შენიშნავს, რომ „ჰყავდა თუა არა ლევანს მეორე ცოლთან ქალიშვილი, წარატიული წყაროებიდან არ ჩანს. საერთოდ კი, როგორც ქვემოთ ვნახავთ,

უნდა ჰყოლოდა“ (ქავთარია, 1975: 204).

მართლაც, ლევან ბატონიშვილსა და თინათინ ავალიშვილის კიდევ ერთი შვილი შესახებ ცნობას გვანვდის ქვემო ქართლში მდებარე გუდარეხის ღმრთისმშობლის სახელობის ეკლესიის ინტერიერში ჩადგმული 1702 წლის ეპიტაფიის ტექსტი.

გთავაზობთ წარწერის არქეოგრაფიულ აღწერილობას, წარწერის დათარიღებას სხვა მკვლევრებთან. წარწერის დათარიღების საფუძველს, წარწერის ფერად ფოტოს, წარწერის პალეოგრაფიულ ასლსა და მის ჩვენეულ წაკითხვას:

წარწერა ამოკვეთილია ღია ყავისფერ საფლავის ქვაზე, რომელიც მთავარი ეკლესიის ნაოსის იატაკში, დათუნა ცოლის, თამარის საფლავის ქვის გვერდით მდებარე უწარწერო საფლავის ქვის გვერდით არის ჩადგმული; საფლავის ქვის ზედა სიბრტყე ოთხივე მხრიდან ყვავილოვანი ორნამენტითა და დაწნული ფორმის ხაზებითაა მოჩარჩოებული; ორნამენტითა და დაწნული ხაზების მოჩარჩოებული არე მთლიანად წარწერას უკავია; საფლავის ქვის ზომა: 54 X 170 სმ.; წარწერის ფართობი: 17 X 130 სმ.; 3 სტრიქონი; მხედრული; ყველაზე დიდი გრაფემის ზომა: ს (III სტრიქონის XXVII გრაფემა) – 5 X 3 სმ.; ყველაზე პატარა გრაფემის ზომა: ი (III სტრიქონის II გრაფემა) – 0,5 X 1 სმ.; განკვეთილობის ნიშნები: წერტილი, ორწერტილი ან სამწერტილი თითქმის ყოველი სიტყვის შემდეგ; ქარაგმის ნიშნები: სწორი განივი ხაზი.

დაზიანება: საფლავის ქვა გატეხილია, გაყოფილია ორ ნაწილად. ამის გამო, წარწერის გრაფემათა გარკვეული ნაწილი ცუდად განირჩევა. მიუხედავად ამისა, წარწერის ტექსტი თავიდან ბოლომდე გარკვევით იკითხება.

წარწერის დათარიღება სხვა მკვლევრებთან:

1. 1622 წ. (ჩიტაია 1926: 116; ჯამბურია, 1955: 57).
2. XVII საუკუნის II ნახევარი (მჭედლიძე, 1986: 61).
3. XVII საუკუნის მიწურული (მჭედლიძე, 2009: 63).

წარწერის დათარიღების საფუძველი: წარწერას უზის თარიღი - ქორონიკონი ტჟ (390) ანუ ქრისტესშობიდან 1702 წელი (1312+390=1702 წ.).

1. ქ განსასვენებელსა ამას შინა: და სფლავს: შინა: მდბ]არ: ვარ: მე ბატონ
2. ის: შვილი: თინათინ ძე. ლევნისა მეუღლე: გერ<მ>ნობის: შლის იასე
3. სი: ვნცა: მბძნდეთ: შნდება: ბძნეთ: მღთს გლ]ისთვნ ამნ. ქკ~სა ტჟ

„ქ. განსასვენებელსა ამას შინა და ს(ა)ფლავს(ა) შინა მდ(ე) ბარ(ე) ვარ მე, ბატონი(ის) შვილი თინათინ, ძე ლევანისა, მეუღლე გერმანოზის(შვილის) იასესი. ვ(ი)ნცა მ(ო)ბ(ა)ნდეთ, შ(ე) ნდ(ო)ბა ბ(ა)ნეთ მლ(რ)თ(ი)ს გ(უ)ლის(ა)თვ(ი)ნ, ამ(ი)ნ, ქ(ო)რონი კ(ონ)სა ტჟ (390+1312=1702 წ.)“.

როგორც საფლავის ქვის წარწერიდან ვიგებთ, 1702 წელს იასე გერმანოზის(შვილის) მეუღლე, ლევანის ასული, ბატონი(ის) შვილი თინათინი გარდაცვლილა.

ჩვენამდე ქართველი მეცნიერები წარწერის ტექსტს შემდეგი სახით კითხულობდნენ: 1. გიორგი ჩიტაია: „განსასვენებელსა ამას შინა და საფლავს შინა მდებარე ვარ ბატონის შვილი თინათინ ძე ლიონისა მეუღლე გ. მანოზის(შვილის) იასე ვინცა მბძნდეთ შენდობა ბძნეთ მლთს გლსთვნ ამნ ქკს ტი:“; 2. გივი ჯამბურია, გულიკო მჭედლიძე: „...თინათინ ძე ლიონისა, მეუღლე გერმანოზის(შვილის) იასესი“.

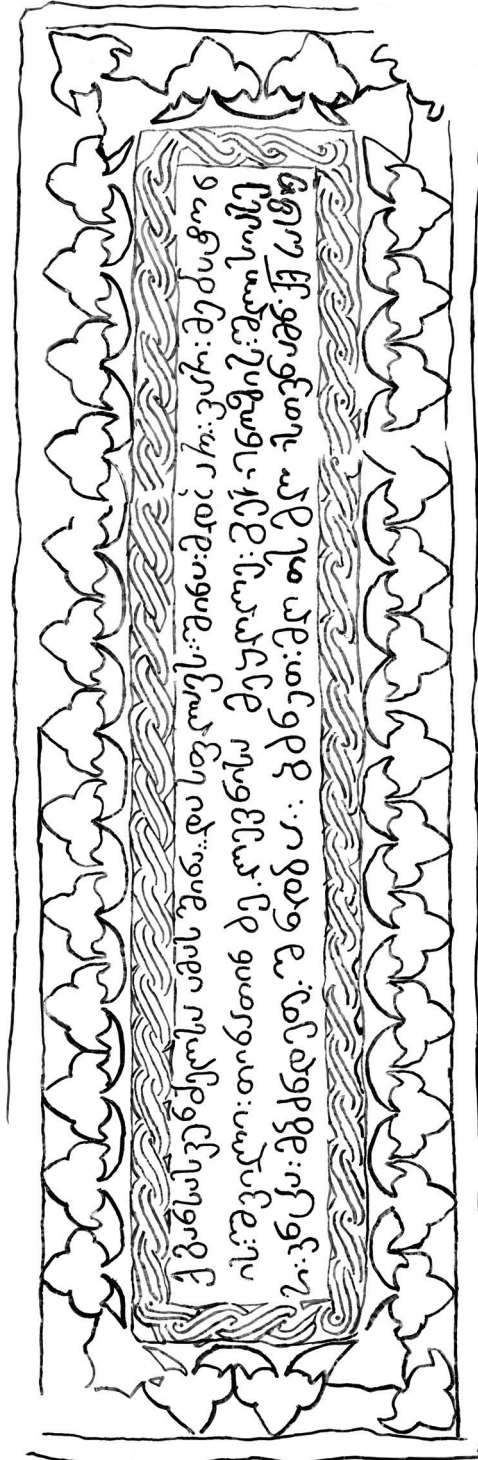
წარწერის ჩვენული წაკითხვა სულ სხვა ინტერპრეტაციის საშუალებას იძლევა. წარწერის ტექსტში პირდაპირ არის მითითებული, რომ თინათინი იყო არა ძე ვინმე ლიონისა, არამედ ბატონი(ის) შვილი, ძე ლევანისა. თუ გავითვალისწინებთ, ეპიტაფიაში თინათინის როგორც ბატონი(ის) შვილად მოხსენიების ფაქტს და ამავედროულად მხედველობაში მივიღებთ, ლევანის ასულად დასახელებას, არ შევცდებით, თუ ვიტყვით, რომ თინათინ ბატონი(ის) შვილი ბაგრატიონთა სამეფო სახლის წარმომადგენელი გახლდათ. იასეს ბაგრატიონთა სამეფო სახლთა სიახლოვეს კარგად უჩვენებს 1688 წლის ლევან ბატონი(ის) შვილის წყალობის წიგნი იასე გერმანოზის(შვილის)ადმი, რომლის საფუძველზე ლევან ბატონი(ის) შვილი მის მომხრე ფეოდალს წყალობის სახით თრიალეთის, ახალქალაქის, ტამალიისა და ყოშა-გერის მოურავობის სახელოს აძლევს. თუ 1688 წლის საბუთის ინფორმაციას შევუჯერებთ 1702 წლის გუდარეხის მონასტრის საფლავის ქვის წარწერის ტექსტს, დაბეჭითებით შეგვიძლია, ვთქვათ, რომ ლევან ბატონი(ის) შვილსა და თინათინ ავალი(ის) შვილს, იასეს, სვიმონისა და თეიმურაზის გარდა, ჰყავდათ კიდევ ერთი ქალი(ის) შვილი სახელად თინათინი, რომელიც იასე გერმანოზის(შვილზე) იყო გათხოვილი და რომელიც 1702 წელს გარდაცვლილა. როგორც ჩანს, თინათინ ბატონი(ის) შვილსაც დედის საპატივცემულოდ დაარქვეს სახელი თინათინი.

ლევან ბატონი(ის) შვილის ოჯახის ბიოგრაფიას ინფორმაციული თვალსაზრისით კიდევ უფრო ამდიდრებს 1688-1703 წლებით დათარიღებული თინათინის შეწირულების საბუთი ქვათახევის ეკლესიისადმი, სადაც ვკითხულობთ:

„...ჩუენ, ...ჯელმნიფის, შა(ჰ)ნავაზ მეფის რძალმან, პატრონმან თინათინ და ძემან ჩუენმან, ბატონის(შვილ)მან თომამ

ფიგურა 1

შემოგწირეთ და მოგახსენეთ სულისა ჩუენისა საოხად და პატრონისა და თანამეცხედრისა ჩუენისა, ბატონისშვილის ლევანის გამოსახსენელად და ძეთა ჩუენთა სადღეგრძელოდ ... ქუ(ა)თახევისა ღმრთისმშობელსა ... მცირე შესწირავი.

მას ჟამსა, ოდეს ჩვენი სახლის ჯელმნიფენი ქართლში აღარავინ პატრონობდა და ქართლის ბატონობა ერეკლე მეფე[სა] ჰქონდა, მაშინ ერეკლე მეფემ კავთისჯევი ჩუენ გვიბოძა, ჩუენ ერთი კომლი კაცი თქვენ შემოგწირეთ,... (სეა, 1499-1871).

საბუთს ბოლოს დართული აქვს თინათინისა და მისი ძის თომას ოვალური ფორმის ბეჭდები შემდეგი წარწერებით: „თინათინ“; „ბატონიშვილი თომა“.

თუ მხედველობაში მივიღებთ თედო ჟორდანიას ქრონიკებში დაცულ ცნობას, რომლის მიხედვითაც 1700 წელს ლევან ბატონიშვილის მეუღლე თინათინ ავალიშვილი გარდაცვლილა (ჟორდანია, 1967: 4), ჩვენ შეგვიძლია აღნიშნული შეწირულების საბუთის ქრონოლოგიის კიდევ უფრო დავინროვება. დოკუმენტის თარიღს 1688-1703 წლების ნაცვლად, 1688-1700 წლებით განვსაზღვრავთ.

როგორც ვხედავთ, შაჰნავაზ მეფის ანუ ვახტანგ V -ის რძალს, თინათინსა და მის ვაჟს, თომა ბატონიშვილს ქვათახევის მონასტრისათვის თავის მეუღლის ლევანის გამოსახსენელად და თავისი ვაჟების სადღეგრძელოდ კავთისხევს ორი კომლი გლეხი შეუწირავთ. აქ საგანგებოდ აღნიშნავს თინათინი, რომ კავთისხევი, როდესაც მისი ოჯახის წევრი ბაგრატიონები ქართლში არავინ იყო და ქართლის სამეფოს ერეკლე მეფეს (1688-1703) განაგებდა, მაშინ უბოძებია მისთვის ერეკლე მეფეს. აღნიშნულ საბუთში, თინათინის გვერდით დასახელებულია მხოლოდ ერთი ძე თომა ბატონიშვილი, რომელიც სხვა დოკუმენტებში არ ჩანს. აქედან გამომდინარე, შეგვიძლია, ვთქვათ, რომ ლევან ბატონიშვილსა და თინათინ ავალიშვილს, იასეს, სვიმონის, თეიმურაზისა და თინათინის გარდა, ჰყოლიათ კიდევ ერთი ვაჟი, სახელად თომა. 1688 წლის თინათინ ავალიშვილის წყალობის წიგნში მიცემული ქაიხოსრო ჩხეიძისადმი მის გვერდით მოხსენიებულნი არიან: ქაიხოსრო, ვახტანგ, იასე, და სვიმონ ბატონიშვილები (სეა, 1450, 25/62).¹ აქ ვერ ვხვდებით თომას სახელს, რაც გვაფიქრებინებს, რომ იგი 1688 წლის შემდგომ უნდა იყოს დაბადებული ან იმ დროისათვის მცირეწლოვანი იყო და აქედან გამომდინარე, არ მოიხსენიეს 1688 წლის წყალობის წიგნში.

¹ 1688 და 1688-1700 წლების თინათინ ავალიშვილების საბუთების ელექტრონული ვერსიების მოწოდებისათვის დიდ მადლობას მოვახსენებთ საქართველოს ეროვნული არქივის ძველ საბუთთა განყოფილების უფროსს, ქალბატონ მანანა ქუმბურიძეს.

დამონებაანი

აბდალაძე, 1977: ალ. აბდალაძე, „ჩიხთა“ ვინაობისათვის, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე, 1, თბილისი, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა

ბროსე, 1851: Rapports sur un Voyage Archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie. Exécuté en 1847-1848, sous les Auspices du Prince Vorontzof, Lieutenant du Caucase, par M. Brosset, memore de l' Académie Impériale des Sciences, St.-Petersbourg, 1851.

გოგოლაძე, 2014: თ. გოგოლაძე, ბორჯომის ხეობის ისტორიული და ხუროთმოძღვრული ძეგლები, თბილისი, გამომცემლობა უნივერსალი

გოგოლაძე, 2019: თ. გოგოლაძე, თორის ხეობის ეპიგრაფიკული კორპუსი, როგორც საისტორიო წყარო, თბილისი, გამომცემლობა კოლორი

დოლიძე, 1972: ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. IV, სასამართლო განჩინებანი (XVI-XVIII), ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, თბილისი, გამომცემლობა მეცნიერება

მეფისაშვილი, 1977: P. Меписашвили, Основные особенности трех церковных базилик Грузии, (Доклад на междунароном симпозиуме по грузинскому исскуству), Тбилиси

მჭედლიძე, 1986: გ. მჭედლიძე, გუდარეხის მონასტრის ისტორიისათვის, მრავალთავი, ტ. 13, თბილისი, გამომცემლობა მეცნიერება

პირთა ანოტირებული ლექსიკონი, 1991: პირთა ანოტირებული ლექსიკონი, ტ. I, გამოსაცემად მოამზადეს: დ. კლდიაშვილმა, მ. სურგულაძემ, ე. ცაგარეიშვილმა, გ. ჯანდიერმა, თბილისი, გამომცემლობა მეცნიერება

ჟიჟიაშვილი, 2017: ო. ჟიჟიაშვილი, სვიმონ II, თბილისი, გამომცემლობა არტანუჯი

ჟორდანია, 1897: ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველო ისტორიისა და მწერლობისა, შეკრებილი, ქრონოლოგიურად დაწყობილი და ახსნილი თ. ჟორდანიას მიერ, ტფილისი

ჟორდანია, 1967: თ. ჟორდანია, ქრონიკები, წიგნი III, გამოსაცემად მოამზადეს გ. ჟორდანიამ და შ. ხანთაძემ, თბილისი, გამომცემლობა მეცნიერება

სეა, 1449-1871: საქართველოს ეროვნული არქივი, ფონდი 1449, საქმე 1871.

სეა, 1450, 25/62: საქართველოს ეროვნული არქივი, ფონდი 1450, დავთარი 25, საქმე 62.

ქავთარია, 1960: მ. ქავთარია, ლევან- ქართლის ჯანიშინი, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. 25, თბილისი, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა

ქავთარია, 1975: მ. ქავთარია, ბაგრატიონთა ქართლ-კახეთი სამეფო სახლის გენეალოგია და ქრონოლოგია (XVII-XVIII სს.), მრავალთავი, ტ. V, თბილისი,

გამომცემლობა მეცნიერება

ქართველიშვილი, 2020: თ. ქართველიშვილი, სამცხე-საათაბაგო სეფიანთა ირანისა და ქართლის მაჰმადიანი მეფეების (სვიმონ II, როსტომი) ინტერესთა ჯაჭვში (დოკუმენტური წყაროების მიხედვით), მოხსენება, საერთაშორისო კონფერენცია „არქივთმცოდნეობა, წყაროთმცოდნეობა-გამონვევები და ტენდენციები“, თბილისი

ქიქოძე, 1975: მ. ქიქოძე, ავალიშვილები, ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. 1, თბილისი, გამომცემლობა მეცნიერება

ჩიტაია, 1926: გ. ჩიტაია, გუდარეხისა და ფიტარეთის საფლავის-ქვები, ენიშკის მოამბე, ტ. III, თბილისი

ჩხეიძე, 1913: ს. ჩხეიძე, საქართველოს ცხოვრება, ზაქარია ჭიჭინაძის გამოცემა, თბილისი

ჯამბურია, 1955: გ. ჯამბურია, ქართული ფეოდალური ურთიერთობების ისტორიიდან, თბილისი, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა

ჯიქია, 1954: ს. ჯიქია, გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, წიგნი III გამოკვლევა, თბილისი, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა

ხოშტარია, 1983: დ. ხოშტარია, ჩითახევის მონასტრის ეკლესია, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე, თბილისი

TAMAZ GOGOLADZE

Korneli Kekelidze Georgian National
Center of Manuscripts,
Georgia
tazogogoladze@yahoo.com

THE ASOMTAVRULI INSCRIPTION MENTIONING PRINCE LEVAN AND HIS WIFE TINATIN ON THE UNKNOWN ICON OF ἸΛΑΞ IN CHITAKHEVI CHURCH (“GREEN MONASTERY”)

The paper focuses on the icon preserved at Shalva Amiranashvili Museum of Arts. The icon is known in scholarly literature under the name of Christ's Icon of Breti. The icon has an inscription made in 1684 in Asomtavruli alphabet. The inscription mentions Prince Levan and his wife Tinatin. The text has been published several times (Mari Brosset, Tedo Zhordania).

It is widely known that, due to Ottoman raids at the end of the XVI century, the Avalishvili feudal family residing in Borjomi gorge left their lands and moved to the neighbouring region of central Kartli, namely, Breti and Sagholasheni areas. According to Georgian annals, during the opposition of two kings - Giorgi XI and Erekle I Nazaralikhani, Prince Levan, his wife Tinatin and their children found shelter in Sadgeri, Borjomi gorge. It is quite logical to conclude that, when leaving their manors, the feudal families would take old and valuable objects with them. This is how ancient precious objects of Borjomi gorge were brought to central Kartli. From Breti the icon was taken to Shalva Amiranashvili Museum of Arts and has been known up to now under the name of Breti icon.

The research of the inscription of the icon has proved that the icon initially belonged to St. George's church in Chitakhevi. This information is of great value for the history of Chitakhevi church, because until now information regarding the monastery consisted only in stories passed by word of mouth. Besides, based on the comparison of Georgian epigraphic monuments and historical documents, we have identified unknown details regarding the Royal House of Prince Levan.

KEYWORDS: Chitakhevi, Mtsvane Monastery, Epigraphy

Chitakhevi church is located at 10 km distance from Borjomi. The church, distinguished by its architecture and epigraphic material,

---

1 The given paper was read at the first international conference dedicated to the 120th anniversary of Grigol Peradze "Georgia and Christian Civilization". The title of the paper was „Asomtavruli Inscription Mentioning Prince Levan and His Wife Tinatin on the Unknown Icon of 1684 in Chitakhevi Church (“Green Monastery”).

After Mari Brosset, Tedo Zhordania (1854-1916) studied Breti icon inscription. The scholar provides the following information: the date of the inscription, description of the icon, the text written in Asomtavruli alphabet and its historical and source-study analysis. The scholar gives the following version of the inscription:

„You, door of Heaven and Son of Father, Emmanuel and Savior of Adam, Jesus Christ! Bestow your mercy upon Prince Levan and his wife Tinatin, who have ordered to make this icon of Christ of Shishta-Khevi for the second time after its burning, for the longevity of us and our children. Date - 372- 1684“.

After providing the text of the inscription, the historian notes that “Brosset had mistakenly read the prince’s name as Vakhtang and wondered where the anachronism had come from. In order to prevent the anachronism, he turned the date 1684 into 1714. In reality, the inscription mentions prince Levan (nicknamed Shakh-kulikhan), brother of King Archil and King Giorgi XI, who ruled Kartli for 17 years” (Zhordania, 1897: 500).

As mentioned above, while working on the inscriptions of Borjomi gorge, we paid attention to the text of this icon. In summer 2019, with the kind assistance of Manana Varadashvili, scholar of Korneli Kekelidze Georgian National Center of Manuscripts, we found out that the icon of Breti was preserved at Shalva Amiranashvili Museum of Arts. With the kind assistance of the late Elene Kavlelishvili, curator of the collection of smithery icons at the Museum of Arts, we acquired a coloured photograph of the inscription.¹ Based on the photograph, we offer a copy of the inscription with the original font, as well as our version of the text:

4.   ქა: ზაჯაჲ: ნღ~ღტო ზტ: . ჭოჲ: ჭაღო: ეზღ~დოჲ: . ზტ ჭჴღნჴო: .
      ზტ ჭღო: . ეღ~ო: . ქ~ე: . ყეღჴე: . ეღჴე: . ჰ~ნ: . ე~ღჴე
5.   ყჴნჴს: . ზეჴნჴს: . ზტ: . ჳტნტ: . ჭოღჴღჴაჴსა: . ჰ~ნტ: . ჳნტღჴნჴს: . ჯ~ნ
      ღტ: . ჭოჴნტღჴნჴნტ: . ჳჴე: . ეღჴ: . ჭღჴჴ
6.   ეღ: . ყეღჴაჴჴეჴეღტ: . ჭოღჴაჴღ: . ზაჴჴაჴაჴე: . ზოღტ: . ჰნღა: . საღოღჴ
      აჴნ: . ზტ: . ჭოღა: . ჰ~ნტ: . ქ~ღს: . ე~ღჴ

„ქჴ. ჳჴაო ღ(ღჴ)თ(აე)ბ(ღს)აო და ძეო მ{ა}მ{ი}ს{ა}ო, ევმ(ა)ნუეღ და მჴსნ(ე)ღო და მ{სა}ს{ო}ო ი(ე)სუ ქ(ჰისგ)ე! შეღჴე გვ(ე)ყ(ა)ვ ჩ(ე)ე ნ, ბ(ა)გ(ო)ნო/შვ(ი)ღს და თანამეცხ(ე)ღჴესა ჩ(ე)ენსა, თინათინს, ჰ(ო)მ(ე)ღთა მოჳაჴეღინეთ ხ{ა}გი ესე მ{ა}ცხ{ო}ჴ{ი}ის{ა} შიოთაჴევისა მეოჴეღ ღ{ა}მჴჴაჴი ღღეთა ჩ(ე)ენთა საღლ(ე)გჴდ(ე) ღ(ო)ღ და ძეთა ჩ(ე)ენთა, ქ(ო)ნ(ი)ჳ(ნ)ს გობ (372+1312=1684 წ.)“.

¹ We are extremely grateful to art historian Manana Varadashvili and the late Elene Kavlelishvili, Doctor of Art History, for providing us a coloured photograph of the icon.

According to the text, in 1684, Prince Levan and his wife Tinatin ordered to blacksmith the burnt icon of Shishtakhevi for the second time, for the longevity of them and their children. We completely agree with Tedo Zhordania's opinion that Prince Levan mentioned in the inscription is the son of King Vakhtang V of Kartli (1658-1675). The Prince's name was Levan and he was also called Shakh-kulikhan.

According to Georgian historical documents, Prince Levan is mentioned together with his father, King Vakhtang of Kartli, in 1659-1676. Levan had two wives: Tuta, daughter of Kaikhosro Gurieli, with whom Levan had three sons: Kaikhosro, Vakhtang and Domenti, and one daughter - Khvaramze. According to Georgian sources, in 1678, Tuta Gurieli died, and, in 1680, Prince Levan married Tinatin, daughter of Giorgi Avalishvili. They had three sons: Iese, Svimon and Teimuraz. However, the register compiled in 1724 by the suite of Vakhtang VI, King of Kartli, says that, apart from the above-mentioned children, Prince Levan also had two sons: Konstantine and Adarnase, and one daughter - Khoreshan. He also had an illegal child – Rostom, who occupied important positions at the Royal court of Iran, and who was killed in 1722 (Kavtaria, 1975: 203-204).

As for the political activities of Prince Levan, in 1676, his brother Giorgi (Later, King of Kartli, Giorgi XI (1676-1688; 1703-1709)) made him temporary ruler of Kartli. At the Royal Court of Kartli, Prince Levan occupied an important post of Supreme Judge. In 1676-1688, he granted lands to the feudal lords of Kartli. In 1678, Levan was summoned to Iran, where he was called Shakh-Kuli-Khan and appointed to the post of the ruler of Kirman province. In this period, Levan actively supported the Persians in their battles against Balochs. From the second half of 1703 until the end of September, 1704, Levan was Vice-King of Kartli (Kavtaria, 1960: 509-512).

Apart from political and military activities, Levan was actively involved in the cultural life of Kartli. He supported the compilation of "The Georgian Dictionary", the author of which was his cousin, a famous Georgian lexicographer – Sul Khan-Saba Orbeliani. Prince Levan also compiled "Prayers" addressed to John the Baptist, Saint Peter, Saint Paul and other saints. One of the proofs of Levan's cultural activities is the Asomtavruli inscription on Christ's icon.

As we have shown above, previous publishers of the inscription (Mari Brosset, Tedo Zhordania) consider this icon as a property of Breti St. George Church. This is natural, because the first publisher – Mari Brosset – saw the icon in Breti church in the first half of the 18th century. The icon must have been taken from Breti to Shalva Amiranashvili Museum of Arts. The icon still represents a brilliant example of Georgian smithery (exhibit number 1338). According to the inventory register, the icon is considered a property of Breti Church.

Based on Georgian narrative sources (Vakhushti Bagrationi, Sekhnia Chkheidze), we can freely conclude that Prince Levan's wife mentioned in the inscription is Tinatin, daughter of Giorgi Avalishvili.

It is well known that in the period between XV-XIX centuries, the feudal House of the Avalishvilis owned part of the Tori gorge (current Borjomi gorge), the center of which was Sadgeri village. In the 70s and 80s of the

XVI century, the Ottomans occupied Atabag's fiefdom Samtskhe, including Borjomi gorge, and local owners were forced to leave their lands and move to other regions of Georgia (Central Kartli, Kakheti, Imereti). It should be noted that a certain portion of the feudal family of the Avalishvilis stayed in the same place, turned into Moslems and were granted the title of Beg (Ottoman title denoting a "ruler") (Kikodze, 1975: 114).

Another part of the Avalishvili family moved to Central Kartli together with other feudal families of Samtskhe (Pavlenishvili, Shalakashvili and others). They hoped that the political situation would change and they would return their lands.

As it is known, in 1555, Iran and the Ottoman empire signed a peace treaty, according to which the Ottoman Empire controlled the kingdoms of Imereti, Guria and Samegrelo as well as Atabag's fiefdom Samtskhe, whereas Iran controlled the kingdoms of Kartli and Kakheti. Yet, the kingdom of Safavids, strengthened and led by Shah-Abbas I (1587-1629), did not wish to acknowledge the Ottoman's success and tried to spread its influence over the Eastern portion of Samtskhe, which it had received according to Amasya Peace Treaty. Georgian politicians took advantage of the confrontation between the huge empires and tried to preserve Samtskhe within the Georgian political space (Kartvelishvili, 2020).

Based on historical documents, Georgian historians (Zhizhiashvili, 2017, 35-41; Kartvelishvili, 2020) note that in the years 1618 and 1636, during the reign of Georgian Kings Simon II (1619-1631) and Rostom (1633-1658), upon the order of Safavid Iran, military campaigns were held with the aim of adjoining the Eastern part of Samtskhe. These military expeditions, apart from feudal families loyal to Simon II and Rostom, involved those feudal families which had left Samtskhe and were willing to return their lands.

Georgian narrative sources and historical documents prove that, in the second half of the XVII century, the feudal House of the Avalishvilis owned villages in the Eastern part of Samatskhe (Kortaneti, Kimereti, Sadgeri etc.). To be more precise, in 1688, King of Kartli Giorgi XI bestowed his mercy upon Giorgi Avalishvili – father of Tinatin mentioned in the inscription, and made him Governor of Akhaldaba. XVIII century historian Sekhnia Chkheidze notes that loyal Georgian feudal families invited King Giorgi to Kartli: „*The King took Queen Khorashan and his daughter-in-law, wife of Prince Levan, Tinatin, daughter of Giorgi Avalishvili, Levan's sons: Kaikhosro, Vakhtang, Domenti, Iese, Svimon and Teimuraz to Sadgeri, and the King himself arrived in Kartli*“ (Chkheidze, 1913, 6). This document proves that, prior to occupying the throne of Kartli, Giorgi left his and his brother's families in a safe place – the center of the Avalishvili feudal manor - Sadgeri. This is quite natural, because his brother's wife Tinatin was the daughter of the owner of these lands – Giorgi Avalishvili. At the end of the XVII century and the beginning of the XVIII century, with certain intervals (1692; 1703-1704), Giorgi Avalishvili owned Sadgeri. This ownership is proved by a Decree issued by Vakhtang VI in 1703-1711 concerning Avalishvili's property and ownership (Dolidze, 1972: 239-240). It is obvious that the Kartlian Kings were still interested in adjoining the Eastern part of Samtskhe in the second half of the XVII century. One of the proofs of this policy is Prince

Levan's marriage to Giorgi Avalishvili's daughter Tinatin in 1680.

Coming back to the text of the inscription: in 1684, Prince Levan and his wife Tinatin ordered to blacksmith Shishtakhevi Christ's icon for the longevity of their family and children (sons). Special mention should be made of the toponym "Shishtakhevi". A similar toponym is "Chitakhevi", the name of a village in Borjomi gorge. No similar toponyms are found in other provinces of Georgia. However, there is one major controversy:

It is well-known that after the occupation of Samtskhe, in 1595, the Ottomans made a register of villages in the region. Chitakhevi is mentioned in this register under the name of "Jirtakhevi". It is noted that the village is abandoned and that it must pay a tribute in the amount of 15000 Akhcha (Ottoman silver coins - T. G.) (Jikia, 1954, 480). Slight alteration of toponyms was quite frequent in registers compiled by the Ottomans who did not speak Georgian and wrote down the names of places based on their aural perception. Thus, at the end of XVI century, the name of the village was Chitakhevi. How did the name Shishtakhevi appear in the inscription denoting the same village?

On the initial stage of research, we considered that Shishtakhevi was an old name of the village, which was later transformed into Chitakhevi. However, as we see in the register of Gurjistan Vilayet, the name of the village is Jirtakhevi, which is closer to Chitakhevi than Shistakhevi. This opinion is based on the fact that in the Ottoman language the grapheme denoting the sound /j/ is totally different from the grapheme denoting sound [tʃ]. With regard to the toponym Chitakhevi, mention should be made of Vakhushti Bagrationi's information. The scholar describes the occupation of Gori castle by Imeretian King Alexandre (1478-1510) in 1509. Bagrationi notes that the King ceased the military operation because he was informed that "Chikhs had raided Imereti" (Vakhushti Bagrationi, 1973, 392). Besides, in the Armenian Gospel of 1489, the term "Chitakh" is mentioned. Current historiography has found out that at the end of the XV century and the beginning of the XVI century, the term "Chitakh", widespread in Armenian and Georgian languages, denoted the Ottomans. This term is still used to denote the meanings: villain, scoundrel (Abdaladze, 1977: 75).

It can be assumed that the toponym Chitakhevi is derived from the Georgian and Armenian name of Ottomans – "Chitakh". In the XVI century, during military operations of Ottomans aimed at the occupation of Samtskhe, Chitakhevi church was destroyed several times. The name "Chitakhevi" may be related to this fact. The locals still remember the story of slaughter of monks of Chitakhevi church by the Ottomans. It is quite natural that the Ottomans would frequently raid St. George's Church in Chitakhevi. The inscription on the icon, dated by 1684, mentions the toponym Shishtakhevi. The root of this word must be "Shishi" which means "fear". Hence, "Shishtakhevi" means "the gorge of fear".

Another version is that Shishtakhevi was the original name of the village. Later, it was transformed into "Chitakhevi" (as [sh] was replaced by [ch]). One thing is clear: by the second half of the XVII century, more precisely, by the year 1684, the name of the village was Shishtakhevi. Our assumptions regarding the toponym are hypothetical. Yet, if we take into

consideration the data of Georgian historical documents and narrative sources, we will find that in the XVII century the region formed part of Kartli Kingdom, and the Avalishvili family possessed the above-mentioned gorge. Thus, we can conclude that the icon is one of the brilliant examples of smithery found in Chitakhevi church (“Green Monastery”) in Borjomi gorge. By the year 1684, the icon had been burnt twice, but Prince Levan and his wife Tinatin Avalishvili restored it. The inscription of the icon provides valuable data regarding the ancient church of Chitakhevi.

The inscription of 1684 provides valuable data on the icon and the church, because the inscription underlines the fact that the icon had been burnt twice before it was restored by the Prince and his wife. There are no data regarding the dates of burning. Yet, we can say for certain that the icon was burnt both times during the raids of Chitakhevi church. This church has been described and studied by Georgian art historians (Rusudan Mepisashvili, 1977: 6-7; Davit Khoshtaria, 1983: 141-156) who prove that originally this church formed part of a large monastic complex. Georgian and foreign historical sources of the XIV – XVII centuries inform us about numerous attacks on Samtskhe, namely, Borjomi gorge. Therefore, it is hard to identify the dates of raids on Chitakhevi church during which the Christ’s icon was burnt. How did the icon become an exhibit of the Museum of Arts? In my opinion, the feudal family of Avalishvili left their manor and took the ancient valuable objects with them. In this way, the icon was brought to Breti, Central Kartli, and, from here, it was taken to Shalva Amiranashvili Museum of Arts. This is why the icon had been considered a possession of Breti church. This opinion can be proved by Rostom’s charters of mercy to Kaikhosro Avalishvili, issued in 1633, 1634 and 1636. Kaikhosro Avalishvili was the grandfather of Tinatin (Levan’s wife mentioned in the inscription) and the father of Giorgi Avalishvili. From these charters we learn that in 1633 Kartlian King Rostom granted the village Breti to the Avalishvili family. Prior to this fact, the village belonged to the Davitashvili family. In 1634 Rostom granted the village Breti to Konstantine Davitashvili, saying that, if Kaikhosro Avalishvili did not reconcile, the village would remain in the possession of the Davitashvili family. Later, in 1636, Rostom granted the village to Kaikhosro Avalishvili again. The above-mentioned charters prove that Giorgi Avalishvili had received the village Breti from the King of Kartli since 1630s (*Annotated Dictionary of Persons*, 1991: 77). Thus, it is not surprising that the icon of Chitakhevi church was found in the St. George church of Breti.

Thus, based on the analysis of the Asomtavruli inscription of Chitakhevi icon of 1684 and comparison of Georgian and foreign historical sources, we can conclude that, prior to the year 1684, Chitakhevi church and the icon of Christ on its left iconostasis had been burnt twice. However, in 1684, the burnt icon was restored upon the order of Prince Levan, son of Kartlian King Vakhtang V, and his wife Tinatin, daughter of Giorgi Avalishvili.

Unknown Details of Genealogy of the Royal House of Prince Levan

As we have seen above, Prince Levan and his second wife Tinatin, Giorgi Avalishvili's daughter, had three sons: Iese, Svimon and Teimuraz. Mikheil Kavtaria notes that 'narrative sources do not provide information whether they also had a daughter. Yet, as we will see below, they must have had a daughter too' (Kavtaria, 1975: 204).

Indeed, Prince Levan and his wife Tinatin had one more child. This is proved by the text of the epitaph dated by 1702. This epitaph was found in the interior of Holy Virgin Church in Gudarekhi, Lower Kartli.

Below is given archeographic description of the inscription, which has been dated differently by different scholars. We provide the grounds for the identification of the date of the inscription, as well as a coloured photograph of the inscription, its paleographic copy and our interpretation:

The inscription is carved on a light brown gravestone located on the floor of the main naos, beside an uninscribed gravestone, next to the grave of Datuna's wife Tamar. The gravestone is ornamented with flowers on all the four sides and framed with interwoven lines; the ornamented frame is entirely occupied by the inscription; the size of the gravestone is: 54 X 170 cm.; the area of the inscription comprises: 17 X 130 cm.; the inscription consists of three lines and is written in Mkhedruli alphabet; the largest grapheme is: ბ (s) (III line, XXVII grapheme) _ 5 X 3 cm.; the smallest grapheme is: ო (i) (III line II grapheme) _ 0,5 X 1 cm.; detachment marks are: dot, colon, three dots, almost after each word; Titlo marks: straight transverse line.

Damage: the gravestone is broken into two pieces. Due to this, some graphemes are hard to identify. Despite this, the text is entirely comprehensible.

Dates identified by various scholars:

1. 1622 (Chitaia 1926: 116; Jamburia, 1955: 57).
2. Second half of the XVII century (Mchedlidze, 1986: 61).
3. End of the XVII century (Mchedlidze, 2009: 63).

Grounds for dating: the date given in the inscription is - Byzantine 532-year cycle: Ϡϣ (390), i.e. 1702 A.D. (1312+390=1702).

1. ქ განსასვენებელსა ამას შინა: და სფლავს: შინა: მდბ]*არ*: ვარ: მე ბატონ
2. ის: შვილი: თინათინ ძე. ლევნისა მეუღლე: გერ<მ>ნობის: შლის იასე
3. სი: ვნცა: მბძნდეთ: შნდბა: ბძნეთ: მღოს გლ]<ის>თვნ ამნ. ქკ~სა ტჟ

„ქ. განსასვენებელსა ამას შინა და ს[ა]ფლავს[ა] შინა მდ[ე]ბაჰ[ე] ვაჰ მე, ბატონ/ისშვილი თინათინ, ძე ლევ[ა]ნისა, მეუღლე გეჰმ[ა] ნობისშვილის იასე/სი. ვ[ი]ნცა მ[ო]ბძ[ა]ნდეთ, შ[ე]ნდ[ო]ბა ბძ[ა] ნეთ მღ[ჰ]თ[ი]ს გ[უ]დის[ა]თვ[ი]ნ, ამ[ი]ნ, ქ(ოჰონი)კ(ონ)სა გჟ (390+1312=1702 წ.)“.

As is clear from the gravestone inscription, in 1702, Levan's daughter Tinatin, wife of Iase Germanozishvili, had passed away.

Prior to this research, Georgian scholars offered the following reading of the inscription: 1. Giorgi Chitaia: *“Resting in Peace in this grave is Prince Levan's daughter Tinatin, wife of Iase Germanozishvili. Whoever passes by, pray for my soul“*; 2. Givi Jamburia, Guliko Mchedlidze: *“...Tinatin, Levan's Daughter, wife of Germanozishvili Iase“*.

Our research has enabled a completely different interpretation of the inscription. The text of the inscription directly points that Tinatin was the daughter of Prince Levan. Based on this, we can conclude that Princess Tinatin was a representative of the royal family of Bagrationi. It is also well known that Iase was in close relationship with the Bagrationi royal family. This is proved by a letter of favour written in 1688 by Prince Levan to Iase Germanozishvili, according to which Prince Levan appointed Iase Governor of Trialeti, Akhalkalaki, Tamalia and Kosha-Ger. If we compare the information given in this document with 1702 Gudarekhi church gravestone inscription, we can conclude that, apart from Iase, Svimon and Teimuraz, Prince Levan and his wife Tinatin had a daughter also called Tinatin, who was married to Iase Germanozisvhili and who died in 1702. As it seems, Tinatin was named after her mother.

The biographical information regarding Prince Levan's family is enriched by other documents, namely 1688-1703 documents regarding Tinatin's sacrifice to Kvatakhevi church:

„...We, ...*Daughter-in-law of King Shahnava, Tinatin, and our son Toma sacrifice these gifts to the Holy Virgin church of Kvatakhevi, for blessing our souls and the soul of our master and spouse Prince Levan, and for the longevity of our children.*

When our Royal House ceased to govern Kartli, and King Erekle began to rule over Kartli, Erekle granted us Kavtiskhevi, and we grant one family to the church... (ბჯ, 1499-1871)."

This document has two oval seals: one of them is Tinatin's, and the other is her son Toma's.

If we recall Tede Zhordania's information regarding the death of Prince Levan's wife Tinatin Avalishvili in 1700 (Zhordania, 1967: 4), we can make the chronology of the above-mentioned document even narrower. Thus, the possible date of the document, instead of 1688-1703, is narrowed to 1688-1700.

As we see, Tinatin, daughter-in-law of Shahnavaz i.e. King Vakhtang V, and her son Prince Toma grant two peasant families to the church for blessing the soul of Prince Levan and longevity of their sons. Tinatin underlines that in the period when her royal family was no longer ruling Kartli, the current ruler King Erekle (1688-1703) had granted her Kavtiskhevi. In this document, only one of the sons – Toma – is mentioned together with Tinatin. This name is absent in other documents. Thus, we can conclude that, apart from Iase, Svimon and Teimuraz, Prince Levan and his wife Tinatin had another son - Toma. In Tinatin's letter of favour to Kaikhosro Chkheidze, written in 1688, mention is made of princes: Kaikhosro, Vakhtang, Iase and Svimon (ბჯ, 1450, 25/62).¹ Toma is not mentioned at all. This means that Toma was born after 1688, or he was too young at that time, and, therefore, he was not mentioned in the letter of favour written in 1688.

---

¹ We are very grateful to Manana Chumburidze, Head of the Department of Old Documents of Georgian National Archive, for providing us electronic versions of documents written by Tinatin Avalishvili in 1688 and 1688-1700.

References

Abdaladze, 1977: A. Abdaladze, On the Identity of „Chikhs“. Herald of Georgian Academy of Sciences, 1, Tbilisi. Publishing House of the Georgian Academy of Sciences.

Brosset, 1851: Rapports sur un Voyage Archéologique dans la Géorgie et dans l' Arménie. Exécuté en 1847-1848, sous les Auspices du Prince Vorontzof, Lieutenant du Caucase, par M. Brossett, memore de l' Académie Impériale des Sciences, St.-Pétersbourg, 1851.

Gogoladze, 2014: T. Gogoladze. Historical and Architectural Monuments of the Borjomi Gorge. Tbilisi. "Universal" publishing house.

Gogoladze, 2019: T. Gogoladze. The Epigraphic Corpus of the Tori Gorge as a Historical Source, Tbilisi. "Color" Publishing House.

Dolidze, 1972: Georgian Legal Monuments, v. IV, Court Decisions (XVI-XVIII), the text published, indexed and commented by Prof. I. Dolidze. Tbilisi. "Metsniereba" Publishing House.

Mepisashvili, 1977: R. Mepisashvili. Chief Peculiarities of Three Basilic Churches of Georgia (the paper was read in the Russian language at an international symposium on Georgian Art), Tbilisi.

Mchedlidze, 1986: G. Mchedlidze, On the History of Gudarekhi Monastery, v. 13, Tbilisi, "Metsniereba" Publishing House.

Annotated Dictionary of Persons, 1991: Annotated Dictionary of Persons, v. I, compiled by D. Kldiashvili, M. Surguladze, E. Tsagareishvili, G. Jandieri. Tbilisi, "Metsniereba" Publishing House.

Zhizhiashvili, 2017: O. Zhizhiashvili, King Svimon II, Tbilisi. "Artanuji" Publishing House.

Zhordania, 1897: Chronicles of Georgian History and Literature and Other Related Materials, compiled and commented by T. Zhordania. Tbilisi.

Zhordania, 1967: T. Zhordania, Chronicles, Book III, Compiled and edited by G. Zhordania and Sh. Khantadze. Tbilisi. "Metsniereba" Publishing House.

Georgian National Archive, 1449-1871: Georgian National Archive, Fund 1449, Case 1871.

Georgian National Archive, 1450, 25/62: Georgian National Archive, Fund 1450, File 25, Case 62.

Kavtaria, 1960: M. Kavtaria, Levan – Janishin of Kartli, Herald of Georgian Academy of Sciences, v. 25, Tbilisi. Publishing House of Georgian Academy of Sciences.

Kavtaria, 1975: M. Kavtaria, The Genealogy and Chronology of the Royal House of Bagrationi of Katrli and Kakheti (XVII-XVIII centuries), volume V, Tbilisi. "Metsniereba" Publishing House.

Kartvelishvili, 2020: T. Kartvelishvili, Samtskhe within the Chain of Interests of

Safavid Iran and the Moslem Kings of Georgia (Svimon II, Rostom), (based on documentary sources). The paper has been read at an international conference „Archive Studies, Source Studies – Challenges and Tendencies). Tbilisi.

Kikodze, 1975: M. Kikodze, The Avalishvili Family. Georgian Soviet Encyclopedia, v 1, Tbilisi. “Metsniereba” Publishing House.

Chitaia, 1926: G. Chitaia, Gravestones of Gudarekhi and Pitareti. Published by the Institute of Language, History and Material Culture. Volume III, Tbilisi.

Chkheidze, 1913: S. Chkheidze, Life of Georgia, published by Zakaria Chichinadze. Tbilisi.

Jamburia, 1955: G. Jamburia, On the History of Georgian Feudal Relations. Tbilisi. Publishing House of Georgian Academy of Sciences.

Jikia, 1954: S. Jikia, Great Register of Gurjistan Vilayet, Book III. Research. Tbilisi. Publishing House of the Georgian Academy of Sciences.

Khoshtaria, 1983: D. Khoshtaria, The Church of Chitakhevi Monastery, Herald of the Georgian Academy of Sciences. Tbilisi.

გურამ ლეგაშვილი

სოხუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტი,
საქართველო
g.legashvili1990@gmail.com

ამლივის ღვთაების სახელობის ეკლესია და მისი საფლავის ქვების ისტორიული ცნობები

ამლივის, ღვთაების სახელობის ეკლესიაზე დაცული სამშენებლო წარწერის (მისი წინამორბედ მკვლევართაგან განსხვავებული იკითხვისი გვაქვს მოცემული) თანახმად, ბარათაშვილი-გოსტაშაბიშვილის საგვარეულო შტოს ერთ-ერთმა ყველაზე სახელგანთქმულმა წარმომადგენელმა პაპუნა გოსტაშაბის ძე გოსტაშაბიშვილმა გიორგი XI-ის მეფობის (1675-1688; 1702-1709 წწ.) პირველ პერიოდში 1684 წელს ააგო კარის ეკლესია. დიდი ხნის მანძილზე ძეგლი დარღვეული იყო, ხოლო ჩვენ, ძეგლი უკვე რესტავრირებული დაგვიხვდა საქართველოს კულტურისა და სპორტის სამინისტროს ძალისხმევით და მისი სრული სახით აღქმის შესაძლებლობა გვქონდა. ეკლესიაში მდებარე საფლავის ქვებიც სწორედ განმენდითი სამუშაოების დროს გამოვლინდა, რომელთა გამოკვლევის შესაძლებლობა ჩვენ მოგვეცა. საფლავის ქვების ეპიტაფიების მიხედვით, ისინი ეკუთვნის პაპუნა გოსტაშაბიშვილსა და მის მეუღლე ხვარამზეს. სწორედ ეპიტაფიის მიხედვით გამოვარკვიეთ ქალბატონ ხვარამზეს სახელი და დავადგინეთ პაპუნასა და მისი მეუღლის გარდაცვალების თარიღები.

საკვანძო სიტყვები: XVII ს. ამლივის ეკლესია, პაპუნა გოსტაშაბიშვილი.

ამლივის (ამლევი) კომპლექსი მდებარეობს ქვემო ქართლის მხარის თეთრიწყაროს მუნიციპალიტეტში, ორბეთის თემში, მდინარე ალგეთის მარცხენა მხარეს, ზღვის დონიდან 1090 მ. სიმაღლეზე. ძეგლზე პირველად ვიმყოფებოდით 2017 წლის 12 მარტს, ხოლო მეორედ 2020 წლის 11 აგვისტოს.¹ ამლივი თავად გო-

¹ ძეგლის შესწავლის დროს, ადგილზე განუღივრე ტექნიკური დახმარებისათვის

სტამბაბიშვილთა საგვარეულოს (XVII-XIX სს.), ქაჯიფაფსძე (ქაჩიბაძე)-ბარათაშვილთა ერთ-ერთ შტოს, ეკუთვნოდა (ბაგრატიონი, 33; ჯანაშია 1952, 468-473; გვრიტიშვილი 1955, 132). იასონ ლორთქიფანიძე გოსტამაბიშვილების გვარის ფუძემდებლად თვლიდა გოსტამაბ ქავთარის ძე ბარათაშვილს, რომელიც 1523 წლის ბარათაანთ გაყრის წიგნშია მოხსენიებული (ლორთქიფანიძე 1938, 356; ხეც: Ad - 1299). ამავე მოსაზრებას იზიარებს ზაზა ჭაია (ჭაია 2013, 111). მაგრამ გივი ჯამბურია სამართლიანად შენიშნავს, რომ გოსტამაბ ქავთარის ძე ბარათაშვილის შვილიშვილის - გოსტამაბ იოვანეს ძე ბარათაშვილის შთამომავლების: ყაფარბეგი, თამაზი, იოვანე, პაპუნა და ქაიხოსრო-ხოხიტას დროიდან ხდება ბარათაშვილთა ამ შტოს - გოსტამაბიშვილებად მოხსენიება, თუმცა კი, ხანდახან კვლავ ბარათაშვილებადაც იწოდებიან (ჯამბურია 1955, 42). გოსტამაბ იოვანეს ძე ბარათაშვილი 1635 წლის 10 სექტემბრით დათარიღებული საბუთით ჯერ კიდევ ცოცხალია (ხეც: Qd - 2432). მაგრამ მალევე მეფის დავალებით სამცხეში წასულა და ოსმალებს მოუკლავთ, რაც 1636 წლის 25 აგვისტომდე უნდა მომხდარიყო, როცა გარდაცვლილი მამის მემკვიდრეობა მეფემ პაპუნას უბოძა (თაყაიშვილი 1899, 118-119; პირთა ანოტირებული ლექსიკონი 1991, 406, 435-439).¹

გოსტამაბიშვილების სათავადო მამულები ძირითადად ალგეთის ხეობაში (სოფ.: ამლივი, ტბისი, ბირთვისი, ლოლოვანი, ენაგეთი და სხვა.) მდებარეობდა, ყმა-მამული ჰქონდათ აგრეთვე ქციის (სოფ.: ანდრია, ვარხუნა და სხვა.) ხეობაში, თრიალეთში (სოფ.: ეგანი ან ეძანი და მარიამნი), სკვირეთის ანუ ვერეს (სოფ.: აკურისი, ბეთანია და სხვა.) ხეობაში და სომხეთში (სოფ.: ახპატი, ვანქი, წერაქვი და სხვა.). მათი სამფლობელოს ცენტრი იყო სწორედ ამლივი, ახლანდელი სოფელი ამლევი, სადაც 1658 წლის ერთი საბუთის მიხედვით მათ უკვე ჰქონდათ აგებული სასახლე, რომელიც მეფემ გაუთარხნათ (თაყაიშვილი 1899, 424). ალბათ სწორედ, ამ საბუთზე დაყრდნობით, მცდარად მიიჩნევს ამლივის მონასტრის (სასახლლესთან ერთად) აგების თარიღადაც - 1658 წელს, ჩვენი პროფესორი, როლანდ თოფ-

---

მადლობას ვუხდით თსუ-ს ენათმეცნიერების დოქტორ - ზურაბ ბარათაშვილს და ფოტოგრაფ - დავით შალიკაშვილს.

¹ როგორც ჩანს, გოსტამაბის უფროსი ვაჟები: ყაფარბეგი, თამაზი და იოვანე სრულწლოვანები იყვნენ და მამასთან ერთად დაილუპნენ ბრძოლაში სამცხეს, რადგან სახლის უფროსი ჯერ კიდევ არასრულწლოვანი პაპუნა გახდა. ხოლო ნაბოლარა ქაიხოსრო-ხოხიტა დიდი ძმის პაპუნას დაქვემდებარებაში იყო, როგორც სახლის უფროსის და სანამ პაპუნას ვაჟები ეყოლებოდა, საბუთებში ერთად იხსენიებიან. ასევე ექვემდებარებოდნენ პაპუნას სახლს ქაიხოსროს შვილი: ასლანი და შვილიშვილები: იასეცა და ქაიხოსროც - გ. ლ.

ჩიშვილი (თოფჩიშვილი 2011, 94). მათ ძველი სასახლე ჰქონდათ სოფელ ტბისში და ერთი სასახლე აგრეთვე ბირთვისში, ხოლო სასაფლაო-საძვალე კი ბეთანიაში იყო (თაყაიშვილი 1899, 362). ამჟამად ბეთანიის მონასტერში გოსტაშაბიშვილების საფლავის ქვები აღარ იძებნება! - გ. ლ.), ჩვენ აქ, მხოლოდ ერთი დაზიანებული საფლავის ქვა ვიპოვეთ.¹

¹ სამწუხაროდ, ბეთანიის მთავარი ტაძრის იატაკი მთლიანად გამოცვლილია ახალი ფილებით, ხოლო იქ ნაპოვნ, წითლად გადაღებულ საფლავის ქვაზე იკითხება: „ქ. აქა მდებარეა თავადიშვიდი, ბახათაშვიდი. იხსენ უფადო ნიკოლოზი [კ?]. ძე ...“. შესაძლოა გვეფიქრა, რომ ეს პაპუნას ვაჟი - მანგლელი ნიკოლოზია, მაგრამ ეპიტაფიის ნიკოლოზის მამის დაზიანებულ სახელში ამკარად გავარჩიეთ კ ბგერა, ამასთან მანგლელ ეპისკოპოს მანგლისის სიონის საკათედრო ტაძრის ეზოშივე

ამლივის ეკლესიაზე დაცული სამშენებლო წარწერის თანახმად ბარათაშვილი-გოსტაშაბიშვილის საგვარეულო შტოს ერთ-ერთმა ყველაზე სახელგანთქმულმა წარმომადგენელმა პაპუნა გოსტაშაბის ძე გოსტაშაბიშვილმა გიორგი XI-ის მეფობის (1675-1688; 1702-1709 წწ.) პირველ პერიოდში 1684 წელს ააგო კარის ეკლესია.

დაკრძალავდნენ. ეპიტაფიის ენის მიხედვით, ეს ნიკოლოზი ჩვენი საკვლევი პერიოდისგან უფრო გვიან, სავარაუდოდ, XVIII საუკუნის მიწურულში ან XIX საუკუნის დასაწყისში მოღვაწე პიროვნება უნდა იყოს - გ. ლ.

ექვთიმე თაყაიშვილი ამ წარწერას, შემოკლებათა გაუხსნელად ასე კითხულობს:

1. ეჰა. ყოვლისა. არსისა. მარსო: სმბო ერთარსებაო მამაო უშობელო ძეო შობილო სულო წმიდაო: მამისაგნ ნათლისა გამოსულო ერთო უფლებო
2. დერთ მღთებო. შემნე და მფარველ მექმენ დღეს მას მოსლისა ოდეს მოვიდეს ძე შენი განკითხვდ ცხლოთ და მკდრთ აღგმდ
3. მონსა: ყდ უღირირსსა ბართსაშვილმან გოშტშბის: ძემნ პაპუნმნ თან: მემცხედრემა
4. ხზემ. შლმნ ჩვენმნ გშტშბ ძეთა დასულთ ჩემთა: რმნ: ალვშენე: სყდრი
5. ესე დსმრეკლო: საძვლედ ჩვენდ სახელსა: ზედ წმიდის: მღთაების
6. და შევმკე პლტით: დსენაკი მრნი ამინ: შეინირე მცირე: ნმშკევი
7. ესე: ჩემი: შენ სმბო ერთრსებო ინდიკტონს ქკს მეფის
8. გიორგის წყლობითა ტნოა? (Такайшвили 1905, 7-8).

გივი ჯამბურია შეეცადა, თაყაიშვილის დამონშებით, წარმოეჩინა ტექსტის მხოლოდ ნაწილი გახსნილი ქარაგმებით. მართალია გარკვეული ხარვეზით, თუმცა საკმაოდ ზუსტად და ქტიტორის მეუღლისდაქარაგმებულისახელი- „ხ(ვრამ)ზემ“, ფორმითამოიკითხა (ჯამბურია 1955, 51). შემდეგ ვახტანგ ბერიძემ სცადა, თაყაიშვილის შეცდომები გაესწორებინა, მაგრამ ჩვენის აზრით, მანაც ნაკლით გახსნა ქარაგმები, ამასთან პაპუნას თანამეცხედრის სახელში უხეში ცვლილია შეიტანა და ქარაგმგაუხსნელად დატოვა - „ხზემ“ ფორმით (ბერიძე 1994, 83). ვინაიდან ვიცოდით, რომ სააღმშენებლო წარწერა დიდი ექვთიმეს მიერ იყო გამოცემული, სამწუხაროდ ჩვენ მისი პალეოგრაფიული პირის გადმოღება პირველ ჯერზე არ გვიცდია, ხოლო მეორედ ყოფნისას დროში და ტექნიკურად ვიყავით შეზღუდული, ამიტომ ადგილზე ჩვენეული ნაკითხვა ქარაგმათა გახსნით და ამჯერად წინამორბედთა ნაკითხვის გათვალისწინებით ამგვარია:

„ქ. ეჰა, ყო[ვ]ლისა არსისა მარსო, ს(ა)მ(ე)ბ(ა)ო ერთარსებ(ა)ო, მამ(ა)ო უშობელო, ძეო შ(ო)ბილო, სულო წმ(ი)დაო, მ(ა)მის(ა)გ(ა)ნ ნ(ა)თლისა გ(ა)მოსულო, ერთო უფლებ(ა)ო დ(ა) ერთ მღთ(ა)ებ(ა)ო, შემნე და მფ(ა)რველ მექმენ დღეს(ა) მას დიდსა, ოდეს მ(ო)ვიდეს ძე შენი განკითხვ(ა)დ ცხოვ(ე)ლთ(ა) დ(ა) მკ[ვ]დ(ა)რთ(ა) აღდგ(ო)მ(ა)დ. მონ(ა)სა ყ[ოვლა]დ უღირ<ირ>ს(ი)სა, ბარ(ა)თ(ა)საშვილმან[ნ] გოშტ(ა) შ(ა)ბის(ა) ძემ(ა)ნ პაპუნ(ა)მ(ა)ნ, თან(ა)<. >მემცხედრემ(ა)ნ ხ[ვარამ] ზემ, შვ(ი)ლმ(ა)ნ ჩვენმ(ა)ნ გ(ო)შტ(ა)შ(ა)ბ, ძეთა დ(ა) ასულთ(ა) ჩემთა, რომ[ელმან] აღვ(ა)შენე[თ] ს(ა)ყდ(ა)რ(ი) ესე დ(ა) ს(ა)მრეკლო საძვ(ა)

ლედ ჩვენდ(ა), სახელსა ზედ(ა) წმიდის(ა) მლთ(ა)ების(ა) და შევ(ა) მკე პ(ა)ლ(ა)ტი(თ) თ(ანუ რიცხვით 9), დ(ა) სენაკი(თ), მ(ა)რნი(თ). ამინ! შეიწირე მცირე ნ(ა)მუშ(ა)კვევი ესე ჩემი, შენ ს(ა)მებ(ა)ო ერთ(ა) რსებ(ა)ო. ინდ(ი)ქ<ი>ტ(ი)ონს ქ{ორონი}კ{ონ}ს(ა) მეფის გიორგის წყ(ა)ლობითა ტა²ოა.³

რაც შეიხება, თავად ამლიჯის ეკლესიის კომპლექსს, ის მდებარე-

1 ეს კ ისეთ შთაბეჭდილებას ტოვებს თითქოს მოგვიანებით არის ჩამატებული და თან მკრთალი კვეთით და არა ღრმა კვეთით როგორც მთლიანი წარწერა, ამასთან სრულებით არ გავს წარწერაში გამოყენებულ სხვა კ ასოებს, თავისი მოხაზულობით, ამიტომ წინამორბედთაგან განსხვავებით, ჩვენ დავეჭვდით, იყო კი, ქს - „ქ{ორონი}კ{ონ}ს(ა)“? თუ ინდიქტიონის აბსურდული თარიღი (ქს - 600, 200)?! მაგრამ ალბათ, თავდაპირველ ტექსტში ეპოქიდან გამომდინარე დაქვეითებული სამწერლობო ცოდნის გამო ქს იყო - ქ{ორონიკონი}ს დაქარაგმება და შესწორების მიზნით, ვიღაცამ შემდეგ ჩაამატა კ ასო - გ. ლ.

2 წინამორბედთაგან განსხვავებით, ჩვენ ამ ადგილზე ნ ასოს ვერ ვკითხულობთ და ჩვენთვის ის მხოლოდ - ა ასოა, რომლის თავზე წარწერების დაქარაგმების დროს გამოყენებადი საზია გავლებული, ამიტომ თუ მას რიცხვით მნიშვნელობას მივანიჭებთ ტა და ოა იქნება: 301 და 71, რაც ალბათ გულისხმობს 1312+301+71 და 1684 წელს უდრის, ამიტომ ეკლესიის შენება 1683 წელს კი არ დასრულებულა, როგორც ეს, ჩვენს წინამორბედ მკვლევარებს მიაჩნიათ, არამედ ერთი წლით გვიან! - გ. ლ.

3 პირობითი ნიშნები: ( ) - გასხნილი ქარაგმები; { } - დამწერის მიერ უნებლიედ გამოტოვებული და ჩვენს მიერ, აღდგენილი ადგილები; < > - ზედმეტი სიტყვები, ასოები ან სასვენი ნიშნები.

ობს გალავანში მოქცეულ ხელოვნურად დავაკებულ ბაქანზე, მთის ძლიერ დაქანებულ სამხრეთი კალთის იმ ადგილას, სადაც მთავრდება ხშირი, ფოთლოვანი ტყის ზოლი და იწყება წიწვოვანი ტყე. ეკლესიის ჩრდილო-აღმოსავლეთი კედელი ღრმად არის შეჭრილი კლდეში, ბაქნის დასავლეთ ნაწილში კი შეიმჩნევა, აქ ოდესღაც არსებული ძველი ეკლესიის (სავარაუდოდ მცირე საყდარი იქნებოდა, რომელიც შესაძლოა სასახლის თანადროულია ან ეს მცირე ეკლესია ადრევე ყოფილიყო და სწორედ ამიტომ, გადაწყდა მის მახლობლად საგვარეულო სასახლე-საცხოვრისის აგება - გ. ლ.) ფრაგმენტი. დასავლეთ ფასადთან ვიწროყელიანი გვირაბია ბაქანში მოწყობილი, რომელიც ეშვება სამხრეთი მიმართულებით და გადის ამ მხარეს, ზღუდებზე მიშენებულ ნაგებობაში. ჩვენის აზრით, ეს მიშენება უნდა წარმოადგენდეს იმ სასახლეს, რომელიც გოსტაშაბიაანთ გაყრის წიგნში იხსენიება და თავისთვის ცალკე უნდა აეგო (პაპის,

პაპუნას გარდაცვალების შემდეგ: 1709-1713 წწ. შუა.) ამილდამბარ გოსტაშაბის ძე გოსტაშაბიშვილს (თაყაიშვილი 1899, 362). სამხრეთ კედლის ჩრდილოეთ კუთხეში გალავნის კედელში მოწყობილია შესასვლელი. შესასვლელის გვერდში ორსართულიანი, კოშკურა ტიპის სამრეკლოა აღმართული.

ეკლესია ცალნავიანია, დარბაზული ტიპისა. გეგმაში წარმოა-

დგენს წაგრძელებულ სწორკუთხედს (12,5X7,5 მ.). ეკლესია გარედან მთლიანად აგებულია კარგად გათლილი ტუფის კვადრებით. ეკლესიას სამხრეთ და დასავლეთ მხარეს მოწყობილი აქვს ორსაფეხურიანი ქვის ცოკოლი. ფასადებს ირგვლივ შემოუყვება კარნიზი, დეკორის გარეშე. თაყაიშვილის მიხედვით სახურავი შედგებოდა ლორფინებისაგან, ამჟამად კი, რესტავრაციის შედეგად გადახუ-

რულია კრამიტით (Такайшвили 1905, 5). აღმოსავლეთ ფასადზე სარკმლის დეკორი ზემოთ გრძელდება ორნამენტირებული გრძელი ფორმის ჯვრის გამოსახულებით. ჯვარს მკლავების გაგრძელებაზე და ზემო ნაწილში გირჩები აქვს. ზუსტად ასეთივე ჯვარი არის დასავლეთ ფასადის სარკმლის თავზე. ამ ჯვრის ქვემო ნაწილის მარცხენა მკლავის ძირში ადამიანის ორი პატარა ფიგურაა გამოსახული ზემოთ აწეული ხელებით. მათ შორის დოქია მოთავსებული, გვერდებში კი ჩაქუჩები ან გონიო გამოუსახავთ. ადამიანთა ეს ფიგურები წარმოადგენენ მშენებელ ოსტატებს - პაპუასა და პოდ(ო)ზას (ციციშვილი 1955, 88).

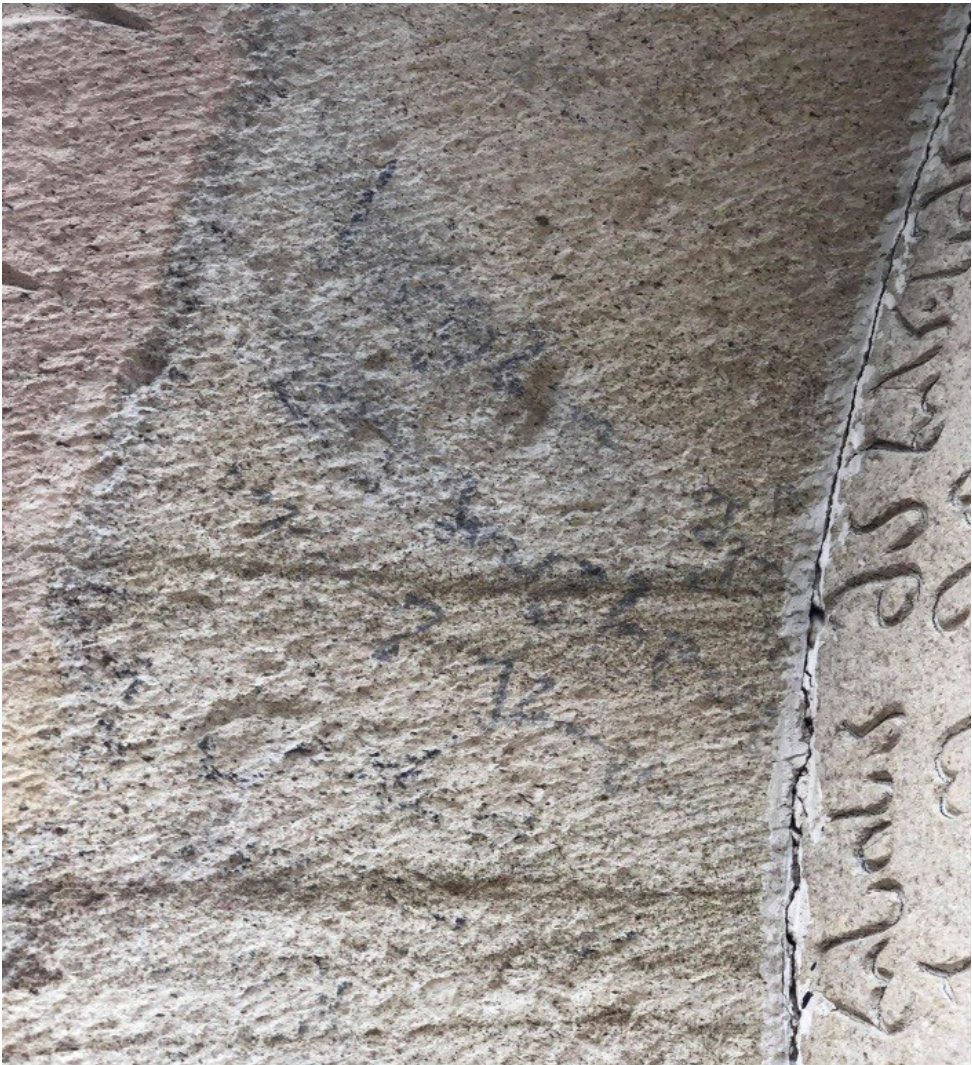
ეკლესიას ორი შესასვლელი აქვს, სამხრეთიდან და დასავლეთ-

თიდან. დასავლეთი კედლის ცრუ თაღის ქვეშ, ტიმპანზე, გარედან დაცულია სამშენებლო წარწერა, საპირეს კუთხეებს კი ორნამენტი შემოუყვება. ამ შესასვლელის წირთხლზე, ბერიძე განარჩევდა მელნით შესრულებულ წარწერას, რომელიც ჩვენ პირველად არ შეგვიძინევია (ბერიძე 1994, 83). ხოლო ძეგლზე მეორედ მყოფობისას საგანგებოდ დავაკვირდით და ეს წარწერაც შევნიშნეთ. ის ძალზედ გახუნებულია და სავარაუდოდ ასე იწყება: „საყვარელი შვილი“?! - თუმც კი, ძნელია გადაჭრით რამის თქმა. სამხრეთის კარი ცრუ შეისრული გადახურვისაა, შუაში ერთიან ქვის ტიმპანით, რომელზეც მაცხოვრის ხელთუქმნელი ხატის ფრესკული იმიტირების სილუეტი მოუხაზავს ვიდაცას.

ეკლესიის დარბაზისა და აბსიდის იატაკი ქვის ფილებით არის მოპირკეთებული. ჩვენთვის გაურკვეველი მიზეზის გამო, შენობის ინტერიერი თავის დროზეც დაუმთავრებელი იყო, არ შეუღესავთ და არ მოუხატავთ. კონსტრუქციულად საპასუხისმგებლო ადგილები (სატრიუმფო თალი, პილასტრები, საბჯენი თალები, კარ-ფანჯრების საპირეები და სხვა.) აგებულია კარგად, სწორად თლილი ადგილობრივი, ალგეთის ხეობის მოწითალო-მოყვითალო ქვის კვადრებით. კედლებისა და გადახურვის სიბრტყეები აშენებულია დაუმუშავებელი ტუფის ქვით დულაბზე და როგორც ჩანს შეღესვისთვის იყო გამზადებული. შენობა გადახურულია ცილინდრული კამარით, გამაგრებული სამი თალით. დასავლეთი თალი კედლის კუთხეებში მოწყობილ პილასტრებს ეყრდნობა. წყვილი თალია დაყრდნობილი

გრძივ კედლებში ამოშენებულ ოთხ პილასტრზე. ეს პილასტრები ჩუქურთმით მორთულ ბაზისებზეა აღმართული და მთავრდება მარტივი ფორმის კაპიტელებით. ასეთივე კაპიტელებით ხასიათდება დასავლეთ კედლის კუთხის პილასტრები. ეკლესიაში ხუთი თაღოვანი სარკმელია, რომელთა საპირეები გარედან მდიდრულად არის ორნამენტირებული. სამი მათგანი სამხრეთ კედელშია, თითო-და-სავლეთისა და აღმოსავლეთის მხარეს - აბსიდში. უკანასკნელის ჩრდილოეთით, აბსიდის კედელში გეგმაში სწორკუთხა, შეისრული

ნიშია დატანებული. მის მოპირდაპირე მხარეს სამხრეთით, ასევე შეისრული, გეგმაში არასწორი ფორმის, კედელში ღრმად შეჭრილი ნიშია. აღმოსავლეთით სფერული კონქით გადახურული ნახევარწრიული ფორმის აბსიდით. აბსიდის მხრებში მოწყობილია (აღდგენილია) ქვის კანკელი, რომელიც შედგება გეგმით კვადრატული სვეტებისაგან, რომლებზეც დაყრდნობილია ექვსი თალი. საკურთხეველში შესასვლელი კანკელის შუა და ჩრდილო ნაწილშია. აბსიდს შემოუყვება ქვის ვიწრო საფეხური. საკურთხეველში კვადრატული

ფორმის ტრაპეზის მონოლითური ქვა დგას. მის წინა სიბრტყეზე ჯვარია ამოკვეთილი. ზედ საკურთხევლის წინ, სამხრეთის კედელთან განთავსებულია ქტიტორის: პაპუნა გოსტაშაბიშვილისა და მისი მეუღლის - ხვარამზეს საფლავის ქვები.¹

¹ მიუხედავად იმისა, რომ ვახტანგ ბერიძეს საკმაოდ კარგი ხელოვნებათმცოდნეობითი აღწერა აქვს მოცემული ამლივის ეკლესიის (ის პირობითად, ირაკლი ციციშვილის არ იყოს, ძეგლს - ტბისის ეკლესიას უწოდებს, რადგან მის მახლობლად სოფელი ტბისია შემორჩენილი, არადა თავის დროზე ამლივი ცალკე უფრო დიდი სოფელი იყო, მხარის ცენტრი, მრავალი მიმდგომი სოფლით, მათ შორის ტბისით - გ. ლ.), ჩვენ მაინც გადავწყვიტეთ, შეძლებისდაგვარად, როგორც ისტორიკოსმა, ხელოვნებათმცოდნეობითი ენით მოგვეცა ეკლესიის აღწერა, ვინაიდან ბატონი ვახტანგი და ჩვენი წინამორბედი დარღვეულ ძეგლზე იმყოფებოდნენ, ხოლო ჩვენ, ძეგლი უკვე რესტავრირებული (2009 წლამდე განხორციელდა) დაგვიხვდა საქართველოს კულტურისა და სპორტის სამინისტროს ძალისხმევით და მისი სრული სახით აღქმის შესაძლებლობა გვექონდა, საფლავის ქვებიც განმენდითი სამუშაოების დროს გამოვლინდა, რომელთა გამოკვლევის შესაძლებლობა ჩვენ მოგვეცა - გ. ლ. (ბერიძე 1994, 78-84;

I საფლავის ქვის ზომა: 162 x 48 სმ.

ნარნერის ზომა: 133 x 36 სმ.

შრიფტი: მხედრული.

სტრიქონების რაოდენობა: 18.

ასოების ზომა: 8 x 4 სმ.

სტრიქონებს შუა მანძილი: 3-5 სმ-მდე.

განკვეთილობის ნიშანი: სამწერტილი, ორწერტილი და ოთხწერტილი.

საფლავის ქვის აღწერილობა: საფლავის ქვას სერიოზული დაზიანებები არ აღენიშნება; ასოთმტვიფრელის ხელი სილამაზით დიდად გამორჩეული არ არის; რამდენიმე ასო (ა, თ, ნ, უ, შ.), ზოგიერთ შემთხვევაში, გამორჩევა ინდივიდუალური მოხაზულობით; ტექსტი

ნაწერია ერთ სვეტად; საზედაო ასო: ქ - გამოირჩევა ჯვრის ფორმით და მხოლოდ ის არის განკვეთილი ოთხნერტილით ძირითადი ტექსტისგან.

საფლავის ქვის კუთვნილება: საფლავის ქვა ეკუთვნის პაპუნა გოსტაშაბის ძე გოსტაშაბშვილის (ბარათაშვილი) მეუღლე ხვარამზე.¹ ის ასევე იხსენიება, ამლივის ღვთაების ეკლესიის მთავარი შესასვლელის ზემოთ მოთავსებულ სააღმშენებლო წარწერაში (საფლავის ქვაზე მისი სახელის ამოკითხვამ, დაგვიდასტურა ვ. ბერიძის „ხზუმ“ წაკითხვის მცდარობა და შევძელით სააღმშენებლო წარწერაში სწორად წაგვეკითხა - გ. ლ.), მეუღლესთან და ვაჟ გოსტაშაბთან ერთად (Такайшвили 1905, 7; ბერიძე 1994, 83).

დათარილება: საფლავის ქვას უზის გარდაცვალების თარიღი - ქ(ორო)ნ(იკონ)ს(ა) ტოე - 375+1312=1687 წელს.

პირობითი ნიშნები: ( ) - გახსნილი ქარაგმები; { } - დამწერის მიერ უნებლიედ გამოტოვებული და ჩვენს მიერ, აღდგენილი ადგილები; < > - ზედმეტი სიტყვები ან ასოები.

წაკითხვა: ქ. ნებითა და შენ(ე)ვნითა ლ{ვ}თის(აი)თა, აღვ(ა)შ(ე)ნე{თ} ს(ა)ყდ(ა)რი ესე ლ{ვ}თ(ა)ებისა მე, გოშტ(ა)შაბისა შვილმ(ა)ნ პაპ<ა>უნ(ა)მ(ა)ნ დ(ა)სკუნითა. გ(ა)ნს(ა)სუენებელი, ჩვ(ე)ნმ(ა) გუნებ(ა)მ(ა)ნ ამ ს(ა)მ(ა)რხში ინებ(ა) და მდებოე ვ(ა)რთ გუამი ჩუენი, პაპუნ(ა)სი თ(ა)ნა<. >მემცხედრესი, ხვ(ა)რ(ა)მზესი{. ვინცა} ჩვ(ე)ნ<ი> ქირნ(ა)ხულს ნ(ა)ხ(ა)ვდეთა, შენდ(ო)ბ(ა)სა გვიბ{რ}ძ(ა)ნებდ{ნ}ენ ლ{ვ}თ(ი)ს გულის(ა)თვისა. ქ(ორო)ნ(იკონ)ს(ა): ტოე.

II საფლავის ქვის ზომა: 165 x 44 სმ.

წარწერის ზომა: 145 x 33 სმ.

შრიფტი: მხედრული.

სტრიქონების რაოდენობა: 18.

ასოების ზომა: 7 x 3 სმ.; ბოლოს წინა სამი სტრიქონის ასოები - 4 x 1 სმ.; ბოლო სტრიქონის ასოები - 3 x 0,5 სმ.

სტრიქონებს შუა მანძილი: 4 სმ.; ბოლოს წინა სამი სტრიქონის - 2,5 სმ.; სულ ბოლო სტრიქონი დაშორებულია 1 სმ.

განკვეთილობის ნიშანი: ორწერტილი და სამწერტილი.

საფლავის ქვის აღწერილობა: საფლავის ქვას, სერიოზული დაზიანებები არ აღენიშნება; ასოთმტვიფრელის ხელი სილამაზით დიდად გამორჩეული არ არის; რამდენიმე ასო (ო, ვ და ი, ლ და ი.) გამოირჩევა განსაკუთრებული მოხაზულობით; ტექსტი ნაწერია ერთ სვეტად; საზედაო ასო: ქ - გამოირჩევა სილამაზით. ბოლო სტრიქონი მოგვიანებით უნდა იყოს მიწერილი.

საფლავის ქვის კუთვნილება: საფლავის ქვა ეკუთვნის მეორე ხა-

¹ ჩვენი ვარაუდით, ხვარამზე უნდა იყოს ასული, როსტომ მეფის ბოქაულთუხუცესის და მდივანბეგის როინ ჯავახიშვილისა (სსცა: 1450-2/143; პირთა ანოტირებული ლექსიკონი 2015, 456-459).

ქ. ნებიტა.
 და შეწ(ე)ვნიტა
 ღ[ვ]თის(აი)თა აღვ(ა)შ(ე)ნე[თ]
 ს(ა)ყდ(ა)რი ესე ღ[ვ]თ(ა)-
 ებისა. მე, გომტ(ა)შა-
 ბისა. შვილმ(ა)ნ. პაპ<ა>-
 უნ(ა)მ(ა)ნ დ(ა)სკუნითა
 გ(ა)ნს(ა)სუენებელი ჩ-
 ვ(ე)ნმ(ა). გუნებ(ა)მ(ა)ნ. ამ
 ს(ა)მ(ა)რხში ინებ(ა) და მდე-
 ბოე, ვ(ა)რთ. გუამი ჩუ-
 ენი, პაპუნ(ა)სი თ(ა)ნა<. >მ
 ემცხედრესი ხვ(ა)რ(ა)მ-
 ზესი[. ვინცა] ჩვ(ე)ნ<ი> ჭირნ(ა)ხუ-
 ლს. ნ(ა)ხ(ა)ვდეთა შენდ(ო)-
 ბ(ა)სა. გვიბ[რ]მ(ა)ნებდ[ნ]ენ
 ღ[ვ]თ(ი)ს გულის(ა)თვის-
 ა ქ(ორო)ნ(იკონ)ს(ა). ტოე.

პირნითი ნიშნები ( ) - გახანილი ქარაგმები [ ] - დამწერის მიერ
 უნებლიედ გამოტოვებული და ჩვენს მიერ აღდგენილი ადგილები: <
 > - ზედმეტი სიტყვები ან ასოები.

რისხის თავადს - პაპუნა გოსტაშაბის ძე გოსტაშაბიშვილ-ბარათა-
 შვილს, რომელმაც 1684 წელს ამლივის სასახლის მიმდებარედ ააგო
 მონასტერი, სამრეკლო, ცხრა პალატით, თავისი მეურნეობით, სენა-
 კებითა და მარნით, რასაც მისი საქტიტორო წარწერაც ადასტურებს
 (Такайшвили 1905, 7). მან, მეუღლის: ხვარამზესა და თავისი სამარხიც
 აქვე, ღვთაების სახელობის ეკლესიაშივე, მოიწყო და ბეთანიის სა-
 გვარეულო საძვალის მაგივრად, აქ დაიკრძალა.

დათარილება: საფლავის ქვის ბოლო მონაკვეთი პირველ ჯერზე
 სწორად ვერ წავიკითხეთ და ის უთარილო გვეგონა, თუმცა ეპიტა-
 ფიაში აღნიშნულიდან: „აღვ(ე)სრულე ფებ(ე)რვლ(ი)ს ოცდაშვ(ი)
 დსა, დღესა შაბათსა. მეფობასა გიორგისასა, გამგებელისა ვახტან-
 გისა“ - გამომდინარე, დათარილების ამგვარი გზა გამოვნახეთ, რომ
 გიორგი XI-ის მეფობის მეორე პერიოდი და ვახტანგის გამგებლობა
 (ჯანიშინობა) ერთმანეთს ემთხვევა 1702-1709 წლებზე და პაპუნაც
 ამ პერიოდში უნდა გარდაცვლილიყო.¹ ხოლო გივი ჯამბურია ამ
 დაასკვნა, რადგან 1708 წლის 7 მაისით დათარილებულ ვახტანგ გა-
 მგის წყალობის სიგელში პაპუნა ცოცხალი იყო (თაყაიშვილი 1899,

1 ვახტანგი ჯანიშინი 1703 წელს კი არ გახდა, არამედ 1702 წელს (თაყაიშვილი
 1899, 441); ქრონიკებში კი ვკითხულობთ, რომ: „ქკს ტჟ (1702 წ.) აქა ვახტანგ
 ბატონიშვილი იმერეთიდან (ქართლში) მოვიდა“. ხოლო ცოტახანში ის მამამისმა:
 ლევან ბატონიშვილმა ჩაანაცვლა დროებით, მხოლოდ ერთი წლით. „ქკს ტჟა (1703
 წ.) მეფე გიორგის მაგიერ მობრძანდა მისი ძმა ლევან მეფე ისპანიდან 15 ივლისს“
 (ქრონიკები 1967, 5, 7).

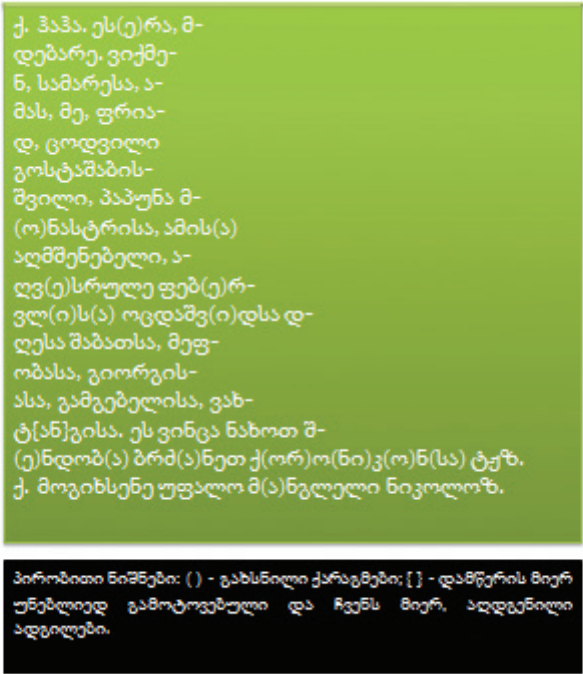
442-443). ხოლო 1713 წლის გოსტაშაბიაანთ გაყრის წიგნში, ის უკვე გარდაცვლილი სჩანს (თაყაიშვილი 1899, 354-368). ამ საისტორიო საბუთებზე დაყრდნობით, ისტორიკოსი გივი ჯამბურია პაპუნას გარდაცვალებას დაემატა 1708-1713 წლებს შუა (ჯამბურია 1955, 48). მაგრამ, ამ ინფორმაციის შეჯერებამ საფლავის ქვის ეპიტაფიის მონაცემებთან, ჩვენთვის აშკარა გახადა, რომ პაპუნა გარდაიცვალა 1708 წ. 7 მაისიდან 1709 წლის 21 აპრილამდე (ავღანელებმა დალატით მოკლეს ქართლის მეფე გიორგი XI - გ. ლ.), ანუ შესაბამისად 1709 წლის 27 თებერვალს, შაბათ დღეს. ეპიტაფიის ბოლო მონაკვეთში, ხელახალ ცდაზე ამოკითხულმა: ქ(ორ)ო(ნი)კ(ონ)ს(ა) ტჟუ (397 ანუ 1312+397=1709 წელს) - დაგვარწმუნა ჩვენი მსჯელობის სისწორეში, თარიღთან დაკავშირებით.

პირობითი ნიშნები: ( ) - გახსნილი ქარაგმები; { } - დამწერის მიერ უნებლიეთ გამოტოვებული და ჩვენს მიერ, აღდგენილი ადგილები.

წაკითხვა:

ქ.ჰაჰა,ეს(ე)რა მდებარე ვიქმენ სამარესა ამას, მე ფრიად ცოდვილი გოსტაშაბისშვილი პაპუნა, მ(ო)ნასტრისა ამის(ა) აღმშენებელი.

ადვ(ე)სრულე ფებ(ე)რვლ(ი)ს(ა) ოცდაშვ(ი)დსა, დღესა შაბათსა. მეფობასა გიორგისასა, გამგებელისა ვახტ[ან]გისა. ეს ვინცა ნახოთ, შ(ე)ნდობ(ა) ბრძ(ა)ნეთ¹ ქ(ორ)ო(ნი)კ(ონ)ს(ა) ტჳზ. ქ. მოგიხსენე უფალო მ(ა)ნგლელი ნიკოლოზ.

ასე რომ, ამლივში გოსტაშაბიანთ მთავარი სახლის სასახლე-სამყოფელი, კარის ეკლესია, სამეურნეო შენობები, მარანი, სენაკები, პალატები მოაწყო და ეს რეზიდენცია აღორძინა პაპუნა გოსტაშაბის ძე გოსტაშაბიშვილ-ბარათაშვილმა (საგ.²1619-დან 1633-მდე?-1709 წწ.). ის ფლობდა ყლიჯყორჩის სახელოს, რაც ქართულ მესამლეს უდრის და მას ტიტული, როსტომ მეფემ (1633-1658 წწ.) მიუბოძა.³ შე-

1 ამ ადგილის შემდეგ ტექსტს არასწორედ ვკითხულობდით: „[ვცნტ ეიხკამ ახსვექალით?] მ(ო)ნ(ა)გარნი პო[ვო]ს“ - თუმცა ძაგლზე მეორედ მისვლის შემდეგ შევძელით წაკითხვა - გ. ლ.

2 მეფე სიმონ II-ის (1619-1630 წწ) ერთ უთარილო წყალობის სიგელში გოსტაშაბთან ერთად მოხსენიებულია მისი ვაჟები: ყაფარბეგი, თამაზი და იოვანე, ანუ პაპუნა და ქაიხოსრო (ხოსიტა) ჯერ დაბადებულნი არ იყვნენ. ექვთიმე საბუთს სიმონის მეფობის მიხედვით ათარიღებს, ამიტომ პაპუნაც ან 1619-1630 წლებს შუა უნდა იყოს დაბადებული ან კიდევ 1630-33 წწ. შუა, რადგან 1648 წელს ის უკვე სრულწლოვანი იყო და მეფის მოხელე გახდა, 1633 წელი მისი დაბადების ზედა ზღვარია (1648-15=1633 წ.) - გ. ლ.; (თაყაიშვილი 1899, 117).

3 პაპუნა პირველად ამ ტიტულით იხსენიება 1648 წლის 1 ოქტომბრის, როსტომ მეფის გადანყვეტილებისა და წყალობის წიგნში - გ. ლ.; (თაყაიშვილი 1899, 68).

მდეგ ვახტანგ მეხუთესაც (1658-1675 წწ.) ხელახლა უნდა განეახლებინა პაპუნასთვის ეს ტიტული ან უცვლელად დაეტოვებინა როსტომის დროინდელი მოხელენი.¹ გიორგი XI-ის მეფობის პირველ პერიოდში დაკარგული აქვს პაპუნას სახელო, რადგან ახალი მეფე წინამორბედთაგან განსხვავებულ პოლიტიკას ატარებდა ქვეყანაში და როგორც ჩანს, სამეფო მოხელეებსაც თავის შეხედულებებისამებრ ნიშნავდა.²

უკვე ერეკლე I (ქართლის მეფე: 1688-1702; კახეთის: 1702-1709 წწ.) ნაზარალიხანის დროიდან პაპუნა კვლავ ფლობს ყლიჯყორჩის

1 შაჰნავაზ მეფის 1659 წლის 28 აპრილის წყალობის წიგნში პაპუნა კვლავ ყლიჯყორჩის ტიტულით იხსენიება - გ. ლ.; (თაყაიშვილი 1899, 413).

2 მეფე გიორგი, 1688 წლის 4 მაისის წყალობის სიგელში პაპუნას „ერთგულსა და მრავალფერად ნამსახურე ყმას“ უწოდებს, სამოხელეო ტიტულის გარეშე. გიორგის მეფობაში, არც მანამდე გაცემულ სიგელებში აქვს პაპუნას სამოხელეო ტიტული - გ. ლ.; (თაყაიშვილი 1899, 415-417).

სახელოს.¹ როგორც ჩანს, ნაზარალიხანი ამგვარად ცდილობდა ქართლში მისი არასასურველი მდგომარეობის განმტკიცებას.² ამის კიდევ ერთი გამოხატულება იყო 1691 წლის 7 ივნისს პაპუნა-ბეგისთვის, ლორეში სოფელ ახპატისა და მისი შემოსავლების (ლორის მელიქის შეუდავებლად) ბოძება (თაყაიშვილი 1899, 433-434). თუმცა უნდა ითქვას, რომ მეფე ერეკლე მაინც კახელ ბაგრატიონად ითვლებოდა ქართლელებისთვის და როცა 1691 წელს მეფე გიორგი სამცხიდან ქართლში დაბრუნდა, ქართლის თავადების უმრავლესობა მის მხარეს დადგა. ვახუშტისა და ფარსადანის ცნობით სრულად სომხით-ბარათიანნი მეფე გიორგის მიუვიდნენ (ბაგრატიონი, 467; კაკაბაძე 1926, 79). ერეკლე სპარსელებთან ერთად თბილისის ციხეში იყო გამაგრებული და დროდადრო სპარსეთიდან მიღებული დამხმარე ძალებით ებრძოდა გიორგის და მის მომხრეებს. მეფე გიორგის მხარეს უნდა დამდგარიყვნენ გოსტაშაბიშვილების ოჯახიც. მაღლიერი მეფე 1693 წლის 1 აპრილს პაპუნას, მის ვაჟებს: გოსტაშაბს, თამაზს და ყაფარბეგს, და შვილიშვილებს: ამილღამბარს და ბეჟანს - მამულების ნაწილს უთარხნებს (თაყაიშვილი 1899, 431-432). მაგრამ 1695 წელს ბრძოლით დაღლილი მეფე გიორგი თავისი ოჯახობით იმერეთში გადადის და ერთ წელში საერთოდ სპარსეთში მიემგზავრება შაჰთან შესარიგებლად. ხოლო ამ შინააშლილობით შეღონებული ქართლის დიდგვაროვნები, კვლავ ერეკლე მეფეს მიუვლენ შენდობის თხოვნით და ნაზარალიხანიც მთელს ქართლზე აღადგენს კონტროლს (ბაგრატიონი, 473-475). თუმცა პაპუნას ყლიჯყორჩის სახელო აღარ უჩანს ამ პერიოდში და აღარც მეფისაგან მამულების წყალობის სიგელები მოგვეპოვება, როგორც ჩანს მეფე ერეკლე შესწყრა გოსტაშაბიანთ ოჯახზე. ხოლო ვახტანგ გამგის დროს პაპუნა უკვე ასაკშია და სამოხელეო თანამდებობისთვის შეუფერებელი იყო. თუმცა ჯანიშინისაგან წყალობა არ მოჰკლებია (თაყაიშვილი 1899, 442-443).

პაპუნასა და მისი მეუღლის - ხვარამზეს შვილები არიან: გოსტაშაბი, რომელიც პაპუნას უფროსი ვაჟია, ისტორიულ საბუთებში პირველად იხსენიება 1659 წლის 28 აპრილით დათარიღებულ წყალობის სიგელში (თაყაიშვილი 1899, 413). უკანასკნელად, ის ცოცხალი იხსენიება 1693 წლის 1 აპრილით დათარიღებულ სითარხნის სიგელში (თაყაიშვილი 1899, 431-432). 1696 წლის სიგელში და შემდეგ დროინდელ საბუთებში კი, პაპუნას შემდეგ, გოსტაშაბის მაგივრად, მისი უფროსი ვაჟი - ამილღამბარი იხსენიება, რომელიც პაპის გარდაცვალების

1 მეფე ერეკლეს 1689 წლის მამულის (ზემო წერაქვში) განახლების სიგელში, პაპუნა კვლავ ყლიჯყორჩად იხსენიება - გ. ლ.; (თაყაიშვილი 1899, 78).

2 როგორც ბატონიშვილი ვახუშტი აღნიშნავს ირანიდან ქართლში მოსვლისთანავე ერეკლე ნაზარ-ალიხანმა თავისი მომხრეების დანიშვნა დაიწყო, როგორც საერო, ისე საეკლესიო უმაღლეს თანამდებობებზე - გ. ლ.; (ბაგრატიონი 1973, 464-465); ხოლო ფარსადან გორგიჯანიძე კი აღნიშნავს, რომ სიალალით განთქმულმა ნაზარალიხანმა მტერ-მოყვარის ცნობა არ იცოდა და მეფე გიორგის მომხრეებს ძალზედ წყალობდა და აწინაურებდა - გ. ლ.; (კაკაბაძე 1926, 79).

შემდეგ, გოსტაშაბიანთ სახლის მეთაური, სწორედ ის გახდა და არა მისი მამის ძმები, რაც ქართული სამართლის მემკვიდრეობის წესებით იყო განპირობებული (თაყაიშვილი 1899, 432-433). ამრიგად, გოსტაშაბი 1693 წლის 1 აპრილის შემდეგ, 1696 წლამდე უნდა გარდაცვლილიყო. სავარაუდოდ, მეფე გიორგის მომხრეებსა და ერეკლეს მომხრე სპარსელებს შორის გამართულ შეტაკებებში დაიღუპა და უფრო რომ დავავინროვოთ თარიღი, ეს 1695 წლამდე უნდა მომხდარიყო, როცა მეფე გიორგიმ ქართლი დატოვა. ნიკოლოზი, რომელიც მანგლელ ეპისკოპოსად იხსენიება (ხეც: Hd – 2250). ჩვენი აზრით, ის სასულიერო გზაზე 1688 წლის 21 ივნისიდან 1689 წლებს შუა უნდა შემდგარიყო, რადგან ნიკოლოზი 1688 წლით დათარიღებულ გიორგი მიქელაძის პირობისა და განჩინების წიგნებში იხსენიება პაპუნას ორ ვაჟთან ერთად (თაყაიშვილი 1899, 77). ხოლო, 1689 წელს ერეკლეს ნაბოძებ მამულის განახლების სიგელში, ნიკოლოზი აღარ იხსენიება პაპუნას სხვა ვაჟებთან ერთად (თაყაიშვილი 1899, 78). ნიკოლოზის შესახებ ასევე საინტერესო ცნობა არის დაცული ვახუშტისთან, როდესაც შაჰი სულეიმან I (1666-1694 წლის 29 ივლისი) მომკვდარა, მის მემკვიდრეს შაჰ ჰუსეინს (1694 წლის 29 ივლისი - 1722 წ.) ერეკლე ნაზარალიხანისათვის სპარსელთა დამხმარე ჯარი გამოუგზავნია, რომლებსაც თბილისში შესვლამდე ქართლელები მეფე გიორგის მეთაურობით თავს დასხმიან და სრულად მოუსპიან. ბრძოლის ბოლოს, თავი გამოუჩენია ერთ სპარსელს მხნე ჭაბუკს, რომელსაც მის შესაპყრობად მიტევებული ხუთი ქართველი მხედარი ჩამოუყრია ცხენიდან. მაგრამ ნიკოლოზ გოსტაშაბიშვილს უმარჯვია, ის განუიარაღებია და შეუპყრია, თუმცა მისი სიმამაცით აღფრთოვანებულს მშვიდობით გაუშვია (ბაგრატიონი, 471). ჩვენ ვთვლით, რომ ნიკოლოზი ამ ბრძოლის დროს უკვე სასულიერო პირი იყო და ოჯახთან ერთად იბრძოდა მეფე გიორგის მხარდამხარ, ასევე შესაძლოა რომ მისი უფროსი ძმა გოსტაშაბი, სწორედ სპარსელებთან ამ შეტაკებაში შეიწირა. ნიკოლოზის მოხსენიება სიგელებში 1695 წლიდან ახლდება, ჯერ მღვდელ-მონაზონის ხარისხში, შემდეგ უკვე, 1699 წლიდან მანგლელის (თაყაიშვილი 1899, 80). პაპუნას საფლავის ქვის ეპიტაფიაზე მოგვიანებით წვრილათ მიწერილი ბოლო სტრიქონი: „ქ. მოგიხსენე უფალო მ(ა)ნგლელი ნიკოლოზ.“ - მეტყველებს იმაზე, რომ მამის საფლავის ქვის ეპიტაფია, სწორედ ნიკოლოზ გოსტაშაბიშვილმა შეასრულა. მაგრამ ნიკოლოზის სასულიერო სახელი უნდა ყოფილიყო იოსები, ვინაიდან 1693 წელს მანგლელად ჯერ კიდევ ნიკოლოზ დოლენჯისშვილი იხსენიება (ჟორდანიას 1903, 229). ხოლო 1713 წელს მანგლელად იხსენიება მთავარეპისკოპოსი არსენ დოლენჯისშვილი, ნიკოლოზის ძმიშვილი (ჟორდანიას 1903, 228). საეკლესიო საბუთებში, ბიძა-ძმისშვილს შუა მანგლელად იხსენიება მხოლოდ ერთი პირი - იოსებ ბარათაშვილი, რომელიც ჩვენ სწორედ ერისკაცობაში ნიკოლოზ პაპუნას ძე გოსტაშაბიშვილი გვგონია (ჟორდანიას 1903, 216). ვინაიდან ნიკოლოზ გოსტაშაბისშვილი მამის საფლავის ეპიტაფიას 1709 წელს აკეთებს, ხოლო 1713 წელს მანგ-

ლელი უკვე არსენ დოლენჯისშვილია, მანგლელი იოსები 1709-1713 წწ. შუა უნდა გარდაცვლილიყო, რადგან საეკლესიო საბუთების მიხედვით არ ჩანს, რომ ის ადგილნაცვალი ეპისკოპოსი იყო.

- ყაფარბეგი, ისტორიულ საბუთებში პირველად იხსენიება ასევე 1659 წლის 28 აპრილით დათარიღებულ წყალობის სიგელში უფროს ძმა გოსტაშაბთან ერთად (თაყაიშვილი 1899, 413). ხოლო უკანასკნელად 1713 წლის 1 დეკემბრის გაყრილობის სიგელში (თაყაიშვილი 1899, 136-137).
- თამაზი, ისტორიულ საბუთებში პირველად იხსენიება 1671 წლის წყალობის სიგელში მამასთან და უფროს ძმებთან ერთად (თაყაიშვილი 1899, 425). ხოლო უკანასკნელად ისიც 1713 წლის 1 დეკემბრის გაყრილობის სიგელში (თაყაიშვილი 1899, 136-137).
- მარიამი, ის მეუღლე იყო დურმიშხან ფალვანხოსროშვილ-ბარათაშვილისა. უშვილძირო დურმიშხანი, 1688 წლის 22 აპრილამდე გარდაცვლილა (თაყაიშვილი 1899, 77). ამიტომ მეფემ მისი მამულები 1688 წლის 4 მაისს, ქვრივი მარიამის ოჯახს ანუ პაპუნა გოსტაშაბიშვილს უბოძა (თაყაიშვილი 1899, 415).
- და კიდევ ასულები, რადგან ამლივის ტაძრის სააღმშენებლო წარწერაში პაპუნა თავის ვაჟებსაც და ასულებსაც მრავლობითი ფორმით მოიხსენიებს.¹

პაპუნას მოღვაწეობის შედეგად, გაძლიერებულ გოსტაშაბიშვილების გვარს XVIII ს. დასაწყისში სამასამდე ყმა-გლეხი და 10 გვარის აზნაური (ბერძნისშვილები, არეშიშვილები, მამისთვალიშვილები, სადუნიშვილები, საგინაშვილები, ჯანიაშვილები, დოლენჯიშვილები, პავლიაშვილები, ბეგიაშვილები და ყიფიანნი) ჰყავდა. მათი სახლის უფროსნი - მეორე, ხოლო სახლიკაცები კი, მესამე ხარისხის თავადებად ითვლებოდნენ. მაგრამ 1713 და 1721-22 წლებში ისინი გაიყარენ და მათი მამულებიც დაქუცმაცდა (თაყაიშვილი 1899, 354-368). ლეკიანობის შედეგად კი, XVIII ს. ბოლოს ყმა-მამული შეუმცირდათ, რის გამოც ისინი უკვე XIX საუკუნეში წვრილ მემამულეებად იქცნენ (ლორთქიფანიძე 1938, 335-337).

დამონებაანი:

ბაგრატიონი, ვახუშტი. 1793. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. IV. თბილისი: გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“.

ბერიძე, ვახტანგი. 1994. XVI-XVIII საუკუნეების ქართული საეკლესიო ხუროთმოძღვრება. თბილისი:

¹ „...ძეთა დ(ა) ასულთ(ა) ჩემთა, რომელმან აღვ(ა)შენე(თ) ს(ა)ყდ(ა)რ(ი) ესე...“ (Такайшвили 1905, 7; ბერიძე 1994, 83).

გვრიტიშვილი, დავითი. 1955. ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან. თბილისი:

თაყაიშვილი, ექვთიმე. 1899. საქართველოს სიძველენი. ტ. I. თბილისი:

თოფჩიშვილი, როლანდი. 2011. საქართველოს თავად-აზნაურთა გვარების ისტორია. თბილისი: გამომცემლობა „უნივერსალი“.

კაკაბაძე, სარგისი. 1926. ფარსადან გიორგიჯანიძის ისტორია. თბილისი:

ლორთქიფანიძე, იასონი. 1938. ქვემო ქართლი XVIII საუკუნის პირველ მეოთხედში. მოსახლეობისა და მფლობელობის სტატისტიკა. ნაწ. 3-4. თბილისი:

პირთა ანოტირებული ლექსიკონი. 1991. XI-XVII საუკუნეების ქართული ისტორიული საბუთების მიხედვით. ტ. I. გამოსაცემად მოამზადეს დ. კლდიაშვილმა, მ. სურგულაძემ, ე. ცაგარეიშვილმა, გ. ჯანდიერმა. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“.

პირთა ანოტირებული ლექსიკონი. 2015. XI-XVII საუკუნეების ქართული ისტორიული საბუთების მიხედვით. ტ. V. მასალები შეკრიბეს და გამოსაცემად მოამზადეს დ. კლდიაშვილმა, ნ. მშვიდობაძემ, გ. მჭედლიძემ, მ. სურგულაძემ. თბილისი:

ჟორდანიას, თედო. 1903. ქართლ-კახეთის მონასტრებისა და ეკლესიების ისტორიული საბუთები. ფოთი:

სსცა: საქართველოს საისტორიო ცენტრალური არქივი, ეროვნული არქივი, ძველ საბუთთა განყოფილება. ფონდის ნომერი: 1450-2/143

ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა. 1967. შეკრებილი, ქრონოლოგიურად დაწყობილი და ახსნილი თ. ჟორდანიას მიერ. წ. III (1700 წლიდან XIX ს. 60-იან წლებამდე). გამოსაცემად მოამზადეს გ. ჟორდანიამ და შ. ხანთაძემ. თბილისი:

ციციშვილი, ირაკლი. 1955. ქართული არქიტექტურის ისტორია. თბილისი:

ჭაია, ზაზა. 2013. ქვემო ქართლის სათავადოების ისტორია. თბილისი: გამომცემლობა შპს „ფრანი“.

ხეც: კორნელი კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი. ხელნაწერის შიფრები: Ad – 1299; Qd – 2432; Hd – 2250.

ჯამბურია, გივი. 1955. ქართული ფეოდალური ურთიერთობების ისტორიიდან. სომხით-საბარათიანოს სათავადოები. თბილისი:

ჯანაშია, სიმონი. 1952. ბარათაშვილთა გენეალოგიისათვის. შრომები. ტ. II. თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა.

Такайшвили, Эквтиме. 1905. Археологическія экскурсіи. Разысканія и замѣтки. Вып. II. Тифлиси:

GURAM LEGASHVILI Sokhumi State University,
Georgia
g.legashvili1990@gmail.com

AMLIVI DEITY CHURCH AND THE HISTORICAL DATA OF ITS GRAVESTONES

According to the inscription preserved at Amlivi Deity Church (we provide the reading which differs from the reading offered by previous scholars), one of the most outstanding representatives of Baratashvili-Gostashabishvili clan, Papuna Gostashabishvili, son of Gostashab, built a royal court chapel in 1684, during the reign of Giorgi XI (1675-1688; 1702-1709). For a long period, this monument remained destroyed. Yet, when we undertook this research, the monument was already restored with the efforts of Georgian Ministry of Culture and Sport. Thus, we were able to perceive the complete monument. The gravestones of the church were revealed during the cleaning, and this enabled us implement the given research. Based on the epitaphs written on the gravestones, we conclude that the graves belong to Papuna Gostashabishvili and his wife Khvaramze. We identified the name Khvaramze based on the epitaph. We were also able to identify the dates of death of Papuna and his wife.

KEY WORDS: XVII century, Amlivi Church, Papuna Gostashabishvili.

Amlivi (Amlevi) complex is located in Tetrtskaro Municipality of Lower Kartli, in Orbeti community, on the left bank of the Algeti river, at the height of 1090 meters above sea level. We first visited the monument on March 12, 2017. Our second visit was implemented on August 11, 2020.¹ Amlivi itself belonged to the clan of Gostashabishvili (XVII-XIX centuries), one of the branches of Kajipaisdze (Kachibadze)-Baratashvili (Bagrationi, 33; Janashia 1952, 468-473; Gvritishvili 1955, 132). According to Iason Lortkipanidze, the founder of Gostashabishvili family was Gostashab Baratashvili, son of Kavtar. In 1523, Gostashab was mentioned in a document regarding the division of the Baratashvili clan (Lortkipanidze 1938, 356; Korneli Kekelidze National Center of Manuscripts: Ad - 1299). This opinion is shared by Zaza Tchaia (Tchaia 2013, 111). However, Givi Jamburia truly notes that this branch of Baratashvili has been mentioned as Gostashabishvili beginning from the grandchild of Gostashab Kavtar's son Baratashvili – Gostashab Iovane's son Baratashvili, whose descendants

---

¹ We are grateful to Zurab Baratashvili, Doctor of Linguistics of Tbilisi State University, and photographer Davit Shalikashvili for their technical assistance in the research.

were: Qaparbeg, Tamaz, Iovane, Papuna and Kaikhosro-Khosita. It should also be noted that sometimes they were also referred to as Baratashvili (Jamburia 1955, 42). Gostashab Iovane's son Baratashvili was still alive, according to a document dated by September 10, 1635 (Korneli Kekelidze National Center of Manuscripts: Qd – 2432). However, quite soon, upon the King's order, he went to Samtskhe where he was killed by Ottomans. This fact must have taken place prior to August 25, 1636, when the deceased father's heritage was granted to Papuna by the King (Takaishvili 1899, 118-119; Annotated Dictionary of Persons 1991, 406, 435-439).¹

The feudal lands of the Gostashabishvili family were chiefly located in the Algeti gorge (villages: Amlivi, Tbilisi, Birtvisi, Gholovani, Enageti etc.). They also possessed lands in the Ktsia gorge (villages: Andria, Varkhuna etc.), Trialeti (villages: Egani or Edzani and Mariamni), Skvireti or Vere gorge (villages: Akurisi, Betania etc.) and Somkhiti (villages: Haghat, Vank, Tserakvi etc.). The center of their lands was Amlivi, current Amlevi, where, according to one document issued in 1658, they had already built a palace with the King's support (Takaishvili 1899, 424). Based on this document, prof. Roland Topchishvili mistakenly considers that Amlivi monastery (and the palace) was built in 1658 (Topchishvili 2011, 94). The family had an old palace in Tbilisi village, and one more palace in Birtvisi, whereas their cemetery was in Betania (Takaishvili 1899, 362). Currently the gravestones of the Gostashabishvili cannot be found in Betania monastery! - G. L.). In this place we could find only one damaged gravestone.²

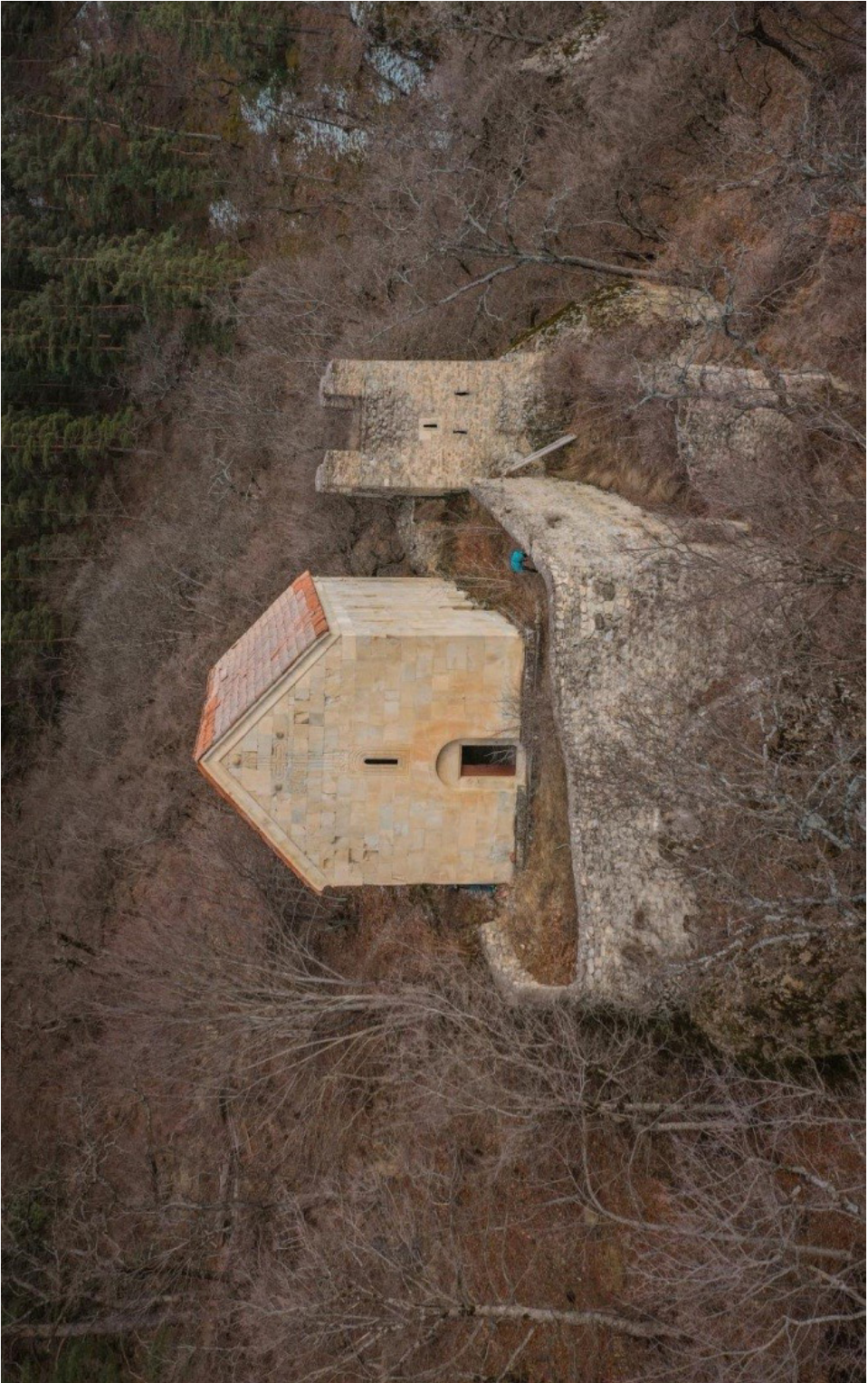
According to the inscription of Amlivi church, one of the most outstanding representatives of Baratashvili-Gostashabishvili clan, Papuna Gostashab's son Gostashabishvili built the royal court chapel in 1684, in the first period of the reign of Giorgi XI (1675-1688; 1702-1709).

Without deciphering the abbreviations, Ekvtime Takaishvili read the inscription as follows:

9. ეპა. ყოვლია. არსისა. მარსო: სმბო ერთარსებო მამაო უმოიბელო ძეო შობილო სულო წმიდაო: მამისაგნ ნათლისა

¹ It seems, Gostashab's elder sons: Qaparbeg, Tamaz and Iovane were adults and died together with their father in the battle of Samtskhe, and Papuna, who was still underaged, became the ruler of the house. The youngest brother Kaikhosro-Khosita was subjected to Papuna, and, until Papuna had his own sons, the two brothers were mentioned together in the documents. The subjects of Papuna's house also were: Kaikhosro's son Aslan and grandchildren Iase and Kaikhosro - G. L.

² Unfortunately, the floor of the main church of Betania monastery has been replaced with new tiles. One gravestone painted in red says: "Here lies Prince Baratashvili. God save Nikoloz [k?]. son ...". We could think that here is mentioned Papuna's son – Nikoloz of Manglisi. However, when reading the name of Nikoloz's father, we have clearly distinguished the letter კ (k). Besides, Nikoloz was bishop of Manglisi, and he would be buried in the yard of Manglisi cathedral. According to the epitaph, this Nikoloz must have lived later than our research period, namely, at the end of the XVIII century and beginning of the XIX century - G. L.

გამოსული ერთი უფლებო

10. დერთ მღთებო. შემნე და მფარველ მექმენ დღეს მას მოსლისა ოდეს მოვიდეს ძე შენი განკითხვდ ცხლოთ და მკდროთ აღგმდ
11. მონსა: ყდ უღირირსსა ბართსაშვილმან გოშტშბის: ძემნ პაპუნმნ თან: მემცხედრემა
12. ხზემ. შლმნ ჩვენმნ გშტშბ ძეთა დასულთ ჩემთა: რმნ: აღვშენე: სყდრი

13. ესე დსმრეკლო: საძვლედ ჩვენდ სახელსა: ზედ წმიდის: მლთაების
14. და შევძვე პლტით: დსენაკი მრნი ამინ:.. შეიწირე მცირე: ნმშკევი
15. ესე: ჩემი: შენ სმბო ერთრსებო ინდიკტონს ქკს მეფის
16. გიორგის წყლობითა ტნოა? (Takaishvili 1905, 7-8).

Based on Takaishvili's reference, Givi Jamburia tried to decipher the text with its abbreviations. He correctly read the name of the church donor's

name “Khvaramze” (Jamburia 1955, 51). Later, Vakhtang Beridze tried to correct Takaishvili’s mistakes. In my opinion, he deciphered the text with certain shortcomings, for instance, he made a mistake in deciphering Papuna’s wife’s name and left it unchanged as “Khzum” (Beridze 1994, 83). Although we were aware of the fact that E. Takaishvili had published the inscription, unfortunately, initially we did not make its paleographic copy. During the second visit to the church, we had some technical restrictions. Thus, our reading of the inscription, with deciphered abbreviations, taking into account the readings of our predecessors, is as follows:

„Creator of every essence, Holy Trinity, Father, Son and Holy Spirit, coming from the Light of Father, One Lord and One Deity, Protect me on the day when your Son comes to judge all the living and resurrect the dead. Your unworthy slave, Papuna Gostashab’s son Gostashabishvili and his wife Khvaramze, our son Gostashab, other sons and daughters who have built this church and its bell-tower, in the name of God, and who have adorned it with chamber (9) and cells and wine-cellar. Amen! Take this small sacrifice from me, Holy Trinity, indiction, chronikon, with the mercy from King Giorgi ԹՅ (ta)՝ՄՅ (oa).²

As for Amlivi church complex, it is located on an artificial fenced platform, at the bottom of a steep mountain slope, in a place where a dense deciduous forest ends, giving way to a coniferous one. The North-Eastern wall of the church is deeply stuck into a rock. In the Western part of the plateau, there is a fragment of an old church (it must have been a small chapel, either contemporary to the palace or of an earlier period. That is why it was decided to build the family palace beside it- **G. L.**). At the Western façade, there is a narrow tunnel leading to the building attached to the Southern side of the fence. In my opinion, this construction is a remnant of the palace mentioned in the document about the division of the Gostashabishvili family and built separately (after the death of grandfather Papuna, between the years: 1709-1713) by Amilghambar Gostashab’s son Gostashabishvili (Takaishvili 1899, 362). In the Northern corner of the Southern wall of the fence, there is an entrance. Beside it, there is a two-storey bell-tower.

The church has one nave which resembles a hall. In the plan, it represents a protruded rectangle (12,5X7,5 m). The façade of the church is made of well-cut tufa quadrangles. On the Southern and Western sides of the

1 Unlike our predecessors, we could not read the letter ԅ (n) in this place. We found only the letter յ (a), above which there is a line denoting abbreviation. Thus, if we attach numerical meaning, there will be ԹՅ (ta) and ՄՅ (oa) i.e. 301 and 71, which must mean 1312+301+71 which equals 1684. Thus, construction of the church was not finished in 1683, as our predecessors believed, but it ended a year later! - **G. L.**

2 **Symbols:** ( ) – deciphered abbreviations; { } – places omitted by the writer and restored by us; < > - extra words, letters or punctuation marks.

church, there is a stone footing consisting of two stairs. Around the façades, there is a cornice without décor. According to Takaishvili, the roof consisted of stone slabs. Currently, as a result of restoration, the church is covered with tiles (Takaishvili 1905, 5). The décor of the window on the Eastern façade is extended by a long, ornamented cross. The cross is decorated with cones at the side endings. Exactly the same cross is located above the window of the Western facade. At the bottom of the left arm of the lower part of this cross, there are two human figures with raised hands. Between these figures, there is a jug. At the sides, there are hammers or setsquares. These figures represent the builders – Papua and Pogh(o)za (Tsitsishvili 1955, 88).

The church has two entrances, from the South and from the West. Under a false arch of the Western wall, on the tympanum, there is an external inscription. The corners are ornamented at the jambs. On the side of the window-frame, Beridze noticed an inscription written with ink. We failed to notice this inscription during our first visit (Beridze 1994, 83). However, during our second visit to the monument, we observed the inscription, which is quite faded and, probably, starts with the words: "beloved child" – but we cannot be certain. The Southern door has a false arrow-shaped cover. In the middle, there is a single stone tympanum with imitated silhouette of a fresco of Christ's icon not made by human hand.

The floor of the church and the apse is tiled with stone. For unknown reasons, the interior of the building was unfinished in its time, it was neither plastered nor painted. Important construction places (triumph arch, pilasters, support arches, jambs of doors and windows etc.) are well-built, with even quadrangles of reddish-yellowish local stone found in Algeti gorge. The walls and roof plains are made of processed tufa stone and mortar, probably prepared for plastering. The building is covered with a cylindrical vault, supported by three arches. The Western arch is supported by pilasters at the corners. A pair of arches is supported by four pilasters built in linear walls. These pilasters are made on ornamented bases and end in simple capitals. Similar capitals are found at the corner pilasters of the Western wall. The church has five arched windows, the jambs of which are richly ornamented externally. Three of them are in the Southern wall, the other two are in the Western and Eastern apses. To the

North of the latter, in the apse wall, there is a rectangular arrow-shaped niche. Opposite this niche, to the South, there is also arrow-shaped deep niche of irregular form. To the East, there is a semicircular apse covered with a spherical conch. At the sides of the apse, there is a (restored) stone iconostasis, which consists of quadrangle pillars, supporting six arches. The entrance of the altar is located in the middle and Northern part of the iconostasis. The apse has a narrow stone stair. In the altar, there is a quadrangle monolithic stone for the communion. On its front side, a

cross is carved. Immediately in front of the altar, at the Southern wall, there are gravestones of the donor Papuna Gostashabishvili and his wife

Khvaramze.¹

I gravestone size: 162 x 48 cm.

Inscription size: 133 x 36 cm.

Font: Mkhedruli.

1 Although Vakhtang Beridze has provided a detailed description of Amlivi church from the point of view of art history (like Irakli Tsitsishvili, Beridze calls the monument “Tbisi church”, because the village Tbisi is nearby. In the past, Amlivi was a large village, the center of the district, with numerous adjacent villages, including Tbisi - G. L.), we decided to describe the church from the historical viewpoint, using the language of art. It should be noted that Mr. Beridze and our predecessor scholars visited a destroyed monument, whereas we saw a restored monument (it was restored before 2009, with the effort of Georgian Ministry of Culture and Sport. Thus, we had the opportunity to perceive a complete monument, with cleaned gravestones) - G. L. (Beridze 1994, 78-84; Tsitsishvili 1955, 83).

Number of lines: 18.

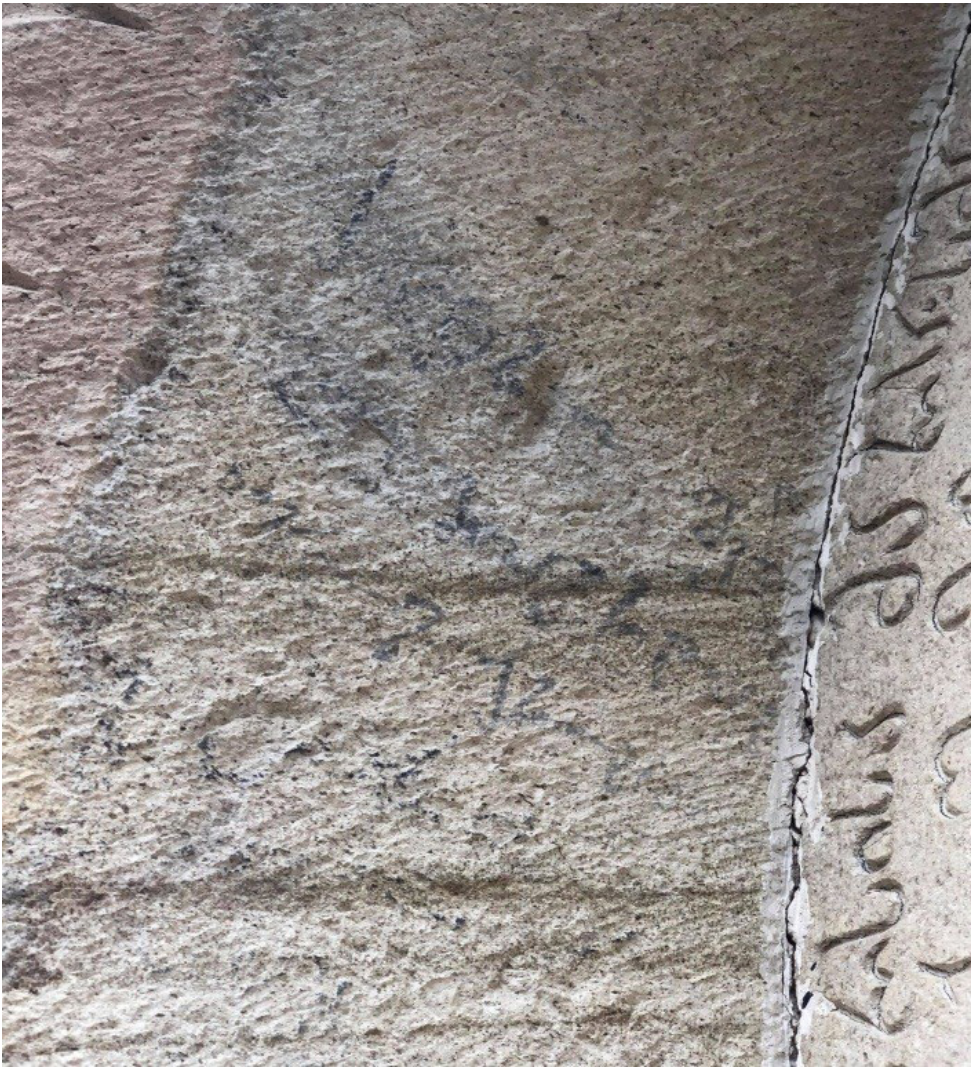
Letter size: 8 x 4 cm.

Space between lines: about 3-5 cm.

Detachment markers: three dots, colon, four dots.

Description of the gravestone: there is no significant damage on the gravestone; the calligraphy is not especially beautiful; several letters (յ, օ, ֆ, ղ, թ.) (a, t, n, u, sh) are sometimes distinguished by individual shape; the text is written in one column; the uppercase letter j (q) has the shape of a cross. It is detached from the main text by means of four dots.

Identity of the deceased: the gravestone belongs to Khvaramze, the

wife of Papuna Gostashab's son Gostashabishvili (Baratashvili).¹ She is also mentioned in the inscription above the main entrance of Amlivi Deity Church (deciphering her name on the gravestone proved that the name "Khzum" read by Vakhtang Beridze was wrong. Therefore, we managed to read the name correctly in the inscription at the entrance - G. L.). Khvaramze is buried together with her son Gostashab (Takaishvili 1905, 7; Beridze 1994, 83).

Date: the gravestone is dated by Byzantine 532-year cycle - ԹՄԾ -

---

¹ In my opinion, Khvaramze must have been the daughter of Roin Javakhishvili, King Rostom's Superintendent and Chief Secretary (Georgian National Archive: 1450-2/143; Annotated Dictionary of Persons 2015, 456-459).

375+1312=1687.

Symbols: ( ) – open titlos; { } – places accidentally omitted by the writer and restored by us; < > - extra words or letters.

Reading: ქ. ნებითა და შენ(ე)ვნითა ლ{ვ}თის(აი)თა, აღვ(ა)შ(ე)ნე{თ} ს(ა)ყდ(ა)რი ესე ლ{ვ}თ(ა)ებისა მე, გოშტ(ა)შაბისა შვილმ(ა)ნ პაპ<ა>უნ(ა)მ(ა)ნ დ(ა)სკუნითა. გ(ა)ნს(ა)სუენებელი, ჩვ(ე)ნმ(ა) გუნებ(ა)მ(ა)ნ ამ ს(ა)მ(ა)რხში ინებ(ა) და მდებოე ვ(ა)რთ გუამი ჩუენი, პაპუნ(ა)სი თ(ა)ნა<. >მემცხედრესი, ხვ(ა)რ(ა)მზესი{. ვინცა} ჩვ(ე)ნ<ი> ქირნ(ა)

ხუღს ნ(ა)ხ(ა)ვდეთა, შენდ(ო)ბ(ა)სა გვიბ(რ)ძ(ა)ნებდ(ნ)ენ ღ(ვ)თ(ი)ს
გუღის(ა)თვისა. ქ(ორო)ნ(იკონ)ს(ა): ტოე.

Translation: With God's will and mercy, we have built this Deity church;
I, Papuna, son of Gostashab. We rest in peace in this grave, Papuna and
his wife Khvaramze. Whoever sees our efforts, pray for our souls. Byzantine
532-year cycle - ტოე.

II gravestone size: 165 x 44 cm.

Inscription size: 145 x 33 cm.

Font: Mkhedruli.

Number of lines: 18.

Size of letters: 7 x 3 cm; size of letters in the three lines above the last one - 4 x 1 cm; size of letters in the last line - 3 x 0,5 cm.

Space between the lines: 4 cm; space between the three lines above the last one - 2.5 cm; the last line is separated by 1 cm.

Detachment marks: colon and three dots.

Description of the gravestone: there is no significant damage on the gravestone; the calligraphy is not especially beautiful; several letters (ო, ვ და ი, ლ და ი.) (o, v and l, l and i) are carved in a special way; the text is written in one column, the uppercase letter Ⴛ (q) is especially beautiful. The last line must be added later.

Identity of the deceased: the gravestone belongs to Prince of the second order, Papuna Gostashab's son Gostashabishvili-Baratashvili, who constructed a monastery, a bell-tower, nine chambers, cells and wine-cellar in 1684. This can be proved by the donor inscription (Takaishvili 1905,

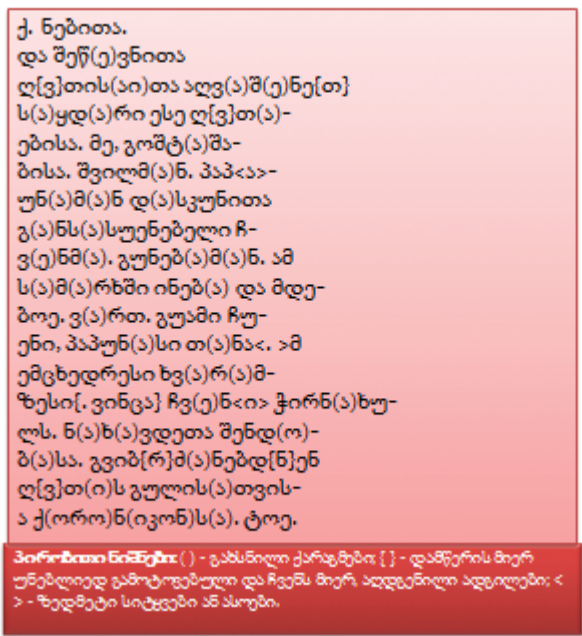
7). He organized his and his wife's graves here, in the Deity church, and, instead of the family cemetery in Betania, was buried in this place.

Date: initially, we failed to read the last part of the inscription correctly and thought that the grave was not dated. However, the epitaph says: „I died on Saturday, February the twenty seventh, in the period of reign of King Giorgi and governance of Vakhtang.“ Based on this information, we calculated that the second period of reign of King Giorgi XI and the governance of Vakhtang comprises the years 1702-1709, and Papuna died in this period.¹ Givi Jamburia concluded this based on the fact that Papuna

---

¹ Vakhtang did not become a Governor in 1703. He was appointed to this post in 1702 (Takaishvili 1899, 441); According to the chronicles: "ქვს ღჳ (1702) Prince Vakhtang came from Imereti to Kartli". In a short while, he was temporarily, for one year, replaced by his father Prince Levan: "ქვს ღჳა (1703) instead of King Giorgi, arrived his brother Levan from Ispahan, on July 15" (Chronicles 1967, 5, 7).

was alive when Governor Vakhtang granted him with a charter of mercy on May 7, 1708 (Takaishvili 1899, 442-443). However, Papuna must have been dead when the document on the division of the Gostashabishvili clan was issued in 1713 (Takaishvili 1899, 354-368). Based on these historical documents, historian Givi Jamburia concluded that Papuna had died in the period between 1708-1713 (Jamburia 1955, 48). Comparison of this information with the data of the epitaph has proved that Papuna died in the period from May 7, 1708 until April 21, 1709 (when Afgans treacherously killed Kartlian King Giorgi XI - **G. L.**). This means that Papuna died on Saturday, February 27, 1709. At the end of the epitaph, there is a date that we managed to decipher during our second attempt: ქ(ორ)ო(ნი)კ(ო)ნ(სა)ტუზ (397 i.e. 1312+397=1709). This date proved that our arguments had been correct.

Symbols: ( ) – open titlos; { } – places accidentally omitted by the writer and restored by us.

Reading:

ქ.ჰაჰა,ეს(ე)რამდებარევიქმენსამარესაამას,მეფრიადცოდვილიგოსტაშაბისშვილიჰაპუნა,მ(ო)ნასტრისაამის(ა)აღმშენებელი.აღვე(ს)რულეფებ(ე)რულ(ი)ს(ა)ოცდაშვი(ი)დსა,დღესაშაბათსა.მეფობასაგიორგისასა,გამგებელისავახტანგისა.ესვინცაწახოთ,

შ(ე)ნდობ(ა) ბრძ(ა)ნეთ: ქ(ორ)ო(ნი)კ(ო)ნ(სა) ტჷბ. ქ. მოგიხსენე უფალო მ(ა)ნგლელი ნიკოლოზ.

Translation: Here I lie in this grave, sinful Papuna Gostashabishvili, builder of this church. I died on Saturday, February 27, during the reign of King Giorgi and the governance of Vakhtang. Whoever sees this, pray for my soul. Byzantine cycle 397. God have mercy upon Nikoloz of Manglisi.

Thus, the palace, church, additional buildings, wine-cellar, cells and chambers were constructed in Amlivi by Papuna Gostashab's son Gostashabishvili-Baratashvili (probable dates:² 1619-1633?-1709). He was

1 We had been reading the text incorrectly from this place: „[ვცნტ ეიხვამ ახსვექალით?] მ(ო)ნ(ა)გარნი პო[ვო]ს“ – but we were able to read it correctly upon our second visit - G. L.

2 In one undated charter, King Simon II (1619-1630) mentions Gostashab and his sons: Qaparbeg, Tamaz and Iovane. This means that Papuna and Kaikhosro (Khosita) had not been born yet. Ekvtime Takaishvili dates the document based on King Simon's reign. Thus, Papuna must have been born in the period between 1619 and 1630, or in the years 1630-33, because, in 1648, he was already an adult and occupied an important post. He could not

granted the title of the Royal Swordsman (Chief Guard of the King) by King Rostom (1633-1658).¹ Later, Vakhtang V (1658-1675) was to renew this title for Papuna or preserve the titles of Rostom's period unchanged.² In the first period of reign of Giorgi XI, Papuna had lost this title, because the new King had changed the policy of his predecessors and appointed statesmen according to his opinion.³

From the period of reign of Erekle I (King of Kartli: 1688-1702; King of Kakheti: 1702-1709) Nazarali-Khan, Papuna regained the title of the Royal Swordsman (Chief Guard of the King).⁴ It seems, Nazarali-Khan wanted to establish a strong foothold in Kartli by means of granting titles to feudal lords.⁵ One more expression of this fact was the granting of the village Haghpat and its adjacency to Papuna-Beg on June 7, 1691 (without Lore's Melik's consent) (Takaishvili 1899, 433-434). However, King Erekle was considered Bagrationi of Kakheti, and, when in 1691 King Giorgi returned from Samtskhe to Kartli, the majority of feudal lords of Kartli supported him. According to Vakhushiti and Parsadan, all the Baratashvilis of Somkhiti supported King Giorgi (Bagrationi, 467; Kakabadze 1926, 79). Together with the Persians, Erekle occupied a stronghold in Tbilisi castle, and, from time to time, struggled with Giorgi and his adherents, relying on the Persian military forces. The family of Gostashabishvili also supported King Giorgi. On April 1, 1693, the grateful king granted lands to Papuna and his sons: Gostashab, Tamaz and Qaparbeg, and grandsons: Amilghambar and Bezhan (Takaishvili 1899, 431-432). However, in 1695, King Giorgi, who was exhausted with battles, moved to Imereti with his family, and, a year later, traveled to Persia to reconcile with the Shah. Georgian feudal lords, tired of the internal struggles, went to King Erekle and asked for forgiveness. Thus, Nazarali-Khan regained control over the entire Kartli (Bagrationi, 473-475). In this period, Papuna no longer possessed the title of the Royal Swordsman and was no longer granted charters of mercy. It seems King Erekle was dissatisfied with the Gostashabishvili family. During Vakhtang's governance, Papuna was old and incapable of holding important state

---

have been born later than 1633 (1648-15=1633) - G. L. (Takaishvili 1899, 117).

1 Papuna was first mentioned under this title on October 1, 1648, in the document of King Rostom's decision and mercy - G. L.; (Takaishvili 1899, 68).

2 In the document of mercy issued by King Shahnavaz on April 28, 1659, Papuna is mentioned under the title of Royal Swordsman - G. L.; (Takaishvili 1899, 413).

3 King Giorgi, in his charter of mercy issued on May 4, 1688, calls Papuna his "faithful and devoted servant". The King does not refer to Papuna as Royal Swordsman in any of the documents - G. L. (Takaishvili 1899, 415-417).

4 In the charter of renewal of lands (in upper Tserakvi), issued in 1689, King Erekle refers to Papuna as Royal Swordsman - G. L. (Takaishvili 1899, 78).

5 According to Vakhushiti Bagrationi, upon his arrival from Iran to Kartli, Erekle Nazarali-Khan started to appoint his supporters to important state and clerical posts - G. L. (Bagrationi 1973, 464-465); According to Parsadan Gorgijanidze, naïve Nazarali-Khan could not distinguish between friends and foes. Therefore, he granted posts and all kinds of benefits to the supporters of King Giorgi - G. L. (Kakabadze 1926, 79).

ქ. ჰაჰა. ეს(ე)რა, მ-
 დებარე. ვიქმე-
 ნ, სამარესა, ა-
 მას, მე, ფრია-
 დ, ცოდვილი
 გოსტაშაბის-
 შვილი, პაპუნა მ-
 (ო)ნასტრისა, ამის(ა)
 აღმშენებელი, ა-
 დვ(ე)სრულე ფებ(ე)რ-
 ვლ(ი)ს(ა) ოცდამე(ი)დსა დ-
 ღესა შაბათსა, მეფ-
 ობასა, გიორგის-
 ასა, გამგებელისა, ვახ-
 ტ[ან]გისა. ეს ვინცა ნახოთ შ-
 (ე)ნდობ(ა) ბრმ(ა)ნეთ ქ(ორ)ო(ნი)კ(ო)ნ(სა) ტჟუ.
 ქ. მოვიხსენე უფალო მ(ა)ნგლელი ნიკოლოზ.

პირობითი ნიშნები: ( ) - გახსნილი ქარაგმები; [ ] - დამწერის მიერ
 უნებლიედ გამოტოვებული და ჩვენს მიერ, აღდგენილი
 ადგილები.

posts, although he was favoured by the Governor (Takaishvili 1899, 442-443).

Papuna's and his wife Khvaramze's children: Papuna's elder son, Gostashab, is first mentioned in historical documents in the charter of mercy dated by 28 April, 1659 (Takaishvili 1899, 413). He is last mentioned in his lifetime in the charter of freedom dated by 1 April, 1693 (Takaishvili 1899, 431-432). In the charter dated by 1696, as well as later documents issued after Papuna's death, instead of Gostashab, his elder son Amilghambar is mentioned, because, after his grandfather's death, he became the Head of the Gostashabishvili clan, although, according to Georgian laws, his uncles were to head to family (Takaishvili 1899, 432-433). Thus, Gostashab must have died in the period between April 1, 1693, and the year 1696. Probably he died in the struggles between the supporters of King Giorgi and the Persians who supported King Erekle. To make the date more precise, Gostashab must have died prior to 1695, when King Giorgi left Kartli. Nikoloz, referred to as the Bishop of Manglisi (National Center of Manuscripts: Hd – 2250), must have become a clerical person in the period between June 21, 1688 and the year 1689. In the book of promise and law dated by 1688, Nikoloz is mentioned together with Papuna's two sons (Takaishvili 1899, 77). However, in the document regarding the renewal of the land granted by King Erekle in 1689, Nikoloz is no longer mentioned with other sons of Papuna (Takaishvili 1899, 78). An important document regarding Nikoloz is provided by Vakhushti Bagrationi: when Shah Suleyman I died (1666-1694, July 29), his heir Shah Hussein (July 29,

1694 - 1722) sent military support to Erekle Nazarali-Khan. Before reaching Tbilisi, these forces were attacked and completely annihilated by Kartlians under the leadership of King Giorgi. One brave Persian fellow struggled desperately and threw five Georgian horsemen from their horses. However, Nikoloz Gostashabishvili caught and disarmed this fellow. Charmed by his courage, Nikoloz set him free later (Bagrationi, 471). In our opinion, at this time Nikoloz was already a clerical person, but he and his family supported King Giorgi. It is also possible that his elder brother Gostashab was killed in this very battle. Since 1695, Nikoloz is again mentioned in the charters, first as a priest-monk and, later, since 1699, as the Bishop of Manglisi (Takaishvili 1899, 80). The last line, added later to the inscription on Papuna's gravestone, says: "May God have mercy on Nikoloz of Manglisi." This means that the epitaph on his father's grave was written by Nikoloz Gostashabishvili. Yet, Nikoloz's clerical name must have been Ioseb, because, in 1693, Nikoloz Dolenjishvili is mentioned as Nikoloz of Manglisi (Zhordania 1903, 229). In 1713, the Archbishop of Manglisi was Arsen Do-

lenjishvili, Nikoloz's nephew (Zhordania 1903, 228). In the period between these two clerical figures, the uncle and the nephew, only one person – Ioseb Baratashvili – is referred to as the Bishop of Manglisi. We argue that this very person is Nikoloz Gostashabishvili, Papuna's son (Zhordania 1903, 216). As Nikoloz Gostashabishvili made the epitaph on his father's grave in 1709, while in 1713 Arsen Dolenjishvili was the Bishop of Manglisi, Ioseb of Manglisi must have died in the period between 1709 and 1713, because there are no church documents proving that he had changed an eparchy.

- Qaparbeg is first mentioned in historical documents together with his brother Gostashab on April 28, 1659 (Takaishvili 1899, 413). He is last mentioned in the charter of division issued on December 1, 1713 (Takaishvili 1899, 136-137).
- Tamaz is first mentioned in the charter of mercy issued in 1671, together with his father and elder brothers (Takaishvili 1899, 425). He is last mentioned in the charter of division issued on December 1, 1713 (Takaishvili 1899, 136-137).
- Papuna's daughter Mariam was the wife of Durmishkhan Palavankhosroshvili-Baratashvili. Durmishkhan, who had no children, died

before 22 April, 1688 (Takaishvili 1899, 77). Therefore, on May 4, 1688, the King granted Durmishkhan's lands to the family of widow Mariam i.e. Papuna Gostashabishvili (Takaishvili 1899, 415).

- Papuna must have had other daughters, because in the inscription of Amlivi church he mentioned his sons and daughters in the plural form.¹

In the 18th century, the Gostashabishvili clan, strengthened as a result of Papuna's deeds, possessed about three hundred peasants and 10 aristocratic families (Berdznishvili, Areshishvili, Mamistvalishvili, Sadunishvili, Saginashvili, Janiashvili, Dolenjishvili, Pavliashvili, Begiashvili and Kipiani). The heads of their families were considered princes of the second rank, whereas their brothers were considered princes of the third rank. However, in 1713 and 1721-22, they were separated and their manors fell apart (Takaishvili 1899, 354-368). Due to the attacks of Lezghins at the end of the XVIII century, they lost many of their lands and servants, and, in the XIX century, they turned into minor landowners (Lortkipanidze 1938, 335-337).

¹ "...my sons and daughters, who have built this church..."(Takaishvili 1905, 7; Beridze1994, 83).

REFERENCES

- Bagrationi, Vakhushti. 1973. *Description of the Kingdom of Georgia. Life of Georgia*. The text has been identified based on all major manuscripts by S. Kaukhchishvili. volume IV. Tbilisi. "Sabchota Saqartvelo" publishing-house.
- Beridze, Vakhtang. 1994. *Georgian Church Architecture of the XVI-XVIII Centuries*. Tbilisi.
- Gvritishvili, Davit. 1955. *From the History of Social Relations of Feudal Georgia*. Tbilisi.
- Takaishvili, Ekvtime. 1899. *Georgian Historical Monuments*. v. I. Tbilisi.
- Topchishvili, Roland. 2011. *The History of Georgian Aristocratic Family Names*. Tbilisi. "Universal" publishing-house.
- Kakabadze, Sargis. 1926. *The Story of Parsadan Gorgijanidze*. Tbilisi.
- Lortkipanidze, Iason. 1938. *Lower Kartli in the First Quarter of the XVIII Century. The Statistics of the Population and Ownership*. parts 3-4. Tbilisi.
- The Annotated Dictionary of Persons. 1991. *Based on Georgian Historical Documents of the XI-XVII Centuries*. volume I. Compiled by D. Kldiashvili, M. Surguladze, E. Tsagareishvili, G. Jandieri. Tbilisi: "Metsniereba" publishing-house.
- The Annotated Dictionary of Persons. 2015. *Based on Georgian Historical Documents of the XI-XVII Centuries*. volume V. Compiled by D. Kldiashvili, N. Mshvidobadze, G. Mchedlidze, M. Surguladze. Tbilisi.
- Zhordania, Tedo. 1903. *Historical Documents Regarding the Monasteries and Churches of Kartli and Kakheti*. Poti.
- Georgian Central Historical Archive, National Archive. Department of Old Documents. Fund number: 1450-2/143
- Chronicles and Other Materials on Georgian History and Literature. 1967. Compiled and commented by T. Zhordania. Book 3 (from 1700 to the 60s of the XIX century). Prepared for publication by G. Zhordania and Sh. Khantadze. Tbilisi.
- Tsitsishvili, Irakli. 1955. *The History of Georgian Architecture*. Tbilisi.
- Tchaia, Zaza. 2013. *The History of Princedoms of Lower Kartli*. Tbilisi: "Prani" publishing-house.
- Korneli Kekelidze National Center of Manuscripts. Codes: Ad – 1299; Qd – 2432; Hd – 2250.
- Jamburia, Givi. 1955. *On the History of Georgian Feudal Relations. Princedoms of Somkhiti -Sabaratiano*. Tbilisi.
- Janashia, Simon. 1952. *Genealogy of the Baratashvili*. Research Papers. Volume II. Tbilisi: Publishing House of the Georgian Academy of Sciences.
- Takaishvili, Ekvtime. 1905. *Archeological Excursions. Investigation and Notes*. Second Edition. Tbilisi (in Russian).

ლევან კოჭლამაზაშვილი

არნოლდ ჩიქობავას სახელობის
ენათმეცნიერების ინსტიტუტი,
საქართველო

levan.kochlamazashvili285@hum.tsu.edu.ge

**ფონეტიკური ტრანსფორმაცია – სახელის
ფუძის სემანტიკის დიაქრონიული გარდაქმნის
ხელშემწყობი პირობა**

სტატიაში მიმოხილულია ფუძის ენობრივი შესაძლებლობი, რომელიც მას სხვადასხვა იერარქიულ დონეზე გამოეკვეთება და ისტორიის განმავლობაში როგორ შეინარჩუნებს ლინგვისტურ ხასიათს.

მსჯელობა წარიმართება დმ- ქართული ძირის კვალდაკვალ, რომელსაც არაერთი გეოგრაფიული სახელის ფუძე ემყარება. გაშუქებულია მისი ფონეტიკური გარდასახვის ისტორია, რაც ასახულია სხვადასხვა ტოპონიმში.

გამოვავლინეთ ძირის შესატყვისები სვანურსა და კოლხურში, რომელთა ფონეტიკურ სახეცვლილებას სემასიოლოგიური გადახრაც ერთვის თან.

მონაცემთა ისტორიულ-შედარებითი წრილით განხილვის საფუძველზე წარმოდგენილია ხედვა პირველსახის აღდგენისა საერთო-ქართველური ფუძე-ენის ქრონოლოგიურ დონეზე.

საკვანძო სიტყვები: დიაქრონიული ფონეტიკა, სემასიოლოგია, ქართველური ენები

სიტყვის აგებულებაში ფუძე სემანტიზებულ ერთეულად გამოიყოფა, რომელსაც შესწევს ფორმატწარმოების უნარი. იგი, თავის მხრივ, მარტივ ენობრივ ერთეულად არ მოიაზრება, რამეთუ ორი მორფემის – ძირისა და დერივაციული აფიქსის – ნაერთია. მას შეუძლია ნიშან-თვისებათა საილუსტრაციოდ ენას იდენტობის ასპარეზად ექცეს და ინდივიდუალური ხასიათით გამოარჩევდეს მას სხვა სისტემა-სტრუქტურათაგან. მისი უპირატესობა თუნდაც იმითაც გამოიხატება, რომ მორფოლოგიური ხასიათის გამოხატვის საშუალების უქონლობის შემთხვევაში (ბრუნება, უღლება) ითავსებს აფიქსაციის ფუნქციას და ფლექსიით უნაზღაურებს ენას ბრუნვის ნიშნის არარსებობას და ამ გზით უწყობს ხელს ბრუნების მორფოლოგიური პროცესის განხორციელებას. ცნობილია, რომ ეს

ხერხი სემიტურ ენებს ახასიათებთ¹.

წინამდებარე კვლევის ფარგლებში ყურადღებას ვამახვილებთ სახელის ფუძის, როგორც აზრობრივი ელემენტის, ენობრივ შესაძლებლობებზე, რომელნიც მას მეტ-ნაკლები სიმტკიცით უნარჩუნდება ისტორიის მანძილზე. გარე ფაქტორებით განპირობებულ მიზეზებს სიტყვის დესემანტიზება ფონეტიკური იერის ცვალებადობის პირობებში შეუძლია. ისეთი ძირიც კი, რომელიც პირველადი ლექსიკური ფონდის შემადგენელი ერთეულიც შესაძლოა ყოფილიყო, ამ ენობრივ პროცესს ემორჩილება და ერღვევა ან შინაარსობრივი, ან გამოხატულებითი მხარე, ან – ორივე ერთად.

განსახილავად შევარჩიეთ დმ- ძირით მიღებული ფუძეები ქართულში, რომელთა პირვანდელი შინაარსი და ეტიმოლოგიური წარმომავლობა უცნობია. ამას თან ერთვის ფონეტიკური პროცესების მოქმედება, რამაც დიაქრონიულ ცვლილებებს კიდევ მეტი გასაქანი მისცა, ღირებულებითი (შედეგობრივი) თვალსაზრისით. მოპოვებული მონაცემებით, სამეტყველო ლექსიკურ ფონდში არ გვხვდება, თუმცა თავს იჩენს გეოგრაფიულ სახელებში. ქვემოთ წარმოდგენილია მსჯელობა იმ კოგნიტიურ მიზეზ-გარემოებაზე, რამაც ამ ძირის რეალიზაციის საჭიროება შექმნა.

გეოგრაფიულ სახელთა საწარმოებლად დმ- ძირი დერივაციულ აფიქსებს იყენებს: /-ან/, /-ალ/, /სა-ელ/.

/-ან/ დეტერმინანტით ნაწარმოებია ტოპონიმ დმანისის² ფუძე, რომელიც დაიშლება ასე: დმ-ან-ის-ი.

დმან- ფუძესვე ფონეტიკური სახეცვლილებითაც ვხვდებით შიდა ქართლის სხვა ტოპონიმშივე (დმენისი)³: დმენისი < დმანისი, სადაც ე-ა გარდაქმნა დისტანციური, რეგრესული, ნაწილობრივი ასიმილაციით აიხსნება.

იგივე ფუძეს შევნიშნავთ დვან-შიც, რომელიც მ-ვ (ჟ) გადაბგერების შედეგად უნდა მიღებულიყო: *დმანი > დვანი.

დმ- ძირი დასავლეთ საქართველოს გეოგრაფიულ სახელებშიც ვხვდება. ფორმათწარმოება აქაც სხვადასხვაგვარია. მაგალითად, რაჭის სოფელ სადმელის⁴ სახელწოდებაში, მართალია, ძირი ფონეტიკურად უცვლელია, თუმცა ფუძე /სა-ელ/ ირგვლივსართით იწარმოება: სა-დმ-ელ-ი.

დასავლეთ საქართველოს სხვა ტოპონიმებში დმ- ძირი ერთგვარი ფონეტიკური პროცესით ხასიათდება: CS აგებულების თანხმომვანტოკომპლექსი გათიშულია ანაპტიქსური ხმოვნით: დმ > დVმ. ასეთია, მაგალითად, დიმი-ი⁵. ამ შემთხვევაში ფუძე და ძირი ერთმანეთს ემთხვევა.

1 ჩიქობავა 2008, 190-91.

2 ქალაქი ქვემო ქართლში, ამავე მხარეში გვხვდება სოფლები დიდი და პატარა დმანისის სახელებით.

3 პატარა ლიახვის ხეობის სოფელი დმენისი, ქსუისის თემი (გორის მნცპ.); ამჟამად ოკუპირებულია რუსეთის მიერ.

4 მდებარეობს რიონის ხეობაში (ამბროლაურის მნცპ.),

5 სოფელი იმერეთში, ხანის ხეობაში (ბაღდათის მნცპ.). მასვე ემუხებება სოფელი ზედა დიმის სახელწოდებით.

ზოგჯერ ანაპტიქსი უ ხმოვნით მიმდინარეობს, რაც შესაძლოა, მ სონორის გავლენას მიეწერებოდეს: დმ>დV_მ. ამგვარად გარდაქმნილი ჩანს დუმალა¹ ჰიდრონიმის ძირი, რომლის ფუძეც /-ალ/ დეტერმინანტითაა ნაწარმოები: დუმ-ალ-ა.

ყურადღებას იქცევს ზემო იმერეთის ტოპონიმი დუნთა². ფუძეში გამოიყოფა /-თა/³ ბოლოსართი: დუნ-თა. ძირი, თავის მხრივ, ფონეტიკურად სახეცვლილი ჩანს: დუნთა < *დუმთა, სადაც ნ<მ გარდაქმნა თ-ს მიერ გამოწვეული კონტაქტური, რეგრესული, ნაწილობრივი ასიმილაციით აიხსნება.

იმავე დუმ- ძირ-ფუძეს ვხვდებით ტომპოზიტის ტიპის დუმაცხო ტოპონიმში⁴. იგივე ტოპონიმი შიდა ქართლშიც მეორდება⁵, თუმცა სახელობითი ბრუნვის /-ი/ ნიშნის დართვამ ინტერვოკალურ პოზიციაში ვ (ჟ) ხმოვანთგამყარი ბგერის განვითარება გამოიწვია: დუმა-ცხოი > დუმაცხოვი.

დუმ-ფორმიანი ძირითაა ნაწარმოები ტოპონიმი დუმანისი⁶, რომელიც დმანისის მსგავსი აგებულებისაა.

დმ- ძირის ისტორიის თვალსაზრისით, მეტად საინტერესო აღმოჩნდა აღმოსავლეთ საქართველოს კიდეც ერთი გეოგრაფიული სახელი – დონა⁷. ეს ფორმა, ჩემი ვარაუდით, ფონეტიკური პროცესის შედეგად იქნა მიღებული: დონა < *დჟანა < *დმანა. დასაშვებია, რომ ჯერ მ>ჟ გარდაქმნა განხორციელებულიყო და ფუძეში აღმოჩენელი ჟა ბგერათკომპლექსი შერწყმულიყო.

როგორც ჩანს, ქართულ ტოპონიმიაში დმ- ძირი და მისგან მიღებული ფუძეები საკმაოდ ხშირად რეალიზდება; გასარკვევია ძირის სემანტიკა და მისი მიზეზ-შედეგობრივი მიმართება გეოგრაფიული სივრცის სახელდებასთან.

საბას ლექსიკონში გვხვდება დ უ ბ ე სიტყვა, რომელიც განმარტებულია „დაბალ ადგილად“⁸. გარდა ამისა, ეს ფორმა დაცულია იმერულში და, პ. გაჩეჩილაძის განმარტებით, ნიშნავს „ვაკე ადგილს, რომელსაც ირგვლივ გორაკები ავლია“⁹. შ. ფუტკარაძის ცნობით, იგი აჭარულშიც (მუჰაჯირთა მეტყველება) იმავე მნიშვნელობის მატარებელია¹⁰. სავარაუდოდ, ეს ფორმა მერმინდელი უნდა იყოს და შესაძლოა დმ- ძირიდან წარმოქმნილიყო ფონეტიკური პროცესის ამგვარი განხორციელებით: დმ > დუმ > დუბ.

ძირის ყველა შესაძლო ფონეტიკური გარდაქმნისა და ბგერათმე-

1 მდინარე იმერეთში, სოფელ ბორითთან (ხარაგაულის მნცპ.) ერთვის ძირულას.

2 მდებარეობს ყვირილის ხეობაში, მთა ჩიხასთან (საჩხერის მნცპ.).

3 ეგვე სუფიქსი იმერეთისა და დასავლეთ საქართველოს სხვა გეოგრაფიულ სახელებშიც გვხვდება: სხალ-თა, კალო-თა, კობალ-თა, აგო-თა და სხვ.

4 სოფელია გუდამაყარში (დუშეთის მცნპ.).

5 იგულისხმება სოფელი დუმაცხოვი (ხაშურის მნცპ.).

6 საერთოდაც დუმანისი ქვემო ქართლში (თეთრიწყაროს მნცპ.) მდებარეობს; სოფელს 2015 წლის 6 ოქტომბერს საქართველოს მთავრობამ ჯვარა დაარქვა (იხ. დადგ. N515).

7 სოფელია ლაგოდეხის მუნიციპალიტეტში.

8 ორბელიანი 1949, 172.

9 გაჩეჩილაძე 1976, 67.

10 ფუტკარაძე 1989, ქდვ: www.corpora.co/#/dictionaries.

სატყვისობის წესთა გათვალისწინებით, ძიება ქართველურ ენათა ლექსიკაშიც განვაგრძეთ. ამ მხრივ საინტერესო აღმოჩნდა კოლხურისა და სვანურის მონაცემები.

კოლხურს ჭანურ კილოში აღმოაჩნდა სიტყვა დ უ მ ბ უ რ ი, რომელიც, ა. თანდილაძის განმარტებით, „ძნელად საბარ, უხეშ მიწას“ ნიშნავს¹. სიტყვა ასე დანაწევრდება: დუმბ-ურ-ი, სადაც ფუძის მანარმოებელია /-ურ/ სუფიქსი. თავის მხრივ, დუმბ- ძირიც სახეცვლილი ჩანს; დასაშვებია, რომ *დუმ- ფორმისაგან მიღებულიყო: ჭანურში მ-ს შემდგომ ბ-ს განვითარება უცხო მოვლენა არაა².

მეგრულში დასტურდება სიტყვა დ უ ბ ე, რომელსაც ა. ქობალია განმარტავს: „მთის ხეობა; დაბალი, ჩავარდნილი ადგილი; ძახველი“³; იგი, სავარაუდოდ, ქართულიდან უნდა შესულიყო⁴.

სვანურს მოეპოვება ტუბიბ- „ხეობის“ აღმნიშვნელი ლექსიკური ერთეული⁵. სიტყვა პირვანდელი სახით რომ არ გამოიყურება, ამას მეტყველებს ქართულ-კოლხურის ჩვენებაც. ანლაუტში, როგორც ჩანს, *დ>ტ სახის დისიმილაციური გარდაქმნა განხორციელდა, ინლაუტში კი *უ>ტი დიფთინგიზაციის პროცესთან გვაქვს საქმე⁶, ეს მოვლენები კი სვანურს არ ეუცხოება.

უნდა აღინიშნოს, რომ ჩოლურულში ამ ძირისაგან ახალი ფუძე ტუბიბრა „ღელე“ იწარმოება⁷. ეგვევ ძირი მონაწილეობს აგრეთვე სვანურ გეოგრაფიულ სახელთა წარმოებაში: ტვიბ⁸, ტვიბერ⁹...

როგორც განხილული მონაცემებიდან ჩანს, ძირი აღმოაჩნდა სამივე ქართველურ ენას. მიუხედავად იმისა, რომ იგი ფონეტიკური ნაირგვარობით ხასიათდება, შესაძლებელია მისი პირველსახის აღდგენა შემდეგი პირობების გათვალისწინებით:

ქართ. დუმ- // დუბ- // დმ- // დტ- „მთა-გორაკთა შორის მოქცეული დაბლობი“

კოლხ. დუმბ- „ძნელად საბარი, უხეში მიწა“

სვან. ტუბიბ- „ხეობა, ღელე“

ა) აღნაუტის პოზიციაში პირვანდელი ვითარება შემორჩენილი უნდა ჰქონდეს ქართულსა და კოლხურს, სვანური ფორმა სახეცვლილია.

ბ) ქართულში გამოვლენილ ფორმათა შორის ამოსავალ ვითარებას CVS აგებულების ძირის ფორმები, ვოკალური ელემენტის გაქრობა მეორეულია.

გ) პირვანდელი ძირის ვოკალური ელემენტი, სავარაუდოდ, არ დაცულა არც ერთ შემთხვევაში, გარდა ერთადერთი გეოგრაფი-

1 თანდილაძე 2013, 228.

2 შდრ. ქუთელია 2005, 118-20.

3 ქობალია 2010 (ელექტრონული წყარო: www.ice.ge/liv/liv/megr.php).

4 ვარაუდს ის გარემოებაც მიმყარებს, რომ დუბ სიტყვა ქართული ენის დასავლურ კილოებშია შემორჩენილი.

5 თოფურია-ქაღდანი 2000 (ელექტრონული წყარო: www.ice.ge/liv/liv/svanur1.php).

6 შდრ. ჟღენტი 1949, 109-11.

7 ლიპარტელიანი 1994, 265.

8 სოფელი ქვემო სვანეთში, ჩოლურის თემში (ლენტეხის მნცპ.).

9 მყინვარი სვანეთის კავკასიონის ქედზე, აგრეთვე სოფელია ზემო სვანეთში, ცხუმარის თემში (მესტიის მნცპ.).

ული სახელის ძირ-ფუძისა (დომ-ი). იგი, სავარაუდოდ, ანაპტიქსური ხმოვანი უნდა ყოფილიყო, რის გამოც სუსტი პოზიცია ექნებოდა სიტყვაში და ბგერათშერწყმით ამიტომ ასიმილირდებოდა მ სონორის მიერ.

დ) დიფთონგიზაცია, უთუოდ, მეორეულია, აშკარად საკუთრივ სვანური მოვლენაა, რამეთუ უ>ტი გადაბგერების სხვა მრავალი შემთხვევა გვაქვს (მაგ., გუშგუედ > გუიშგუედ...). მის განხორციელებას საფუძველი ფუძე-ენიდან უნდა ჰქონოდა და შესაძლოა /ტი/ დიფთონგი სწორედ გარდაქმნის შუალედურ საფეხურს ასახავდეს: *დი-მ>დტიმ>დუმ.

ე) სემასიოლოგიური ჩარჩოები – „ხეობა“, „ღელე“, „მთათა შორის მდებარე ვაკე“, „უხეში მინა“ ერთმანეთთან მჭიდრო სიახლოვისა და მიზეზ-შედეგობრიობის მაჩვენებელია.

ვ) დმ- ძირისაგან წარმოებულ ქართულ ტოპონიმებს (დვანი, დმანისი, დმენისი, დუმანისი, დუმაცხო, დუმაცხოვი, დუნთა, სადმელი) ფიზიკურ-გეოგრაფიული თვალსაზრისითაც მიესადაგება მთისწინეთის, გორაკთა შორის მოქცეული დაბლობის, ღელის (დუმალა ჰიდრონიმის შემთხვევაში) აღქმითი სახელდება.

ყოველივე ზემოთქმულის გათვალისწინებით, მართებულად მიმაჩნია საერთო-ქართველურ ფუძე-ენის ქრონოლოგიურ დონეზე *დომ- „დაბლობი მთათა შორის“ აგებულების ძირის აღდგენა.

დამონებაანი

გაჩეჩილაძე, პოლიევქტ. 1976. იმერული დიალექტის სალექსიკონო მასალა. თბილისი: მეცნიერება

თანდილავა, ალი. 2013. ლაზური ლექსიკონი, თბილისი: საარი

თოფურია ვარლამ, ქალდანი მაქსიმე. 2000. სვანური ლექსიკონი, თბილისი; ელექტრონული www.ice.ge/liv/liv/svanur1.php

ლიპარტელიანი, ასლან. 1994. სვანურ-ქართული ლექსიკონი, თბილისი

ორბელიანი, სულხან-საბა. 1949. სიტყვის კონა (რედ. ს.ყუბანიეშვილი). თბილისი: სახელგამი

ჟლენტი, სერგი. 1949. სვანური ენის ფონეტიკის ძირითადი საკითხები. თბილისი: საქ. მეცნ. აკად. გამ-ბა

ფუტკარაძე, შუშანა. 1989. ჩვენებურების ქართული. ქვე: www.corpora.co/#/dictionaries

ქობალია, ალიო. 2010. მეგრული ლექსიკონი, ელექტრონული: www.ice.ge/liv/liv/megr.php

ქუთელია, ნათელა. 2005. ლაზურის ფონემატური სტრუქტურა. თბილისი: თსუ გამ-ბა

ჩიქობავა, არნოლდ. 2008. ენათმეცნიერების შესავალი. თბილისი: თსუ გამ-ბა

LEVAN KOCHLAMAZASHVILI Arnold Chikobava Institute of Linguistics,
Georgia
levan.kochlamazashvili285@hum.tsu.edu.ge

A PHONETIC TRANSFORMATION – FACILITATING CONDITIONS FOR DIACHRONIC TRANSFORMATION OF THE SEMANTICS OF A NOUN STEM

The paper discusses linguistic potentials of a noun stem expressed at different hierarchic levels. It also examines how the stem maintains a linguistic nature throughout its history.

The paper deals with a Georgian root - ოძ upon which a number of stems of geographical nouns are based. The discussion touches upon the history of its phonetic transformation reflected in various toponyms. In addition, I emphasize the equivalents of the root in Svan and Colchian and their phonetic alterations accompanied by semasiological deviations.

The data are analyzed within the historical-comparative framework. A view of the reconstruction of a prototype on the chronological level of the common Proto-Kartvelian language is put forward.

KEYWORDS: diachronic phonetics, semasiology, Kartvelian Languages.

In a word structure, the stem is separated as a semanticized unit which has an ability of inflection. In its turn, the stem is not a simple linguistic unit because it is a compound of two morphemes – a root and an affix. The characteristics of the stem can serve as an identity of any language. These individual features may distinguish the language from the systems and structures of other languages. The priority of the stem lies in the fact that it takes on the function of affixation when there are no means of morphological expression (declension, conjugation). In addition, it compensates the absence of case markers with flexion and in this way contributes to the morphological process of declension. As is known, this feature is typical for the Semitic languages.¹

In this present paper, I pay attention to those linguistic capacities of the noun stem being a meaningful element that are more or less pre-

---

¹ Chikobava 2008, 190-91.

served throughout the whole history. The extralinguistic reasons can de-semanticize the word under variability conditions of the phonetic form. The root that was part of the primary lexicon is subject to this linguistic process either by changing its content or expressive part, or by changing both of them.

I examine the stems that are derived from the root **dm-** in Georgian. The primary meanings and etymological origins of the stems are unknown. It is evident that there are some effects of phonetic processes that give rise to diachronic changes from the perspective of effectiveness (consecutiveness). According to the collected data, we do not meet these words in the spoken language. However, they are used as geographical proper names. Below I focus on the cognitive reasons and conditions creating the need for the realization of the root **dm-**.

When forming the geographical nouns, the root **dm-** utilizes the derivative affixes: /-an/, /-al/, /sa-el/.

The determinant /-an/ forms the stem of the toponym **Dmanisi**¹ that can be broken down as the following: **dm-an-is-i..**

We encounter the stem *dman* with a phonetic variation in another toponym (Dmenisi)² in Shida Kartli: *dmenisi* < *dmanisi* where the transformation **e<a** can be explained by means of distant, regressive and partial assimilation.

The same stem is in **Dvani** which must have been received as a results of sound alternation **m>v** (w):*dmani > *dvani* (*dwani*).

The root **dm-** is found in the geographical names of western Georgia. The inflection is diverse, for example, in the name of the village *Sadmeli*³ in Racha the root is phonetically not changed but the stem is affixed by /sa-el/: **sa-dm-el-i**.

The root **dm-** in other toponyms in western Georgia is characterized by a kind of phonetic process: the consonant complex of a CS-structure is split up by an anaptyctic vowel: **dm** > **dVm** for instance, **dim-i**⁴. In this case, the root and the stem coincide.

Sometimes the anaptyxis is occurs by the vowel η (u) possibly owing to the influence of the sonant /m/: **dm**>**dV_um**. Apparently, the root of the hydronym *dumala*⁵ is transformed in this way. The stem of the hydronym is formed by the determinant /-al/: **dum-al-a**.

1 Dmanisi is a town in Kvemo Kartli. Didi Dmanisi and Patara Dmanisi are villages in Kvemo Kartli.

2 Dmenisi is a village in the Patara Liakhvi gorge, Ksuisi community (Gori municipality), occupied by Russia.

3 *Sadmeli* is a village in the Rioni gorge (Ambrolauri municipality).

4 *Dimi* is a village in Imeteri, the Khani gorge (Bagdati municipality); its adjacent village is called Zeda Dimi.

5 *Dumala* is a river in Imereti, it meerges with the river Dzirula near the Village of Boriti (Kharagauli municipality).

The toponym **dunta**¹ in upper Imereti seems to be very interesting. The suffix /-ta/² is singled out in the stem: **dun**-ta. The root, in its turn, is phonetically modified: *dunta* < *dumta where the transformation **n**<**m** can be explained by means of contact, regressive and partial assimilation provoked by /t/. The same root-stem **dum**- is in the composite toponym *dumacxo*³. In addition, the toponym can be found in Shida Kartli.⁴ However, the nominative case marker /-i/ added in intervocalic position induces the development of the sound **v** (**w**) separating the vowels: *dumacxoi* < *dumacxovi*.

The toponym **Dumanisi**⁵ is formed by the root **dum**- the structure of which is similar to that of Dmanisi.

With respect to the history of the root **dm**-, in eastern Georgian another geographical name **Dona**⁶ turned out to be very interesting. I suppose that this form has been received as a result of the following phonetic process: *dona* < *dwana < *dmana. The transformation **m**>**w** was presumably performed first and then the sound complex **wa** found in the stem, fused together.

It seems that in the Georgian toponymy the root **dm**- and the stems derived from it are very often realized; it is necessary to investigate the semantics of the root and its cause-and-effect linkage with the naming of geographical space.

We encounter the word *dube* in Saba's dictionary. The word is explained as "a low place".⁷ Besides, this form is preserved in Imeretian and, according to Gachechiladze, it denotes "lowlands surrounded by hills".⁸ Putkaradze notes that the word carries the same meaning in Acharian (Muhajirs speech).⁹ This form was presumably derived later on going through the following phonetic process from the root **dm**-: **dm** > **dum** > **dub**.

I proceed with further investigation of the lexicon of the Kartvelian languages, taking into account each possible phonetic transformation of the root and the rules of sound correspondence. In this respect, the data from Colchis and Svan are of interest.

Colchis, in the Laz dialect, has the word *dumburi* which, according to

1 Dunta is a village in the Kvirila gorge, near Mount Chikha (Sachkhere municipality).

2 The same suffix is in the Imeretian and western Georgian geographic nouns: *sxal*-ta, *kalo*-ta, *kobal*-ta, *ago*-ta etc.

3 Dumatskho (phonetic: *dumacxo*) is a village in Gudamakari (Dusheti municipality).

4 Here I mean village Dumatskhovi (Khashuri municipality).

5 Dumanisi is located in Kvemo Kartli (Tetritskaro municipality); the village was named Jvara on the 6th of October (see decree N515).

6 Dona is a village in Lagodekhi municipality.

7 Orbeliani 1949, 172.

8 Gachechiladze 1976, 67.

9 Putkaradze 1989, Georgian Dialect Corpus: www.corpora.co/#/dictionaries.

Tandilava, denotes “a coarse soil hard to dig”.¹ The word will be split up as the following: **dumb-ur-i**, where the stem marker is the suffix **/-ur/**. In its turn, the root **dumb-** seems to be modified and presumably it was developed from the form ***dum:** in Laz the development of **b** after **m** is not an abnormal phenomenon.²

The word *dube* can be traced in Megrelian which, according to Kobalia’s explanation, denotes “a mountain gorge; a low and a sunken place; a guilder rose”;³ we can assume that it came from Georgian⁴.

Svan has the lexical unit **ṭwib** denoting “a valley”⁵. The appearance of word is not original proved by Georgian-Colchian evidence. In anlaut the dissimilative transformation ***d>ṭ** occurred, whereas in inlaut the diphthongization ***u>wi** took place.⁶ These phenomena are not uncommon in Svan.

It is noteworthy that in Cholurian a new stem *ṭwibra* (“a stream”) is formed.⁷ The same root participates in the formation of the Svan geographical names: **ṭwib**⁸, **ṭwiber**⁹...

As it is obvious from the discussed data above, the root has been found in the three Kartvelian languages. In spite of the fact that the root can be characterized by the phonetic diversity, it is possible to reconstruct the primary form taking into consideration the following conditions:

Geo: **dum-** // **dub-** // **dm-** // **dw-** “lowlands surrounded by mountains and hills”

Col: **dumb-** “a coarse soil hard to dig”

Sv.: **ṭwib-** “a valley, a stream”

a) In case of anlaut, Georgian and Colchian maintain primary forms, whereas the Svan form is modified.

b) Among the forms revealed in Georgian, the root forms of a CVS-structure are primary and the disappearance of vocal elements is secondary.

c) The vocal element of the primary root is not supposedly kept in any example except in the root-stem *Dimi* of only one geographical noun. The vocal element might be an anaphtictic vowel having a weak position in the word and triggering the fusion of the sounds. The assimilation of the vowel occurred owing to the sonant **/m/**.

1 Tandilava 2013, 228.

2 Compare Kutelia 2005, 118-20.

3 Kobalia 2010 (www.ice.ge/liv/liv/megr.php).

4 The assumption is strengthened by the circumstances that the word *dube* remains in the western Georgian subdialects.

5 Topuria & Kaldani 2000 (www.ice.ge/liv/liv/svanur1.php).

6 Compare Zhgenti 1949, 109-11.

7 Liparteliani 1994, 265.

8 Tvibi is a village in Kvemo Svaneti, Choluri community (Lentekhi municipality)

9 Tviberi is a glacier on the Caucasus Mountain Range in Svaneti, also it is a village in Zemo Svaneti, Tskhumari (Mestia municipality).

d) The diphthongization is definitely secondary, namely it is a Svan phenomenon, as we have a lot of cases of sound alternation **u>wi** (for example, gušgwey > gwešgwey...) in Svan. The basis of its implementation comes from the proto-language and the diphthong /**wi**/ presumably reflects an interim phase of the transformation: *dim>dwim>dum.

e) The semasiological frames – “a valley”, “a stream”, “lowlands amidst mountains”, “a coarse soil” are an indicator of causality and proximity.

f) The Georgian toponyms (Dvani, Dmanisi, Dmenisi, Dumanisi, dumacxo, dumacxovi, Dunta, Sadmeli) derived from the root **dm-** correspond to the perceptual naming of a piedmont, lowlands amid hills, and a stream (in case of the hydronym Dumala) from a physical-geographic perspective.

Taking into account the above-mentioned, I consider it relevant to reconstruct the structure of the root ***dim-** “lowlands amidst mountains” on the chronological level of the common Proto-Kartvelian language.

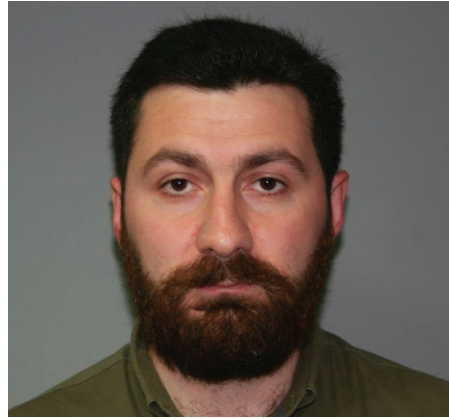
REFERENCES

- Gachechiladze, Polievkt. *Lexical Material of the Imeretian Dialect*, Tbilisi: Metsniereba, 1976.
- Tandilava, Ali. *Laz Dictionary*. Tbilisi: Saari, 2013.
- Topuria, Varlam and Maxime Kaldani. *Svan Dictionary*, Tbilisi, 2000; online dictionary at: www.ice.ge/liv/liv/svanur1.php
- Liparteliani, Aslan. *Svan-Georgian Dictionary*, Tbilisi, 1994.
- Orbeliani, Sulkhan-Saba. *Sitkvis Kona*, S. Kubaneishvili (ed.), Tbilisi: Sakhelgami, 1949.
- Zhgenti, Sergi. *Main Aspects of Phonetics of the Svan Language*, Tbilisi: Georgian National Academy of Science Press, 1949.
- Putkaradze, Shushana, *Georgian of the Chveneburis*, 1989; Georgian Dialect Corpus at: www.corpora.co/#/dictionaries
- Kobalia, Alio. *Megrelian Dictionary*, 2010; online dictionary at: www.ice.ge/liv/liv/megr.php
- Kutelia, Natela. *The Phonemic Structure of Laz*, Tbilisi: Tbilisi State University Press, 2005.
- Chikobava, Arnold. *Introduction to Linguistics*, Tbilisi: Tbilisi State University Press, 2008.

დიმიტრი სილაყაძე

საქართველოს ეროვნული არქივი,
საქართველო
dimitrisilaqadze@gmail.com

აირუმის ბრძოლა- პოლკოვნიკ ვაჩნაძის რაზმის ტყვედ ჩავარდნის ისტორია (სომხეთ-საქართველოს 1918 წლის ომი)¹

1918 წლის მიწურულს ორ ახლად ჩამოყალიბებულ პატარა კავკასიურ რესპუბლიკას, საქართველოსა და სომხეთს შორის წამოჭრილი დავა ბორჩალოსა და ახალქალაქის მაზრის კუთვნილების გამო ომში გადაიზარდა. დღევანდელ დღეს ისტორიოგრაფიის ინტერესს წარმოადგენს, ამ ომის პოლიტიკური, დიპლომატიური თუნუნინდა სამხედრო ხასიათის ასპექტები. ჩვენი კვლევა კი ეხება, 1918 წლის 15 დეკემბერს აირუმის რკინიგზის სადგურზე მომხდარ ბრძოლას, როდესაც პოლკოვნიკ ვაჩნაძის რაზმი სომხური ჯარის ჩასაფრებაში მოყვა. ინფორმაცია ამ ბრძოლის შესახებ აქამდეც არსებობდა, თუმცა საქართველოს ცენტრალური საისტორიო არქივის, საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის სამხედრო პროკურორის კანცელარიის ფონდში ნაპოვნმა საარქივო საქმემ, რომელიც ამ ბრძოლის გამოძიებას ეხება საშუალება მოგვცა დეტალურად აღგვედგინა მომხდარი.

საკვანძო სიტყვები: საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკა, სომხეთის რესპუბლიკა, სომხეთ-საქართველოს ომი, სამხედრო ისტორია, კავკასიის ისტორია

1 1918 წლის 15 დეკემბერს, სომხეთ-საქართველოს ომის მიმდინარეობისას, პოლკოვნიკ დავით ვაჩნაძის მეთაურობით ბამბაკის ხეობაში მიმავალი ქართული რაზმი რომელიც 300-მდე ჯარისკაცისგან შედგებოდა სადგურ აირუმთან მოწინააღმდეგის ჩასაფრებაში მოყვა. 4,5 საათიანი ბრძოლის შედეგად რაზმის 56 მებრძოლი დაიღუპა და 78 დაიჭრა (ფონდი 2018ა). ტყვია-წამლის ამონურვის შე-

¹ სტატიის პირველადი, არასამეცნიერო, პოპულარული ხასიათის ვერსია გამოქვეყნდა 2019 წლის 16 იანვარს საქართველოს პირველი რესპუბლიკის ბლოგზე <http://pirvelirespublika.blogspot.com/2019/01/blog-post.html>

მდეგ მოწინააღმდეგემ ტყვედ აიყვანა 240 ჯარისკაცი და ოფიცერი (ფონდი 2018ბ). საინტერესოა თუ რა გახდა ამ სამხედრო წარუმატებლობის მიზეზი. ამის გასარკვევად ომის დასრულებისთანავე, 1919 წლის თებერვალში, სამხედრო პროკურატურამ გამოძიება დაიწყო. შეიქმნა საგამოძიებო კომისია, რომელსაც სათავეში ჩაუდგა გენერალ-მაიორი გიორგი არჯევანიძე (ფონდი 2018გ). გამოძიების პროცესში დაიკითხნენ რაზმის ოფიცრები და სხვა პირები ვისაც საქმესთან შეხება ჰქონდათ. კომისიამ რაზმის მეთაური და ოფიცრები მომხდარში დამნაშავედ არ სცნო, რის საფუძველზეც 1919 წლის 27 დეკემბერს პროკურატურამ საქმის ძიება შეწყვიტა (ფონდი 2018ა).

1920 წელს საქმის ხელახლა გამოსაძიებლად შექმნა სამთავრობო საგანგებო-საგამოძიებო კომისია, რომელმაც 1920 წლის 2 დეკემბერს დაადგინა, რომ დატყვევებულ ჯარისკაცთა დაკითხვა შეუძლებელი იყო, ხოლო ოფიცერთა ჩვენებებში რაზმის მეთაურის დანაშაული არ იკვეთებოდა. ძიების გაგრძელება მიზანშეწონილად ჩაითვა და საქმე საკმაო საბუთების უქონლობის გამო დასახურად გადაეცა სამხედრო სასამართლოს (ფონდი 2018დ).

აირუმში ქართველი ჯარისკაცების ტყვედ ჩავარდნის ამბავს ორიოდე წინადადებით საკუთარ მემუარებში ახსენებენ გენერლები გიორგი მაზნიაშვილი და გიორგი კვინიტაძე. ისინი სწორად გადმოსცემენ ტყვედ ჩავარდნის ადგილს და ამბავს, რაზმის მეთაურის სახელს, ორივეს ეშლებათ თარიღი, მაზნიაშვილს კი რაზმის შემადგენლობაში შემავალი ქვედანაყოფები (მაზნიაშვილი 1927, 119; Квинитадзе 1985, 58). რაც შეეხება ისტორიოგრაფიას, არჩილ ჩაჩხიანი სომხეთ-საქართველოს ომის შესახებ მის მიერ დაწერილ წიგნში, აირუმის ბრძოლას დაახლოებით ერთ გვერდს უთმობს და მასზე მსჯელობს: მაზნიაშვილის და კვინიტაძის მოგონების, ასევე აირუმთან დალუპული ოფიცრის ვლადიმერ ბარნაბიშვილის მოკლე ბიოგრაფიული ცნობის და მეხუთე პოლკის რაზმის გაგზავნის შესახებ ამონაწერით - მეხუთე პოლკის საბრძოლო მოქმედებათა ჟურნალიდან (ჩაჩხიანი 2007, 334-335). ბრძოლის შედეგს მოკლედ გადმოგვცემს სომხეთის რესპუბლიკის (1918-1920წწ) ბოლო პრემიერი სიმონ ვრაციანი 1928 წელს პარიზში მიეს მიერ გამოცემულ ნაშრომში სომხეთის რესპუბლიკა (Virabyan 2016, 338). რიჩარდ ჰოვანესიანი კი ორი წინადადებით აღწერს სომხური ჯარის მარჯვენა ფლანგის მიერ მოულოდნელი დარტყმით აირუმის აღებას და მიღწეულ წარმატებას (Hovannisian 1971, 113).

რადგანაც ამ ბრძოლის შესახებ დაწყებული გამოძიების მასალები აქამდე უცნობი იყო, ამიტომ, ისტორიოგრაფიაში მომხდარი დეტალურად არასდროს ყოფილა გამოკვლეული. ჩვენ ხელთა არსებული საქმის ძიების დოკუმენტები, პროკურატურის, სამხედრო კომისიის დასკვნები, თუ ოფიცერთა მოხსენებები სხვა წყაროებთან ერთად ძალიან მნიშვნელოვან ინფორმაციას გვაძლევს აირუმის ბრძოლის შესახებ და საშუალებას გვაძლევს დეტალურად აღვადგინოთ ბრძოლის სურათი.

საბრძოლო მოქმედებების დასაწყისი – 9-13 დეკემბერი

1918 წლის დეკემბერში ორ პატარა კავკასიურ რესპუბლიკას საქართველოსა და სომხეთს შორის დავა ბორჩალოსა და ახალქალაქის მახრების კუთვნილების გამო სისხლისმღვრელ ომში გადაიზარდა. ომს წინ უძლოდა საკითხის მოლაპარაკებების მაგიდასთან გადაწყვეტის მცდელობა. ასევე 1918 წლის ოქტომბერში სომხურმა მხარემ ბორჩალოს მახრის სამხრეთ ნაწილში საბრძოლო მოქმედებების დაწყება სცადა, რაც წარმატებით აღკვეთა ქართულმა მხარემ და ინციდენტი საბოლოოდ გაუგებრობად მოინათლა (ჩაჩხიანი 2007, 229-253). ნოემბერსა და დეკემბერში ტერიტორიული პრობლემის გადასაწყვეტად მოლაპარაკებები გრძელდებოდა, ორივე მხარეს თავისი არგუმენტები გააჩნდა, საერთაშორისო ვითარება კი საქართველოსთვის არცთუ სასარგებლოდ იცვლებოდა. საქართველოს მფარველი გერმანია პირველ მსოფლიო ომში დამარცხდა და გერმანულმა ჯარმა საქართველოს დატოვებაც დაიწყო. მათ ნაცვლად ამიერკავკასიაში შემოდიდოდნენ მსოფლიო ომში გამარჯვებული ბრიტანელები, სომხეთი კი თავს ბრიტანელთა მოკავშირედ მიიჩნდევდა და თვლიდა, რომ ბრიტანელები კავკასიაში მათ მხარეს დაიჭერდნენ. სომხური მხარე ბორჩალოს მახრის სამხრეთ ნაწილში მდგომ ქართულ ჯარს ადგილობრივი სომხური მოსახლეობის შევიწროებაში ადანაშაულებდა. სოფელ უზუნლარში ადგილობრივი სომეხი მოსახლეობასა და ქართველ სამხედროებს შორის მომხდარი დაპირისპირების დროს სცემეს სოფლის კომისარი და დაიღუპა ერთი ადგილობრივი მცხოვრები (Hovannisian 1971, 103). 5-7 დეკემბერს სოფელ უზუნლარში რამდენიმე ინციდენტი მოხდა, შეიარაღებული ჯგუფები რამდენჯერმე დაესხნენ ქართველ სამხედროებს, 1 ჯარისკაცი დაიღუპა, რამდენიმე დაიჭრა და ნაწილი კი ტყვედ ჩავარდა. ბორჩალოს მახრის გენერალ-გუბერნატორმა გენერალმა გიორგი წულუკიძემ სოფლის მოსახლეობის განიარაღება გადაწყვიტა და ამისათვის 80 ჯარისკაცი გამოყო. თუმცა მოწინააღმდეგემ რომელიც ადგილობრივი მოსახლეობისა და სომხური რეგულარული არმიის მე-4 პოლკის ჯარისკაცებისგან შედგებოდა მძლავრი იერიში მიიტანა უზუნლარ-სანაინის მონაკვეთზე მდგარ წულუკიძის მცირერიცხოვან ძალებზე (Из Историй Армяно-Грузинскийх Отношений 1919, 88-90; ჩაჩხიანი 2007, 287-292). იმ დროისათვის გენერლის განკარგულებაში იყო: თბილისის საგუბერნიო ბატალიონის არასრული ასეული, 1 ჯავშანმატარებელი და მესაზღვრეთა მცირე ჯგუფი - სულ 200-მდე მებრძოლი (ჩაჩხიანი 2007, 291). მოწინააღმდეგემ 9 დეკემბერს დაიკავა უზუნლარი და სანაინს შეუტია. გენერალმა წულუკიძემ თბილისიდან დამატებითი ძალები მოითხოვა. 9 და 10 დეკემბერს მის დასახმარებლად მეხუთე პოლკის ორი რაზმი გაიგზავნა, მთლიანობაში - 325 მებრძოლი 4 ტყვიამფრქვევით (ფონდი 1878ა). ამასობაში სანაინში მყოფი ქართული ძალები ალყაში მოექცნენ და გენერლის ბრძანებით მეხუთე პოლკის ორმა რაზმმა სანაინისკენ გზა აღარ გააგრძელა და მის ჩრდილოეთით ალავერდთან გამაგრდა. ამ რაზმებისგან შეიქმნა დროებითი ბატალიონი რომელსაც პოლკოვნიკი მიქაბერიძე ჩაუდგა სათავეში. 11 დეკემბერს

საღამოს 8 საათზე გენერალი ნულუკიძე თავისი შტაბითურთ სანაინის ალყიდან გამოვიდა, თუმცა იქ რჩებოდა ქართული ჯავშანმატარებელი თავისი ეკიპაჟით, საგუბერნიო ბატალიონის არასრული ასეულისა და მესაზღვრეთა მცირე ჯგუფის ნარჩენები. სანაინთან ჯავშანმატარებლის მოქმედებას ხელს უშლიდა გეოგრაფიული გარემო და მონინალმდეგის მიერ რკინიგზის ხაზის დაზიანება. 13 დეკემბერს გენერალმა ნულუკიძემ სცადა სანაინისკენ გაქრა, მაგრამ ეს მცირე ძალებით და რკინიგზის ლიანდაგის აყრის გამო შეუძლებელი გამოდგა. ამიტომ გენერალმა სანაინში ჩარჩენილ ძალებს ალყის გამორღვევა და ალავერდისკენ უკანდახევა უბრძანა (ჩაჩხიანი 2007, 292-298). მთელი ამ დროის განმავლობაში დიპლომატიური მოლაპარაკებები თუ ნოტების გაცვლა-გამოცვლა ორ რესპუბლიკას შორის არ წყდებოდა, თუმცა ზოგი მათგანი საომარი მოქმედებებისას დაზიანებული ტელეგრაფის ხაზის გამო გვიან აღწევდა დანიშნულების ადგილზე. ამის პარალელურად კი სომხური მხარე საკუთარ ძალებს აძლიერებდა და დიდი შეტევისათვის ემზადებოდა. ქართულ სამხედრო-პოლიტიკურ ელიტას კი ბოლომდე არ უნდოდა გააზრება, რომ სრულმასშტაბიან ომთან ჰქონდა საქმე და ომს დაწყებულად არ მიიჩნევდნენ. ქართული მხარე თვლიდა, რომ მათ წინააღმდეგ სომხეთის რესპუბლიკის ხელშეწყობით ადგილობრივი სომხური ბანდები მოქმედებდნენ და ბრძოლაში ჩართული იყო სომხეთის რეგულარული ჯარისკ, თუმცა არ კარგავდნენ იმედს, რომ ყველაფერი მოლაპარაკებების გზით გადაწყდებოდა. სომხური მხარე კი მორჩალოს მაზრის სამხრეთ ნაწილიდან ქართული ჯარის გაყვანას ითხოვდა, წინააღმდეგ შემთხვევაში ძალის გამოყენებით იმუქრებოდა, არადა საბრძოლო მოქმედებები უკვე დაწყებული იყო. 13-14 დეკემბრიდან კი სრულმასშტაბიან ომში გადაიზარდა (ფონდი 1864; სახალხო საქმე N409 1918: 2; სახალხო საქმე N410 1918: 2)

სომხური წყაროების მიხედვით 13-14 დეკემბრისათვის ქართველების წინააღმდეგ მათ თავი მოუყარეს 28 ქვეით ასეულს და 4 ცხენოსან ესკადრონს (ასეული), ისინი შეიარაღებულნი იყვნენ 26 ტყვიამფრქვევითა და 7 ქვემეხით (Hovannisian 1971, 111). ამას ემატებოდა, ადგილობრივი სომეხი მოსახლეობის ერთი ნაწილისაგან შემდგარი მილიციური რაზმები. სომხური ცნობებით, მათი დაჯგუფება შეტევის წინ დაახლოებით 6000 მებრძოლისგან შედგებოდა (Virabyan 2016, 331). დაჯგუფებას სათავეში ედგა გენერალი დრასტჰამათ კანაიანი (დრო). ამ დაჯგუფების უმეტესი ნაწილი მიმართული იყო გენერალ ნულუკიძის ძალების წინააღმდეგ. ხოლო 11 ქვეითი ასეული, 20 ცხენოსანი 4 ქვემეხითა და 14 ტყვიამფრქვევით ვორონ-ცოვკა-პრიველნოეს მიმართულებაზე მდგარ გენერალ ციციშვილის ორასიოდე მებრძოლის წინააღმდეგ (ჩაჩხიანი 2007, 321-323).¹

გენერალ ნულუკიძის მიმართულებაზე მოქმედი მონინალმდეგის მიზანს, პირველ ეტაპზე ალავერდიდან-სადახლომდე ბამბაკის

1 გენერალ ციციშვილის რაზმის პირადი შემადგენლობის მონაცემი პირდაპირ არ არის დასახელებული, მაგრამ ციციშვილის პატაკიდან სჩანს, რომ მას ბრძოლის შემდეგ დარჩა 80-იოდე მებრძოლი, ხოლო 103 დაიღუპა ან დაჭრილი მონინალმდეგეს ჩაუვარდა ტყვედ.

ხეობის სრულად განმენდას წარმოადგენდა. როგორც მოგვიანებით გამოჩნდა, მათ იერიში მიიტანეს ალავერდზე და მის ზურგში განლაგებულ რკინიგზის სადგურებზე, ასევე შორეული ფლანგურ მანევრით გავიდნენ აირუმში. 14 დეკემბრისთვის ალავერდში ნულუკიდის განკარგულებაში იყო მეხუთე პოლკის დროებითი ბატალიონი, მეექვსე პოლკის ერთი ასეული და ორი არასრული საარტილერიო ბატარეა. სულ 500-550-მდე მებრძოლი (ჩაჩხიანი 2007, 298-299). სადახლო-აირუმ-ახტალა-ახპატ-ალავერდის რკინიგზის 40 კილომეტრიან მონაკვეთზე, ბამბაკის ვიწრო ხეობაში, მდინარე დებედას გაყოლებაზე რომელსაც ირგვლივ გორაკ-ბორცვები და უმეტესად კი საშუალო სიმაღლის მთები დაჰყურებდა, ორი ქართული ჯავშანმატარებელი პატრულირებდა. სადგურებზე კი ოცეულის ზომის ქვედანაყოფები იდგა. გენერალ ნულუკიდეს სასწრაფოდ სჭირდებოდა დამატებითი ძალების მიშველება.

ღამხარე რაზმის შედგენა თბილისში

14 დეკემბერს ქართული არმიის მეორე ქვეითი დივიზიის სარდალმა გენერალმა გიორგი მაზნიაშვილმა გენერალ ნულუკიდის მისამშველებლად რამდენიმე საათში შეადგინა სამხედრო რაზმი, რომელიც დაკომპლექტდა მეხუთე ქვეითი პოლკის ორი ასეულის, ამავე პოლკის სასწავლო და ტყვიისმფრქვეველთა გუნდების და მეოთხე პოლკის ერთი ასეულისაგან. რაზმის მეთაურად დაინიშნა პოლკოვნიკი დავით ვაჩნაძე (ფონდი 2018გ). რაზმის პირადი შემადგენლობა მეხუთე ქვეითი პოლკის საბრძოლო მოქმედებათა ჟურნალის მიხედვით 13 ოფიცრისა და 240 ჯარისკაცისგან შედგებოდა (ფონდი 1878ა), თუმცა საფიქრებელია რომ ამ რიცხვში არ არის ნაგულისხმევი მეოთხე პოლკის 1 ასეული. ამის თქმის საშუალებას გვაძლევს ის ფაქტი, რომ მეხუთე პოლკის ერთ ქვეით ასეულში იყო 83 (ფონდი 2018გ), სასწავლო გუნდში 35 (ფონდი 2018ბ), ხოლო ტყვიისმფრქვეველთა გუნდში კი 27 ჯარისკაცი (ფონდი 2018თ), სულ 145 ჯარისკაცი. არ ვიცით რამდენი ჯარისკაცი იყო მეხუთე პოლკის მეორე ასეულში და მეოთხე პოლკის ასეულში, თუმცა ლოგიკა გვკარნახობს, რომ ამ ორ ასეულში ერთად 95 ჯარისკაცზე მეტი იქნებოდა (240-145=95). ტყვიისმფრქვეველთა გუნდის ოფიცრის ყარამან ქუთათელაძის ინფორმაციით რაზმი დაახლოებით 300-350 კაცისგან შედგებოდა (ფონდი 2018ი). ჩემი აზრით, რაზმის პირადი შემადგენლობის რაოდენობა 300-მდე ჯარისკაცი და ოფიცერი იქნებოდა. ამას გვაფიქრებინებს გარდაცვლილთა და ტყვედ ჩავარდნილთა რიცხვი, რომლის ჯამი 296 კაცს უდრის. ამ შემთხვევაში უნდა გავითვალისწინოთ ის ფაქტიც, რომ აირუმის სადგურზე იდგა მესაზღვრეთა ოცეული, რომელმაც ბრძოლაშიც მიიღო მონაწილეობა. შესაძლოა მებრძოლთა მცირე ნაწილი, ბრძოლის მსვლელობისას ან მის შემდეგ ინდივიდუალურად ისე გავიდა ჩასაფრებიდან რომ ტყვედ არ ჩავარდნილან.

თბილისში შედგენილი რაზმის პირადი შემადგენლობის უდიდეს ნაწილს სამხედრო სამსახურში სულ რამდენიმე დღის წინ განვე-

ული ჯარისკაცები შეადგენდნენ, რომელთაც შაშხანების გამოყენებაც კი არ იცოდნენ (ფონდი 2018კ). როდესაც პოლკოვნიკმა ვაჩნაძემ გენერალ მაზნიაშვილს ჰკითხა, თუ როგორ შეიძლებოდა სრულიად გაუნრთველი და არაორგანიზებული ჯარისკაცთა მასის გაგზავნა ხეობაში, და ამასთანავე არწმუნებდა რომ ეს ჯარისკაცები მას მხოლოდ ხელს შეუშლიდნენ, გენერალმა უპასუხა - რომ ეს არაფერს არ ნიშნავდა, რადგანაც ისინი ომში არ მიდიოდნენ და ჯარისკაცები ადგილზე ისწავლიდნენ ყველაფერს (ფონდი 2018ე). გენერალი და ზოგადად სარდლობა მიიჩნევდა, რომ რაც ბორჩალოს მაზრაში ხდებოდა, ჯერ კიდევ არ იყო ომი. რაზმის პრობლემებს აგვირგვინებდა ტყვია-წამლის ნაკლებობა. მეხუთე პოლკის ასეულების თითოეულ ჯარისკაცს თან მხოლოდ 120-მდე ვაზნა (ფონდი 2018ლ), ხოლო მეოთხე პოლკის ჯარისკაცებს კი საერთოდ 30-40 ვაზნა ჰქონდათ (ფონდი 2018ზ). მათ საერთოდ არ გააჩნდათ ტყვიამფრქვევები. პოლკოვნიკ ვაჩნაძეს განუცხადეს, რომ 13 დეკემბერს 100 000 ვაზნა და ტყვიამფრქვევები ალავერდის სადგურზე გააგზავნეს და როდესაც ისინი მივიდოდნენ გენერალ წულუკიძესთან, იქ მიიღებდნენ დამატებით ვაზნებს და ტყვიამფრქვევებს (ფონდი 2018ხ).

რაზმის ამოცანა და გადაადგილება თბილისიდან-აირუშაძე

რაზმი რკინიგზით უნდა გადაადგილებულიყო სადახლო-აირუში-ახტალის-ახპატ-ალავერდის მიმართულებით და შეერთებოდა გენერალ წულუკიძის რაზმს. გენერალმა მაზნიაშვილმა პოლკოვნიკ ვაჩნაძეს ეშელონის გასვლამდე უთხრა, რომ რაზმს სადგურ სადახლომდე შეეძლო დაეძინა და შემდეგ განსაკუთრებით კი სადგურ ახპატთან ფრთხილად უნდა ყოფილიყვნენ, რადგანაც 14 დეკემბრის 12 საათზე მათი ინფორმაციით ახპატის მიმართულებით სომხურ ბანდებს ცეცხლი გაეხსნათ (ფონდი 2018მ). მართლაც 14 დეკემბერს გენერალმა წულუკიძემ სამხედრო მინისტრის გამოუგზავნა ტელეგრამა, რომელშიც იუწყებოდა რომ სადგური ახპატი გარშემორტყმული იყო შეიარაღებული სომხებით და ძლიერი ბრძოლა მიმდინარებოდა (Из Историй Армяно-Грузинскийх Отношений 1919, 124). მაზნიაშვილისგან მიღებული ინფორმაციის საფუძველზე, პოლკოვნიკმა ვაჩნაძემ რაზმის ოფიცრებთან ერთად გადაადგილების დეტალური გეგმა შეიმუშავა. სადგურ ახტალაში ჯარისკაცები უნდა გადმომსხდარიყვნენ მატარებლიდან, სასწავლო გუნდს კაპიტან ფურცელაძის მეთაურობით უნდა დაეზვერა გზა ახპატისკენ და მხოლოდ ამის შემდეგ მთელ რაზმს მწყობრად უნდა გაეგრძელებინა მსვლელობა ახპატი-ალავერდის მიმართულებით (ფონდი 2018წ). გეგმის შემუშავების შემდეგ ეშელონი თბილისის რკინიგზის სადგურიდან დაიძრა და 15 დეკემბრის გამთენიას სადახლოში ჩააღწია. სადახლოში სადგურის მორიგემ, ზოგიერთი ცნობით კი სადგურის უფროსმა პოლკოვნიკ ვაჩნაძეს უთხრა, რომ გენერალ წულუკიძისაგან არანაირი ინფორმაცია არ ჰქონდათ და გზა მხოლოდ ახტალამდე იყო თავისუფალი. სატელეგრაფო და სატელეფონო

კავშირი 14 დეკემბერს განყდა სადგურ ახპატთან. მათ არაფერი არ იცოდნენ გენერალ წულუკიძის და მისი რაზმის ადგილმდებარეობის შესახებ (ფონდი 2018ო). ამ დროს სადგურზე მივიდა ჯავშანმატარებელთა რაზმის მეთაურის ვლადიმერ (ვალოდია) გოგუაძის ადიუტანტი გრიგოლ კვინიკაძე. მისი ინფორმაციით გენერალი წულუკიძე დიდი ალბათობით სადგურ ალავერდთან იმყოფებოდა. გზა სუფთა იყო მხოლოდ სადგურ ახტალამდე, საიდანაც ის დაბრუნდა 14 დეკემბრის საღამოს. მისი ინფორმაციით სადგურ ახპატთან სარკინიგზო და სატელეგრაფო კავშირი სომხებს გადაეჭრათ, ხოლო აირუმის სადგურზე კი იდგა ქართველი მესაზღვრეების ოცეული (ფონდი 2018პ). გრიგოლ კვინიკაძე 14 დეკემბერს ვალოდია გოგუაძის ბრძანებით დაბრუნდა სადგურ ახტალიდან დაჯავშნული ორთქმავლით და მასზე მობმული სამოქალაქო ვაგონებით, რათა ამ ვაგონებს გოგუაძის ჯავშნოსნებისთვის ხელი არ შეეშალათ მანევრირებაში. მას შემდეგ რაც თბილისიდან სადახლოში ჩავიდოდა საბრძოლო მასალებით დატვირთული ვაგონი კვინიკაძეს ევალებოდა ვაზნებისა და ქურვების წაღება ახტალისკენ (ფონდი 2018ჟ).

ამ ინფორმაციის მოსმენის შემდეგ პოლკოვნიკმა ვაჩნაძემ გასცა ბრძანება, რომ გაეგრძელებინათ გზა ახტალისაკენ, ამასთანავე მატარებლის ობერ-კონდუქტორ ჩიხლაძეს უბრძანა, რომ გადაეცა მემანქანისათვის თუნდაც ერთი გასროლის შემთხვევაში უმაღლესი ეჩურებინა მატარებელი ან კიდევ უკუსვლით დაებრუნებინა უკან. როგორც შემდეგ გაირკვა ობერ-კონდუქტორ ჩიხლაძეს ჩაუთვლია, რომ არანაირი ხიფათი მათ არ ელოდათ, ამიტომ მემანქანისთვის ვაჩნაძის ბრძანება არ გადაუცია (ფონდი 2018რ).

მოგვიანებით როგორც პოლკოვნიკ ვაჩნაძის მოხსენებიდან სჩანს აირუმში მდგარი სასაზღვრო ოცეულის ოფიცერი, პორუჩიკი (ლეიტენანტი) სავანელი, თავის მოხსენებაში ამტკიცებდა, რომ აირუმზე მოწინააღმდეგის შესაძლო თავდასხმის შესახებ მან 14 დეკემბრის საღამოს 8 საათზე ტელეფონით გააფრთხილა სადახლოში მყოფი შულავერის სასაზღვრო რაზმის მეთაური იმნაძე, რომელმაც სავანელს უბრძანა ეს ინფორმაცია ტელეგრაფით გადაეცა ახტალაში მყოფ ჯავშანმატარებელთა რაზმის მეთაურის ვალოდია გოგუაძისადმი, რათა თავის მხრივ მას ეს ინფორმაცია შეეტყობინებინა გენერალ წულუკიძისათვის. სავანელმა ბრძანება სამი მოწმის თანდასწრებით შეასრულა. სავანელისვე მტკიცებით 15 დეკემბერს დილით სადგური აირუმის მიმართულებით მცირე ცეცხლი გაიხსნა და მან ეს ინფორმაციაც გადასცა სადახლოს (ფონდი 2018ს).

მოწინააღმდეგის მანევრი და წულუკიძის რაზმის ბედი 14-15 დეკემბერს

14 დეკემბერს მოწინააღმდეგემ ერთის მხრივ მასიური შეტევა დაიწყო ალავერდში განლაგებული ქართული ძალების წინააღმდეგ, ხოლო მეორეს მხრივ ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან შემოუარა ქართულ ძალებს და შუადღისათვის სომხურმა სადაზვერვო ჯგუფებმა მთებიდან დაიწყო ჩამოსვლა ალავერდის ზურგში, სადა-

ხლოსკენ მიმავალი რკინიგზის გაყოლებაზე. მათ სადგურ ახპატის მიდამოებში (ალავერდიდან ჩრდილოეთით 6 კილომეტრზე) გადაჭრეს სატელეფონო და სატელეგრაფო ხაზები (ფონდი 2018ო). მენინავე ნაწილების პარალელურად, სალამოდან უკვე ძირითადი ძალებიც იწყებდნენ ხეობაში ჩასვლას და 15 დეკემბრის დილისათვის ისინი, ახპატის-ახტალის და აირუმის რკინიგზის სადგურების მიდამოებში არსებულ სტრატეგიულ სიმაღლეებზე განლაგდნენ. 14 დეკემბერს გენერალ წულუკიძის მცირერიცხოვანი ძალები ალავერდთან მთელი დღის განმავლობაში იგერიებდნენ მოწინააღმდეგის შეტევებს. 14 დეკემბრის სალამოს მათთან გამოაღწია სანაინთან ალყაში მოქცეულ მებრძოლთა ნარჩენებმა. სალამოს 18:30 წუთიდან, როდესაც მოწინააღმდეგის ცეცხლი კიდევ უფრო გაძლიერდა და ამასთანავე განყდა კავშირი სადახლოსთან, გენერალი წულუკიძე მიხვდა, რომ ალყაში ექცეოდა და ალყის გარღვევისა და სადახლოსკენ ევაკუაციის გადაწყვეტილება მიიღო (ჩაჩხიანი 2007, 298, 301-302, 327, 331). უკანდახევა ორ კოლონად უნდა განხორციელებულიყო. მებრძოლთა ძირითად ნაწილს, მათ შორის მეხუთე პოლკის ბატალიონს, რკინიგზით უნდა ეცადა სადახლომდე გასვლა, ხოლო გენერალი წულუკიძე თავისი შტაბით და სხვა მცირე ძალებით ალავერდის ჩრდილოეთითა და რკინიგზის ხაზის დასავლეთით სოფელ შამლუღის გავლით, მთებით, მალულად უნდა გადასულიყო სადახლოში (ფონდი 1878ბ.).

უკანდახევა 14 დეკემბრის ღამის 11 საათზე დაიწყო. რკინიგზით მიმავალ ეშელონს სადგურ ახპატამდე უკანდახევა მცირე ბრძოლით მოუწია, ხოლო ახპატიდან - ახტალისკენ მიმავალთ გზაზე კი, ეშელონს ღამის სიბნელეში ქართული ჯავშანმატარებელი დაეჯახა, რომელიც მათ დასახმარებლად მიდიოდა. ჯავშანოსანიც და ეშელონის ვაგონებიც ლიანდაგიდან გადავიდნენ. მებრძოლებს მოუხდათ მატარებლის დატოვება და ქვეითი მწყობრით გზის გაგრძელება სადგურ ახტალისაკენ. რამდენიმე საათიანი მარშის შემდეგ, 15 დეკემბრის გამთენიას მეხუთე პოლკის ბატალიონი სადგურ ახტალაში შევიდა და მოწინააღმდეგესთან იმ დროს ჩაება ბრძოლაში (ჩაჩხიანი 2007, 329-330; ფონდი 1878გ), როდესაც მათგან ჩრდილოეთით 15 კილომეტრის დაშორებით, ამავე პოლკის კიდევ ერთი რაზმი პოლკოვნიკ ვაჩნაძის მეთაურობით სადგურ აირუმს უახლოვდებოდა.

ჩასაფრება და ბრძოლა აირუმთან

15 დეკემბრის დილის 7 საათისთვის, სადახლოდან ახტალისაკენ მიმავალი ვაჩნაძის რაზმი სადგურ აირუმს მიუახლოვდა. სადგურამდე დაახლოებით 1 ვერსი (1.06კმ) იყო დარჩენილი, როდესაც ეშელონს რკინიგზის ორივე მხრიდან შაშხანებიდან ცეცხლი გაუხსნეს, მემანქანემ რომლისთვისაც ობერ-კონდუქტორ ჩიხლაძეს პოლკოვნიკ ვაჩნაძის ბრძანება არ ჰქონდა გადაცემული, არათუ არ გააჩერა მატარებელი არამედ სიჩქარეს მოუმატა. მასიური ყვირილისა და სასტვენების შემდეგ, მემანქანეს როგორც იქნა გააგებინეს, რომ

მატარებელი უნდა გაეჩერებინა, მაგრამ ამ დროისთვის ეშელონი სადგურის შენობას სამასიოდე ნაბიჯის მანძილით გასცილდა და ძალიან მოუხერხებელ ადგილზე გაჩერდა. მოწინააღმდეგეს გზის ყველა მხრიდან, გაბატონებული სიმაღლეებიდან შაშხანებით და 2 ტვიამფრქვევით მასიური ცეცხლი ჰქონდა გახსნილი (ფონდი 2018ჰ). როგორც ბრძოლის შემდეგ ტყვედ ჩავარდნილი ქართველი ოფიცრების მიერ გამოირკვა, აირუმთან პოლკოვნიკ კოროლკოვის მეთაურობით მოქმედებდა სომხური რეგულარული არმიის მეექვსე პოლკის ერთი ბატალიონი, ერთი ცხენოსანი ესკადრონი, მილიციელთა ორი ასეული, მთლიანობაში - 700-მდე ჯარისკაცი. ამას ემატებოდა ადგილობრივი სოფლის სომეხი ეროვნების მოსახლეობის შეიარაღებული ჯგუფი (ფონდი 2018ტ). სომხური ისტორიოგრაფიის ცნობით კი კოროლკოვი პოლკოვნიკი კი არა პოდპოლკოვნიკი იყო და მის რაზმში შედიოდა: მე-6 პოლკის ერთი ქვეითი ოცეული, 3 ცხენოსანი ასეული და მილიციის 4 ოცეული, მათ შეიარაღებაში კი 2 ტყვიამფრქვევი იყო (Virabyan 2016, 331).

ჩასაფრებაში, ალყაში მოქცეული შეშინებული ახალბედა ჯარისკაცები ვაგონების იატაკს გაეკრნენ და მათი გადმოყვანა მატარებლიდან ოფიცრებმა და გამოცდილმა ჯარისკაცებმა დიდი გაჭირვებით მოახერხეს. ზოგიერთი მათგანი ისეთი შეშინებული იყო, რომ ვაგონებიდან გადმოსვლის შემდეგ სრულიად ღია ადგილზე ჩაჯდნენ და შიშისაგან კანკალებდნენ, თითქოს საკუთარ ტყვიას მორჩილად ელოდნენ. გამოცდილი ჯარისკაცები და ოფიცრების ასეთებს ძალით მიათრევდნენ რათა ლოდებისთვის, ან სხვა ადგილისათვის შეეფარებინათ თავი. ვინცო ხეობაში მასობრივი ცეცხლის ხმის ექო, გამოუცდელი ჯარისკაცების პანიკას კიდევ უფრო აძლიერებდა. ისინი პანიკურად ისროდნენ შაშხანებიდან, არ უყურებდნენ სამიზნეს, მიმართულებას, ზოგიერთი ჰაერშიც კი ისროდა, ზოგმა კი საერთოდ გადააგდო შაშხანა და მიწაზე მკვდრებივით განერთხნენ. მეორეს მხრივ ოფიცრები და გამოცდილო ჯარისკაცები მოწინააღმდეგეს დიდი თავგანწირვით ებრძოდნენ, მათ მოახერხეს ჯარისკაცთა ნაწილის გაფანტულ საბრძოლო წყობაში ჩაყენება. მებრძოლთა ნაწილმა რკინიგზის შენობაში შესვლა მოახერხა, რომელიც ასევე აქტიურად იცხრილებოდა (ფონდი 2018ჰ). პოლკოვნიკმა ვაჩნაძემ რკინიგზის სადგურიდან დივიზიის მეთაურს გიორგი მაზნიაშვილს გაუგზავნა ტელეგრამა, ასევე სადახლოს სადგურზე დაუკავშირდა პოლკოვნიკ იმნაძეს და მოითხოვა ჯავშანმატარებლისა და ვაზნების მოშველება. სადახლოდან თავდაპირველად აირუმს აცნობეს, რომ ვაზნები არ ჰქონდათ, მოგვიანებით კი სასიხარულო ინფორმაცია გადასცეს - ჯავშნოსანსაც, საბრძოლო მასალებსაც და დამატებით ორი ასეულსაც მიიღებდნენ. ექიმმა ზედგენიძემ აირუმის სადგურზე მოაწყო სამედიცინო პუნქტი და პირველად დახმარებას უწევდა დაჭრილებს. ბრძოლა გრძელდებოდა, მებრძოლთა შორის გავრცელდა ხმა, რომ მათ ჯავშნოსანი მოეშველებოდათ, რამაც მათი ერთი ნაწილის მორალური მდგომარეობა გააუმჯობესა, თუმცა ახალბედა ჯარისკაცებს რომლებიც რაზმის უდიდეს ნაწილს შეადგენდნენ ამ ინფორმაციამ განსაკუთრებული შვება ვერ მოჰგვარა (ფონდი 2018უ).

პოლკოვნიკმა ვაჩნაძემ სასწავლო გუნდს, რომელიც გამოცდილი ჯარისკაცებით იყო დაკომპლექტებული და კაპიტანი ფურცელაძე მეთაურობდა უბრძანა დაეკავებინათ სადგურის მარჯვნივ, ჩრდილო-დასავლეთით განლაგებული სიმაღლე საიდანაც ტყვიამფრქვევებით განსაკუთრებით ძლიერი ცეცხლი მოდიოდა ქართული ნაწილებისაკენ. ჯარისკაცებს მოწინააღმდეგი ცეცხლის ქვეშ 300-400 ნაბიჯის გადარბენა უნევდათ, რამდენიმე მცდელობის მიუხედავად, მოწინააღმდეგის ძლიერმა ცეცხლის გამო სიმაღლის დაკავება ვერ მოხერხდა. ამ იერიშის დროს სასწავლო გუნდისა და გამოცდილ ჯარისკაცთა და ოფიცერთა 60 კაციანი შეამდგენლობიდან დაიღუპა ან დაიჭრა 40 მეტრძოლი, მათ შორის დაიღუპა ახალგაზრდა ოფიცერი, ლეიტენანტი ვლადიმერ ბარნაბიშვილიც (ფონდი 2018ფ).

აირუმსა და სადახლოს შორის სატელეფონო კავშირი გაწყდა. იმ დროისათვის სადახლოში N4 ჯავშანმატარებელი თბილისიდან ჯერ არ იყო მისული (ფონდი 2018ჟ). ორი ჯავშანმატარებელი ახტალის მიდამოებში იბრძოდა, ხოლო კიდევ ერთი კი სანაინთან ჩარჩა (გოგუაძე 1919ა, 3; გოგუაძე 1919ბ; 3-4; ქარცივაძე 1918, 2). დრო არ იცდიდა, ამიტომ სადახლოში მყოფმა ჯავშანმატარებელთა რაზმის მეთაურის ადიუტანტმა გრიგოლ კვინიკაძემ, შეჯავშნულ ორთქმავალს მიაბა თბილისიდან ჩატანილი ტყვია-წამლით დატვირთული ვაგონი, შულავერის სასაზღვრო რაზმის მეთაურს პოლკოვნიკ იმნაძეს დამატებით 17 000 ვაზნა გამოართვა და აირუმისკენ გაემართა. აირუმის სადგურამდე მცირე მანძილი იყო დარჩენილი, როდესაც ორთქმავლის სადამკვირვებლო პოსტიდან შეამჩნია, რომ მათ წინ რკინიგზა და პატარა ხიდი არღვეული იყო. ამ დროს მათ ყველა მხრიდან ცეცხლი გაუხსნეს, ამიტომ ორთქმავალი თავის ტყვია-წამლით დატვირთულ ვაგონთან ერთად უკან სადახლოსკენ გაბრუნდა (ფონდი 2018ჟ).

აირუმის სადგურთან ოთხსაათნახევრიანი ბრძოლის შემდეგ, მოწინააღმდეგის ცეცხლი ძლიერდებოდა, ხოლო ვაჩნაძის რაზმს კი ვაზნები უმთავრდებოდა, სადახლოდანაც არა და არ მოდიოდა დახმარება. რაზმის დაახლოებით 40 პროცენტი უკვე დაღუპული ან დაჭრილი იყო. ასეთ მძიმე სიტუაციაში მეოთხე პოლკის ასეულის ჯარისკაცებს საერთოდ გაუთავდათ ტყვია-წამალი და იარაღის დაყრა და თეთრი აღმის ფრიალი დაიწყეს. ვაჩნაძის რაზმში მყოფმა ეთნიკურად სომეხმა ჯარისკაცებმა ყვირილი მორთეს, რომ ისინი სომეხები იყვნენ და საბრძოლველად ძალით წამოიყვანეს, მათ აყვნენ სხვა ახალბედა ჯარისკაცებიც რომელთაც ტყვია-წამალი გამოეღლიათ და სიცოცხლის შენარჩუნებას ითხოვდნენ. სომეხმა ჯარისკაცებმა ნელ-ნელა სიმაღლიდან ჩამოსვლა დაიწყეს. ოფიცრებმა თავიდან თქვეს, რომ შაშხანებისთვის ხიშტები გაეკეთებინათ და ხელჩართულ ბრძოლაზე გადასულიყვნენ, მაგრამ უმაღლესი გენერალი იყვნენ, რომ ეს მხოლოდ ზედმეტ მსხვერპლს მოიტანდა და საერთოდ არაფერს არ შეცვლიდა, რადგანაც გამოცდილი ჯარისკაცები თითქმის სრულად გამოსულიყვნენ მწყობრიდან, ახალბედები კი უკვე მტერს ბარდებოდნენ ტყვედ. მოწინააღმდეგე რიცხოვნობიდან დაღლიან დიდ უპირატესობას ფლობდა, ტყვია-წამალი ამოწურულიყო

და სადახლოდან კი მაშველი ჯავშნოსანი არ ჩანდა. ყოველივე ამის ფონზე ოფიცრებმა და მებრძოლმა ჯარისკაცებმა უკანასკნელი ვაზნებიც დახარჯეს და შემდეგ მონინაალმდეგეს ტყვედ ჩაბარდნენ (ფონდი 2018ქ).

ბრძოლის შედეგი ასეთი იყო - ვაჩნაძის რაზმიდან დაიღუპა 1 ოფიცერი და 55 ჯარისკაცი, დაიჭრა 3 ოფიცერი და 75 ჯარისკაცი. მონინაალმდეგეს დაეღუპა 4 და დაეჭრა 20 მებრძოლი (ფონდი 2018ლ). სომხური ისტორიოგრაფიის მონაცემებით მათი მსხვერპლი 2 დაღუპული და 7 დაჭრილი იყო (Virabyan 2016; 338). სომხურმა მხარემ, როგორც ტყვეების სახელობითი სიიდან სჩანს ტყვედ ჩაიგდო 240 ოფიცერი და ჯარისკაცი (ფონდი 2018ბ). ისინი სოფელ ყულფისკენ წაიყვანეს (ფონდი 2018ყ),¹ აირუმის აღმოსავლეთით 7 კილომეტში.

იმ დროს როდესაც ვაჩნაძის რაზმი ტყვედ ჩავარდა, თბილისიდან სადახლოს სადგურზე მივიდა ჯავშანმატარებელი N4 ალფეს გოგუაძისა და ჯარისკაცთა ორი ასეული პოლკოვნიკ ხიმშიაშვილის მეთაურობით. მცირე თათბირის შემდეგ - ჯავშანმატარებელი, დაჯავშნული ორთქმავალი ტყვია-წამლით დატვირთული ვაგონით და ხიმშიაშვილის ეშელონი აირუმისკენ გაემართნენ. წინ მიდიოდა ჯავშანმატარებელი, გარკვეული მანძილის მოშორებით უკან მიყვებოდა შეჯავშნული ორთქმავალი მასზე გამობმული ტყვია-წამლით დატვირთული ვაგონით, ხოლო ბოლოს ერთი კილომეტრის დაშორებით ხიმშიაშვილის რაზმი. როდესაც ჯავშანმატარებელი აირუმის სადგურის სიახლოვეს აყრილ რელსებს და ხიდს მიუახლოვდა, მონინაალმდეგემ მას ძლიერი ცეცხლი გაუხსნა, მაგრამ ჯავშანმატარებლის ქვემეხებმა და ტყვიამფრქვევებმა მონინაალმდეგე ჩააჩუმეს. ცეცხლის ფარდით ისარგება ჯავშნოსნის ეკიპაჟის ერთმა ნაწილმა და დაზიანებული რელსები და ხიდი შეაკეთა. ჯავშანმატარებელი აირუმის სადგურზე შევიდა, ვაჩნაძის რაზმი კი ამ დროს უკვე დაახლოებით ერთი საათის დატყვევებული იყო. ქართველი ტყვეები ყულფის გზას ადგნენ და შორეული სიმაღლეებიდან ხედავდნენ აირუმის სადგურთან მიმდინარე მოვლენებს. ჯავშანმატარებლის უკან მომავალი ტყვია-წამლის ვაგონიანი ორთქმავალი სადგურის სიახლოვეს შეჩერდა, რა დროსაც მის უკან მომავალ ეშელონს სომხებმა ცეცხლი გაუხსნეს, მემანქანე იატაკზე განვა და მატარებლის დამუხრუჭება როტმისტრმა დადიანმა სცადა, მართალია მოახერხა კიდეც, მაგრამ იარაღით დატვირთულ ვაგონს მცირედით მაინც დაეჭახა. ვაგონი რკინიგზის რელსებიდან გადავიდა. დადიანმა ეშელონი, მაშინვე უკან დაძრა სადახლოსკენ. სომხური ჯარი ცეცხლს არ წყვეტდა, ამიტომ შეჯავშნული ორთქმავლის მეთაურმა გრიგოლ კვინიკაძემ ჩახსნა ორთქმავალი ვაგონისგან, შევიდა აირუმის სადგურზე და ჯავშანმატარებლის ეკიპაჟს სთხოვა დახმარება. ჯავშანმატარებელი უკან დაბრუნდა, ძლიერი ცეცხლი გაუხსნა სიმაღლეზე განლაგებულ სომხურ ჯარს, რა დროსაც ეკიპაჟის ერთმა ნაწილმა, ტყვია-წამალი ჯავშანმატარებელში გადატვირთა, ვაგონი სრულად გადააგდო რელსებიდან და სადახლოსკენ დაიხია (ფონდი 2018შ).

¹ დღევანდელი კობბი

ვლადიმერ ბარნაბიშვილი - აირუმის ბრძოლაში დაღუპული ახალგაზრდა ოფიცერი. საქართველოს ცენტრალური საისტორიო არქივის ფოტო
Vladimer Barnabishvili - a young officer killed in the battle of Ayrum. Photo of the Central Historical Archive of Georgia

წულუკიძის რაზმის ბედი

საინტერესოა რა ბედი ეწია გენერალ წულუკიძის ორ ნაწილად გაყოფილ რაზმს, რომელიც სადახლოსკენ იხევდა უკან და რომელთა შესახებაც 14 დეკემბრის საღამოს შემდეგ არანაირი ინფორმაცია აღარ არსებობდა. რაზმის ერთმა ნაწილმა, რომელშიც გენერლის შტაბი და სხვა რამდენიმე ათეული ჯარისკაცი შედიოდა, რკინიგზის ხაზის დასავლეთიდან სოფელ შამლულის გავლით, მთის ბილიკებით უვნებლად დაიხია უკან და 15 დეკემბრის საღამოს 8 საათზე მივიდა სადახლოში (ფონდი 1878დ).

რაზმის მეორე ნაწილს, როგორც ზემოთ ვნახეთ სადგურ ახტალამდე მცირე ბრძოლით მოუწია მისვლა, 15 დეკემბრის დილიდან კი სადგურის ირგვლივ მდინარე დებედას ორივე ნაპირზე არსებულ სიმაღლეებზე განლაგებულმა მონინალმდეგემ მათ ცეცხლი გაუხსნა (ფონდი 1878ე). რაზმი დაახლოებით იგივე სიტუაციაში აღმოჩნდა რა სიტუაციაშიც ჩავარდა ვაჩნაძის ეშელონი ჩავარდა აირუმთან, მაგრამ ამ ორ რაზმს შორის რამდენიმე პრინციპული სხვაობა იყო. ალავერდიდან უკანდახეული რაზმი გამოცდილი ჯარისკაცებით იყო

დაკომპლექტებული, ასევე რაზმის განკარგულებაში იყო ტყვიამფრქვევები და არტილერია, ამავდროულად მათ ორი ჯავშანმატარებელი უწევდა საცეცხლე მხარდაჭერას. ახპატს და ახტალას შორის ეშელონს შეჯახებული ჯავშანმატარებელი 15 დეკემბრის შუადღეს ამოიყვანეს რელსებზე (ქარცივაძე 1918, 2). 15 დეკემბრის დილითვე კაპიტან კავკასიძის ასეულმა მდინარის მარჯვენა სანაპიროზე არსებული სიმაღლე დაიკავა. მიუხედავად იმისა, რომ კავკასიძემ სიმაღლის დაკავების დროს კლდიდან ჩამოვარდნის გამო ფეხები და ნეკნები დაიშავა მაინც არ გამოვიდა მწყობრიდან და არ მისცა მოწინააღმდეგეს სიმაღლის უკან დაბრუნების საშუალება. 16 დეკემბრის დილით კაპიტანი ამაშუკელის ასეულმა აიღო სიმაღლე მდინარის მარცხენა სანაპიროზე და არ მისცა მოწინააღმდეგეს სადგურის დაკავების საშუალება (ჩაჩხიანი 2007, 330; ფონდი 1878ე). 16 დეკემბრის საღამოს რაზმმა მიიღო გადაწყვეტილება ალყა გაერღვიათ და ბრძოლით გაეგრძელებინა გზა სადახლოსკენ. ჯავშანმატარებლების წაყვანა ვერ ხერხდებოდა, რადგანაც ახტალიდან აირუმისკენ რკინიგზა მრავალ ადგილას დაეზიანებინა სომხურ ჯარს (გოგუაძე 1919ბ; 3-4). რაზმს რკინიგზის გაყოლებით ფეხით უნდა გაევიდოდა 25 კილომეტრიანი გზა სადახლოსკენ. 16 დეკემბრის საღამოს 11 საათზე რაზმი ახტალიდან გავიდა. აირუმისკენ გზაზე მოწინააღმდეგეს რამდენიმე მცდელობა ჰქონდა რაზმის ალყაში მოქცევისა, თუმცა რაზმმა მათი მოგერიება მოახერხა და ბრძოლით გაიკაფა გზა (ქარცივაძე 1918,2; ფონდი 1878ე). აირუმის სადგურთან რაზმს ჯავშანმატარებელი N4 შემოხვდა, რომელიც 15 დეკემბრიდან პატრულირებდა სადახლო-აირუმის მონაკვეთზე და იქ მყოფ სომხურ ჯარს მოსვენებას არ აძლევდა (გოგუაძე 1919ბ, 4). რაზმმა სადახლოში 17 დეკემბრის დილის 8 საათისათვის ჩააღწია (ფონდი 1878ე). ახტალისათვის ბრძოლაში 10-მდე ჯარისკაცი და გვარდიელი დაიღუპა, ხოლო 25-30-მდე კი დაიჭრა (ქარცივაძე 1918, 2).

მთლიანობაში კი ომის პირველ ეტაპზე 9-17 დეკემბრამდე ქართულმა მხარემ 500-ზე მეტი მებრძოლი დაკარგა დაღუპულების, დაჭრილებისა და ტყვედ ჩავარდნილების სახით. მოწინააღმდეგეს ხელში ჩაუვარდა სამი ჯავშანმატარებელი, ქვემეხები, ტყვიამფრქვევები და საბრძოლო მასალები. სრულმასშტაბიანი ომი უკვე სახეზე იყო, საქართველოში საომარი მდგომარეობა და მობილიზაცია გამოცხადდა და რამდენიმე დღეში საბრძოლო მოქმედებებში ინიციატივა ქართული მხარის ხელში გადავიდა, თუმცა ეს უკვე სხვა ისტორიაა...

სამხედრო კომისიისა და პროკურატურის დასკვნა ვაჩნაძის რაზმის მოქმედებასთან დაკავშირებით

გენერალ გიორგი არჯევანიძის ხელმძღვანელობით მოქმედმა საგამომძიებო კომისიამ, რომელში შედიოდნენ გენერალი გიორგი ფურცელაძე, პოლკოვნიკი ცხაკაია და სამხედრო გამომძიებელი პორუჩიკი (ლეიტენანტი) ჭეიშვილი, საქმის შესწავლის შემდეგ გამოყო ტყვედ ჩავარდნის გარემოებები და 1919 წლის 31 ივლისს დაადგინა, რომ ტყვედ ჩავარდნა არ იყო ბატალიონის და მისი მეთაუ-

რობის მიერ ბოროტი განზრახვით ჩადენილი ქმედება და მხოლოდ გამოუვალი სიტუაციით აიხსნებოდა. მათი აზრით ბატალიონი და კანონის წინაშე ყოველგვარი პასუხისმგებლობისგან თავისუფალი უნდა ყოფილიყო (ფონდი 2018ჩ). იმავე წლის 27 დეკემბერს კი სამხედრო პროკურატურა დაეთანხმა სამხედრო კომისიას დადგენილებას და დაასკვნა, რომ რაზმის ქმედება დანაშაულის ნიშნებს არ შეიცავდა და შეწყვიტა საქმე. პროკურატურამ გამოყო არგუმენტები რის გამოც რაზმი დამნაშავედ არ სცნეს: ომი ოფიციალურად არ იყო დაწყებული და რაზმი იგზავნებოდა გენერალ ნულუკიძის განკარგულებაში, ამიტომ მას არ ჰქონდა საბრძოლო დანიშნულება; რაზმს ჰქონდა ინფორმაცია, რომ გზა სადგურ ახტალამდე თავისუფალი იყო და ამიტომ მშვიდად გადაადგილდებოდა; პოლკოვნიკმა ვაჩნაძემ მაინც მიიღო ზომები და მემანქანე გააფრთხილა რომ ცეცხლის გახსნის შემთხვევაში ეშელონი გაეჩერებინა და უკან დაებრუნებინა, მან კი პირიქით სიჩქარეს მოუმატა და როცა გააჩერა მოხვდა მონინააღმდეგის ცეცხლის ქვეშ, მიუხედავად მოულოდნელი თავდასხმისა და მტრის ძლიერი ცეცხლისა დიდი გაჭირვებით მოხერხდა შეშინებული ჯარისკაცების გარკვეულ მწყობრში ჩაყენება; ადგილმდებარეობა არ იძლეოდა საფარის მოწყობის საშუალებას - ეს იყო ღია სივრცე, რომელსაც ირგვლივ დაჰყურებდა სიმაღლეები და ეს სიმაღლეები სომხებს ეჭირათ; ჯარისკაცთა უმეტესობა გამგზავრების წინ გაიწვიეს ჯარში და მათ იარაღის გამოყენებაც არ იცოდნენ; რაზმში იყვნენ ეროვნებით სომეხი ჯარისკაცებიც რომელთაც დაყარეს შაშხანები და სავალალო როლი ითამაშეს მომხდარში; მონინააღმდეგე რიცხობრივად აღემატებოდა ვაჩნაძის რაზმს, ჰქონდა ტყვიამფრქვევები და ეკავა მომგებიანი პოზიცია; ამ საშინელი მდგომარეობის მიუხედავად სამეთაურო შემადგენლობა მოწოდების სიმაღლეზე აღმოჩნდა, არ დაიბნა და გმირული თავგანწირვით იდგა საკუთარ პოსტზე, ამხნევებდნენ ჯარისკაცებს, რისი წყალობითაც რაზმი დანებდა მხოლოდ მაშინ როდესაც გაუთავდათ ვაზნები, როდესაც მწყობრიდან გამოვიდნენ საუკეთესო ჯარისკაცები და რაზმს დიდი დანაკარგი ჰქონდა. რაზმი 4,5 საათი იბრძოდა არათანაბარ პირობებში მონინააღმდეგის ჭარბ ძალებთან (ფონდი 2018ა).

დამატებით შეიძლება ვთქვათ, რომ აირუმის ტრაგედია გამოიწვია შეცდომების და სურვილების მთელმა ჯაჭვმა. პოლიტიკოსების იდეალიზმმა, რომელთაც სურდათ, რომ პრობლემა ომის გარეშე, მშვიდობიანად გადაეჭრათ და ამ იმედს ბოლომდე ებღაუჭებოდნენ. წმინდა სამხედრო ხასიათის შეცდომებმა სამხედრო მეთაურების მხრიდან. მიუხედავად იმისა, რომ დაწყებულ შეტაკებებს ოფიციალურად ომი არ ერქვა, მძიმე შეცდომა იყო გაუნრთვნიელი და ცუდად შეიარაღებული ახალგაზრდული ჯარისკაცების გაგზავნა კონფლიქტის ზონაში სადაც საბრძოლო მოქმედებები მიმდინარეობდა. ამ ყველაფერს დაემატა დაზვერვის სისუსტე და კოორდინაციის ნაკლებობა. მთლიანობაში კი ყველა ფაქტორი ერთმანეთზე იყო გადაჯაჭვული და ერთმანეთისგან გამომდინარეობდა.

დამონებანი:

გოგუაძე, ვლადიმერ . 1919 ა. საქართველო-სომხეთის ომში ჯავშნოსნების როლი. გაზეთი ერთობა. N27.

გოგუაძე, ვლადიმერ . 1919 ბ. საქართველო-სომხეთის ომში ჯავშნოსნების როლი. გაზეთი ერთობა. N28.

მაზნიაშვილი, გიორგი. 1927. მოგონებანი. თბილისი: სახელგამი.

ქარცივაძე, დავით. 1918. ბორჩალოს ფრონტი . გაზეთი ერთობა .N278

ჩაჩხიანი, არჩილი. 2007. დაშნაკთა ნაციონალისტურ-ექსპანსიონისტური იდეოლოგია და სომხეთ-საქართველოს 1918-1919 წლების ომი. თბილისი. არადანი

Hovannisian, Richard G. 1971. The republic of Armenia. Vol 1. The first year 1918-1919. . Berkeley, Los Angeles , London. University of California press.

Virabyan, Vanik. 2016 . The Armenian-Georgian Military-Political Relations (1918-1921). Yerevan. Yerevan State University press. (სომხურ ენაზე)

Из Историй Армяно-Грузинскийх Отношений . (пограничные конфликты; переговоры; война; соглашение) 1918 годъ. 1919. Тифлисъ. Государственная Типография.

Генерал Квиниатадзе, Г. И. 1985. Воспоминания 1917-1921. Париж . YMCA Press.

სახალხო საქმე 1918. გაზეთი სახალხო საქმე. N409, N410

ფონდი 1864. .ცენტრალური საისტორიო არქივი, ფონდი 1864, აღწერა 1, საქმე №50; 35-41

ფონდი 1878ა. .ცენტრალური საისტორიო არქივი, ფონდი 1878, აღწერა 1, საქმე №1; 68

ფონდი 1878ბ. .ცენტრალური საისტორიო არქივი, ფონდი 1878, აღწერა 1, საქმე №1; 58,60

ფონდი 1878გ. .ცენტრალური საისტორიო არქივი, ფონდი 1878, აღწერა 1, საქმე №1; 58, 63

ფონდი 1878დ. .ცენტრალური საისტორიო არქივი, ფონდი 1878, აღწერა 1, საქმე №1; 60

ფონდი 1878ე. .ცენტრალური საისტორიო არქივი, ფონდი 1878, აღწერა 1, საქმე №1; 58

ფონდი 2018ა. ცენტრალური საისტორიო არქივი, ფონდი 2018, აღწერა 1, საქმე №84: დაუნომრავი ფურცელი.

ფონდი 2018ბ.ცენტრალური საისტორიო არქივი, ფონდი 2018, აღწერა 1, საქმე №84: 6-10ა

ფონდი 2018გ. .ცენტრალური საისტორიო არქივი, ფონდი 2018, აღწერა 1, საქმე №84; 7-8ბ, 22ბ.

ფონდი 2018დ. .ცენტრალური საისტორიო არქივი, ფონდი 2018, აღწერა 1, საქმე №84; 1-3ა, 11ა

ფონდი 2018ე. .ცენტრალური საისტორიო არქივი, ფონდი 2018, აღწერა 1, საქმე №84; 3ბ, დაუნომრავი ფურცელი

ფონდი 2018ვ. .ცენტრალური საისტორიო არქივი, ფონდი 2018, აღწერა 1, საქმე №84; 38ბ

DIMITRI SILAKADZE National Archives of Georgia,
Georgia

dimitrisilakadze@gmail.com

THE BATTLE OF AYRUM – THE STORY OF CAPTIVATION OF COLONEL VACHNADZE’S SQUAD (GEORGIAN-ARMENIAN WAR IN 1918)

At the end of 1918, the argument between two newly-formed Caucasian states, Georgia and Armenia, regarding the ownership of Borchalo and Akhalkalaki districts, turned into a war. Currently, historiographers are interested in the political, diplomatic and purely military aspects of this war. The given research focuses on the battle which took place at Ayrum railway station on December 15, 1918. During this battle, Colonel Vachnadze’s squad was ambushed by the Armenian army. Until now, there was certain information regarding this battle, but the archive case found in the Chancellery Fund of the Military Prosecutor of Georgian Democratic Republic, the Central Historical Archive of Georgia, regarding the investigation of the above-mentioned battle, has made it possible to restore the events in detail.

KEYWORDS: Georgian Democratic Republic, The Republic of Armenia, Armenian-Georgian war, military history, Caucasian history.

On December 15, 1918, during Armenian-Georgian war, a Georgian squad, led by Colonel Davit Vachnadze and consisting of about 300 soldiers, was crossing Bambaki gorge, when it was ambushed by the enemy near Ayrum railway station. During the battle, which lasted for 4.5 hours, 56 Georgian soldiers were killed and 78 were wounded (Fund 2018a). After the squad was run out of bullets, the enemy captivated 240 soldiers and officers (Fund 2018b). It is interesting to find out the causes of the military failure of the Georgian squad. Immediately after the war, in February 1919, the Military Prosecutor’s Office started investigating the case. An Investigation Committee was formed, under the leadership of General-Major Giorgi Arjevanidze (Fund 2018g). In the process of investigation, officers of the squad and other involved people were interrogated. The Committee did not accuse the Commander of the Squad or the officers. Based on this conclusion, on December 27, 1919, the Prosecutor’s Office ceased the inves-

---

1 The initial, non-scientific, popular version of the article was published on January 16, 2019, on the blog of the First Republic of Georgia -<http://pirvelirespublika.blogspot.com/2019/01/blog-post.html>

tigation (Fund 2018a).

In 1920, with the aim of investigating the case, a special Governmental Committee was formed, and, on December 2, 1920, this Committee concluded that it was impossible to interrogate the captivated soldiers, whereas the evidence given by the officers did not provide any reasons for accusing the Commander of the Squad. Further investigation was considered unreasonable, and, due to the lack of sufficient documents, the case was closed by the Military Court (Fund 2018d).

Generals – Giorgi Mazniashvili and Giorgi Kvinitadze have mentioned the captivation of Georgian soldiers in Ayrum in the memories. They correctly point to the place of the captivation as well as the name of the Commander. However, they both provide an incorrect date, and Mazniashvili also mixes up the sub-units of the squad (Mazniashvili 1927, 119; Kvinitadze 1985, 58). As for historiography, Archil Chachkhiani describes the battle of Ayrum in his book about the Armenian-Georgian war. He makes mention of the memories written by Mazniashvili and Kvinitadze, as well as a brief biography of Vladimer Barnabishvili – an officer who died during the battle at Ayrum. Chachkhiani also provides information from the military journal of the fifth regiment, regarding the detachment of a squad of the fifth regiment (Chachkhiani 2007, 334-335). The results of the battle are briefly described by the last Prime-Minister of the Republic of Armenia (1918-1920) Simon Vratsyan in his work published in Paris in 1928 (Virabyan 2016, 338). Richard Hovannisian gives brief information about the success of the right wing of the Armenian Army in Ayrum (Hovannisian 1971, 113).

The materials of the investigation of this battle have been unknown until now, the events were never investigated in detail. Therefore, the investigation documents, conclusions of the Prosecution and the Military Committee, reports written by officers and other sources provide important information on Ayrum battle and enable us describe the events in detail.

THE BEGINNING OF MILITARY ACTIONS, 9-13 DECEMBER

In December 1918, the argument between two newly-formed Caucasian states, Georgia and Armenia, regarding the ownership of Borchalo and Akhalkalaki districts, turned into a war. The war was preceded by the attempts to negotiate the issue. In October 1918, the Armenian side attempted to start military actions in the Southern part of Borchalo district, but the Georgian side successfully prevented this attempt, and the incident was qualified as a misunderstanding (Chachkhiani 2007, 229-253). Negotiations aimed at

the settlement of the territorial issue continued in November and December. Both sides put forward their arguments. The international situation was quite unfavorable for Georgia. Germany, which used to patronize Georgia, lost in the World War I, hence, the German army left Georgia. Instead, the British, who had won the war, appeared in South Caucasus. Armenia considered itself as an ally of the British; hence, the Armenians considered that the British would support them in the Caucasian conflicts. The Armenian side accused the Georgian army of oppressing the Armenian population in the South of Borchalo district. During the confrontation between the Georgian soldiers and the local population of the village Uzunlar, the Commissary of the village was beaten, and one local resident died (Hovannisian 1971, 103). On December 5-7, several incidents happened in Uzunlar: armed bands attacked Georgian soldiers several times, one soldier died, several were wounded, others were taken prisoner. General-Governor of Borchalo district, Giorgi Tsulukidze, decided to disarm the village population and allocated 80 soldiers for this purpose. However, the enemy, consisting of the local population and the 4th regiment of the regular army of Armenia, attacked Tsulukidze's small army located at Uzunlar-Sanahin (From the History of Armenian-Georgian Relations 1919, 88-90; Chachkhiani 2007, 287-292). At that time, the general commanded over an incomplete military company of Tbilisi Province Battalion, 1 Armoured train and a minor group of borderline forces – in all, approximately 200 warriors (Chachkhiani 2007, 291). On December 9, the enemy occupied Uzunlar and started to attack Sanahin. General Tsulukidze demanded additional forces from Tbilisi. On December 9 and 10, two squads of the fifth regiment were sent to assist the general. In all, there were 325 soldiers and 4 machine-guns (Fund 1878a). Meanwhile, the Georgian forces in Sanahin were sieged. Based on the General's order, two squads of the fifth regiment did not go to Sanahin and remained at its North, near Alaverdi. Out of these squads, a temporary battalion was composed, led by Coronel Mikaberidze. At 8 pm, on December 11, General Tsulukidze and his headquarters freed themselves from Sanahin siege. Yet, the Georgian Armoured train and its crew, incomplete company of the Battalion and minor borderline forces remained in Sanahin. The Armoured train at Sanahin was hampered by the geographical environment and the damage of the railway by the enemy. On December 13, general Tsulukidze attempted to attack Sanahin, but, due to the damaged railway and the shortage of military forces, he failed. Therefore, the General ordered the forces in Sanahin to break through the siege and retrace to Alaverdi (Chachkhiani 2007, 292-298). During this period, there were constant negotiations and exchanges of notes between the two republics, but, due

to military actions and damaged telegraph, some notes reached the destination too late. In parallel, the Armenian side enhanced its forces and prepared for a major attack. Georgian political and military authorities did not realize that they were facing a large-scale war. The Georgian side considered that they were confronted by local Armenian bands, supported by the Armenian republic and the regular Armenian army. The Georgian side hoped to settle the problem by way of negotiation. The Armenian side demanded withdrawal of the Georgian army from the Southern part of Borchalo district. Otherwise, they said they would start military actions. The case is that military actions had already been started, and beginning from December 13-14, a full-scale war was launched (Fund 1864; Public case N409 1918: 2; Public case N410 1918: 2).

According to Armenian sources, by December 13-14, they had gathered 28 infantry company and 4 cavalry squadrons. Their ammunition consisted of 26 machine-guns and 7 canons (Hovannisian 1971, 111). The Armenian forces were supported by militia squads consisting of the local population. According to the Armenian data, before the attack their army consisted of about 6000 soldiers (Virabyan 2016, 331), led by General Drasthamat Kanayan. The majority of these armed forces fought against General Tsulukidze's army, whereas 11 infantry company, 20 cavalry, equipped with 4 canons and 14 machine-guns fought against two hundred soldiers commanded by General Tsitsishvili in Vorontsovka-Privalnoe (Chachkhiani 2007, 321-323).¹

The initial aim of the Armenian forces acting against General Tsulukidze was to clean the Bambaki gorge from Alaverdi to Sadakhlo. As it turned out later, they attacked Alaverdi and the railway stations at its back. With distant wing maneuver, they reached Ayrum. By December 14, in Alaverdi, Tsulukidze commanded the temporary battalion of the fifth regiment, one military company of the sixth regiment and two incomplete artillery batteries, in all, about 500-550 soldiers (Chachkhiani 2007, 298-299). Two Georgian Armoured trains patrolled the 40 km railway area of Sadakhlo-Ayrum-Akhtala-Haghpate-Alaverdi, in a narrow gorge of Bambaki, along the river Debeda, surrounded by hills and medium-height mountains. Sub-units of platoon size were located at the stations. General Tsulukidze urgently needed additional support.

---

¹ There are no exact data regarding the staff of General Tsitsishvili's squad. Yet, from his report, we can see that after the battle he had about 80 remaining soldiers, while 103 either died or, being wounded, were captivated by the enemy.

FORMATION OF THE ASSISTING SQUAD IN TBILISI

On December 14, in the period of a few hours, Commander of the Second Infantry Division of the Georgian Army, General Giorgi Mazniashvili formed a military unit to assist General Tsulukidze. The assisting forces consisted of two companies of the fifth infantry regiment, training teams and machine-gun units of the same regiment and one company of the fourth regiment. The commander of the military unit was Colonel Davit Vachnadze (Fund 2018e). According to the military journal of the fifth infantry regiment, the military unit consisted of 13 officers and 240 soldiers (Fund 1878a). It is highly probable that this information does not embrace 1 company of the fourth regiment. This conclusion is made based on the fact that one infantry company of the fifth regiment consisted of 83 soldiers (Fund 2018v), the training team embraced 35 soldiers (Fund 2018z), and the machine-gun unit embraced 27 soldiers (Fund 2018t), 145 soldiers in all. There is no information as to the number of soldiers in the second company of the fifth regiment or the company of the fourth regiment, although it is quite logical to think that in these two companies there would be more than 95 soldiers ($240-145=95$). According to machine-gun unit officer Qaraman Kutateladze, the military squad consisted of about 300-350 people (Fund 2018i). In my opinion, the squad must have consisted of about 300 private soldiers and officers. This assumption is based on the number of killed and captivated soldiers - 296 in all. We should also take into account that a military unit of twenty borderline-officers was located at Ayrum station and took part in the battle. It is also possible that a minor portion of soldiers escaped from the siege and were not captivated during the battle.

The majority of the staff of the forces composed in Tbilisi were inexperienced soldiers summoned to military service a few days before. They did not even know how to use the rifles (Fund 2018k). When Colonel Vachnadze told General Mazniashvili that they could not send totally inexperienced and disorganized soldiers to the gorge, and such soldiers would simply hamper him in the battle, Mazniashvili answered that it was all right, because they were not going to war, and they would learn everything on the spot (Fund 2018e). The General and the entire commandment thought that the events in Borchalo district would not lead to war. The problems of the military unit were aggravated by the shortage of ammunition. Each soldier of the companies of the fifth regiment had only about 120 cartridges (Fund 2018l), those of the fourth regiment had 30-40 cartridges (Fund 2018z). They did not have any machine-guns. Colonel Vachnadze was told that on December 13 they had sent 100 000 cartridges and machine-guns to Alaverdi

station. Thus, when they reached General Tsulukidze, they would obtain additional cartridges and machine-guns (Fund 2018z).

THE TASK OF THE SQUAD AND TRANSPORTATION FROM TBILISI TO AYRUM

The squad was to travel by train in the direction of Sadakhlo-Ayrum-Akhtala-Haghpat-Alaverdi and join General Tsulukidze's squad. Before the train left, General Mazniashvili told Colonel Vachnadze that the soldiers could sleep until they reached Sadakhlo station, but they had to be careful afterwards, especially when reaching Haghpat station, because, to his knowledge, at 12 o'clock on December 14, Armenian bands had started shooting in Haghpat (Fund 2018m). Indeed, on December 14, General Tsulukidze sent a telegram to the Defense Minister, saying that Haghpat station was surrounded by armed Armenians and a severe fight had started (From the History of Armenian-Georgian Relations 1919, 124). Based on Mazniashvili's information, Colonel Vachnadze worked out a detailed plan of movement. In Akhtala, the soldiers would get off the train; the training team, led by Captain Purtseladze, would explore the road to Haghpat and, after this, the entire squad would move towards Haghpat-Alaverdi (Fund 2018n). After the elaboration of the plan, the train started from Tbilisi station and at dawn, on December 15, arrived in Sadakhlo. The clerk on duty, or, according to some sources, the station master told Colonel Vachnadze that they had not received any information from General Tsulukidze, and that the road was free only until Akhtala. On December 14, the telephone and telegraph connections with Haghpat station were cut off. They knew nothing about General Tsulukidze and his squad (Fund 2018o). At this moment, Grigol Kvinikadze, aide-de-camp of the armoured trains squad commander Vladimir (Valodia) Goguadze, came to the station. According to Kvinikadze's information, it was highly probable that General Tsulukidze was at Alaverdi station. The road was free only until Akhtala station, from where he had come in the evening on December 14. The railway and telegraph connections with Haghpat were cut by the Armenians, but a squad of Georgian borderline forces was stationed at Ayrum (Fund 2018p). On December 14, based on Valodia Goguadze's command, Grigol Kvinikadze returned from Akhtala by an armoured locomotive with attached civil carriages. The aim was to avoid these carriages preventing the maneuvers of Goguadze's armoured trains squad. After the carriage loaded with ammunition arrived from Tbilisi in Sadakhlo, Kvinikadze was to take the ammunition to Akhtala (Fund 2018j).

On hearing this information, Colonel Vachnadze commanded the squad

to continue their way to Akhtala. He also commanded the supervising conductor of the train to tell the machinist to stop the train or retrace even if a single shot was heard. As it turned out later, the supervising conductor of the train had considered that there would be no danger, therefore, he had not told the machinist what Vachnadze had commanded (Fund 2018r).

As we can see from Colonel Vachnadze's report, later, an officer of the borderline forces stationed at Ayrum, Lieutenant Savaneli stated that at 8 pm on December 14, he warned Imnadze, the commander of borderline squad of Shulaveri, about the possible attack. Imnadze commanded Savaneli to telegraph this information to Valodia Gogvadze, commander of the armoured trains squad who was in Akhtala. In his turn, Gogvadze was to report this information to General Tsulukidze. Savaneli carried out the order in the presence of three witnesses. According to Savaneli, in the morning of December 15, fire was opened in the direction of Ayrum station. Savaneli notified Sadakhlo about this fact too (Fund 2018s).

THE ENEMY'S MANEUVER AND THE FATE OF TSULUKIDZE'S SQUAD ON DECEMBER 14-15

On December 14, the enemy started a massive attack against the Georgian forces stationed in Alaverdi. On the other hand, the enemy approached the Georgian forces from the North-East, and, in the afternoon, their reconnaissance detachments started moving down from the mountains to the back side of Alaverdi, along the railway leading to Sadakhlo. In the adjacency of Haghpat station (at 6 kilometers to the North of Alaverdi), they cut off telephone and telegraph lines (Fund 2018o). Simultaneously with the vanguard forces, in the evening, the main forces arrived in the gorge. By the morning of December 15, they occupied the strategic heights in the adjacency of Haghpat-Akhtala. On December 14, General Tsulukidze's small detachment fought against the enemy near Alaverdi. In the evening of December 14, the remaining soldiers, who had escaped from the siege of Sanahin, joined Tsulukidze's forces. At 18:30 pm, when the enemy's attack became more vigorous and the connection with Sadakhlo was no longer available, General Tsulukidze realized that he was being sieged, so he decided to break free from the siege and evacuate his forces to Sadakhlo (Chachkhiani 2007, 298, 301-302, 327, 331). The retrace was to be carried out in two columns. The main detachment, including the battalion of the fifth regiment, was to arrive in Sadakhlo by railway, while General Tsulukidze, with his headquarters and minor forces was to cross the mountains and reach Sadakhlo secretly, via Shamlugh village to the

North of Alaverdi and to the West of the railway (Fund 1878b.).

The army started retracing at 11 pm on December 14. The forces traveling by railway retraced to Haghpat with minor struggle. On the road from Haghpat to Akhtala, Georgian forces were hit by a Georgian Armoured train in the darkness. This Armoured train was traveling to assist the Georgian military forces. Both the Armoured train and the railway carriages were thrown off the rails. The soldiers had to leave the train and walk to Akhtala station. After several hours of marching, at dawn, on December 15, the battalion of the fifth regiment arrived at Akhtala station and immediately started fighting with the enemy (Chachkhiani 2007, 329-330; Fund 1878g). Meanwhile, at 15 km distance to their North, one more squad of the same regiment, commanded by Colonel Vachnadze, was approaching Ayrum station.

THE AMBUSH AND THE STRUGGLE AT AYRUM

At 7 am on December 15, Vachnadze's forces arrived at Ayrum. At a distance of about 1 verst (1.06 km) from the station, the railway carriage was attacked from both sides of the railway. The machinist, to whom the supervising conductor Chikhladze had not said anything about Colonel Vachnadze's command, increased the speed instead of stopping the train. After mass shouting and whistling, the machinist understood that he had to stop the train. By this time, the carriage had passed the station building by approximately three hundred steps. Thus, the train stopped at an extremely inconvenient place. From all sides, the enemy had opened fire. They had occupied important heights and shot with rifles and 2 machine-guns (Fund 2018p). According to the information provided by captivated Georgian officers, at Ayrum, the Armenian army was led by Colonel Korolkov. The army consisted of: one battalion of the sixth regiment of the regular Armenian army, one cavalry squadron, two company of militia, in all, about 700 soldiers. These forces were supported by an armed group of local Armenian population (Fund 2018t). According to Armenian historiographers, however, Korolkov was not a colonel, but lieutenant-colonel, and his forces consisted of: one infantry platoon of the 6th regiment, 3 cavalry squadron and 4 platoon of militia. They were equipped with 2 machine-guns (Virabyan 2016, 331).

The ambushed and sieged inexperienced young soldiers lay on the floor of the carriage in fear. Officers and experienced soldiers found it hard to get them off the train. Some soldiers were so scared that, after getting off the carriage, sat down in the open air and trembled with fear. They seemed

to await death patiently. Experienced soldiers and officers dragged these soldiers to big rocks to find shelter. The echo of mass shooting increased the panic of the inexperienced soldiers. They shot in panic, without looking at the target; some of them shot in the air, while others dropped their rifles and lay on the ground motionless. On the other hand, officers and experienced soldiers struggled selflessly. They managed to gather the scattered soldiers. Some soldiers managed to penetrate into the station building, which was actively aimed at (Fund 2018p). From the railway station, Colonel Vachnadze sent a telegram to the Commander of the division Giorgi Mazniashvili. Vachnadze also communicated with Colonel Imnadze at Sadakhlo station and asked him to support his squad with armoured train and ammunition. Initially, the answer from Sadakhlo was that they had no ammunition, but later they promised to send the armoured train, ammunition and two additional companys. Doctor Zedgenidze arranged a field hospital at Ayrum station and assisted the wounded. The struggle continued. The soldiers learnt that the armoured train was coming to assist them. This improved their moral condition. Yet, young soldiers, who comprised the majority of the squad, were still in panic (Fund 2018u).

The training team, consisting of experienced soldiers and led by Captain Purtseladze, was ordered by Colonel Vachnadze to occupy the height on the right side, to the North-West of the station. From this place, the enemy's fire was especially intense. The soldiers had to run 300-400 steps in conditions of permanent shooting. Despite several attempts, due to the intense shooting of the enemy, the soldiers failed to occupy the height. During this attack, out of the 60 Georgian officers and soldiers, 40 experienced soldiers of the training team and some officers were either killed or wounded, including a young officer, lieutenant Vladimer Barnabishvili (Fund 2018p).

The telephone connection between Ayrum and Sadakhlo was cut off. By that time, armoured train N4 had not yet arrived to Sadakhlo from Tbilisi (Fund 2018j). Two armoured trains struggled in Akhtala adjacency, while one more armoured train remained at Sanahin (Goguadze 1919a, 3; Goguadze 1919b; 3-4; Kartsvadze 1918, 2). Realizing the urgency of the situation, Grigol Kvinikadze, the adjutant of the Commander of the armoured train squad, attached a carriage loaded with ammunition sent from Tbilisi to an armoured locomotive. Kvinikadze took additional 17 000 cartridges from Colonel Imnadze, Commander of Shulaveri borderline detachment, and started towards Ayrum. At a small distance from Ayrum station, from the surveillance post of the locomotive, he noticed that the railway and a small bridge in front of them had been destroyed. At that moment, the enemy started shooting from all sides. Therefore, the loco-

motive, with attached carriage loaded with ammunition, had to retrace to Sadakhlo (Fund 2018j).

After the struggle near Ayrum station, which lasted for four hours and a half, the enemy's attack became more violent. Vachnadze's squad was run out of cartridges, and support from Sadakhlo failed to arrive. About 40 per cent of the squad were killed or wounded. In such grave situation, the soldiers of the fourth regiments company ran out of ammunition. They surrendered and waved a white flag. The ethnic Armenians in Vachandze's squad started shouting that they were Armenians and that they had been taken to this battle by force. Other inexperienced soldiers, who had run out of bullets, asked to save their lives. The Armenian soldiers started moving down from the height. Initially, the officers commanded to attach bayonets to the rifles and start hand-to-hand fighting, but soon they realized that this would just increase the number of victims without bringing any positive results, because experienced soldiers were either killed or wounded, whereas the younger ones surrendered to the enemy. The enemy had significant quantitative advantage; the soldiers were run out of ammunition; the supporting armoured train had failed to arrive from Sadakhlo. Thus, the officers and soldiers spent the remaining cartridges and, finally, surrendered to the enemy (Fund 2018k).

The result of the battle was as follows: Vachnadze's squad had lost 1 officer and 55 soldiers, 3 officers and 75 soldiers were wounded. On the enemy's side, 4 were killed and 20 - wounded (Fund 2018gh). According to Armenian historiographer, 2 Armenian soldiers had died and 7 had been wounded (Virabyan 2016; 338). As we can see from the list of captives, the Armenians captivated 240 officers and soldiers (Fund 2018b). They were led to Kulpi village (Fund 2018q)¹ located at 7 km distance to the East of Ayrum.

When Vachnadze's squad was taken prisoner, armoured train N4 led by Alfes Gogvadze arrived from Tbilisi to Sadakhlo station together with two companies commanded by Colonel Khimshiashvili. After a brief discussion, the armoured train, armoured locomotive loaded with ammunition and Khimshiashvili's train moved towards Ayrum. The armoured train went first, followed by an armoured locomotive with attached carriage loaded with ammunition, and, at one km distance, Khimshiashvili's squad. When the armoured train reached the destroyed railway and bridge near Ayrum, the enemy started fire, but the canons and machine-guns of the armoured train stopped the enemy. Some of the armoured train crew took advantage of the fire curtain and restored the rails and the bridge. The armoured train reached Ayrum station. By this time, Vachandze's squad

---

1 Current Kokhbi

had been captivated for about an hour. Georgian prisoners were moving towards Kulpi. From distant heights, they saw the events happening at Ayrum station. The locomotive and the carriage loaded with ammunition stopped near the station. At this moment, the Armenians started shooting at the train. The machinist lay on the floor. Captain Dadiani tried to stop the train. He succeeded, but slightly hit the carriage loaded with ammunition. The carriage went off the rails. Dadiani retraced the train to Sadakhlo. The Armenian forces kept shooting. Therefore, Kvinikadze untied the carriage from the locomotive. He went to Ayrum station and addressed the armoured train crew for help. The armoured train went back and started shooting at the Armenian forces. Meanwhile, part of the crew loaded the ammunition into the armoured train, threw the carriage off the rails and moved towards Sadakhlo (Fund 2018sh).

THE FATE OF TSULUKIDZE'S SQUAD

It is interesting to know what happened to General Tsulukidze's squad which was divided into two parts. It was retracing to Sadakhlo, and since the evening of December 14, there had been no information regarding their fate. One part of the squad, consisting of the General's military staff and several dozens of soldiers, moved to the West of the railway via Shamugh village, along mountain paths. At 8 pm on December 15, they reached Sadakhlo (Fund 1878d).

The other part of the squad reached Akhtala station with minor struggle. In the morning of December 15, the enemy, located on the heights on both banks of the Debeda river, started shooting (Fund 1878e). The squad found itself in a situation similar to Vachnadze's carriage at Ayrum. Yet, there were several principal differences between these two squads. The squad retracing from Alaverdi consisted of experienced soldiers. Besides, it possessed canons and artillery. At the same time, they were supported by two armoured train. The armoured train that had hit the carriage between Haghpatt and Akhtala was put back on the rails in the afternoon on December 15 (Kartsivadze 1918, 2). In the morning of December 15, Captain Kavkasidze's company occupied the height on the right bank. Although Kavkasidze himself fell from a cliff and damaged his legs and ribs, he led the company and prevented the enemy from occupying the height. In the morning, on December 16, Captain Amashukeli's company occupied a height on the left bank and prevented the enemy from occupying the station (Chachkhiani 2007, 330; Fund 1878e). In the evening of December 16, the squad decided to break through the siege and continue their struggle

to reach Sadakhlo. It was impossible to take the armoured train, because the railway from Akhtala to Ayrum was, in many places, damaged by the Armenian army (Goguadze 1919b; 3-4). The squad had to walk along the railway, overcoming 25 km distance to Sadakhlo. At 11 pm, on December 16, the squad left Akhtala. On the way to Ayrum, the Armenians made several attempts to besiege the squad, but the squad managed to free their way by struggling (Kartsivadze 1918,2; Fund 1878e). At Ayrum station, the squad met armoured train N4, which had been patrolling Sadakhlo-Ayrum stretch since December 15, permanently dealing with the Armenian army (Goguadze 1919b, 4). At 8 am, on September 17, the squad reached Sadakhlo (Fund 1878e). In the battle for Akhtala, about 10 soldiers and guardsmen were killed and about 25-30 were wounded (Kartsivadze 1918, 2).

In all, during the first stage of the war, in the period between 9-17 December, the Georgian side lost over 500 soldiers: some were killed, others were wounded, yet others were captivated by the enemy. The enemy also got hold of three armoured trains, canons, machine-guns and ammunition. It was clear that the sides were involved in full-scale war. Georgia declared war state and mobilization, and, in several days, Georgians took the initiative of military actions. However, this is a different story...

THE CONCLUSION OF THE MILITARY COMMITTEE AND PROSECUTION REGARDING THE ACTION OF VACHNADZE'S SQUAD

The investigation committee chaired by Giorgi Arjevanidze, which included General Giorgi Purtseladze, Colonel Tskhakaia and military investigator Lieutenant Cheishvili, studied the case, identified the circumstances leading to captivation, and, on July 31, 1919, stated that the captivation was not caused by the evil intentions of the battalion and its leadership, and that this fact could be explained solely by desperate situation. Thus, according to the Committee, the battalion did not bear any legal responsibility (Fund 2018ch). On December 27 of the same year, the Military Prosecutor's Office agreed with the statement of the Committee and concluded that the action of the squad was not criminal, hence, the case was closed. The Prosecutor mentioned arguments due to which the squad was not considered guilty: the war had not started officially, the squad was led by General Tsulukidze and did not have military aims; the squad had been told that the road to Akhtala was free, therefore, they moved around peacefully; Colonel Vachnadze took the necessary measures and warned the machinist to stop the train and retrace in case of fire, but the machinist increased the speed and, when he stopped the train, the enemy

had already started shooting; despite the unexpected attack and violent shooting on the part of the enemy, the leadership managed to organize the frightened soldiers; the location was not suitable for making an ambush – it was an open space, with mountains around, and these mountains were occupied by the Armenians; the majority of soldiers were inexperienced and did not know how to use weapons; the squad embraced ethnic Armenian soldiers, who dropped their rifles and started supporting the enemy; the enemy was far more numerous than Vachnadze's squad; the enemy had machine-guns and occupied an advantageous position. Despite the hard state, the leadership did its best to preserve the position of the Georgian squad and encourage the soldiers. The squad surrendered only when they ran out of cartridges and lost the best of soldiers. The squad fought for 4.5 hours in an unequal struggle with numerous military forces of the enemy (Fund 2018a).

In addition, we should mention that the tragedy in Ayrum was caused by a chain of mistakes: idealistic attitude of politicians who wanted to settle the problem peacefully and who stuck to this hope until the last moment. Besides, there were purely military mistakes of the leadership. Even though the clashes were not officially termed as war, it was a great mistake to send inexperienced and poorly armed young soldiers to the conflict zone, where military actions were taking place. All this was added by weak military intelligence and lack of coordination. In general, all these factors were interlinked and interconnected.

REFERENCES:

- Gogvadze, Vladimer. 1919 a. The Role of Ironclads in the Georgian-Armenian War. "Ertoba" newspaper. N27.
- Gogvadze, Vladimer. 1919 b. The Role of Ironclads in the Georgian-Armenian War. "Ertoba" newspaper. N28.
- Mazniashvili, Giorgi. 1927. Memories. Tbilisi. "Sakhelgami".
- Kartsivadze, Davit. 1918. Borchalo Front. "Ertoba" Newspaper N278.
- Chachkhiani, Archil. 2007. The Nationalist-Expansionist Ideology of Dashnaks and Armenian-Georgian War in 1918-1919. Tbilisi. "Aradani".
- Hovannisian, Richard G. 1971. The Republic of Armenia. Vol 1. The first year 1918-1919. Berkeley, Los Angeles, London. University of California press.

Virabyan, Vanik. 2016 . The Armenian-Georgian Military-Political Relations (1918-1921). Yerevan. Yerevan State University Press. (in Armenian).

The History of Armenian-Georgian Relations (borderline conflicts, negotiations, war, treaty), 1918. Tbilisi. 1919. State Typography (in Russian).

General Kvinitadze, G. I. 1985. Memories. 1917-1921. Paris. YMCA Press. (in Russian)

Public Case 1918. "Sakhalkho Saqme" newspaper. N409, N410

Fund 1864. Central Historical Archive, Fund 1864, Description 1, Case №50; 35-41

Fund 1878a. Central Historical Archive, Fund 1878, Description 1, Case №1; 68

Fund 1878b. Central Historical Archive, Fund 1878, Description 1, Case №1; 58,60

Fund 1878g. Central Historical Archive, Fund 1878, Description 1, Case №1; 58, 63

Fund 1878d. Central Historical Archive, Fund 1878, Description 1, Case №1; 60

Fund 1878e. Central Historical Archive, Fund 1878, Description 1, Case №1; 58

Fund 2018a. Central Historical Archive, Fund 2018, Description 1, Case №84: unnumbered page.

Fund 2018b. Central Historical Archive, Fund 2018, Description 1, Case №84: 6-10a.

Fund 2018g. Central Historical Archive, Fund 2018, Description 1, Case №84; 7-8b, 22b.

Fund 2018d. Central Historical Archive, Fund 2018, Description 1, Case №84; 1-3a, 11a.

Fund 2018e. Central Historical Archive, Fund 2018, Description 1, Case №84; 3b, unnumbered page.

Fund 2018v. Central Historical Archive, Fund 2018, Description 1, Case №84; 38b

Fund 2018z. Central Historical Archive, Fund 2018, Description 1, Case №84; 3b.

Fund 2018t. Central Historical Archive, Fund 2018, Description 1, Case №84; 15b.

Fund 2018i. Central Historical Archive, Fund 2018, Description 1, Case №84; 14b.

Fund 2018k. Central Historical Archive, Fund 2018, Description 1, Case №84; 3b, 25b, unnumbered page.

Fund 2018l. Central Historical Archive, Fund 2018, Description 1, Case №84; 38b. unnumbered page.

Fund 2018m. Central Historical Archive, Fund 2018, Description 1, Case №84; 3b,14b. Unnumbered page.

Fund 2018n. Central Historical Archive, Fund 2018, Description 1, Case №84; 3b, 38b, unnumbered page.

Fund 2018o. Central Historical Archive, Fund 2018, Description 1, Case №84; 4b, 38b, unnumbered page.

Fund 2018p. Central Historical Archive, Fund 2018, Description 1, Case №84; 4b, 14b, 38b, unnumbered page.

Fund 2018j. Central Historical Archive, Fund 2018, Description 1, Case №84; 50b.

Fund 2018r. Central Historical Archive, Fund 2018, Description 1, Case №84; 4b,6b, 38-39b.

Fund 2018s. Central Historical Archive, Fund 2018, Description 1, Case №84; 5-6b.

Fund 2018t. Central Historical Archive, Fund 2018, Description 1, Case №84; 4b, 39b, unnumbered page.

Fund 2018u. Central Historical Archive, Fund 2018, Description 1, Case №84; 4-5b, 14b, 38-39b, unnumbered page.

Fund 2018f. Central Historical Archive, Fund 2018, Description 1, Case №84; 4b, 26b, 38b, unnumbered page.

Fund 2018k. Central Historical Archive, Fund 2018, Description 1, Case №84; 5b, 15b, 26b, 39b, unnumbered page.

Fund 2018gh. Central Historical Archive, Fund 2018, Description 1, Case №84; 5b, 7b, unnumbered page.

Fund 2018q. Central Historical Archive, Fund 2018, Description 1, Case №84; 15b, 39b.

Fund 2018sh. Central Historical Archive, Fund 2018, Description 1, Case №84; 5b, 50-51b.

Fund 2018ch. Central Historical Archive, Fund 2018, Description 1, Case №84; 24-26b.

ლადო მირიანაშვილი

დამოუკიდებელი მკვლევარი,
საქართველო
lado_miriani@yahoo.com

მიტროპოლიტ რომანოზ ერისთავის ცხოვრების ძირითადი მოვლენების დაზუსტებული ქრონოლოგია და დაკრძალვის რეალური ადგილი ¹

წერილობითი წყაროებისა და ახლადმიკვლეული დოკუმენტური მასალის შესწავლის საფუძველზე, დაზუსტებულია მიტროპოლიტ რომანოზის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის შესახებ სამეცნიერო მიმოქცევაში დამკვიდრებული ცალკეული თარიღი და დადგენილია დღემდე უცნობი დეტალები, მათ შორის რომანოზის საბოლოო განსასვენებლის მდებარეობა.

საკვანძო სიტყვები: მიტროპოლიტი რომანოზი, რუსეთი, საფლავი, ეპიტაფია.

XVIII საუკუნის ქართველი სასულიერო მოღვაწე მიტროპოლიტი რომანოზი, არაგვის ერისთავთა საგვარეულოს წარმომადგენელი, რუსეთში არსებული ქართული კოლონიის ერთ-ერთი გამორჩეული წევრი იყო. როგორც მისი მოღვაწეობის ანალიზიდან ირკვევა, სასულიერო და ლიტერატურულ მოღვაწეობასთან ერთად, რომანოზი მონაწილეობდა იმპოლიტიკურ პროცესში, რომლის ამოცანა, რუსეთის სამხედრო დახმარების მეშვეობით, ქართლის სამეფოს მტრული გარემოცვისგან დახსნა იყო. პოლიტიკურ პროცესებში რომანოზის ჩართულობას ხელს უწყობდა ის ფაქტი, რომ იგი მეფე ვახტანგ VI-თან დაახლოებული

¹ წინამდებარე სტატია ეფუძნება მიტროპოლიტ რომანოზის ცხოვრებისადმი მიძღვნილ ჩემ მოხსენებას, რომელიც წავიკითხე 2017 წლის 27 იანვარს II საერთაშორისო კონფერენციაზე „აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ისტორია და სიძველეები“, 2017 წლის 27-28 იანვარი, გუდაური-თბილისი.

სასულიერო პირი იყო. ამ სიახლოვეს საფუძვლად ედო მისი ნათესაური კავშირი სამეფო ოჯახთან: რომანოზი იყო ბატონიშვილ ბაქარის ცოლისძმა. მიტროპოლიტი რომანოზი იზიარებდა მეფე ვახტანგ VI-ის პოლიტიკურ შეხედულებებს და ემხრობოდა საქართველოს რუსეთთან მჭიდრო ურთიერთობისა და სამხედრო კავშირის დამყარების გეგმას, რაც რუსეთის ჯარის ამიერკავკასიისა და ირანის ტერიტორიებზე შეყვანასა და დისლოცირებას ისახავდა მიზნად. სწორედ რომანოზის რუსულმა ორიენტაციამ განაპირობა ის, რომ მაღალ სასულიერო ხარისხში ყოფნის წლების დიდი ნაწილი მან რუსეთში გაატარა. ამიტომაცაა, რომ მიტროპოლიტ რომანოზის შესახებ რუსულ წერილობით წყაროებში უფრო მეტი ცნობები იძებნება, ვიდრე ქართულში. მრავლისმეტყველია თუნდაც ის ფაქტი, რომ მიტროპოლიტ რომანოზისადმი მიძღვნილ სტატიას ავტორიტეტულ „რუსულ ბიოგრაფიულ ლექსიკონში“ სამ გვერდზე მეტი უკავია. თუმცა, ეს საენციკლოპედიო სტატიაც არაა ყოვლისმომცველი, რაც განაპირობებს ხარვეზებს მიტროპოლიტ რომანოზის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის შესახებ არსებულ ცოდნაში. წერილობითი წყაროებისა და ჩვენ მიერ ახლადმიკვლეული დოკუმენტური მასალის შესწავლამ, შესაძლებლობა მოგვცა დაგვეზუსტებინა სამეცნიერო მიმოქცევაში დამკვიდრებული ცალკეული თარიღი და გაგვეჩვენა მიტროპოლიტ რომანოზის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის დღემდე უცნობი დეტალები, მათ შორის დაგვედგინა თუ კონკრეტულად სად ჰპოვა მან საბოლოო განსასვენებელი.

რომანოზი (სურ. 1) სახელოვანი ქართული საგვარეულოს წარმომადგენელი იყო: მამა გიორგი არაგვის ერისთავი გახლდათ (ხეც A150 ხელნაწერის ანდერძი), ხოლო დედა – თავად თამაზ ყაფლანიშვილ-ორბელიანის ქალიშვილი – დარეჯან ყაფლანიშვილი (Думин С. В., Чиковани 1998, 262). გიორგი არაგვის ერისთავი ქალაქ თბილისის მოურავად იჯდა, რაც საპასუხისმგებლო და საკმაოდ შემოსავლიანი თანამდებობა იყო. იგი მეტად თავნება და ტრაგიკული პიროვნება გახლდათ: ჯერ ერეკლე I-ს ემხრობოდა, შემდეგ კი მას განუდგა და გიორგი XI-ს მიემხრო. მოგვიანებით, ვახტანგ VI-ს ერთგულებდა. შემდეგ განუდგა. კვლავ შეურიგდა. 1723 წელს კვლავ განუდგა, რის გამოც მისსავე სიძემ – ბაქარმა შეიპყრო და სიკვდილით დასაჯა (ჯამბურია 2012, 25).

რომანოზის დაბადების თარიღი ქართულ თუ რუსულ წერილობით წყაროებში, მათ შორის რუსეთში გამოცემულ ავტორიტეტულ ბიოგრაფიულ ლექსიკონში მითითებული არაა. ძველი ქართული წერილობითი ძეგლების ცნობილმა მკვლევარმა ენრიკო გაბიძაშვილმა ეს თარიღი ირიბი გზით განსაზღვრა. მან ამოსავალ

წერტილად რომანოზის გარეჯის უდაბნოში შემონახვების თარიღი – 1710 წელი აიღო და იმის გათვალისწინებით, რომ საეკლესიო კანონმდებლობის შესაბამისად მონახვნად აღკვეცა მხოლოდ 25 წლის ასაკის შესრულების შემდეგ შეიძლებოდა, რომანოზის დაბადების თარიღი 1685 წლის ახლო ხანით განსაზღვრა (გაბიძაშვილი 1973, 79). ამ თარიღის სანდოობა დაბალია, რადგან, ერთი მხრივ, პრაქტიკაში შემონახვების ასაკი სხვადასხვა იყო, მეორე მხრივ კი, რომანოზის შემონახვების კონკრეტული წლის მნიშვნელობაც ირიბი გზით არის დადგენილი. როგორც დოკუმენტურ წყაროზე დაყრდნობით გავარკვეე, სინამდვილეში, რომანოზი 1695 წლის ბოლოს – 1696 წლის დასაწყისში დაბადებულა (წყაროზე სტატიის ბოლოში მექნება საუბარი).

რომანოზი მონახვნად გარეჯის უდაბნოში შემდგარა და იქვე თორმეტი წელი გაუტარებია (ხეც Sd-2962). გამომდინარე მის მიერ გადაწერილი და მონასტრისთვის შეწერილი „დავითნის“ ანდერძიდან (ხეც A-914), რომანოზს კონკრეტულად გარეჯის ნათლისმცემლის მონასტერში უმოღვანია. სავარაუდოდ იქვე შეუთხზავს წმ. დოდო გარეჯელის სვინაქსარული ცხოვრება (გაბიძაშვილი 1973, 79-80).

რომანოზი რუსეთში პირველად 1722 წელს გაემგზავრა. ეს ირკვევა დარეჯან არჩილის ასულის, 1722 წლის 9 ივლისით დათარიღებული თხოვნიდან სინოდისადამი (ლცსსა ფ. 796, N 769)¹, აგრეთვე შედარებით გვიანდელი, 1743 წლის დოკუმენტის პრეამბულიდან (Постановления 1899, дело 338, 322). რომანოზის რუსეთში ჩასვლა და შემდგომი მრავალჯერადი მიმოსვლა, საქართველო-რუსეთის ურთიერთობის საკვანძო მომენტს ემთხვევა. ეს ის დროა, როცა ქართლის მეფე ვახტანგ VI-სა და რუსეთის იმპერატორ პეტრე დიდს შორის მიმდინარეობს მოლაპარაკება ერთობლივი სამხედრო მოქმედებების დაწყების თაობაზე ირანის წინააღმდეგ. მეფე ვახტანგს ქართლის ირანელთა ბატონობისგან განთავისუფლება ენადა, პეტრე დიდი კი კასპიისპირა ტერიტორიების დაუფლებას ისახავდა მიზნად. ორ მონარქს განსხვავებული მიზნები კი ამოძრავებდათ, მაგრამ ამ მიზნების მისაღწევად ერთი საერთო მოწინააღმდეგის – ირანის დამარცხება სჭირდებოდათ. 1722 წლიდან მოყოლებული, ორი ქვეყნის მონარქებმა საგანგებო დესპანების ინტენსიური გაცვლა დაიწყეს.² პირველი ნაბიჯი თანამშრომლობის მიმართულებით მეფე ვახტანგ VI-მ გადადგა და 1722 წელს ბაადურ

1 ვიკონმებ (ქავთარია 1965, 139, სქოლიო 271) მიხედვით.

2 ამ დროს ვახტანგ VI ჯერ კიდევ ფლობდა ძალაუფლებას: სეხნია ჩხეიძის ცნობით, ირანის შაჰმა მეფე ვახტანგ VI-ს ქართლი 1723 წლის 10 იანვარს ჩამოართვა.

თურქესტანიშვილი პეტერბურგში სპეციალური დიპლომატიური მისიით გააგზავნა. საინტერესოა, რომ იმავე წელს რუსეთში მიტროპოლიტი რომანოზიც გაემგზავრა. თუ მხედველობაში მივიღებთ დარეჯან არჩილის ასულის ზემონახსენები თხოვნის წერილის რუსეთის სინოდში შესვლის რეგისტრაციის თარიღს – 1722 წლის 9 ივლისი, რომანოზი მოსკოვში 1722 წლის ივნისში უნდა ჩასულიყო. ეს თარიღი რომანოზის საენციკლოპედიო ბიოგრაფიაში დაკონკრეტებულია: იგი მოსკოვში 1722 წლის 9 ივნისს ჩასულა (Виноградов 1918, 62). სარეკომენდაციო წერილების ტექსტებს თუ დავუჭერებთ, რომანოზის რუსეთში ჩასვლის ოფიციალური მიზეზი საეკლესიო მსახურება და შეწირულობების შეგროვება იყო. მკვლევარ მიხეილ გორგიძეს გამოთქმული აქვს ვარაუდი, რომ მიტროპოლიტი რომანოზი რუსეთში პირადი ინიციატივით ჩავიდა (Горгидзе 1976, 44), თუმცა მას ეს მოსაზრება ფაქტებით შემაგრებული არ აქვს. ჩემი აზრით კი, რომანოზი რუსეთს გარკვეული დიპლომატიური დავალებით ესტუმრა. ამის საფუძველს მაძლევს პლატონ იოსელიანის წიგნში გამოქვეყნებული წერილის შინაარსი, რომლის თანახმად რომანოზი პეტრე დიდს საბრძოლო დანაყოფის ქართლში გამოგზავნასა და მისი საგვარეულო არშის ციხესიმაგრის დაკავებას სთავაზობდა: „მოსკოვის არქივის დიპლომატიურ აქტებში დაცულია 1723 წლით დათარიღებული, არქიმანდრიტ რომანოზის წერილი... ეს არქიმანდრიტი, თავისი ძმების – ოთარ და ბარძიმ ერისთავების სახელით, პეტრე დიდს, მისგან მფარველობის სანაცვლოდ, არშის ციხეს სთავაზობდა, რომელიც დარიალის მახლობლად მდებარეობს“ (Иоселиани 1860, 45). არსებობს რუსებთან გარიგების ამ მცდელობაზე მიმანიშნებელი კიდევ ერთი წერილი, რომელიც რუსეთში მყოფ რომანოზს მისმა ძმამ, ოთარ ერისთავმა 1723 წელს გაუგზავნა. ამ ბარათში ოთარი ძმას სწერდა, რომ, როგორც შეიტყო, რომანოზი ხუთასი რუსით ხევისკენ მოემართებოდა. ოთარი რომანოზს აქებებდა: „მოასხი. სიმაგრეები და ციხეები მაგათ დავაჭერინოთ“ (Бороче 1861, 154).

ცხადია, რომ ზემორე შეთავაზება მეფე ვახტანგ VI-თან იყო შეთანხმებული: არშის ციხეში რუსების ჯარის ჩაყენება იყო იმ გეგმის ნაწილი, რომელიც ვახტანგ VI-მ ჯერ კიდევ 1721 წლის ზაფხულში ასტრახანის გუბერნატორ ვოლინსკისადმი მიწერილ წერილში ჩამოაყალიბა, პეტრე დიდისთვის გადასაცემად. სასულიერო პირების დიპლომატიურ მოლაპარაკებებში ჩართვა ყველა ქვეყანაში და ყველა დროში ხდებოდა. ამ შესაძლებლობას ქართველი მეფეებიც იყენებდნენ. ყველაზე ფართოდაა ცნობილი სულხან-საბა ორბელიანისა და ტიმოთე გაბაშვილის დიპლომატიური მოღვაწეობა. XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში დიპლომატიურ

დავალებებს ასრულებდა რუსეთში მცხოვრები კიდევ ერთი ქართველი სასულიერო პირი – არქიდიაკონი გაიოზი, რომელსაც განათლება მოსკოვის სასულიერო აკადემიაში ჰქონდა მიღებული და რუსეთში დიდი ავტორიტეტით სარგებლობდა. მას მეფე ერეკლე და გრიგორი პოტიომკინი დიპლომატიურ დავალებებს აძლევდნენ (Пальмов 1913, 52-53). ჩვენამდე მოღწეული დოკუმენტების ანალიზი გვიჩვენებს, რომ მიტროპოლიტი რომანოზი ფაქტიურად იყო მეფე ვახტანგ VI-ის ემისარი, რომელიც სასულიერო და ლიტერატურულ მოღვაწეობასთან ერთად, ქართლის სამეფოს რუსეთთან სამხედრო კავშირის დამყარების საკითხებს აგვარებდა.

ქართლის სამეფომ და რუსეთმა 1722 წლის ბოლოსთვის ირანის წინააღმდეგ ერთობლივი საბრძოლო მოქმედებების განხორციელების თაობაზე მოილაპარაკეს¹. 1722 წლის ოქტომბერში, წინასწარ შეთანხმებული გეგმის საფუძველზე, ვახტანგ VI თავისი ლაშქრით განჯასთან დაბანაკდა, იქ სომეხთა ლაშქარი შეიერთა და რუსეთის ჯარს დაუწყო ლოდინი. რუსეთის ჯარი მხოლოდ დარუბანდამდე ჩავიდა, საიდანაც უკან, ასტრახანში გაბრუნდა. პეტრე დიდმა, ქართველებისთვის სამხედრო ძალის მიშველების ნაცვლად, ქართლში საგანგებო დესპანი – პოდპორუჩიკი ივანე ტოლსტოი გამოაგზავნა, რომელმაც ვახუშტი ბატონიშვილს ირანზე ერთობლივი გალაშქრების 1723 წლისთვის გადადების გადაწყვეტილება აცნობა. ამ უკანასკნელმა განჯაში მყოფ ვახტანგ VI-ს შიკრიკი გაუგზავნა და დედაქალაქში დაბრუნების აუცილებლობა შეატყობინა.² 22 ნოემბერს ვახტანგ VI თბილისში დაბრუნდა და ი. ტოლსტოის მეშვეობით რუსეთთან მოლაპარაკებები გააგრძელა. იმავდროულად, ქართლის მეფე ცდილობდა თურქეთთან დაძაბული მდგომარეობა მოეგვარებინა: 1722 წლის 29 ნოემბერს, ვახტანგ VI-მ რომის პაპს ინოკენტი XIII-სა და ავსტრიის იმპერატორს კარლოს VI-ს წერილები გაუგზავნა, რომლებითაც თურქეთის მთავრობასთან შუამდგომლობის განცხადებას სთხოვდა (ტაბაღა 1967, 243). ამასობაში, მდგომარეობა უაღრესად გართულდა, რასაც კახეთის მეფე კონსტანტინეს მხრიდან ვახტანგ VI-ის მტრობა კიდევ უფრო მეტად ამწვავებდა. 1723 წლის 4 მაისს მეფე კონსტანტინემ თბილისი აიღო და ვახტანგ VI იძულებული გახდა ჯერ გორში, შემდეგ კი ცხინვალში გადასულიყო. 1724 წლის ივლისში, მეფე ვახტანგ VI ოჯახის წევრებთან და მრავალრიცხოვან ამაღლასთან ერთად რუსეთში გაემგზავრა.

1 1722 წლის ივნისში რუსეთმა სეფიანთა ირანს ომი ოფიციალურად გამოუცხადა.

2 რუსეთმა ირანთან ურთიერთობები 1723 წლის მეორე ნახევარში დააღალა. 1723 წლის 12 (23) სექტემბერს რუსეთმა და სეფიანთა ირანმა ხელი მოაწერეს ე.წ. პეტერბურგის სამშვიდობო ხელშეკრულებას, რითაც დასრულდა ორ ქვეყანას შორის 1722-1723 წლებში წარმოებულ ომი.

რომანოზის რუსეთში დაყოვნების მიზეზი, სავარაუდოდ, მოვლენების სწორედ ამგვარი განვითარება გახდა. იგი 1722 წლის ბოლოდან სამშობლოში დასაბრუნებლად ემზადებოდა და პასპორტის გაფორმებას, მგზავრობისას შეიარაღებული დაცვით უზრუნველყოფასა და ფულად დახმარებას ითხოვდა. რომანოზმა სამშობლოში გამგზავრებაზე თანხმობა 1723 წლის თებერვალში მიიღო, თუმცა გარკვეული ხნის განმავლობაში რუსეთში დაყოვნება მოუწია.

რომანოზის საქართველოში დაბრუნების საკითხთან დაკავშირებით სამეცნიერო ლიტერატურაში სხვადასხვა მოსაზრება არსებობს. აფხაზეთის (დასავლეთ საქართველოს) კათოლიკოს-პატრიარქის გრიგოლ II-ის სარეკომენდაციო წერილის პრეამბულაში წერია, რომ რომანოზი „ათას შვიდას ოცდა ორს მანდ მოსკოვს ხელმწიფეს ხლებოდა ხუთი წელიწადი“ (ხეც Sd-2962). ამ ცნობიდან გამომდინარეობს, რომ რომანოზი მოსკოვში 1727 წლამდე დარჩენილა. ამავე თარიღს იზიარებს მ. ქავთარიაც (ქავთარია 1965, 139). თ. გელაშვილს მიაჩნია, რომ რომანოზი თბილისში 1728 წელს ჩამოვიდა (გელაშვილი 2012, 494). ამგვარი დასკვნისთვის იგი, როგორც ჩანს, ზემოთ დამოწმებულ წერილში ნახსენებ ფრაზას „ათას შვიდას ოცდა რვას მოვიდა“ ითვალისწინებს. ამავე წერილზე დაყრდნობით, თ. გელაშვილი ანანურის ციხესიმაგრის აოხრებასა და არაგვის ერისთავების დედაბუდიანად ამოწყვეტას 1732 წელზე დებს (გელაშვილი 2012, 498), რაც აშკარა შეცდომაა (იხ. ქვემოთ).

იმის გათვალისწინებით, რომ კათოლიკოს-პატრიარქის სარეკომენდაციო წერილში რამდენიმე აშკარა შეუსაბამობაა, ცნობა რომანოზის მოსკოვში ხუთი წლის განმავლობაში ყოფნისა და, შესაბამისად, სამშობლოში 1727 თუ 1728 წელს დაბრუნების შესახებ საეჭვოდ მივიჩნე. სადავო თარიღის დასაზუსტებლად „მართლმადიდებლური აღმსარებლობის უწყების“ XVIII საუკუნის დადგენილებებსა და განკარგულებებს გავეცანი, რომლებიც მათი საკანცელარიოსკრუპულოზობიდან გამომდინარე, სარეკომენდაციო წერილთან შედარებით გაცილებით უფრო სანდო წყაროდ მივიჩნე. 1743 წლის 22 მარტით დათარიღებული N 338 განკარგულების შესავალ ნაწილში ჩვენთვის საინტერესო ინფორმაციაა შესული:

„ზემონახსენები რომანოზ მიტროპოლიტი, არქიმანდრიტის ხარისხში, გასულ 1722 წელს ქართლის მიწიდან რუსეთში გამოემგზავრა და 1725 წელს კვლავ საქართველოში იქნა გაშვებული. ხოლო 1729 წელს, საქართველოდან მოსკოვში ჩამოსვლის შემდეგ, ჯამაგირის დანიშვნა ითხოვა... 1730 წელს არქიმანდრიტი რომანოზი რუსეთიდან საქართველოში ხელმეორედ გაემგზავრა და 1732 წელს საქართველოდან

დაბრუნების შემდეგ, წმინდა მმართველ სინოდში, მოსკოვში, მოვიდა და განაცხადა, რომ იგი მიტროპოლიტია და რომ ამ ხარისხში 1730 წელს აიყვანეს... 1736 წელს ზემონახსენები რომანოზ მიტროპოლიტი რუსეთიდან საქართველოში მესამეჯერ გაემგზავრა, ხოლო 1740 წელს საქართველოდან ყიზლარში ჩასვლის შემდეგ, იქიდან მისივე სურვილით გამოუშვეს და 1741 წლის ივნისში მოსკოვში ჩამოვიდა. წმინდა მმართველი სინოდის განკარგულებით, რომანოზ მიტროპოლიტს საცხოვრებლად წმინდა სერგის სამების მონასტერი განესაზღვრა... მაგრამ მიტროპოლიტმა წმინდა სერგის სამების მონასტერში გაჩერება არ ისურვა და შემოვიდა თხოვნით, რომ მისთვის იგივე საარსებო ჯამაგირი მიეცათ, რასაც მანამდე იღებდა, და მოსკოვში მღვდელმსახურების უფლება ითხოვა“ (Постановления 1899, дело 338, 322).

ამ განკარგულებიდან ირკვევა, რომ 1722 წელს მოსკოვში ჩასული რომანოზი საქართველოში არა 1727 ან 1728 წელს, არამედ 1725 წელს დაბრუნებულა. ანუ, მას პირველი სტუმრობისას მოსკოვში სამი წელი და ოთხი თვე დაუყვია (და არა ხუთი წელი, როგორც ეს სარეკომენდაციო წერილშია აღნიშნული).

ბიოგრაფიული ლექსიკონიც რომანოზის რუსეთიდან საქართველოში გამომგზავრების თარიღად 1725 წლის ოქტომბერს უთითებს (Виноградов 1918, 62).

იმავე დოკუმენტიდან ირკვევა, რომ რომანოზი საქართველოდან რუსეთში, დაბრუნებიდან ოთხი წლის შემდეგ – 1729 წელს ჩასულა, ხოლო უკან ერთი წლის შემდეგ – 1730 წელს დაბრუნებულა.

რომანოზის ამგვარი ხშირი მიმოსვლა ქართლსა და რუსეთს შორის ადასტურებს, რომ ვახტანგ VI მას სპეციალური დავალებების შესასრულებლად იყენებდა.

კორექტივი შეგვაქვს რომანოზის მიტროპოლიტის ხარისხში აღყვანის თარიღის ვერსიებშიც, რომლებიც სამეცნიერო მიმოქცევაში გვხვდება. მაია შაორშაძის მოსაზრებით, რომანოზმა 1737-39 წლებში, კირილე II-ს კათოლიკოს-პატრიარქობის დროს, ამ უკანასკნელის მიერ დატოვებული სამთავროსა და გორის მიტროპოლიტის კათედრა დაიკავა (შაორშაძე 2017, 324). საარქივო მასალების მიხედვით კი, რომანოზი მიტროპოლიტის ხარისხში 1737 წლამდე გაცილებით ადრე იქნა აღყვანილი. 1734 წლის 4 მარტით დათარიღებულ დოკუმენტში, რომლითაც რომანოზი და სამეხელე არქიეპისკოპოსი იოსები წერილობით ადასტურებენ, რომ იღუმენი ქრისტეფორე მოსკოვში ვახტანგ მეფის ამაღლასთან ერთად ჩავიდა (საქმე N2785), რომანოზი სამთავროსა და გორის მიტროპოლიტად

არის მოხსენიებული. ზემოთ დამოწმებული N 338 განკარგულება რომანოვის მიტროპოლიტის ხარისხში ალყვანის თარიღად 1730 წელს უთითებს. პლატონ იოსელიანის ცნობით კი, რომანოვი სამთავროსა და გორის ეპარქიების მიტროპოლიტის ხარისხში 1731 წლის იანვარში, აღმოსავლეთ საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქის, ბესარიონის მიერ იქნა ალყვანილი (Иоселиани 1866, 124, სქოლიო 38). ბიოგრაფიული ლექსიკონის მიხედვითაც, რომანოვი მიტროპოლიტის ხარისხში 1731 წელს ალყვანეს (Виноградов 1918, 62). საარქივო მასალების გათვალისწინებით, შეცდომას უშვებს თ. გელაშვილიც, როცა ვარაუდობს, რომ რომანოვი „1722 წლისთვის უკვე გორისა და სამთავისის (sic. უნდა ეწეროს „სამთავროს“) მიტროპოლიტია“ (გელაშვილი 2012, 494). მისი ეს ვარაუდი ბათილდება ზემოთ დამოწმებულ განკარგულებაში დაცული ცნობითაც, რომლის თანახმად 1722 წელს რუსეთში ჩასულ რომანოვს არა მიტროპოლიტის, არამედ არქიმანდრიტის ხარისხი ჰქონდა.

1732 წელს მიტროპოლიტი რომანოვი მოსკოვს კიდევ ერთხელ ესტუმრა (საქმე N256, 1732).¹ ენციკლოპედიურ სტატიაში დაზუსტებულია, რომ იგი მოსკოვში 1732 წლის თებერვალში ჩავიდა (Виноградов 1918, 63). იმავე წლის 25 აგვისტოს რომანოვს მოსკოვში დიაკვნებისა და მღვდლების კურთხევისა და მღვდელმსახურების ნებართვა მიეცა. პ. იოსელიანის ცნობით კი, რომანოვმა, მეფე ვახტანგ VI-ის შუამდგომლობით, მღვდელმსახურების უფლება 1732 წლის დეკემბრიდან მიიღო და ჭამაგირიც დაენიშნა (იოსელიანი 1866, 123, სქოლიო 38).

შემდგომ წლებში ქვემოთ მოვლენები განვითარდა: 1734 წლის 25 აგვისტოს გამოიცა სინოდის განკარგულება, რომლის ძალითაც მიტროპოლიტი რომანოვს სამყოფელად საბა სტოროჟეველის მონასტრის, მოსკოვში მდებარე მეტოქი განესაზღვრა (NN 2821, 2848). 1734 წლის 9 ოქტომბერს მიტროპოლიტი რომანოვი და სამებელი არქიეპისკოპოსი იოსები მოსკოვიდან პეტერბურგში გაემგზავრნენ, რისთვისაც მივლინების ხარჯები მიეცათ (N 2801). 1735 წლის 13 დეკემბერს რომანოვი ჩანს ილუმენ იოსების სათხოვრის მოწმედ, რომლითაც ეს უკანასკნელი მისთვის თანხის გამოყოფას ითხოვდა, რათა ძმისშვილი ჩერქეზების ტყვეობიდან გამოესყიდა (N 2939). 1736 წლის მარტში რომანოვმა თავის საცხოვრებელთან კარვის ტიპის სამლოცველოს გამართვის ნებართვა ითხოვა, რეალურად კი ხის ეკლესია ააგო (Виноградов 1918, 63). 1736 წლის 7 ივლისს რომანოვს

¹ სამთავროსა და გორის სინოდის არქივის აქტები. ვიმოწმებ პ. იოსელიანის მიხედვით (იოსელიანი 1866, 123, სქოლიო 38).

მის საცხოვრებელთან, მოსკოვის პრესნიაზე უნებართვოდ აგებული ხის ეკლესიის კურთხევის ნება დართეს (N 2993).

1738 წელს მიტროპოლიტი რომანოზი საქართველოში დაბრუნდა (Виноградов 1918, 63). მას, სავარაუდოდ, სამშობლოში დარჩენა ჰქონდა გადაწყვეტილი, რაზეც 1739 წლის 21 თებერვალს იესე სოლაღაშვილისაგან მამულის ყიდვის ფაქტი მიგვანიშნებს (ნასყიდობის სიგელი სეა 1449-2176)¹. რომანოზის, როგორც მოწმის, ხელმოწერა ჩანს 1739 წლის 23 მარტს დავით თარხნიშვილის მიერ გიორგი მაღალაძისადმი მიცემულ, ყმისა და მამულის დანებების წიგნში (ბერძენიშვილი 1953, 34-35; ხეც Hd-2792).

შემდგომი მოვლენები იესე განვითარდა, რომ მიტროპოლიტ რომანოზის გეგმები აირია. კერძოდ, 1739 წლის ივლისში მიტროპოლიტ რომანოზს თავზე დიდი უბედურება დაატყდა: შანშე ქსნის ერისთავმა, დაქირავებულ ლეკთა ჯარით, ანანურის ციხე დაარბია და ერისთავების ოჯახის იქ მყოფი წევრები ერთიანად ამოწყვიტა (ხეც NN 2960, 2962). სწორედ ამ თარიღს ასახელებენ ვახუშტი ბატონიშვილი (ვახუშტი ბატონიშვილი 1973, 912) და პაპუნა ორბელიანი (ორბელიანი 1981, 43). ეს უკანასკნელი ტრაგედიას დეტალურად აღწერს:

„ქორონიკონს უკზ (=1739 წ.), თვესა ივლისსა, მოიშველა ერისთავმა შანშემ ჯარი ლეკისა... შემოადგნენ ანანურის ციხესა. ერისთავი ბარძიმ შიგ იყო თავისის ძმით და სახლის კაცით. ჩამოვიდა ერისთავი შანშე და ძმა მისი იესე ყულარაღასი თავისის ჯარით. დაუნყეს ბრძოლა. არ-ავად იყვნენ შიგნით მყოფნი ციხისანი. ამდენი ლეკი ამოსწყვიტეს, რომ მკვდრის სანგარს ივლებდნენ ლეკნი და ეგრე იბრძოდეს, ვითარ შანშე ერისთავის კაცნი ბელადნი იყვნეს. უპოვეს ადგილი წყლისა და მოუჭრეს წყალი. ზაფხულის ჟამი იყო და დიად შეწუხდნენ უწყლოდ. მისცეს ფიცი ბარძიმ ერისთავს და გამოიყვანეს უთრუთ ერისთავის შვილი თავისის ცოლ-შვილით. [უთრუთი] არ მიენდო და შეუპოვარის კოშკში ავიდა. უღალატეს ერისთავს ბარძიმს და მოკლეს. ეგრევე ამასთან აბელ და გივი დახოცეს. დაიჭირეს ვინც თან გაყოლოდათ. შეესივნენ ციხესა. აიკლეს, ააოჭრეს მონასტერი, დაამტვრიეს ხატნი პატიოსანნი, გამოასხეს ტყვე უთვალავი. უთრუთ, რომელი იყო კოშკში, გამოწვეს ცეცხლით, უყვეს ყათლანი ქალით კაცამდის. ეს ლეკის ჯარი, იტყოდენ, თორმეტი ათასი კაცი არისო“ (ორბელიანი 1981, 43).

¹ ვიმონუმებ (შაორშაძე 2017, 324) მიხედვით.

ვახუშტი ბატონიშვილისა და პაპუნა ორბელიანისაგან განსხვავებით, თედო ჟორდანი ნახსენებ ტრაგედიას 1738 წელზე დებს, როცა თავის „ქრონიკებში“ არაგვის ერისთავების საგვარეულოს გენეალოგიური შტოს სქემას იძლევა და ბარძიმ ერისთავთან დაკავშირებით შემდეგ განმარტებას აკეთებს: „†1738. ქსნის ერისთავმან შანშემ ამისი ოჯახობა გასწყვიტა სრულიად 1738 წ. (ქ.ცხ. 92-4)“ (ჟორდანი, 1897, 534).

თ. გელაშვილი ანანურის აოხრებას 1732 წლით ათარიღებს (გელაშვილი 2012, 497-498), რაც არასწორია. როგორც ზემოთაც აღვნიშნე, საარქივო დოკუმენტებით დასტურდება, რომ 1732 წელს მიტროპოლიტი რომანოზი ნამდვილად მოსკოვში იმყოფებოდა. რეალურად, ანანურის ციხესიმაგრე 1738-1739 წელს ააოხრეს.

ანანურის ტრაგედიიდან ცოტა ხანში, გარეჯის მონასტერიც აუოხრებიათ, რის გამოც რომანოზს რუსეთში დაბრუნება გადაუწყვიტია. მან საამისოდ სამზადისიც დაიწყო: 1739 წლის 14 აგვისტოს რომანოზმა იმავე წლის თებერვალში შექმნილი მამული ბატონიშვილ აბდულა-ბეგს მიჰყიდა (სეა 1449-2147); ხოლო 1739 წლის ბოლოს იმერეთში გადავიდა. როგორც მიტროპოლიტი რომანოზი სინოდისთვის მიწერილ წერილში აღნიშნავს, „ურჯულომ ძმები, ნათესავი, დედა და სხვა ათასი სული თავის ქონებით ერთს დღეს სრულიად დახოცეს, დაწვეს და ტყვედ წაასხეს. მეც მეძებდნენ სასიკვდილოდ. წაველ გავეცალე. რვა თვე მელიტინის იმერეთის ცართან ვიყავ და აგვისტოს დიდის ჭირითა და ცდილობით ყიზლარში მოვანიე მთითგან“ (ხეც N Sd-2974). ამ წერილიდან ირკვევა, რომ 1740 წლის აგვისტოში რომანოზი ყიზლარში ჩასულა და თავისი დის, ანას შუამდგომლობით, რუსეთის ქვეშევრდომობის მიღებას ითხოვდა. 1741 წლის ივნისში რომანოზი უკვე მოსკოვშია (Постановления 1899, дело 338, 322). თავდაპირველად, წმინდა სერგის სამების მონასტერში განუმწესებიათ, თუმცა 1743 წელს, მისი ორი თხოვნის საფუძველზე, მთავარანგელოზ მიქაელის სასწაულის სახელობის მონასტერში (მოსკოვის კრემლის ტერიტორიაზე) იმავე ჯამაგირის შენარჩუნებით გადაუყვანიათ (Виноградов 1918, 63).

ამ პერიოდში შეუდგენია რომანოზს კრებული „წინწილი ღალადებისა“ (ხეც A-150), რომლისადმი დართულ ანდერძში იგი წერს, რომ ხელნაწერი სრულ-ყო 1745 წლის სექტემბერში.

1748 წელს მიტროპოლიტ რომანოზს მძიმედ უავადმყოფია, ხოლო გამოჯანმრთელების შემდეგ – 1748 წლის 26 აგვისტოს, საქართველოში გამგზავრების ნებართვა უთხოვა იმ სურვილით, რომ დავითგარეჯის მონასტერში აღსრულებულიყო და იქვე დაკრძალულიყო. 1749 წლის

1 ვიმონმებ (შაორშაძე 2017, 325) მიხედვით

16 იანვარს, სინოდს რომანოზის თხოვნის დაკმაყოფილებაზე უარი უთქვამს, საფუძვლად კის დაუსახელებია, რომ მას რუსეთის მუდმივი ქვეშევრდომობის პირობა ჰქონდა დადებული (Виноградов 1918, 64). 1749 წლის 10 მაისს რომანოზს სამშობლოში გამგზავრების თხოვნით სინოდისთვის კიდევ ერთხელ მიუმართავს. ამჯერად თანხმობა მიუღია და საქართველოში დაუყოვნებლივ გამომგზავრებულა (Иоселиани 1866, 124, сноска 38; СИН. N 128). არ გამოვრიცხავ იმის შესაძლებლობას, რომ სწორედ ამ ვიზიტის დროს მოხდა რომანოზის მიერ დავითგარეჯის უდაბნოს წმ. ნიკოლოზის ეკლესიაში საკუთარი თავისთვის საფლავის წინასწარ გამზადებაც (ამაზე ოდნავ ქვემოთ). უცნობია, თუ რატომ არ დარჩა იგი სიცოცხლის ბოლომდე გარეჯის უდაბნოს მონასტერში, როგორც ეს ეწადა. ფაქტია, რომ 1752 წელს რომანოზი კვლავ რუსეთში დაბრუნებულა და თან ქართველი ერის უდიდესი სინძინდე, წმ. ნინოს ჯვარი ჩაუტანია.

წმ. ნინოს ჯვრის საქართველოდან რუსეთში გატანის ფაქტზე ანტონ ნატროშვილი სვეტიცხოვლისადმი მიძღვნილ თავის წიგნში საუბრობს: „ეს ჯვარი მთაში – წმიდა სამების ეკლესიაში ყაზბეგის მთის ძირში და ყოვლადწმინდა ღვთისმშობლის ანანურის ეკლესიაში არაერთხელ გაუხიზნავთ. 1749 წელს რუსეთში გამგზავრებისას, თბილელმა მიტროპოლიტმა რომანოზმა ეს ჯვარი თან საიდუმლოდ წაიღო და მოსკოვში მყოფ ბატონიშვილ ბაქარ ვახტანგის ძეს გადასცა“ (Натроев 1901, 130, სქოლიო 2). ამ ცნობას სიტყვასიტყვით მღვდელი მარკოზ ტყემალაძეც იმეორებს (Ткемаладзе 1904, 24). ბატონიშვილ დავითის ცნობით, მიტროპოლიტმა რომანოზმა წმ. ნინოს ჯვარი არშის ციხიდან მოიპარა და რუსეთში წაიღო (დავით ბატონიშვილი 1941, 27).

ისტორიკოსი პლატონ იოსელიანი წმ. ნინოს ჯვრის რუსეთში გატანის თაობაზე თავის ორ წიგნში საუბრობს და მათში ერთმანეთისაგან განსხვავებული ცნობები მოჰყავს: „ჩვენი მათიანეების ცნობით, ეს ჯვარი, როგორც ადრეული ქრისტიანობის ძეგლი, თავგამოდებულ მწყემსთა ხელითა და მეფე თეიმურაზ II-ის ბრძანებით, ეკლესიისთვის შფოთის დროს, მთაში, ერისთავ-არაგველების სამფლობელოში გახიზნეს და ყოვლადწმინდა ღვთისმშობლის ანანურის ეკლესიაში დააბრძანეს. ამის შემდგომ, ქართველმა მიტროპოლიტმა ტიმოთემ ის რუსეთში წაიღო (1749 წ.) და მოსკოვში ბატონიშვილ ბაქარ ვახტანგის ძეს გადასცა“ (Иоселиани 1843, 10, სქოლიო 14). როგორც ვხედავთ, ავტორი წმ. ნინოს ჯვრის რუსეთში გამტანად მიტროპოლიტ რომანოზის ნაცვლად, მიტროპოლიტ ტიმოთეს ასახელებს (უნდა იგულისხმებოდეს ტიმოთე გაბაშვილი – ლ.მ.). ამ წიგნის გამოცემიდან 23 წლის შემდეგ პ. იოსელიანი აქვეყნებს ახალ წიგნს, რომელშიც წერს, რომ წმ.

ნინოს ჯვარი რუსეთში 1749 წელს მიტროპოლიტმა რომანოზმა (და არა მიტროპოლიტმა ტიმოთემ) გაიტანა (Иоселиани 1866, 123). წმ. ნინოს ჯვრის რუსეთში გატანას მიტროპოლიტ ტიმოთეს სახელს უკავშირებს ისტორიკოსი მოსე ჯანაშვილიც: „როდესაც შიშიანობა იყო საქართველოში, ჯვარი ვაზისა დამალეს წმ. სამების ეკლესიაში – ყაზბეგში, მემრე ანანურში და შემდეგ არშის ციხეში. 1749 წელს საქართველოს მიტროპოლიტმა ტიმოთემ საიდუმლოდ წაიღო იგი რუსეთში და მთავრობა მეფის ძეს ბაქარს“ (ჯანაშვილი 1886, 143, სქოლიო 1).

დოკუმენტურად დასტურდება, რომ მიტროპოლიტი ტიმოთე 1749 წელს რუსეთში არ იმყოფებოდა. იგი მოსკოვში 1738 წლის მარტის პირველ რიცხვებში, შანშე ქსნის ერისთავთან ერთად ჩავიდა. ამ ფაქტს სინოდის კანცელარიის 1738 წლის 23 მარტის დოკუმენტი ადასტურებს: „მოსკოვის სინოდალური სამმართველოს კანცელარიის მოწმობით სტუმრად იყოფებოდა საქართველოს ორი მიტროპოლიტი: არსენი და ტიმოთე. პირველი მათგანი პირად საქმეზე იყო ჩამოსული, ხოლო მეორეს კი საიდუმლო წერილები ჰქონდა გადმოსაცემად მოტანილი“. მიტროპოლიტი ტიმოთე სამშობლოში 1742 წელს, რუსეთში მეორე ელჩობის შემდეგ დაბრუნდა. გასათვალისწინებელია ისაც, რომ თავის დროზე, იმერეთის მეფე ალექსანდრეს V-ის მიერ რუსეთში დიპლომატიური მისიით გაგზავნილ ტიმოთე გაბაშვილს ერთი საჩოთირო ამბის მოგვარებაც ჰქონდა დავალებული, რაც მეფე ალექსანდრეს მიერ პეტრე პირველისთვის გაგზავნილი საჩუქრების, იმ დროისთვის უკვე გარდაცვლილი ვახტანგ VI-ის ოჯახის წევრების მიერ მითვისებას უკავშირდებოდა. ამის გამო, ტიმოთესა და მეფე ვახტანგის ოჯახისა და ზოგადად მოსკოვში ქართველთა კოლონიის წევრებს შორის ურთიერთობა დაძაბულა. შეუძლებელია, რომ მიტროპოლიტ ტიმოთეს, სამეფო ოჯახის წევრებისადმი წაყენებული მძიმე ბრალდების ფონზე, ქართველი ერის დიდი სინამდვილე საქართველოდან რუსეთში ბატონიშვილ ბაქარისთვის გადასაცემად წაეღო.

უნდა ვივარაუდოთ, რომ პლატონ იოსელიანმა 1843 წელს გამოცემულ თავის წიგნში უნებლიე შეცდომა დაუშვა და წმ. ნინოს ჯვრის რუსეთში გატანა მიტროპოლიტ რომანოზის ნაცვლად მიტროპოლიტ ტიმოთეს მიაწერა. ეს შეცდომა მოსე ჯანაშვილმა თავის წიგნში გაიმეორა.

მხედველობაშია მისაღები ის ფაქტი, რომ წმ. ნინოს ჯვრის საქართველოში ბოლო სამყოფელად პ. იოსელიანი ანანურის ეკლესიას, ხოლო მ. ჯანაშვილი არშის ციხეს ასახელებს. ეს ორივე ძეგლი კი არაგვის ერისთავთა საკუთრებაში იყო. ამის

გათვალისწინებით, არაგვის ერისთავთა ფეოდალური სახლის წევრს, მიტროპოლიტ რომანოვს, რეალურად ჰქონდა იმის შესაძლებლობა, რომ ჯვარი რუსეთში სხვებისაგან უჩუმრად წაეღო.

თ. გელაშვილი წყაროს მიუთითებლად წერს, რომ ერთ-ერთი ცნობის თანახმად, წმ. ნინოს ჯვარი საქართველოდან მეფე არჩილს გაუტანია (გელაშვილი 2012, 497). ეს ცნობა ფართოდ ცირკულირებს ინტერნეტ-სივრცეში, იქაც წყაროს მიუთითებლად. ვფიქრობ, რომ ნახსენები ვერსია მცდარია. ეს შეცდომა მეფე არჩილთან დაკავშირებული რეალური ისტორიის არასწორ ინტერპრეტაციას უნდა უკავშირდებოდეს. კერძოდ, როგორც ცნობილია, მეფე არჩილმა 1686 წელს მოსკოვში საქართველოდან ქრისტეს სამსჭვალი და ძელი ჭეშმარიტის ფრაგმენტი ჩაიტანა. სავარაუდოა, რომ ზემორე ცნობა შედეგია აღრევისა წმ. ნინოს ჯვარსა და იმ ჯვარს შორის, რომელზეც ქრისტე ეცვა.

ჩემთვის უფრო სარწმუნოა წმ. ნინოს ჯვრის რუსეთში მიტროპოლიტ რომანოვის მიერ გატანა სწორედ იმიტომ, რომ ეს ჯვარი მის საგვარეულო ციხესიმაგრეში ინახებოდა.

მიტროპოლიტი რომანოვი 1753 წლის 30 იანვარს გარდაიცვალა (Виноградов 1918, 64). ყველაზე ადრეული ცნობამისი გარდაცვალებისა და დაკრძალვის ადგილის შესახებ პ. იოსელიანის წიგნში იძებნება. მკვლევარი სინოდის არქივში დაცულ დოკუმენტს (N 313, 1753 წ.) იმონებებს: „მიტროპოლიტი რომანოვი გარდაიცვალა 1753 წლის 30 იანვარს ქალაქ ჩელსიარში (sic. - პ. იოსელიანისეული შენიშვნა) და 13 მარტს, საკუთარი ანდერძის მიხედვით, დაიკრძალა ასტრახანის მიძინების საკრებულო ტაძარში, ასტრახანის ეპისკოპოს ილარიონის მიერ (Иоселиани 1866, 124, сноска 28). იგივე ცნობას გვანვდის რუსული ჟურნალის “Астраханские епархиальные ведомости” 1880 წლის N24-ში გამოქვეყნებული წერილიც, რომლის თანახმად ასტრახანის მიძინების ტაძრის „ქვედა სალოცავის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში დაკრძალული არიან ქართველი მწყემსმთავრები: სამებელი არქიეპისკოპოსი იოსები და სამთავროსა და გორის მიტროპოლიტი რომანოვი. მათ სამარხებს წარწერები არ ახლავს... ეს უკანასკნელი მოსკოვში მიემგზავრებოდა, როცა ქალაქ ჩიორნი-იარში¹ ავად გახდა და 1753 წლის 30 იანვარს გარდაიცვალა.² მათი კუთვნილი სხვადასხვა ნივთი ტაძრის მფლობელობაში გადავიდა. ზოგიერთი ამ ნივთთაგანი დღემდე სალაროში ინახება.” (Ведомости 1880, 374).

მიხეილ ქავთარია ვარაუდობდა, რომ სიცოცხლის მიწურულს

1 იმ დროს ჩიორნი-იარი ასტრახანის გუბერნიის ქალაქი იყო.

2 დამოწმებულია წმინდა სინოდის 1758 წლის 5 აპრილის N 679 ბრძანებულება (Бинл. Астрах. консист.).

მიტროპოლიტი რომანოზი საქართველოში დაბრუნდა, გარეჯში გარდაიცვალა და იქვე დაკრძალეს (ქავთარია 1965, 142). ეს მოსაზრება მკვლევარმა მიტროპოლიტ რომანოზის ხელით გადაწერილი ხელნაწერის „წინილი დაღაღებისა“ (ხეც A-150) გვიანდელი მინაწერის საფუძველზე გამოთქვა, რომელიც შემდეგ ცნობას გვანვდის: „რომანოზ ქართველთ მიტროპოლიტი ასაფლავია დავით გარეჯის უდაბნოსა შინა, წმიდა ნიკოლოზის ეკლესიასა შინა, სადაც ცხადათ იხილვების მისი საფლავის ქვა“. რუსმა მოგზაურმა ანდრეი მურავიოვმა დავითგარეჯის წმ. ნიკოლოზის ეკლესიაში არა მიტროპოლიტ რომანოზის, არამედ კახეთის მეფე ალექსანდრეს საფლავის არსებობაზე მიუთითა და მისი ეპიტაფიაც გამოაქვეყნა (Муравьев 1848, 104). დღეს ამ ეკლესიაში ერთადერთი საფლავის ქვაა, რომლის ეპიტაფია აღარ იკითხება. იმის გათვალისწინებით, რომ ანდრეი მურავიოვს ზემონახსენებ წიგნში ზოგადად საკმაოდ ბევრი უზუსტობა აქვს დაშვებული, არ გამოვრიცხავ, რომ ცნობა წმ. ნიკოლოზის ეკლესიაში მეფე ალექსანდრეს საფლავის არსებობის შესახებ შეცდომა იყოს და სინამდვილეში იქ, მართლაც, მიტროპოლიტ რომანოზის მიერ წინასწარ შემზადებული საფლავი მდებარეობდეს. გვიან შუა საუკუნეებამდე მონასტრებში საფლავის წინასწარ შემზადების ჩვეულება ჯერ კიდევ არსებობდა.

როგორც გავარკვიე, მიტროპოლიტი რომანოზი, სინამდვილეში, არა ასტრახანში, არამედ მოსკოვში დაუკრძალავთ. მისი საფლავის ადგილმდებარეობა ნახსენებია მოსკოვის ტაძრის გზამკვლევაში. ესაა წმ. იოანე ნათლისმცემლის ტაძარი პრესნიაზე. გზამკვლევის თანახმად, მიტროპოლიტი რომანოზი დაკრძალულია სწორედ ამ ტაძრის საკურთხეველში: „მთავარი საკურთხევის სამკვეთლო მაგიდის ზემოთ ჩადგმულია თეთრი ქვისგან დამზადებული საფლავის დაფა, რომელზეც წარწერაა ამოკვეთილი“ (Михайлов 1997). მიტროპოლიტ რომანოზის დაკრძალვის ადგილთან დაკავშირებული, ამდენი ხნის განმავლობაში არსებული გაურკვეველობა იმანაც განაპირობა, რომ ქართველი იერარქის საფლავი საკურთხეველში მდებარეობს და ამიტომ გარეშე თვალისთვის უხილავია.

ქვემოთ მომყავს მიტროპოლიტ რომანოზის ეპიტაფიის სრული ტექსტი (სურ. 2) და მისი ქართული თარგმანი:

1 ეპიტაფიიდან გამოთვლილი და საარქივო საქმეში მითითებული, რომანოზის მთავარეპისკოპოსად ალყვანის თარიღები ერთმანეთს არ ემთხვევა: კერძოდ, ეპიტაფიის ტექსტის მიხედვით, ეს 1738/1739 წელს მომხდარა, საარქივო დოკუმენტის მიხედვით კი – 1730/1731 წელს. ნებისმიერ შემთხვევაში, რუსეთის წმინდა სინოდმა რომანოზის მთავარეპისკოპოსობა და მიტროპოლიტობა 1732 წლიდან ოფიციალურად სცნო, ამიტომ ეპიტაფიის ტექსტის ამ ნაწილში შეცდომაა დაშვებული.

“Помяни Господи Романа митрополита и остави ему всякаго согрешения его словом и делом елика согреших в мире сем. От юности своя поживе мира сего 27 лет, архимандритом 16 лет, во архиепископстве 14 лет. Всего поживе 57 лет”.

„მოიხსენე, უფალო, მიტროპოლიტი რომანოზი და მიუტევენ მას რაიცა ამქვეყნად სცოდა სიტყვით ანუ საქმით. ყრმობიდან ამქვეყნად 27 წელი იცოცხლა, არქიმანდრიტის ხარისხში – 16 წელი, არქიეპისკოპოსის ხარისხში – 14 წელი. სულ 57 წელი იცოცხლა“.

მიტროპოლიტმა რომანოზმა თავისი საბოლოო განსასვენებელი პრესნაზე მდებარე ეკლესიის საკურთხეველში შემთხვევით არ ჰპოვა: ქართველთა დასახლება ხომ პრესნაზე მდებარეობდა. 1736 წლის 19 ივნისს სწორედ რომანოზმა ითხოვა სინოდისაგან ნებართვა, რათა პრესნას ტაძარი წმ. იოანე ნათლისმცემლის შობის სახელზე ეკურთხებინა. დაბოლოს, ეს ტაძარი, გარკვეული ხნის განმავლობაში, რუსეთში ქართველთა სამწყსოს საეკლესიო-ადმინისტრაციული ცენტრი იყო.

ეპიტაფიის ტექსტი რომანოზის დაბადების წლის დადგენის შესაძლებლობას იძლევა. კერძოდ, იმის გათვალისწინებით, რომ ჩვენთვის ცნობილია მიტროპოლიტ რომანოზის გარდაცვალების თარიღი – 1753 წლის 30 იანვარი, ხოლო ეპიტაფიაში ნახსენებია მისი გარდაცვალების ასაკი – 57 წელი, შეგვიძლია დაბეჭდვით ვთქვათ, რომ რომანოზი 1695 წლის ბოლოს – 1696 წლის დასაწყისში დაბადებულა.

თავისთავად ის ფაქტი, რომ ცნობილი გახდა ქართველი სასულიერო მოღვაწის, მიტროპოლიტ რომანოზის საბოლოო განსასვენებლის ადგილსამყოფელი, მეტად მნიშვნელოვანია მოსკოვის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის.

დამონეპაანი

ბერძენიშვილი ნიკოლოზი, დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, ბატონყმური ურთიერთობა (XV-XIX სს.), წიგნი 2, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, თბილისი, 1953.

გაბიძაშვილი ენრიკო, რომანოზ ერისთავი და მისი უცნობი თხზულება. კრ.: მრავალთავი, ფილოლოგიურ-ისტორიული ძიებანი, II, „მეცნიერება“, თბილისი 1973, გვ. 75-93.

გელაშვილი თეონა, რომანოზ მიტროპოლიტის ცხოვრება და

შემოქმედება. ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის შრომები, XII-XIII, 2012/2013, გვ. 494-504.

დავით ბატონიშვილი, ახალი ისტორია. გამოსცა თამარ ლომოურმა, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, თბილისი, 1941.

ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება IV, ტექსტი დადგენილია ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი, 1973.

ორბელიანი პაპუნა, ამბავნი ქართლისანი, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა ე. ცაგარეიშვილმა, თბილისი, 1981.

ჟორდანია თედო, ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა, წიგნი მეორე (1213 წლიდან 1700 წლამდე), სტამბა მ. შარაძისა და ამხ., ტფილისი, 1897.

ტაბალუა ილია, ვახტანგ VI-ის საგარეო პოლიტიკის ისტორიიდან (საქართველოს ურთიერთობა ავსტრიასთან), საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, XLVII, N1, 1967, 241-245.

ქავთარია მიხეილი, დავით გარეჯის ლიტერატურული სკოლა, „მეცნიერება“, თბილისი 1965.

შაორშაძე მაია, ქართლის მთავარეპისკოპოსისა და მიტროპოლიტის, რომანოზ ერისთავის ღვაწლი XVIII საუკუნის საქართველო-რუსეთის დიპლომატიური, პოლიტიკური და კულტურული ურთიერთობის ფონზე. კრ.: საერთაშორისო კონფერენცია „უცხოეთის ქართული მემკვიდრეობა“, 20-24 სექტემბერი, 2011 წელი, მასალები. თბილისი, 2017 (გამოუქვეყნებელია).

ჯამბურია გივი, გიორგი არაგვის ერისთავი, ენციკლოპედია „საქართველო“, ტ. 2, 2012.

ჯანაშვილი მოსე, საქართველოს საეკლესიო ისტორია, ექ. ხელაძის სტამბა, ტფილისი, 1886.

Астраханский Кафедральный Успенский собор: история его и настоящее состояние (Продолжение). Астраханские Епархиальные Ведомости № 24, Астрахань, 1880, стр. 373-377.

Броссе Марий, Переписка на иностранных языках грузинских царей с Российскими государями, С.-Петербург, 1861.

Виноградов А., Роман (Романоз), Русский биографический словарь, т. 17, под ред. Б. Л. Модзалевского. Изд. Русское историческое общество, тип. Акц. О-ва „Кадима“, Петроград, 1918.

Горгидзе М., Грузины в Петербурге: Страницы летописи культурных связей, „Мерани“, Тбилиси, 1976.

Думин С. В., Чиковани Ю. К., Дворянские роды Российской империи. Том 4. Князь Царства Грузинского. Под ред. С. В. Думина, Линкоминвест, 1998.

Иоселиани Платон, Краткая история грузинской церкви, Типография А. Сычева, С.-Петербург, 1843.

Иоселиани Платон, Описание города Душета Тифлисской губернии. Тифлис 1860.

Иоселиани Платон, Описание древностей города Тифлиса, Тифлис, 1866.

Муравьев Андрей, Грузия и Армения, часть I, С.П.Б., 1848.

Михайлов Борис, Храм на Пресне: история прихода и храма Рождества св. Иоанна Предтечи на Пресне. Москва, 1997.

Натроев Антон, Мцхет и его собор Светицховели, Тип. К.П. Козловского, Тифлис, 1901.

Пальмов Н., К сведениям о личности архидиакона Гаиоза, впоследствии архиепископа Астраханского и Ставропольского (†20 февраля 1821 г.). В сб.: Христианский Восток, том II, вып. I, Императорская Академия Наук, Киев, 1913.

Постановления – Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи, Царствование государыни императрицы Елисаветы Петровны, том I, 25 ноября 1741-1743. Синодальная типография, СанктПетербург, 1899.

Ткемаладзе Маркоз, Тифлисский Сионский кафедральный собор. Тифлис, Типография Е. И. Хеладзе, 1904.

შეშოკლუბები:

ლცსსა – ლენინგრადის ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი.

სეა – საქართველოს ეროვნული არქივი.

ხეც – ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის საცავი.

სურ. 1 – მინიატურა მიტროპოლიტ რომანოზის გამოსახულებით. ხელნაწერი „წინნილი ღალადებისა“ (ხეც A-150).

Fig. 1 – Miniature with an image of Metropolitan Romanoz. Manuscript “Tsintsili Ghaghadebisa” (NCM A-150).

სურ. 2 – რომანოზ მიტროპოლიტის საფლავის დაფის ეპიტაფია.

Fig. 2 – Epitaph on Metropolitan Romanoz's grave marker.

LADO MIRIANASHVILI Independent Researcher,
Georgia
lado_miriani@yahoo.com

REVISED TIMELINE OF MAIN EVENTS IN THE LIFE OF METROPOLITAN ROMANOZ ERISTAVI, AND HIS ACTUAL BURIAL PLACE

Certain dates associated with the life and activities of Metropolitan Romanoz, commonly accepted in scientific literature, have been clarified and unknown details were revealed, including the location of Romanoz's actual burial place.

KEYWORDS: Metropolitan Romanoz, Russia, grave, epitaph.

Metropolitan Romanoz, descendant of the Eristavs (i.e. dukes) of Aragvi, the leading Georgian clergy of the 18th century, was a prominent member of the Georgian community in Russia. Analysis of his activities shows that apart from religious and literary labours, Romanoz was involved in a political process initiated by King Vakhtang VI, with the goal to receive military assistance from Russia that would give opportunity to the kingdom of Kartli to survive in a hostile international environment. Romanoz's engagement in political processes was sparked by his kinship with the royal family: Romanoz was the brother-in-law of Prince Bakar. Metropolitan Romanoz shared political views of King Vakhtang VI who was for close ties and military cooperation with Russia and dislocation of Russian military forces on territories of Transcaucasus and Iran. Due to Russian orientation, Romanoz spent many years in Russia. Therefore, the higher number of accounts concerning Metropolitan Romanoz are found in Russian written sources, rather than in Georgian ones. Of note is the fact that a three-page article was dedicated to Metropolitan Romanoz in a very reputable encyclopedia "Russian Biographical Dictionary". Though

---

¹ This article is based on a paper I presented on 27 January 2017 at the International Conference "History and Antiquities of the East Georgia Highland", 27-28 January 2017, Gudauri-Tbilisi.

even it is not exhaustive: there are gaps in our knowledge about life and activities of Metropolitan Romanoz. The study of written sources and newly found documents enabled me to reveal unknown details in the life and activities of Romanoz and to establish his final resting place that was earlier questioned.

Romanoz (Fig. 1) was a member of a prominent noble family: father – Giorgi Eristavi of Aragvi (NCM A150, colophon), mother – Darejan Kaplanishvili, daughter of duke Tamaz Kaplanishvili-Orbeliani (Dumin, Chikovani 1998, 262). Giorgi Eristavi of Aragvi was head of Tiflis, capital of Georgia. It was a responsible and profitable post. Giorgi was a headstrong and simultaneously tragic individual. At first he decided to side with King Erekle I, but subsequently sided with King Giorgi XI. Later on, he sided with King Vakhtang VI, but subsequently turned his back on him. Shortly Giorgi Eristavi reconciled with the king, but again in 1723 he turned his back on him, which forced Prince Bakar, Giorgi's son-in-law, to capture and execute him (Jamburia 2012, 25).

Romanoz's date of birth is not found in Georgian and Russian written sources, including the reputable Biographical Dictionary. Enriko Gabidzashvili, the prominent researcher of old Georgian written monuments, established this date indirectly. He took 1710 as a reference date, associating it with Romanoz's tonsure. Then he deducted 25 as an average age of tonsure from it. Consequently, E. Gabidzashvili suggested that Romanoz was born around 1685 (Gabidzashvili 1973, 79). The correctness of this date is, however, questionable, because the age of tonsure varied. Apart from that, the year of tonsure (1710) was also established indirectly. Based on a historical source, I have established that Romanoz was actually born at the end of 1695 – beginning of 1696 (The source will be discussed at the end of article).

Romanoz was tonsured a monk in a monastery of Gareji wilderness, where he spent twelve years (NCM Sd-2962). From a colophon of the Psalms copied and donated by him to the monastery where he lived (NCM A-914), we learn that this was the Natlismtsemeli monastery of Gareji. It was probably during Romanoz's stay in the convent that he composed the Synaxaric life of St. Dodo Garejeli (Gabidzashvili 1973, 79-80).

Romanoz first visited Russia in 1722. This information is found in a letter dated 9 July 1722, sent by Darejan Archilovna to the Synodal office (CSHAL f. 796, N 769)¹. The same date appears in an introductory part of a document issued in 1743, i.e. from a relatively later period (Decrees 1899, file 338, 322). Romanoz's first and follow-up visits to Russia coincide with a turning

---

¹ Cited after Kavtaria 1965, 139, footnote 271.

point in the history of relations between Georgia and Russia. This was the time when King of Kartli Vakhtang VI planned to liberate his kingdom from the Persian yoke, and Peter the Great aimed to seize Caspian lands. The goals of the above two monarchs differed, though the both of them had to defeat the same adversary to realize their plans. Since 1722, the two monarchs started to exchange ambassadors¹. King Vakhtang VI took the first step towards cooperation: in 1722 he sent Baadur Turkestanishvili to St. Petersburg with a special diplomatic mission. Metropolitan Romanoz visited Russia the same year. Taking into consideration registration date of the above-mentioned letter sent by Darejan Archilovna to the Synodal Office – 9 July 1722, Romanoz should have arrived in Moscow in June 1722. In biographical Dictionary this date is specified: he arrived in Moscow on 9 June, 1722 (Vinogradov 1918, 62). According to the recommendation letters, church service and donation raising was an official reason for the visit. Mikheil Gorgidze has suggested that Metropolitan Romanoz visited Russia on his personal initiative, though this consideration is not supported by facts. In my opinion, Romanoz was sent to Russia with an official diplomatic mission. The basis for such consideration is a letter published in Platon Ioaseliანი's book. According to it, Romanoz offered Peter the Great to send military troops to Kartli and to take possession of the Arshi fortress which belonged to Romanoz's feudal family: "A letter dated 1723, written by Archimandrite Romanoz, is preserved in diplomatic records of the Moscow archive... This Archimandrite, on behalf of his brothers – Otari and Bardzime Eristavi wrote that in exchange for Peter the Great's patronage they will hand over the Arshi Fortress, in vicinity of Dariali, to the Russians" (Ioaseliანი 1860, 45). There exists one more letter with a hint at conspiracy with the Russians. It was sent in 1723 by Otari Eristavi to his brother, Metropolitan Romanoz while the latter was in Russia. Otari mentioned rumours according to which Romanoz together with five hundred Russians was heading to Khevi. Otari cheered up his brother: "Bring them here. Let them take fortresses and castles" (Brosset 1861, 154).

It is evident that the above proposal was agreed with King Vakhtang VI: the permanent stationing of Russian troops in Arshi Fortress was a constituent part of a plan outlined by King Vakhtang VI in his letter to Emperor Peter the Great, sent in summer 1721 through Artem Volinsky, governor of Astrakhan. Involvement of clergy in negotiations was practiced in all countries and in all times. Georgian kings also used this method.

---

¹ At this time, Vakhtang VI was still in power. According to Sekhnia Chkheidze, Shah of Iran removed his vassal Vakhtang VI from power on 10 January 1723.

The most known are the diplomatic missions of Sulkhani-Saba Orbeliani and Timote Gabashvili. There was one more Georgian clergy, archdeacon Gaioz, who in the second half of the 18th century carried out diplomatic missions for King Erekle and Gregory Potemkin (Palmov 1913, 52-53). He was educated in the Theological Academy of Moscow and enjoyed considerable authority in Russia. Analysis of available documents shows that Metropolitan Romanoz was an emissary of King Vakhtang VI. Apart from religious and literary activities, he liaised between kingdom of Kartli and Russian Empire on the issues of military assistance.

Kingdom of Kartli and Russia agreed on launching joint military campaign against Iran by end of 1722.¹ In accordance to the plan, in October 1722, Georgian troops led by Vakhtang VI moved on Ganja and camped near it, where Armenian troops joined the Georgians. They all waited for the arrival of Russian troops, though the latter did not join them as the Russians headed back to Astrakhan from the half way point – Daruband. Instead of sending troops, Peter the Great sent his negotiator, lieutenant Ivan Tolstoy to Kartli and informed Prince Vakhushiti that the campaign was postponed till 1723. The Prince sent a messenger to King Vakhtang VI, informing him about postponement of the campaign and prompting the necessity of returning back to the capital.² On 22 November, Vakhtang VI returned to Tiflis and continued negotiations with Peter the Great through I. Tolstoy. At the same time, king of Kartli tried to repair strained relationship with Ottoman Turkey: on 29 November, 1722, King Vakhtang VI sent letters to Pope Innocent XIII and Charles VI, Holy Roman Emperor and ruler of the Austrian Habsburg Monarchy, asking them assistance in negotiations with the Ottomans (Tabaghua 1967, 243). Meanwhile the situation worsened. Hostile attitude of Konstantine, king of Kakheti, towards Vakhtang VI made things worse. On 4 May 1723, King Konstantine seized Tiflis. King Vakhtang VI was forced to move first to Gori and then to Tskhinvali. In July 1724, together with his family members and numerous retinue, King Vakhtang VI set out for Russia.

Probably these events were the reason for Romanoz's delayed departure from Russia. Since the end of 1722 he was getting ready for return to his motherland, asking Russian officials to issue him a passport and to provide with an armed escort during travel, as well as with travel allowance. In February 1723 Romanoz was granted permission to leave, but he had to postpone the journey.

---

1 In June 1722, the Russian Empire officially declared war on Safavid Iran.

2 On 23 September (12 September by old style) 1723 was signed the Treaty of St. Petersburg, which concluded the Russo-Persian War of 1722-1723.

Different viewpoints exist concerning the year of Romanoz's return to Georgia. The following is mentioned in a preamble of a recommendation letter written by Grigol II, Catholicos-Patriarch of Apkhazia (west Georgia): "Romanoz arrived in Moscow in 1722 and stayed with the emperor for five years" (NCM Sd-2962). According to this account, Romanoz remained in Moscow till 1727. M. Kavtaria agrees with this date (Kavtaria 1965, 139). T. Gelashvili supposes that Romanoz arrived in Tiflis in 1728 (Gelashvili 2012, 494). Her consideration is probably based on the following phrase from the above-mentioned letter: "He arrived in 1728". Apart from that, T. Gelashvili dated the seizure of Ananuri Fortress and massacre of the Eristavs' of Aragvi family to 1732 (Gelashvili 2012, 498) that is a misnomer (see below in the text).

Taking into consideration existence of several mistakes in the recommendation letter of the Catholicos-Patriarch, the account about a five-year stay of Romanoz in Moscow and his return to the mother land in 1727 or 1728 was called into question. To specify the date under consideration, I familiarized myself with decrees and orders issued in the 18th century by the "Organization of Orthodox Faith". I considered that due to scrupulousness of administrative clerks during registration of incoming or outgoing documents, these records were more reliable sources of information than recommendation letters. Information of our interest was found in an introductory part of Oder N 338 dated 22 March, 1743:

"In the past year 1722, the above-mentioned Archimandrite left the Kartli land and headed for Russia. In 1725, he was granted permission to travel back to Georgia. When in 1729 he returned back from Georgia to Moscow, he asked to entitle him to the salary... In 1730, Archimandrite once again left Russia for Georgia. When in 1732 he returned back from Georgia, he approached the Holy Governing Synod in Moscow and told that he was already a Metropolitan, and that he was ordained in 1730... In 1736, the above-mentioned Metropolitan Romanoz left Moscow for the third time and headed for Georgia. When in 1740, after departure from Georgia, he arrived in Kizlyar, he left the city at his own request and arrived in Moscow in June 1741. According to the Order issued by the Holy Governing Synod, the Trinity Monastery of St. Sergi was selected as the place of his residence... But the Metropolitan did not wish to stay in the Trinity Monastery of St. Sergi, and applied to give him permission to serve in Moscow with the same salary he used to receive" (Decrees 1899, file 338, 322).

From this Order we learn that Romanoz, who arrived in Moscow in 1722,

returned back to Georgia in 1725, not in 1727 or 1728. i.e. during his first visit to Russia, he spent three years and four months there (not five years as stated in the recommendation letter).

October 1725 is mentioned as the year of Romanoz's travel to Georgia in the Biographical Dictionary as well (Vinogradov 1918, 62).

As we learn from the same document, Romanoz returned back from Georgia to Russia four years later – in 1729, and in 1730 travelled back home.

A big number of Romanoz's trips from Kartli to Russia and back corroborates the consideration that King Vakhtang VI used him as a special envoy.

I reconsider the date of Romanoz's ordination as a Metropolitan found in modern scientific literature. Maya Shaorshadze considers that Romanoz occupied the chair of the Metropolitanate of Samtavro and Gori in 1737-39, when the chair became vacant after its former holder became Catholicos-Patriarch of East Georgia as Kirile II (Shaorshadze 2017, 324). According to archive documents, Romanoz was ordained a Metropolitan much earlier than 1737. In a document dated 4 March 1734, by which Romanoz and Archbishop Ioseb confirm that Hegumen Christopher arrived in Moscow together with the retinue of King Vakhtang (file N 2785), Romanoz is already mentioned as Metropolitan of Samtavro and Gori. According to the above-mentioned Order N 338, Romanoz was ordained a Metropolitan in 1730, while according to Georgian historian Platon Ioseliani, Romanoz was ordained a Metropolitan of Samtavro and Gori Diocese in January 1731 by Besarion, Catholicos-Patriarch of East Georgia (Ioseliani 1866, 124, footnote 38). The Biographical Dictionary also mentions that Romanoz was ordained a Metropolitan in 1731 (Vinogradov 1918, 62). Taking into consideration accounts found in the archive documents, T. Gelashvili makes a mistake when she proposes that "by 1722, Romanoz was already Metropolitan of Gori and Samtavisi (sic. - Samtavro is implied)" (Gelashvili 2012, 494). Her assumption is being abrogated based on an account found in the above-mentioned Decree, according to which at the time of Romanoz's arrival in Russia in 1722 he was the Archimandrite, not the Metropolitan.

Metropolitan Romanoz visited Moscow again in 1732 (file N 256, 1732).¹ The encyclopedic article specifies the date: he arrived in Moscow in February, 1732 (Vinogradov 1918, 63). On 25 August of the same year, Romanoz was granted permission to ordain priests and to celebrate the divine service. On the other hand, P. Ioseliani writes that Romanoz received permission to

---

¹ Records from Samtavro and Gori Synodal archives. Cited after P. Ioseliani 1866, 123, footnote 38.

celebrate the divine service in December 1732, based on recommendation letter given by King Vakhtang VI (Ioseliani 1866, 123, footnote 38).

Subsequent events developed as follows: On 25 August 1734, Synod issued a Decree, according to which Metropolitan Romanoz had to stay in the Moscow church of the Savva Storozhevsky monastery (NN 2821, 2848). On 9 October 1734, Romanoz and Archbishop Ioseb received travel expenses for their visit to St. Petesburg (N 2801). On 13 December 1735, Romanoz was Hegumen Ioseb's witness who asked for financial support to redeem his nephew from Cherkezians' captivity (N 2939). In March 1736, Romanoz was granted permission to build a tent-type chapel near his house, but instead he built a wooden church (Vinogradov 1918, 63). On 7 July 1736, Romanoz was granted permission to consecrate a wooden church built by him without permission in Presnensky district (Presnya) of Moscow (N 2993).

In 1738, Metropolitan Romanoz returned back to Georgia (Vinogradov 1918, 63). He probably thought that this was the forever return, because he bought land from Iese Sologashvili. The land purchase deed is dated 21 February 1739 (NAG 1449-2176).¹ Romanoz's signature as of the witness is found on a deed issued on 23 March 1739. By force of the deed, Davit Tarkhnisvili passed his serfs and land to Giorgi Maghaladze (Berdzenishvili 1953, 34-35; NCM Hd-2792).

Soon, Metropolitan Romanoz's plans for the future were upset. In July 1739 a tragedy happened: with the help of a mercenary army of Lezgins (a Caucasian mountain people), Shanshe Eristavi of Ksani captured Ananuri fortress and killed all family members of the Eristavs of Aragvi (NCM NN 2960, 2962). Prince Vakhushti (Prince Vakhushti 1973, 912) and Papuna Orbeliani (Orbeliani 1981, 43) cite the same date of the incursion. The latter gave detailed description of the incursion:

“In July 1739, Shanshe Eristavi hired army of the Lezgins... and besieged Ananuri fortress. Bardzim Eristavi was in the fortress together with his brother and family members. Shanshe Eristavi and his brother Iese Kularaghasi came with their army and attacked. Defenders of the fortress were courageous. They killed so many Lezgins that the latter barricaded themselves with dead bodies and fought this way, as if Shanshe Eristavi's warriors were extraordinary men. The enemy found the source of water supply and blocked it. It was the summer, therefore the lack of water was unbearable. After the attackers gave the word of honor to Bardzim Eristavi, Utrut Eristavi's son and his

---

¹ Cited after Shaorshadze 2017, 324.

family members left the fortress. [Utrut] wouldn't confide in the attackers, and locked himself in the "sheupovari" tower. Bardzim Eristavi was betrayed and killed. Abel and Givi were also killed. All who were with them were captured. Troops charged into the fortress. Church was devastated; holy icons were destroyed. A lot of prisoners were taken. Utrut, who was within the tower, was burned in the fire set to the construction. Men and women were killed. It was said that the number of the attackers was 12,000" (Orbeliani 1981, 43).

In difference from Prince Vakhushti and Papuna Orbeliani, Tedo Zhordania gives 1738 as the year of the attack. The date is found in his Chronicles, in a comment about Bardzim Eristavi supplied to the family tree of the Eristavs of Aragvi: "†1738. Shanshe Eristavi of Ksani exterminated entire family [of Bardzim Eristavi] in 1738 (Chronicle of Kartli 92-4)" (Zhordania 1897, 534).

T. Gelashvili dated the Ananuri incursion to 1732 (Gelashvili 2012, 497-498) that is a misnomer. As I have already mentioned, according to the above-mentioned archive documents, in 1732 Metropolitan Romanoz was in Moscow. Actually, Ananuri fortress was devastated in 1738-39.

Shortly after Ananuri tragedy, Lezgins plundered the monastery of Gareji, therefore Romanoz decided to return back to Russia and began to make arrangements: on 14 August 1739, he sold the land purchased the same year (on 21 February 1739) to Prince Abdula-Beg (CAG 1449-2147)¹, and by the end of 1739 he moved to Imereti. As Metropolitan Romanoz mentions in his letter sent to the Synod, "Godless people in a single day killed my brothers, relatives, mother and one thousand individuals. They plundered and burned down everything to ashes, and took prisoners. They were looking for me to kill. I escaped. For eight months I stayed with king of Imerety. In August, I reached Kizlyar with big efforts, via mountains (NCM Sd-2974). From this letter we learn that in August 1740 Romanoz arrived in Kizlyar and from there sent a letter to his sister asking to assist in receiving citizenship of Russia. In June 1741, Romanoz was already in Moscow (Decrees 1899, file 338, 322). At first, the Synod assigned him to serve in the church of St. Sergius in the Trinity Lavra. In 1743, after submission of two requests, Romanoz was transferred to the church of Archangel Michael's Miracle at Chone in Kremlin, with the same salary (Vinogradov 1918, 63).

That's when Romanoz compiled the collection "Tsintsili Ghaghadebisa" ("High Sounding Cymbals") (NCM A-150). In a testament to it he writes that the manuscript was completed in September 1745.

¹ Cited after Shaorshadze 2017, 325

In 1748 Metropolitan Romanoz got seriously ill. After recovery, namely on 26 August 1748, he asked the Synod to grant him a permission to travel to Georgia, as he intended to enter the monastery of Davitgareji and to be buried there. On 16 January 1749, he received the rejection letter in which it was underlined that he had promised to keep Russia's permanent resident's status (Vinogradov 1918, 64). On 10 May 1749, Romanoz applied to the Synod once again. This time his request was satisfied. He immediately headed to Georgia (Ioseliani 1866, 124, footnote 38; Syn. N 128). I don't exclude that during this visit to his motherland, Romanoz prepared for himself a grave in St. Nicholas church of Davitgareji desert (This issue will be discussed a bit later). It is unknown why didn't he stay in the monastery of Davitgareji for the rest of his life as he planned earlier. And once again, in 1752 Romanoz headed for Moscow. This time he took with him St. Nino's Cross, the most prevalent holy relic of Georgian people.

The story about smuggling of St. Nino's cross out of Georgia to Russia is given in Anton Natroshvili's book about Svetitskhoveli: "For safety reasons, this cross was several times moved to the Trinity church at the foot of the Kazbegi Mount, and to Ananuri church of the Most Holy Mother of God. In 1749, while travelling to Russia, Metropolitan of Tiflis Romanoz secretly took the cross and gave it to Prince Bakar who lived in Moscow" (Natroev 1901, 130, footnote 2). Priest Markoz Tkemaladze repeated the story verbatim (Tkemaladze 1904, 24). According to Prince Davit, Metropolitan Romanoz took St. Nino's Cross from Arshi Fortress and carried it out of Georgia to Russia (Prince Davit 1941, 27).

Historian Platon Ioseliani proposed two different versions: "According to our chronicles, on order of King Teimuraz II and by zealots of the clergy, this cross as a relic of early Christianity was moved to the domain of the Eristavs of Aragvi and laid in Ananuri church of the Most Holy Mother of God during the turbulent times. Later on, Metropolitan Timothy took it to Russia (1749) and gave it to Prince Bakar, son of Vakhtang, who lived in Moscow" (Ioseliani 1843, 10, footnote 14). As one can see, the scholar suggested that it was Metropolitan Timothy (Timothy Gabashvili should be implied – L.M.) and not Metropolitan Romanoz who took the cross to Russia. 23 years later, P. Ioseliani published a book in which he wrote that it was Metropolitan Romanoz (not the Metropolitan Timothy) who took St. Nino's cross to Russia in 1749 (Ioseliani 1866, 123). Another historian Mose Janashvili also wrote that it was Metropolitan Timothy who took the cross to Russia: "During the turbulent times in Georgia, the cross made of vine branches was concealed in the Trinity church in Kazbegi. Then it was moved to Ananuri and later on to Arshi Fortress. In 1749, Metropolitan of Georgia Timothy took it secretly to Russia and presented it to Prince

Bakar” (Janashvili 1886, 143, footnote 1).

It is convincingly documented that in 1749 Metropolitan Timothy was not in Russia. He visited Moscow during the first days of March in 1738. This date is corroborated by the chancery record dated 23 March 1738: “According to the chancery of the Synodal Office in Moscow, two Metropolitans from Georgia – Arsen and Timothy were visiting Moscow. The former was on a private visit, and the latter one had to deliver secret letters”. Metropolitan Timothy returned back to his motherland in 1742, after his second mission to Russia. One should take into consideration that Timothy Gabashvili, who was sent to Russia on the diplomatic mission by King Aleksandre V, had received the assignment to settle an uncomfortable issue: there was a suspicion that the family members of the late King Vakhtang VI have embezzled the gifts sent by Aleksandre V to Peter the Great. Due to this, relations between Vakhtang’s family members, as well as the entire community in general and Timothy have strained. Therefore, it is unlikely that the latter would take the most holy relic of the Georgian nation to Russia in order to present it to Prince Bakar.

Presumably, Platon Ioseliani made an involuntary mistake when in his book published in 1843 he ascribed taking of the cross to Russia to Metropolitan Timothy instead of Romanoz. Mose Janashvili repeated the mistake in his book.

Of note is the fact that P. Ioseliani mentions Ananuri church and M. Janashvili notes Arshi Fortress as the last shelters for St. Nino’s Cross in Georgia. The both were in ownership of the Eristavs of Aragvi. Therefore, Metropolitan Romanoz, as a member of the feudal family of the Eristavs of Aragvi, had a good opportunity to secretly take St. Nino’s Cross to Russia.

Without specifying the source, T. Gelashvili writes that according to certain account, King Archil was the one who took St. Nino’s cross to Russia (Gelashvili 2012, 497). This viewpoint widely circulates on internet, and again without specifying the source. I consider that this viewpoint is a misnomer. It may be based on an erroneous interpretation of an actual event. Namely, it is well known that when in 1686 King Archil travelled to Moscow, he took with him the Holy Nail and a fragment of the Holy Cross from Georgia. Supposedly, the previous account is a result of confusion of the Holy Cross fragment with St. Nino’s Cross.

More convincing to me is the version that it was Metropolitan Romanoz who took St. Nino’s Cross to Russia, since the relic was kept in his family fortress.

Metropolitan Romanoz died on 30 January 1753 (Vinogradov 1918, 64). The earliest account about the date of his death and place of burial is found in P. Ioseliani’s book. The scholar cites an archive document (N

313, 1753): “Metropolitan Romanoz died on 30 January 1753 in the city of Chelsiar (sic. - P. Ioseliani’s comment). On 13 March, according to his testament, Romanoz was buried by Hillarion, Bishop of Astrakhan, in the Dormition church of Astrakhan” (Ioseliani 1866, 124, footnote 28). The same information is found in an article published in the Russian magazine “Astrakhanskie Eparkhial’nie Vedomosti” N 24, 1880. According to the article, “Georgian hierarchs – Archbishop of Sameba Ioseb, and Metropolitan of Gori Romanoz are buried in the north-west corner of the lower chapel. Their graves are not accompanied with tombstones... The latter was travelling to Moscow, when he fell ill in the city of Chiorni-Yar¹ and died on 30 January 1753.² Their belongings passed in the possession of the church. Some of the items are kept in the sacristy till now” (Vedomosti 1880, 374).

Mikheil Kavtaria assumed that at the end of his life, Metropolitan Romanoz returned back to Georgia, died in Gareji and was buried there (Kavtaria 1965, 142). This assumption is based on a colophon found on a folio of the manuscript “Tsintsili ghaghadebisa” (NCM A-150) and written some time after its completion: “Metropolitan of Georgians Romanoz is buried in the Gareji desert, within St. Nicholas church, where his tombstone can be seen.” Russian traveller Andrey Muravyov also has seen a tombstone in the interior of St. Nicholas church of Gareji, but attributed the tomb to King Aleksandre and even published its epitaph (Muravyov 1848, 104). At present, there is a single tombstone within the church, epitaph of which is unreadable. Taking into consideration that there are many mistakes in Andrey Muravyov’s book, I can assume that the account about existence of King Aleksandre’s tomb in St. Nicholas church is a misnomer, and it might be Metropolitan Romanoz’s empty grave prepared in advance. Tradition of preparing own graves in advance existed in some Georgian monasteries till late Middle Ages.

As I found out, Metropolitan Romanoz is not buried in Astrakhan but in Moscow. Location of his grave is mentioned in a guidebook of a Moscow church. Namely, this is the church of St. John the Baptist on Presnya. According to the guidebook, Metropolitan Romanoz was interred within the sanctuary of this church. “Above the table of prothesis of the main sanctuary is set a grave marker made from white stone and engraved with inscription” (Mikhailov 1997). Uncertainty concerning the place of burial of the Georgian hierarch was due to location of his grave within the sanctuary which is separated from the nave by iconostasis. As a result, the grave

---

1 At that time, Chiorni_Yar was a city of the Astrakhan province.

2 Order N 679 of the Synod, dated 5 April 1758 (Libr. Astrakh. cons.) is cited.

marker remains invisible to the congregation.

Here follows the complete text of Metropolitan Romanoz's epitaph (Fig. 2) and its English translation:

«Помяни Господи Романа митрополита и остави ему всякаго согрешения его словом и делом елика согреших в мире сем. От юности своя поживе мира сего 27 лет, архимандритом 16 лет, во архиепископстве 14 лет. Всего поживе 57 лет».

“God honour Metropolitan Romanoz and relieve him the sins which he has committed in this world. In this world he has lived 27 years of youthful life, being Archimandrite for 16 years and Archbishop for 14 years. He lived 57 years in all.”

It was not occasional that Metropolitan Romanoz was interred in the sanctuary of the church on Presnya: Georgians had their settlement on Presnya. It was Romanoz who on 19 June 1736 asked for permission from the Synod to consecrate the church on Presnya to the Nativity of John the Baptist. And finally, for certain period of time, this church was the religious-administrative centre of Georgian congregation in Russia.

Text of the epitaph enables us to calculate the year of Romanoz's birth with a fair degree of certainty. Taking into consideration that, on the one hand, Metropolitan Romanoz died on 30 January 1753, and on the other hand, his age of death mentioned in the epitaph is 57, it can be convincingly stated that Romanoz was born in the end of 1695 – beginning of 1696.

The very fact that the location of Metropolitan Romanoz's grave has become known, is very important for the history of Georgian community in Moscow.

---

1 Dates of Romanoz's ordination as Archbishop calculated from the epitaph and mentioned in the archive document do not match. Namely, according to the text of the epitaph, this happened in 1738/1739, and according to the archive document – in 1730/1731. The Holy Synod of Russia officially recognized Romanoz as Archbishop and Metropolitan in 1732, therefore there is a mistake in this fragment of the epitaph text.

REFERENCES:

- Astrakhan Cathedral of Dormition: History and its Recent State (Continued). In: "Astrakhanskies Vedomosti" N 24, Astrakhan, 1880, pp. 373-377 (In Russian).
- Berdzenishvili Nikoloz, Documents from Social History of Georgia: Serfdom (XV-XIX cc.), book 2, Publishing House of the Academy of Sciences of Georgian SSR, Tbilisi, 1953 (In Georgian).
- Brosset Marie, Correspondence of Georgian Kings with Russian Sovereigns in Foreign Languages, St. Petersburg, 1861 (In Russian).
- Decrees – Complete Collection of Decrees and Orders of the Organization of Orthodox Faith of the Russian Empire: Reign of Empress Elisaveta Petrovna, vol. I, 25 November 1741-1743, Synod's Printing House, St. Petersburg, 1899 (In Russian).
- Dumin S., Chikovani Yu., Noble Families of Russian Empire, v. 4 – Princes of the Georgian Kingdom. Edited by S. Dumin, "Linkominvest", 1998 (In Russian).
- Gabidzashvili Enriko, Romanoz Eristavi and his Unknown Composition. In: Mravaltavi, Philological and Historical Studies, II, "Metsniereba", Tbilisi 1973, pp. 75-93 (In Georgian).
- Gelashvili Teona, Life and Activities of Metropolitan Romanoz. Proceedings of the Institute of History and Ethnology, XII-XIII, 2012/2013, pp. 494-504 (In Georgian).
- Gorgidze M., Georgians in St. Petersburg: Pages from Chronicle of Cultural Relations, "Merani", Tbilisi, 1976 (In Russian).
- Ioseliani Platon, Short History of Georgian Church, Printing House of A. Sichev, St. Petersburg, 1843 (In Russian).
- Ioseliani Platon, Description of the City of Dusheti of Tiflis Province, Tiflis, 1860 (In Russian).
- Ioseliani Platon, Description of the Antiquities of the City of Tiflis, Tiflis, 1866 (In Russian).
- Jamburia Givi, Giorgi Eristavi of Aragvi, Encyclopedia "Georgia", v. 2, 2012 (In Georgian).
- Janashvili Mose, History of Georgian Church, Printing House of Ek. Kheladze, Tiflis, 1866 (In Georgian).
- Kavtaria Mikheili, Literary School of Davitgareji, "Metsniereba", Tbilisi, 1965 (In Georgian).
- Mikhailov Boris, Church on Presnya: History of the Parish and of the Church of St. John the Baptist's Nativity on Presnya. Moscow, 1997 (In Russian).
- Muravyov Andrei, Georgia and Armenia, part 1, St. Petersburg, 1848 (In Russian).
- Natroev Anton, Mtskheta and its Svetitskhoveli Church, Publishing House of K. Kozlovski, Tiflis, 1901 (In Russian).
- Orbeliani Papuna, History of Kartli. Text was prepared for publication by E. Tsagareishvili, Tbilisi, 1981 (In Georgian).

Palmov N., About Personality of Archdeacon Gaioz, Later on Archbishop of Astrakhan and Stavropol (†20 February 1821). In: Christian East, vol. II, issue I, Imperial Academy of Sciences, Kiev, 1913 (In Russian).

Prince Davit, New History. Published by Tamar Lomouri. Publishing House of the Academy of Sciences of Georgian SSR, Tbilisi, 1941 (In Georgian).

Prince Vakhushti, Description of the Georgian Kingdom. History of Kartli, IV, text was established by S. Kaukhchishvili based on all main manuscripts, Tbilisi, 1973 (In Georgian).

Shaorshadze Maia, Contribution of the Archbishop and Metropolitan of Kartli Romanoz Eristavi Against the Background of Diplomatic, Political and Cultural Relations between Georgia and Russia in the 18th Century. In: Proceedings of papers delivered at International Conference “Georgian Heritage Abroad”, 20-24 September, 2011. Tbilisi, 2017 (Unpublished. In Georgian).

Tabagua Ilia, From Foreign Policy of Vakhtang VI (Relations of Georgia with Austria), Bulletin of the Academy of Sciences of Georgian SSR, XLVII, N1, 1967, pp. 241-245 (In Georgian).

Tkemaladze Markoz, Sioni Cathedral of Tbilisi. Publishing House of E. Kheladze, Tiflis, 1904 (In Russian).

Vinogradov A., Roman (Romanoz), Russian Biographical Dictionary, v. 17, edited by B. Modzalevskiy. Published by Russian Historical Society, Printing House of joint-stock company “Kadima”, Petrograd, 1918 (In Russian).

Zhordania Tedo, Chronicles and other Materials about History and Literature of Georgia, book 2 (from 1213 till 1700), Printing House of M. Sharadze and Co., Tiflis, 1897 (In Georgian).

ABBREVIATIONS:

CSHAL – Central State Historical Archive of Leningrad

NAG – National Archives of Georgia

NCM – Depository of the National Centre of Manuscripts

Scientia

Scholarly Journal

სამეცნიერო
ჟურნალი

#1

2020

www.scientia.ge

